

QAZAQSTAN RESPUBLIKASYNYŇ BILIM JÁNE ĞYLYM MINISTRILIGI
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

М.АУЕЗОВ АТЫНДАǴЫ ОЃТЎСТИК ҚАЗАҚСТАН МЕМЛЕКЕТТИК ҰНИВЕРСИТЕТИ
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ М.АУЭЗОВА

AUEZOV
UNIVERSITY
1943

«QAZAQTANÝ»

RESPÝBLIKALYQ GYLYMI JÝRNALY
РЕСПУБЛИКАНСКИЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
REPUBLICAN SCIENTIFIC JOURNAL

SHYMKENT
2020

QAZAQSTAN RESPÝBLIKASYNYŇ BILIM JÁNE ĞYLYM MINISTRLOGI
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

М.ÁUEZOV atyndagy OŇTÚSTIK QAZAQSTAN MEMLEKETTİK ÝNIVERSITETI
ЮЖНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени М.АУЭЗОВА

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
M.AUEZOV SOUTH KAZAKHSTAN STATE UNIVERSITY

«QAZAQSTANÝ»

respýblikalıyq gylymı jýrnaly
республиканский научный журнал
republican scientific journal

1 (5) númer 2020 jyl

1 (5) номер 2020 год

1 (5) number 2020 year

ШЫМКЕНТ, 2020
SHYMKENT, 2020

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің ректорының 30.01.2019 ж. берген №39-нқ бұйрығы бойынша «QAZAQTANÝ» республикалық ғылыми журналы республикалық деңгейдегі ресми ғылыми мерзімді баспасөз ретінде университеттен шығарылады.

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасының Ақпараттау және байланыс министрлігінің Ақпараттау комитетінде тіркелген (Тіркеу куәлігі №17493-Ж). жазылу индексі – 76112, РФДИ (Ресей ғылыми дәйексөз индексі) базасына тіркелген (05.05.2013ж. №260 келісім-шарты). М.Әуезов атындағы ОҚМУ-нің 2020ж. 10 қаңтарда № 9-Ө өкімінің негізінде «QAZAQTANÝ» республикалық ғылыми журналы Ғылыми-зерттеу басқармасынан М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Рухани жаңғыру» жобалық кеңсесіне өткізілген. Ғылыми журналды дайындап, жарыққа шығарушы жауапты құрылым - М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Рухани жаңғыру» жобалық кеңсесі.

Ғылыми журнал «Рухани жаңғыру» бағдарламасына ғылыми сүйемелдеу жасау мақсатында гуманитарлық, педагогика, филология және шығармашылық салалардағы маңызды теориялық, әдістемелік, қолданбалы және сараптамалық сипаттағы зерттеулердің нәтижесін жариялау үшін құрылды. Гуманитарлық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: Қазақстан тарихы; дүниежүзі тарихы; археология; этнология; түркітану; архив ісі; мұражай ісі; кітапхана ісі; саясаттану; философия; мәдениеттану; заңтану; халықаралық қатынастар; экономика; әлеуметтану; өлкетану және тұлғатану; педагогика ғылымдары бағытындағы тақырыптық рубрикалары: педагогика және оқыту әдістемесі; психология және инклюзивтік білім беру; филологиялық ғылымдар бағытындағы тақырыптық рубрикалар: тіл білімі және әдебиет; когнитивті аспектідегі тілді үйрену-мәдениаралық қарым-қатынастың негізі; шығармашылық бағытындағы тақырыптық рубрикалар: өнер (музыка; хореография, театр); бейнелеу өнері және дизайн (кәсіптік білім).

На основании приказа №39-нқ от 30.01.2019 г. ректора Южно-Казахстанского государственного университета имени М.Ауэзова, Министерства образования и науки Республики Казахстан республиканский научный журнал «QAZAQTANÝ» выпускается университетом как официальное рецензируемое периодическое печатное издание.

Научный журнал зарегистрирован Комитетом информации Министерства информации и коммуникаций РК (свидетельство №17493-Ж от 30.01.2019г.). Подписной индекс – 76112, зарегистрирован в базе РИНЦ (договор №260 от 05.05.2019г.). Приказ №9-Ө от 10 января 2020 года республиканский научный журнал «QAZAQTANÝ» переведен из Научно-исследовательского управления в проектный офис «Рухани жаңғыру» ЮКГУ им.М.Ауэзова. Ответственное подразделение по подготовке и выпуску журнала - проектный офис «Рухани жаңғыру» ЮКГУ им.М.Ауэзова.

Научный журнал учрежден в целях научного сопровождения программы «Рухани жаңғыру», публикации результатов научных исследований в области гуманитарных, педагогических, филологических и творческих направлений, содержащие важные результаты исследований теоретического, методического, прикладного и экспериментального характера. Направление гуманитарных наук тематические рубрики: история Казахстана; всеобщая история; археология; этнология; тюркология; архивное дело; музейное дело; библиотечное дело; политология; философия; культурология; юриспруденция; международные отношения; экономика; социология; краеведение; направление педагогических наук, тематические рубрики: педагогика и методика преподавания; психология и инклюзивное образование; направление филологических наук. Тематические рубрики: языковедение и литература; изучение языка в когнитивном аспекте – основа межкультурной коммуникации; творческое направление тематические рубрики: искусство (музыка; хореография, театр); изобразительное искусство и дизайн (профессиональное обучение).

On the basis of order No.39-nk of January 30, 2019, the rector of the M. Auevov South Kazakhstan State University, the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan the republican scientific journal «QAZAQTANÝ» is published by the university an official peer-reviewed periodical.

The scientific journal is registered by the Information Committee of the Ministry of Information and Communications of the Republic of Kazakhstan (certificate No. 17493-Ж of January 30, 2019). The subscription index is 76112, registered in the RSCI (agreement No.260 of May 05,2019). Order No. 9-Ө of January 10, 2020, the republican scientific journal “QAZAQTANÝ” was transferred from the Research Department to the project office of “Rukhani zhagyru” M.Auevov SKSU. The responsible unit for the preparation and release of the magazine is the project office of “Rukhani zhagyru” M.Auevov SKSU.

The scientific journal has been erected for the purpose of scientific support of the «Rukhani Zhagyru» program, the publication of the results of scientific research in the field of humanitarian, pedagogical, philology and creative directions, containing important research results of a theoretical, methodological, applied and experimental nature. Direction of the humanitarian sciences subject headings: history of Kazakhstan; the world history; archeology; ethnology; turkology; archival business; museum work; librarianship political science; philosophy; cultural studies; jurisprudence; international wearing; economy; sociology; local history and cognition of personality; direction of pedagogical sciences subject headings: pedagogy and teaching methods; psychology and inclusive education; direction of philological sciences subject headings linguistics and literature; language learning in cognitive aspect – basis of intercultural communication; creative directions subject headings art (music; choreography, theater); visual arts and design (vocational training).

УДК 378:008

ББК 74.58

Q 18

ISBN978-9965-03-317-1

«QAZAQTANÝ» respýblıkalyq gylymi jýrnaly 1(5)nómer 2020 jyl

«QAZAQTANÝ» republican scientific journal 1(5)number 2020 year

«QAZAQTANÝ» республиканский научный журнал 1(5) номер 2020 год

Меншік иесі: М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Бас редактор: Қожамжарова Д.П. - М.Әуезов атындағы ОҚМУ ректоры, т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі.

Редакциялық алқа мүшелерінің құрамы: Нұрманбетов Қ.Ә. - з.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың бірінші проректоры; Бейсенбаев С.Қ. - п.ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Қоғаммен байланыс және мәдениет» жөніндегі проректоры; Исакова А.Т. - п.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Стратегиялық даму және интернационализация» жөніндегі проректоры; Мәжинбеков С.А. - философ.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Әлеуметтік және тәрбие жұмысы» жөніндегі проректоры; Функ Д.А. - т.ғ.д., профессор, РҒА «Антропология және этнология» институтының директоры. М.Ломоносов атындағы ММУ-дың «Этнология» кафедрасының меңгерушісі. «Сибирские исторические исследования» (Scopus, Ресей ЖАҚ) журналының бас редакторы; Аманжолова Д.А. - т.ғ.д., профессор, РҒА «Ресей тарихы» институтының жетекші ғылыми қызметкері; Раджабов К.К. - т.ғ.д., профессор. ӨзБҒА «Тарих» институтының қызметкері; Мырзахметов М.М. - филолог.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Мұхтартану» ғылыми-зерттеу орталығының директоры; Мәжитов С.Ф. - т.ғ.д., профессор. ҚР ҰҒА академигі, ҚР Президенті жанындағы «Қоғамдық келісім» РММ-дың директоры; Қойгелдиев М.Қ. - т.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ-дың профессоры, ҚР ҰҒА академигі, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі; Тұрғараев Б.Т. - з.ғ.д., профессор, «Жеті жарғы және Қожаберген жырау» халықаралық қоғамдық қайырымдылық қорының директоры; Кабылдинов З.Е. - т.ғ.д., профессор, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтының директоры; Байтанаев Б.А. - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі. Ә.Х.Марғұлан атындағы «Археология» институтының бас директоры; Артықбаев Ж.О. - т.ғ.д., Л.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың «Археология және этнология» кафедрасының профессоры; Кәрібаев Б.Б. - т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, әл-Фараби атындағы ҚҰУ-дың «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі; Тұрсын Х.М. - т.ғ.д., Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-дың «Тарих» кафедрасының профессоры; Мұхтар Қ. - т.ғ.д., Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-дың «Тарих» кафедрасының профессоры; Қалыш А.Б. - т.ғ.д., профессор. Әл-Фараби атындағы ҚҰУ-дың «Археология, этнология және музеология» кафедрасының меңгерушісі; Қапалбекұлы Н. - академик, профессор, Алматы облысының Құрметті азаматы, ЮНЕСКО «Мәдениеттерді жақындастыру» орталығының бас ғылыми қызметкері; Ақыш Н.Б. - филолог.ғ.д. ҚР БЖҒМ Ғылым комитеті М.О.Әуезов атындағы «Әдебиет және өнер» институтының бас ғылыми қызметкері; Есіркепова А.М. - э.ғ.д., ҚР Президентінің жанындағы МБА-ның профессоры; Мынбаев Н. - филолог.ғ.д., профессор М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Түркітану» ғылыми орталығының директоры; Қалыбекова А.А. - п.ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Жалпы педагогика және музыкалық білім» кафедрасының профессоры; Тлеубердиев Б.М. - филолог.ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Филология» факультетінің деканы, «Қазақ тілі және әдебиет» кафедрасының профессоры; Кабылбекова З.Б. - п.ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Жалпы психология» кафедрасының профессоры; Лекерова Г.Ж. - п.ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Психология және дефектология» кафедрасының меңгерушісі; Жолдасбекова С.А. - п.ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Кәсіптік оқыту» кафедрасының профессоры; Әлібек С.Н. - т.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың колледж директоры. «Қазақстан тарихы» кафедрасының профессоры; Алметов Н.Ш. - п.ғ.д., профессор. М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Жалпы педагогика» кафедрасының профессоры; Султанов С.А. - саяси.ғ.д., М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Философия және мәдениет» кафедрасының профессоры; Қартаева Т.Е. - т.ғ.к., Әл-Фараби атындағы ҚҰУ-дың қауым-н профессоры, Әл-Фараби атындағы ҚҰУ-дың «Жаршысы» тарих сериясы бойынша жауапты хатшысы; Рысбаева С.Ж. - саяси ғ.к., ҚР Президентінің жанындағы МБА-дың доценті; Исабек Б.Қ. - т.ғ.к., доцент ОҚМПУ-дың «Қазақстан тарихы және қоғамдық пәндер» кафедрасының доценті, оқу және оқу-әдістемелік жөніндегі бірінші проректоры; Нұржанов А.Ә. - т.ғ.к., доцент Ә.Х.Марғұлан атындағы «Археология» институтының жетекші ғылыми қызметкері; Уразбаев Қ.М. - филолог.ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Тарих және педагогика» факультетінің деканы; Сейдахметов М.Қ. - э.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Басқару және бизнес» жоғары мектебінің деканы, «Маркетинг және менеджмент» кафедрасының доценті; Қоңыратбаев О.М. - т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Мұхтартану» ғылыми орталығының жетекші қызметкері; Кәрібаев С.Ө. - т.ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі; Отарбаева Г.К. - т.ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының меңгерушісі; Нургазин Е.К. - з.ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Мемлекет және құқығы теориясы» кафедрасының меңгерушісі; Карбозова Г.К. - филолог.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Ағылшын тілі білімі» кафедрасының меңгерушісі; Авилова А.Қ. - т.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының доценті; Жунісбаев С.М. - т.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Тарих және этнология» ғылыми орталығының директоры, «Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті; Камалдинов Р.А. - т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Стратегиялық даму және сапаны басқару» департаментінің директоры; Сулейменов Т.А. - философ.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Философия және мәдениет» кафедрасының доценті; Айдарова А.Б. - э.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Экономика» кафедрасының қауым-н профессоры; Қалшабек А.Б. - филолог.ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Мұхтартану» ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері; Әзімхан Ы.О. - филолог.ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың Жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру институтының директоры; Мамашарипова Г.А. - т.ғ.к., доцент. М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Халықаралық қатынастар және кеден ісі» кафедрасының меңгерушісі; Жолдасбекова Қ.Ә. - п.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Бейнелеу өнері және дизайн» кафедрасының доценті; Жанысбекова Г.А. - т.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Рухани жаңғыру» жобалық кенесінің басшысы, «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының доценті, журналдың жауапты редакторы; Торғаутова Ш.А. - «Әлем тарихы» мамандығының магистрі. М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Рухани жаңғыру» жобалық кенесінің бас менеджері, журналдың техникалық редакторы; Айнабеков Н.Б. - «Аударма ісі»

мамандығы;гуманитарлық ғылымдар магистрі. М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Академиялық ғылым департаментінің», «Ғылыми талдамалы ақпарат» орталығының басшысы, аудармашы, журналдың ағылшын тіліндегі материалдарының редакторы; Бегайдаров М.У. – «Ақпараттық жүйелер және бағдардамалық қамтамасыз ету» мамандығының магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Рухани жаңғыру» жобалық кеңсесінің әкімшісі, журналдың техникалық корректоры.
/М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «QAZAQTANÝ» республикалық ғылыми журналының редакциялық алқасының құрамына өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы.10.02.2020 ж., №64-нқ бұйрығынан көшірмесі/.

Учредитель: Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауэзова

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Кожамжарова Д.П. - ректор ЮКГУ имени М.Ауэзова, д.и.н., профессор, академик НАН РК.

Состав членов редакционной коллегии: Нурманбетов К.Ә. - к.ю.н., доцент, первый проректор ЮКГУ им.М.Ауэзова; Бейсенбаев С.К. - д.п.н., профессор, проректор по «Общественным связям и культуре» ЮКГУ им.М.Ауэзова; Искакова А.Т. - к.п.н. проректор по «Стратегическому развитию и интернационализации» ЮКГУ им.М.Ауэзова; Мажинбеков С.А. - к.философ.н., доцент, проректор по «Социальной и воспитательной работе» ЮКГУ им.М.Ауэзова;Функ Д.М. - д.и.н.профессор, директор института «Антропология и этнология» РАН, зав.кафедрой «Этнология» МГУ им.М.Ломоносова, главный редактор журнала «Сибирские исторические исследования» (Scopus, ВАК РФ); Аманжолова Д.А. - д.и.н., профессор, ведущий научный сотрудник института «История России» РАН; Раджабов К.К.- д.и.н., профессор, сотрудник института «История» РАН РУзб-н; Мырзахметов М.М. - д.филолог.н., профессор, директор научно-исследовательского центра «Мухтартану» им.ЮКГУ М.Ауэзова; Мажитов С.Ф. - д.и.н., профессор, академик НАН РК директор республиканского государственного учреждения «Қоғамдық келісім» (Общественное согласие) при Президенте РК. Койгелдиев М.К. - д.и.н., профессор Каз.НПУ им.Абая, академик НАН РК, Председатель Ассоциации историков Казахстана; Тургараев Б.Т. - д.ю.н., профессор, директор международного общественного благотворительного фонда «Жеті жарғы және Қожаберген жырау»; Кабылдинов З.К. – д.и.н., профессор, директор института «История и этнология» им. Ш.Ш.Уалиханова; Байтанаев Б.А. – д.и.н., профессор академик НАН РК, директор института «Археология» им.А.Х.Маргулана; Артыкбаев Ж.О. - д.и.н., профессор кафедры «Археология и этнология» ЕНУ им. Л.Гумилева; Карибаев Б.Б. -д.и.н., профессор, член-корр. НАН, зав.кафедры «История Казахстана» КазНУ им.аль-Фараби; Турсын Х.М. - д.и.н., профессор кафедры «История» МКТУ им. Х.А.Ясауи; Мухтар К. - д.и.н., профессор кафедры «История» МКТУ им. Х.А.Ясауи; Калыш А.Б. - д.и.н., профессор, зав.кафедры «Археология, этнология и музейное дело» КазНУ им.аль-Фараби; Нағашыбек К.- академик, профессор, почетный гражданин Алматинской области, ведущий научный сотрудник центра «Сближение культур» ЮНЕСКО, профессор ЮКГУ им.М.Ауэзова; Акыш Н.Б. - д.филолог.н., ведущий научный сотрудник института «Литературы и искусства» им. М.Ауэзова Комитета науки РК; Есиркепова А.М. - д.э.н., профессор Академии государственного управления при Президенте РК; Мынбаев Н. – д.филолог.н., профессор, директор научного центра «Тюркология» ЮКГУ им. М.Ауэзова; Калыбекова А.А. - д.п.н., профессор кафедры «Общая педагогика и музыкальное образование» ЮКГУ им. М.Ауэзова; Тлеубердиев Б.М. – д.филолог.н., профессор кафедры «Казахский язык и литература», декан факультета «Филология» ЮКГУ им.М.Ауэзова; Кабылбекова З.Б. – д.п.н., профессор кафедры «Общая психология» ЮКГУ им.М.Ауэзова; Лекерова Г.Ж. - д.п.н., зав.кафедры «Психология и дефектология» ЮКГУ им. М.Ауэзова; Жолдасбекова С.А. - д.п.н., профессор кафедры «Профессиональное образование» ЮКГУ М.Ауэзова; Алибек С.Н. - д.и.н., профессор кафедры «История Казахстана» ЮКГУ им.М.Ауэзова, директор колледжа ЮКГУ им.М.Ауэзова; Алметов Н.Ш. - д.п.н., профессор кафедры «Общая педагогика и музыкальное образование» ЮКГУ им. М.Ауэзова; Султанов С.С. - д.полит.н., профессор кафедры «Философия и культурология» ЮКГУ им.М.Ауэзова; Картаева Т.Е. - к.и.н., ассоц.профессор, ответственный секретарь серии история «Вестника» КазНУ им. аль-Фараби; Рысбаева С.Ж. - к.полит.н, доцент Шымкентского филиала Академии государственного управления при Президенте РК; Исабек Б.К. - к.и.н., профессор кафедры «История Казахстана и общественных дисциплин», первый проректор по учебной и учебно-методической работе ЮКМПУ; Нуржанов А.А. – к.и.н., доцент, научный сотрудник института «Археология» им. А.Х.Маргулана; Уразбаев К.М. – к.филолог.н., доцент, декан факультета «История и педагогика» ЮКГУ им.М.Ауэзова; Сейдахметов М.К. - к.э.н., доцент кафедры «Маркетинг и менеджмент», декан Высшей школы «Управление и бизнес» ЮКГУ им.М.Ауэзова; Конаратбаев О.М. - к.и.н., доцент, ведущий научный сотрудник научного центра «Мухтартану» ЮКГУ им. М.Ауэзова; Карибаев С.У. - к.и.н., доцент, зав.кафедры «История Казахстана» ЮКГУ им.М.Ауэзова; Отарбаева Г.К. - к.и.н., доцент, зав.кафедры «Всеобщая история и музейное дело» ЮКГУ им. М.Ауэзова;Нургазин Е.К. - к.ю.н., доцент, зав.кафедры «Теория государства и права» ЮКГУ им. М.Ауэзова;Карбозова Г.К. – к.филолог.н., доцент зав.кафедры «Английское языкознание» ЮКГУ им.М.Ауэзова;Авизова А.К. - к.и.н., доцент кафедры «Всеобщая история и музейное дело» ЮКГУ им.М.Ауэзова;Джунисбаев С.М. - к.и.н. доцент кафедры «История Казахстана», директор научного центра «История и этнология» ЮКГУ имени М.Ауэзова;Камалдинов Р.А. - к.и.н. доцент, директор департамента «Стратегическое развитие и управление качеством» ЮКГУ им.М.Ауэзова;Сулейменов Т.А. - к.филолог.н., доцент кафедры «Философия и культурология» ЮКГУ им.М.Ауэзова;Айдарова А.Б. -к.э.н., доцент, ассоц.профессор кафедры «Экономика» ЮКГУ им.М.Ауэзова; Калшабек А.Б. - к.филолог.н., ведущий научный сотрудник научно-исследовательского центра «Мухтартану». ЮКГУ им.М.Ауэзова; Азимхан Ы.О. - к.филолог.н., доцент, директор института послевузовского образования ЮКГУ им. М.Ауэзова; Мамашарипова Г.М.-к.и.н., доцент, зав.кафедрой «Международные отношения и таможенное дело» ЮКГУ им. М.Ауэзова; Жолдасбекова К.А. - к.п.н., доцент кафедры «Изобразительное искусство и дизайн» ЮКГУ им.М.Ауэзова; Жанысбекова Г.А. - к.и.н., начальник проектного офиса «Рухани жаңғыру», доцент кафедры «Всеобщая история и музейное дело» ответственный редактор журнала ЮКГУ им.М.Ауэзова; Торғаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история», главный менеджер проектного офиса «Рухани жаңғыру», технический редактор журнала ЮКГУ им.М.Ауэзова; Айнабеков Н.Б. - магистр гуманитарных наук по специальности «Переводческое дело», начальник центра «Научно-аналитической информации» Научно-академического департамента ЮКГУ им. М.Ауэзова, переводчик, редактор материалов английского языка; Бегайдаров М.У. - магистр по специальности «Вычислительная техника и программное обеспечение», администратор проектного офиса «Рухани жаңғыру», корректор журнала ЮКГУ им. М.Ауэзова.
/Выписка из приказа №64-нқ, от 10.02.2020г. О внесении изменений и дополнений в состав членов редакционной коллегии республиканского научно журнала «QAZAQTANÝ»ЮКГУ им.М.Ауэзова/.

ISBN978-9965-03-317-1

@Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауэзова, 2020

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/subject headings

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ - ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА - HISTORY OF KAZAKHSTAN

УДК 94(574)

Алдаберген М.Н., Бегдаулетова Қ.Д., Исамет Н.

т.ғ.к.доцент ОҚМПУ. Шымкент, Қазақстан.

ф.ғ.к.доцент ОҚМПУ. Шымкент, Қазақстан.

магистр, оқытушы ОҚМПУ.Шымкент, Қазақстан.

**ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ ЖЫРАУЛАРДЫҢ ҚОҒАМДЫҚ ЖӘНЕ
РУХАНИ РОЛІНІҢ МАҢЫЗЫ**

Түйін: Мақалада негізінен тәуелсіз Қазақ хандығы дәуіріндегі жыраулардың атқарған қоғамдық қызметтері, елді қорғау жолындағы жасаған ғажап ерліктері мен батырлықтары қарастырылады. Жыраулар мемлекеттің бас идеологы болған. Олардың қоғамдағы орны, қызметі мен рөлі өте жоғары болды. Олар елінің келешегіне алаңдап, халықтың мұңын мұңдап, жоғын жоқтады және ел билеу саясатына араласып отырды. Мәнді де, мағыналы айтылған толғауларын тек қана жаттанды түрде айтумен шектелмеді, олардың айтқан толғаулары мен жырлары көптің көкейінен шығып, жұрттың санасына сілкініс оятты. Жырау - ханның жасап отырған жетістіктерін мадақтап, кемшіліктерін сынға алып, дер кезінде түзетіп, қарапайым бұқара халық пен елді билеген хандардың арасын жалғастырушы қызметін атқарған. Олардың жалынды өлеңдері қараны да, ханды да аямады. Өкінішке орай, кеңес үкіметінің ұлттық тарихқа жасаған қиянаты кесірінен, жыраулардың мұрасы, тіпті есімдерінің өзі белгісіз болып келді. Қаншама жырауларымыздың өлеңдері жоғалып, осы күнімізге жетпеді. Тәуелсіздігіміздің арқасында бізге беймәлім болып келген жыраулардың мұрасы табылып, мемлекет тарапынан жүргізілген қолдаудың арқасында бұл аталған проблемалар шешімін тауып келеді.

Кілт сөздер: фольклор, жырау, жыр, хан, Қазақ хандығы, рухани құндылық

XV-XVIII ғасыр Қазақ хандығының дәуірлеген тұсы болды, яғни өз алдына тәуелсіз, дербес саясатын жүргізе бастады. Дәл осы кезеңде хандармен бірге жыраулардың ықпалы қараша халықтың алдында басым бола түсті. Жыраулар атқарған қызметі елді басқарып отырған хандардан асып түспесе кем болған жоқ. Өкінішке орай, көптеген ақын-жырауларымыздың мұраларының көпшілігі біздің осы күнімізге жетпеді. Оның әр түрлі себебі бар: бірі жоғалды, енді бірі түрлі себептерге байланысты хат беттеріне түспеуі салдарынан ұмытылды. Алғашқыда иыр, иырағу – жыр, жыршы сөзінен шыққан жырау аты - әрі өз жанынан өлең, жыр шығарушы, әрі бұрыннан қалыптасқан туындыларды-эпостық дастандарды жатқа айтып, ұрпақ сана-есіне жеткізуші, орнықтырушы қызметін атқарды. Жыраулар мұрасы-ғасырлар бойы қалыптасып, дамыған ұлт әдебиетінің ғажап көркемдік құбылысы. Қазақ мемлекеттілігінің тарихында салмақты орны бар ақын-жырауларымыздың тындырымды жасаған жұмыстары мен адал атқарған қызметі рухани құндылықтарымыздың алтын жәдігері болып табылады.

Аумалы-төкпелі уақыт аясында да қазақ сөз өнері өзіндік құнын жоғалтпай, жалғасын тауып отырды. Қазақтың бай фольклоры мен ежелгі түркі жазба ескерткіштер негізінде қалыптасып дамыған XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар мұрасы – қазақ халқының ықылым замандар бойы жасаған сөз өнерінің, тума әдеби қазынасының үлкен бір саласы, құнды мұрасы. Бұл мұраның ең басты қасиеті - XV ғасырдың ортасы мен XVIII ғасырлар аясында қазақ хандығының құрылып, қазақ халқының қалыптасуы сияқты күрделі тарихи кезеңдерінің көптеген тұстары көркемдік дәрежеде бейнеленуінде. Осы

дәуірде Қазтуған, Асан Қайғы, Доспамбет, Шалкиіз, Жиёмбет, Марғасқа, Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, Бұқар және тағы басқа ақын-жыраулардың мұрасы пайда болып, кейін олар ұлттық тарихымыздың алтын қорына қосылды. [1;306]

Жалпы, қазақ жыраулары тарихи, қоғамдық және рухани тұрғыдан алғанда сонау Түркі қағанаты дәуірінен басталады. Әйгілі Йоллығ-тегіннің жазбалары оның Күлтегін, Білге қаған мен Тоныкөк уақытында елдің бірлігін, бек пен қағанның атақ-абыройын ардақтаған жырау екенін дәлелдейді. Сол сияқты оғыздар дәуіріндегі Қорқыт ата, одан бертіңгі Шыңғыс хан тұсындағы Кетбұға (Ұлық жырышы), Алтын Орда кезіндегі Сыпыра, бұлардың бәрі XV-XVI ғасырларда тарихи аренаға шыққан қазақ жырауларының арғы түп-тамыры, бастауы еді. Қазақ жыраулары ежелгі ұстаздарының дәстүрін толық сақтап, дамыта әрі өз дәуірлерінің талап-талғамына, болмысына сәйкес өз заманындағы сөз өнерін тақырып пен мазмұн, идея мен түр жағынан байыта түсті. Бір кезде бүкіл түркі халықтарында, олардың тарихтарында, рухани ғұмырында зор роль атқарған жыраулар орта ғасырларда тек қазақ мемлекетінде ғана өзінің әлеуметтік-саяси, мәдени қызметін сақтап, бертіңгі жаңа дәуірге, яғни XIX ғасырға дейін жеткізді. Бұлай болуы – жыраулық негізінен тәуелсіз көшпелі-бақташылық мемлекетте ғана болатындығын дәлелдейтін заңдылық. Өйткені қазақтан басқа түркі елдері XV-XVI ғасырларда бірі тәуелсіздігінен айырылды, бірі көшпелілігін қойып, біржола отырықшылыққа ауысып, басқа идеология мен мәдениет жасады, ал енді біреулері өз мемлекетін құра алмады. Міне, Алтын Орда ыдырағаннан кейін, ордалы мемлекет құрған қазақ халқының рухани өмірінде байырғы жыраулық дәстүр мен әдебиет қайта жаңғырып, жаңа сапада көрінді. Қазақ жыраулары жаңадан құрылған мемлекеттің күшті, хан билігінің мықты болуын көздеп, сол кезеңдегі әдебиетті, күллі мәдениетті мемлекетке, ханға қызмет еткізді. Олар өздерін әміршінің, мемлекеттің қызметшісі деп білді, сол себепті хандықтың идеологияна айналды. Ханның ақылгөй кеңесшісі, бас саясаткері болғандықтан жыраулар тек қана үлкен мемлекеттік маңызы бар мәселелер бойынша толғаған, сөйтіп өз сөздерін тікелей әміршіге арнап айтқан. Олар әдетте елді абдыратқан, толғантқан жағдайлар мен төтенше оқиғалар кезінде сөйлеген. Сондықтан жырауларды әмірші де, халық та аса қадір тұтып, олардан хан да, халық та ел дағдарған, немесе бүліншілік болған шақта, я болмаса елге жау тигенде ақыл-кеңес сұраған. Жыраулар мұндай сәттерде жұртшылыққа тоқтау айтып, болып жатқан оқиғаға немесе жағдаятқа өз бағасын берген, өткенін еске түсіріп, бүгінін сипаттаған, болашақты барлаған. Өз заманы мен бұрынғы уақытты салыстыра толғап, дәуір туралы, қоғам жайлы, ел мен әмірші жөнінде нақылды-фәлсафалық ой түйіндеген [2;366].

Жыраулар кім еді? Жыраулар – мемлекеттегі, әсіресе хан сарайындағы көреген саясаткер, ханның ақылгөйі, мемлекеттің бас идеологі, елдің ақылшысы, қолбасы әрі дауылпаз ақын бола білді. Олар хан кеңесінің белсенді мүшесі болған, мемлекетті басқару ісіне тікелей қатынасып, саяси, әскери, қоғамдық мәселелерді шешуге араласып отырған. Соғыс кезінде жыраулар әскери кеңесте де, ханның жеке өзіне де өз ойын ашық айтып, ақыл беріп, болжау жасаған. Қиян-кескі ұрысқа түсер алдында жауынгерлерге арнап жыр толғаған, олардың намысын қайрап, рухын көтерген. Тіпті қажет болған жағдайда өздері де шайқасқа қатысып, ерліктің үлгісін көрсеткен, сондықтан жыраулардың біразы қолбасы да болған, тайпалар мен руларды да басқарған. Жыраулардың көбінесе әрі суырып салма ақын, әрі батыр, әрі данагөй және сәуегей болып келуінің себебі сол тұстағы Қазақ хандығының өмірсалты мен тұрмыс-тіршілігінің көшпелі-бақташылық болуына және ұдайы жаугершілікті басынан кешіруіне байланысты еді. [3; 2056]

«Әрбір хан өз қасында ақылшы болатын биді таңдағанда, ең алдымен, сөз тапқыш, суырылған шешеннен, судырлаған ақыннан алатын. Бұлардың саяси салмағы зор болғандықтан, аузынан шыққан сөз де олқы болмауға тиіс. Көлденең кісі мін таба алмайтындай, қоржындай ауыр, оқтай жұмыр, өтімді болуы керек. Бұлар қазақтың жоғарғы табынан шығып, ел меңгеру жолындағы саясат адамдары болғандықтан, көпке

айтқан сөздерінің бәрі ел мұңына, ел қамына арналған сөздер болады», – деп М.Әуезов айтқандай, жыраулардың өз бастарындағы артық қасиеттерінен тыс, азулы жуан, саны көп рулардан шығуы да, тіпті өзінің ел тағдыры шешілетін ауыр кезеңдерде қол бастайтын әскербасы – батыр болуы да хан қасынан табылуға мәжбүр еткен. Олардың хан қаһарынан қаймықпай қашан да батыл сөйлеп, шындықты тайсалмай бетке басып айтуы да осыдан.[4; 180б]

Жыраулардың шығармаларындағы ең басты тақырып- Қазақ хандығын құраған ру мен тайпалардың татулығы мен бірлігі және мемлекетті нығайту мен оның жауынгерлік күшін арттыру болды. Ал, мұның өзі жыраулар поэзиясында ең мәнді де, маңызды етіп қаһармандықты, елінің тәуелсіздігі мен мемлекетінің нығаюы үшін жан аямай күрескен батырлар мен қайраткерлерді мадақтап, көтермелеп жырлау дәстүрін қалыптастырды. Сөйтіп, жыраулар өз шығармаларында идеалды әміршінің бейнесін жасады, сонымен қатар адамдар жоқшылық көрмей, бақытқа кенелген утопиялық қоғамды суреттеді. Өздерінің монолог түрінде айтылатын толғауларында жыраулар маңызды мемлекеттік мәселелермен қатар заман мен қоғам, адам мен заман, тұлға мен тобыр, сондай-ақ имандылық пен қайырымдылық, өмірдің өткіншілігі мен адамның опасыздығы, өлім мен өмірдің қайшылығы сияқты моральдық, этикалық, фәлсафалық проблемаларды көтеріп, қоғаммен байланыстыра жырлап отырды.

Жырау өзіне бақсылардың сәуегейлік қызметін, ежелгі пірлердің білімдерін, әлемді түсіндірудің формасын, сөз сиқырын, алғыс етуді, күнтізбе жүйелерінің білімдерін, шежіре білімін құрғақ тарих ретінде емес, әруақтармен байланыс және тағы басқа түрінде қабылданған. Олардың өнерінің негізінде - жол салушылар ежелгі білімдер мен елеулі аналитикалық тарту қалыпастырған, қуатты аккумулятивті күшке ие болған ежелгі сөзтіркестердің сиқырлы қоюлануы жатты. Жыраулар тайпалардың рухани көсемдері болды. Сондықтан, хандар оларға көріпкелдер ретінде, киелі білімді алып жүрушілер ретінде және әруақтармен қатынас орнату әдісі ретінде сенім артты. Бақсылар тәрізді, жыраулар да табиғат құбылыстарын әртүрлі мүмкін болатын әлеуметтік мәселелермен байланыстырып, қатты аштық кезең – жұтты алдын ала ескертетін. Сыртқы және ішкі істерге қатысты, оларға әрбір ел мен тайпа ішіндегі жағдайлар егжей-тегжейіне дейін белгілі болатын. Сенімді ақпаратты ала отырып жырау дәл ме дәл сараптау жасайтын. Мысалы Асан Қайғы Алтын Орданың құлауын алдын-ала болжаған. Жырау бал ашпайды –оның бойында бабаларының тәжірибесі, шежіре, тарих, заманауи және болашақ әлемінің білімі бар, яғни жыраудың бойында бір емес бірнеше асыл қасиеттерді бойына сіңіргенін байқауға болады. Осындай керемет қасиеттері бар данагөй жырауларымыз, хан ордасында мәртебелі атаққа ие болып, хан кеңесінің тұрақты мүшесі атанып отырған.

Жыраулар негізінен әскери ақсүйектер ортасынан шықты және халық арасы мен хан бөлімінде абыройға ие болды. Олардың өнерінде басқа жанрлармен қатар- көріпкелдік жанры да жоқ емес. Олар «көреген» адамдар болып саналды, саяси оқиғалар мен әлеуметтің өміріне әсерін тигізетін климаттық өзгерістерді болжайтын. Сонымен бірге жыраулар хан ордасындағы маңызды істерді атқарумен қатар сәуегейлік, яғни табиғатта болып отыратын климаттық өзгерістерді болжап отырған.

Жалпы, жыраулар шығармашылығында әміршіге, билеушілерге қарсы, оппозициялық ой-пікірлер де айтылатын болған. Қажетті жерде жыраулар хан мен сұлтандарға олардың халыққа жағымсыз кейбір қылықтары мен байлам-шешімдеріне наразы болып, өздерінің келіспейтінін ашық айтып отырған. Тіпті кей тұстарда жыраулар өз әміршісін сынға да алатын болған. Олай болатын себебі, – біріншіден, жыраулардың көбісі қай жағынан болса да хан-сұлтандармен терезесі тең ақсүйектер тұқымынан шыққандығы, екіншіден, олардың әміршіге, мемлекетке деген адалдығы, үшіншіден, жыраулардың ел алдындағы орасан биік беделдігі, төртіншіден, көшпелі хандық

мемлекетте «өзіндік демократияның» болғандығы, бесіншіден, қазақ қауымында «өнер алды – қызыл тіл» деп бағаланып, «бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деген қағида-шарттың мықтылығы еді. [3;206б]

Қазақ хандығының өз алдына жеке мемлекет ретінде тәуелсіз өмір сүрген кезеңінде, ханның кеңесшісі қызметін атқарған жыраулардың шығармаларындағы өлең жолдары тек қана мадақтаумен шектелмей, хандардың жіберіп отырған қателіктері мен кемшіліктерін және халыққа жасаған озбыр қылықтарын әшкерелеп жырлады. Хан қаһарынан тайсалмай, шындықты бетке баса сөйледі.

XV ғасырда өмір сүрген, туылған жылы мен өлген жылы белгісіз, Керей мен Жәнібек ханның замандасы Асан Қайғы еді. Өзінің жалынды жырларымен қараны да, ханды да аямады. Жәнібек ханды сынағанын мына өлеңінен байқаймыз:

Әй, хан, мен айтпасам білмейсің,
Айтқанымға көнбейсің.
Жайылып жатқан халқың бар,
Аймағын көздеп көрмейсің.
Қымыз ішіп қызарып,
Мастанып, қызып терлейсің.
Өзіңнен басқа хан жоқтай
Елеуреп неге сөйлейсің?..
Әй, Жәнібек ойласаң,
Қилы-қилы заман болмай ма?
Суда жүрген ақ шортан
Қарағай басын шалмай ма?
Мұны неге білмейсің?
Қош-аман тұр, Жәнібек,

Енді мені көрмейсің,[5; 76]—деп, біржолата ат құйрығын кесісуге дейін барады. Дәл осы сарындас жыр жолдары XVII ғасырда өмір сүрген Марғасқа жырауда кездеседі. Көптеген мұралары сақталмаған, осы күнге дейін жетпеген. Есім ханның тұсында хандықтың аумағы кеңейіп, хандықты бірорталықтандырған жүйеге келтіріп, Түркістан қаласын елдің саяси астанасы етіп бекіткен болатын. Дегенмен де Есім ханға хандықтың аумағын басқару оңайға түспеді. Бірде Есім ханмен келісіп жұмыс атқарып, енді бірде араздасып жүрген хандардың бірі – Тұрсын хан еді. Тұрсын хан - Ташкент қаласын астана етіп, үй ішінен үй тігіп, тіпті өз атынан теңге шығарып, ұлы хан Есім ханға қарсы шығып, үнемі ханның басқару саясатымен келіспей қарсыласып отырды. Ақырында Есім хан Тұрсын ханның жасаған озбыр әрекеттері мен бүлігін қатаң жазалаған болатын. Осы саяси оқиғалар Марғасқа жыраудың өлеңінде бейнеленеді. Марғасқа жырау Тұрсын ханның бүлігін былайша жырлайды:

Ей, Қатағанның хан Тұрсын,
Кім арамды ант ұрсын!
Жазықсыз елді еңіретіп,
Жер тәңірісіп жатырсың.
Хан емессің, қасқырсың,
Қара албасты басқырсың!
Алтын тақта жатсаң да,
Ажалы жеткен пақырсың!
Еңсегей бойлы ер Есім
Есігінде келіп тұр:
Алғалы тұр жаныңды,
Шашқалы тұр қаныңды! [5;56б]

Бұл өлең жолдары Марғасқа жыраудың Есім ханның төңірегінде болған

батырлардың, ақылшылардың бірі, жоғын жоқтаушысы болғанын айғақтайды.

Қорыта келгенде, қазақ халқының тарихы оның әдебиетімен тығыз байланысты. Қазақ халқының басынан өткен тарихи оқиғалары, оның көркем әдебиетінде тарихи шындық тұрғысынан дәлме-дәл суреттеліп отырған. Аңыз түбі ақиқат дегендей, біздің жырауларымыздың көптеген мұралары аңыз түрінде жетті. Аңыз түрінде жетседе бүгінгі таңда өзіндік құнын жоғалтқан жоқ. Дегенмен де жыраулардың әлі де зерттелінбей жатқан тұстары өте көп. Бабаларымыздың мұраларын бір жүйеге келтіріп, әлі де зерттеуді қажет ететін тұстарын айтатын болсақ, мысалы жырауларымыздың басым көпшілігінің қашан туылып қашан өлгені белгісіз, сонымен бірге олардың айтып кеткен заман жайлы, өздері өмір сүрген кезеңдегі хандардың жасаған ерліктері мен жіберген қателіктері, алдағы замана жайлы айтқан толғаулары мен өлеңдері ауызша жеткендіктен, көбісі заман ағымына қарай өзгеріске ұшырап отырған. Осы аталған жайттар ескеріліп, алдағы уақытта жүйелі жұмыстар жүргізіліп, кемшін тұстардың орнының толықтырылуы уақыттың еншісінде.

Ауыз әдебиеті қазақ тарихының қайнар көзі болып табылады. Жырау ел тағдырына қатты алаңдап, аса маңызды оқиғалар тұсында жалынды жырларымен толғап отырған. Кеңес үкіметінің солақай саясатының кесірінен жыраулар түгілі, хандар мен сұлтан, батырларымыздың өзі тыңғылықты зерттелінбей тарих беттерінен ысырылып тасталынып отырды. XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар елдік, ерлік, өмір, келешек заман қалай болатыны жайлы толғаған. Сонымен бірге, жер-суды, атамекенді қорғау, ел бірлігі мен татулығын сақтау мәселелерін жырлаған. Жыраулардың қызметі орасан болды. Олар бір ғана нәрсемен шектелмеді, хан кеңесінің тұрақты мүшесі, ел басына күн туғанда, қиын-қыстау заманында қолына қару алып, майдан даласында сарбаздармен бірге шайқасып, елін, жерін жау қолынан азат етуге бар күш-жігерін салып, ерен ерліктерімен көзге түсіп отырған. Жалынды жырлары қараны да, ханды да аямады. Жырау- этнограф, яғни, қазақ тарихы мен мәдениетінің жарқын беттерін өз өнері арқылы келер ұрпаққа жеткізуші тұлға. «Жыраулар поэзиясындағы ең басты тақырып Қазақ хандығын құрған ру мен тайпалардың татулығы мен бірлігі және мемлекетті нығайту мен оның жауынгерлік күшін арттыру болды»[6;503б]- дегендей хандықтағы ең басты мәселе татулық, тыныштық, ынтымақ бірлік, елдің тыныштығы болды. Қазақ халқын бірлікке, отансүйгіштікке, елдікке, татулыққа үндейтін жыраулардың шығармаларын және олардың қазақ қоғамы өміріндегі атқарған қызметімен орнын білу, ұмытпау бүгінгі таңда өте қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қалижанов У. Қазақ хандығы және Қазақ әдебиеті. Алматы: Жалын баспасы 2015ж 33-бет.
2. Қасқабасов С. Қазақ хандығы тұсындағы әдебиет. Алматы 2006 ж, 36-бет.
3. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 3-том. Алтын Орда дәуірі мен Қазақ хандығы тұсындағы әдебиет. Алматы: Қазақпарат, 2008ж. 205, 206 бет.
4. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Алматы, 1985. 16-т. 180-бет.
5. Бес ғасыр жырлайды. 2 томдық. 1-т. Алматы, 1971ж, 7-б, 56-бет.
6. Қасқабасов Қ. Жаназық. Астана, 2002. 503 бет.

Аннотация: В статье рассматриваются общественное влияние жырау в эпоху независимого Казахского ханства. Жырау были главными идеологами государства. Их положение и роль в обществе были очень высокими. Проблемы счастья, смысла жизни, взаимоотношения между ханом и простолюдном, гордость и боль за человека, любовь к жизни, раздумья о прошлом и настоящим родной земли – вот что объединяет произведения жырау. Жырау не ограничивались воспеванием зазубренных стихов, значительной чертой стихов было содержательность, и пробудило в сознании народа веру в светлое будущее. Хвала достижения хана они своевременно скорректировали недостатки его, подвергая критике, таким образом жырау служили посредником

между простым народом и ханом. Пламенные стихи жырау не жалели и хана, и простого народа. К сожалению, из-за политики советской власти к национальной истории наследие жырау, даже их имена оставались неизвестными. Произведения многих жырау не дошли до сегодняшних дней. Благодаря независимости Республики Казахстан мы смогли исследовать и познакомиться с наследиями забытых жырау.

Ключевые слова: фольклор, жырау, хан, Казахское ханство, духовные ценности

Abstract: The article examines the public influence of zhyrau in the era of the independent Kazakh Khanate. Zhyrau were the main ideologists of the state. Their position and role in society was very high. Problems of happiness, meaning of life, the relationship between the khan and the commoner, pride and pain for the person, love to life, thinking about the past and present of his native land - are what unite works of zhyrau. Zhyrau not limited jagged chanting verses of poetry was a significant feature richness, and awakened in the minds of people of faith in a brighter future. Praising achieve Khan they promptly corrected its deficiencies, criticizing thus zhyrau served as an intermediary between the common people and the khan. Flaming verses zhyrau spared and khan, and the common people. Unfortunately, due to the policy of the Soviet power to the national heritage zhyrau history, even their names were unknown. The works of many Zhyrau not reached until today. Due to the independence of the Republic of Kazakhstan, we were able to explore and discover the forgotten legacies zhyrau.

Keywords: folklore, zhyrau, khan, Kazakh Khanate, spiritual values

УДК 65.565.64. (754)

Карибаев С.У.

к.и.н., доцент ЮКГУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан

ОТРАЖЕНИЕ КУЛЬТУРЫ И БЫТА НАСЕЛЕНИЯ ЧИМКЕНТСКОГО УЕЗДА ПО МАТЕРИАЛАМ ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВВ.

Аннотация: В данной статье на основе привлечения многотомного конволюта «Туркестанского сборника», хранящегося в единственном экземпляре в отделе редких книг и рукописей Национальной Публичной библиотеки им. А.Навои г.Ташкента, автор осветил наиболее ключевые и важные аспекты истории и этнографии казахского народа, кроме того, в публикации затронуты и вопросы, касающиеся истории зарождения и локализации города Шымкента, сыгравшего весьма важную роль в хозяйственной, экономической, культурной, духовной жизни населения Туркестанского края. «Туркестанский сборник» является библиографической редкостью, содержащиеся в нем богатейшие сведения, отражают реальную историческую картину прошлого народов Центральной Азии. В данном сборнике содержатся уникальные сведения касающиеся наиболее ключевых проблем истории и этнографии народов Центральной Азии. В этом первоисточнике содержатся весьма содержательные и интересные сведения, касающиеся культуры и быта, занятия, хозяйства народов Центральной Азии. Кроме того, в нем содержатся насыщенная историческая информация об ареалах расселения народов Туркестана в Чимкентском уезде.

Ключевые слова: Чимкентский уезд, дореволюционные исследователи, хозяйство народов Центральной Азии, население Туркестана

Введение

Смена в Республике Казахстан политико-идеологического режима в конце 1990 –х годов придало мощный импульс росту и возрождению национального самосознания казахского народа, открыла поистине безграничные возможности для национально-культурного развития позволила исследователям провести объективную и беспристрастную оценку историко-культурного наследия.

Восстановление исторической памяти, возрождение национальной духовности, протекающие в тесной взаимосвязи с подъемом национального самосознания, выдвинули

на передний план проблему бережного сохранения этнонациональных особенностей народов Центральной Азии, в том числе и казахов.

Известно, что на территории современного Казахстана издавна проходили оживленные караванные пути, располагались крупные торгово-экономические, духовно-культурные центры – Оренбург, Чимкент, Ташкент и др. На юге Казахстана территория Казахстана примыкала к трем среднеазиатским ханствам – Бухаре, Хиве и Коканду.

Теоретическая часть

Как отмечает известный казахстанский исследователь Б.А.Байтанаев: « Начиная с XVII – XVIII вв. г. Шымкент, как центр крупного историко-культурного района, стал доминировать в регионе, приняв первенство у Сайрама, занимавшего аналогичный статус ранее. Поэтому на данном этапе в сообщениях из различных источников мы находили в основном сведения о городе Шымкенте» [1].

На наш взгляд, известный казахстанский исследователь Б.А.Байтанаев безусловно прав в данной взвешенной аналитической оценке, ибо город Шымкент сыграл важную общественно-политическую, духовную и культурную роль в жизни многонационального населения Туркестанского края.

Многочисленные сведения, касающиеся истории города Шымкента, ее месторасположения, населения и т.д. содержатся в трудах известных дореволюционных российских исследователей конца XIX – XX вв.

Так, например, посетивший в 1875 году Туркестанский край с научной миссией известный дореволюционный российский исследователь А.И.Макшеев оставил интересные историко-этнографические заметки о народах Туркестанского края. В своей статье «Географические, этнографические и статистические материалы» осветил ареалы расселения тюркских народов, их места обитания, направления кочевков, хозяйство, занятия и т.д.

Кроме того, в данной публикации автора приводятся сведения о количестве кочевого и оседлого населения Чимкентского уезда, их занятии, образа жизни. Так, например, касаясь ареала территориального обитания номадов автор пишет, что: « Киргиз-казаки (казахи – С.У.) кочуют во всех Туркестанского генерал-губернаторства, за исключением Иссыккульского и Токмаковского, где они уступают место каракиргизам. В уездах Джизакском, Ходжентском, киргиз-казаки (казахи – С.У.) живут не постоянно, а только приходят сюда на короткое время из других уездов и из Бухарских владений. Последние находятся под слабым влиянием русской власти, а потому исключаются из общего счета киргизов (казахов – С.У.) Туркестанского края. Автор отмечает, что казахи подразделяются на три орды казахского народа; Большая занимает уезды Верненский, Аулие-Атинский, Туркестанский, Чимкентский и Ташкентский, средняя – Сергиопольский, Копальский и восточную часть Перовского и наконец Малая орда – Казалинский и западную часть Перовского, впрочем киргизы Средней и Малой орд встречаются также в небольшом количестве в Туркестанском и Ташкентском уездах.

В Туркестанском крае, как и везде, киргизы (казахи – С.У.) ведут кочевую жизнь, но кроме скотоводства, занимаются в значительной степени хлебопашеством». Говоря о кочевом и оседлом населении Чимкентского уезда А.И.Макшеев пишет, что: « Оседлое население, состоящее из сартов (узбеков – С.У.) занимает следующие пункты: 1. Город Чимкент – 750 домов. 2. Селение Карабулак – 400 домов. 3. Манкент – 320. 4. Сайрам – 670. 5. Карамурт – 350. 6. Султанрабат – 60. 7. Джангалык – 60. Итого 2610 домов. Кочевое население Чимкентского уезда состоит из киргиз-казаков (казахов – С.У.) Большой орды Конград – 330 кибиток. Сергалы – 800. Чимыр – 1600. Сийкым – 1600. Джаныс – 1600. Итого 5930. Киргизы Чимкентского уезда занимаются летом также большей частью хлебопашеством, около речек, а на зиму откочевывают к Сырдарье, Чу и Таласу [2].

Таким образом, А.И. Макшеев отмечает, что уже в тот период хозяйство казахов

носило не сугубо скотоводческий, а комплексный характер, наряду с традиционным кочевым скотоводством важное место занимало и земледелие.

Не менее интересные этнографические сведения о казахах содержатся в статье М.Венюкова. В его публикациях отражена картина традиционного образа жизни, быт и культура, нравы и менталитет, занятия, хозяйство, верования номадов. Как отмечает автор: «Идя с севера, из – за Чу, мы прежде всего встречаем киргизов (казахов – С.У.). Эти номады ведут совершенно ту же пастушескую жизнь, что в степях сибирских, оренбургских и семиреченских. Часть их, в уездах Чимкентском и Аулиатинском впрочем, занимается хлебопашеством. Численность их в пределах Сырдарьинской области, за исключением уездов Казалинского и Перовского простирается до 355.000 душ» [3].

В статье известного российского исследователя Ю.Южакова «Наши приобретения в Средней Азии» очень колоритно описывается картина перекочевки казахского кочевого аула, быт и культура, обычаи и обряды, верования и т.д. Так, например, автор пишет, что: «Лето праздник для киргиз, с некоторой торжественностью перекочевывают они с места на место, забираясь все выше и выше в горы, где свежо и вид великолепный и скотине свеженькая трава. Славно живется им летом. И жары они не слишком боятся. В самое жаркое время они поднимутся еще выше в горы и спасутся от жары, и скот их найдет себе отличный корм». Как отмечает автор Туркестанский уезд населен киргизами (казахами – С.У.) и сартами (узбеками – С.У.). Сарты (узбеки – автор С.У.) аборигены края, они живут в следующих городках: в Чимкенте, Сайраме, Карабулаке, Карамурте, Султанрабате и Чулак – Кургане. Их основное занятие земледелие и торговля» [4].

Ряд содержательных и интересных сведений об истории, этнографии народов Туркестанского края, о состоянии казахстанских городов того периода содержатся в дневниковых записках известного дореволюционного российского исследователя А.К.Гейнса. Как справедливо отмечает уже упомянутый нами в статье известный казахстанский исследователь Б.А.Байтанаев: «Дневники А.К.Гейнса, написанные в 1866 году по своему содержанию являются уникальным документом по городу Шымкенту и Казахстану в целом. Относительно Шымкента они содержат подробнейшие сведения по этническому составу, общественному и административному управлению, традиционному укладу, обычаям и развлечениям горожан, топографии и географическим особенностям самого города. В его записках нашли детальное отражение взятие города Шымкента русскими войсками, результаты штурма и его последствия. Говоря о Шымкенте автор пишет: «Внешний вид Чемкента (Шымкента – С.У.) очень интересен. Весь город расположен в котловинной впадине, так, что едва виден с самого близкого расстояния. Каждый дом обсажен со всех сторон деревьями, которые выглядывают из – за заборов, будто нарочно посаженная по обеим сторонам дороги аллея. В некоторых улицах всегдашняя тень, падающая от высоких тополей, осин, верб и фруктовых деревьев. Обойдя Чемкент (Шымкент - С.У.), я не встретил ни одного двора без деревьев» [5].

Ряд ценных сведений об истории города Шымкента и ее роли хозяйственно-экономической и культурной жизни населения Туркестанского края оставил известный дореволюционный российский исследователь Д.Борзна. Так, например, он пишет: «От самого Туркестана до Чемкента (Шымкента – С.У.) лежит великолепная равнина, пересекаемая постоянно ручейками, бегущими с гор. Вода в них до того чиста, что соблазняет всякого напиться, не будучи даже побужденного жаждой. Почва равнины состоит из тучной глины. Город Чемкент (Шымкент - С.У.) расположен на этой равнине и весь в садах. Замечательно здесь устройство водопроводов, каждый двор имеет свою текущую воду, которой орошаются сады и огороды. Без орошения, садоводство и хлебопашество здесь немыслимы» [6].

Аналогичное описание города Шымкента дали в своих трудах такие известные дореволюционные российские исследователи, как В.В.Верещагин и И.Щербаков. По

свидетельству известного дореволюционного российского исследователя В.В.Верещагина: « Чемкент (Шымкент – С.У.) затоплен положительно садами. Стены Чимкентской крепости возвышаются над соседними улицами более чем на 60 фунтов. Оно не устояло против русских, которые взяли город приступом» [7]. В статье беглого русского казака И.Щербакова «Пять лет в плену у ташкентцев», опубликованного на страницах Туркестанского сборника отмечено: « На другой день мы дошли до Чемкента (Шымкента – С.У.) по дороге видать было, что здешние обитатели народ оседлый. Везде встречались поля, засеянные кукурузой, пшеницей и ячменем. Город Чемкент (Шымкент – С.У.) величиной будет менее Азрета то есть Туркестана, но также тонет в зелени садов и кипит народ как Азрет» [8].

На рубеже XX столетия весьма ценную в археологическом направлении поездку в Туркестанский край, в целью исследования ряда казахстанских городов, и в том числе Шымкента, расположенных в низовьях Сырдарьи совершил известный дореволюционный российский исследователь Н.П.Остроумов, который 18 июня 1893 года выехал в Чимкент, а 20 июня со своими спутниками направился со станции Бурджар прямо в степь, влево от почтовой дороги, ведущей в город Туркестан к большому холму, известному под именем Караул-тюбе, на вершине которого был найден господином Боронином клад. Холм этот находившийся на довольно высокой местности склона в долину реки Арыса имеет около 7 сажен высоты, а окружность основания около 130 сажен. Форма этого холма почти правильно конусообразны. Следом за ним участники экспедиции осмотрели холм Джуан-тюбе или Таяк - салды на вершине которого был найден глиняный стол. Холм Таяк – Салды нанесен на особый план, а найденный там глиняный стол привезен Н.П.Остроумовым в Ташкент и передан в музей с двумя черепами». Продолжая переписку с Императорской Археологической комиссией Н.П.Остроумов сообщил членам Туркестанского Кружка любителей археологии, что многие из туркестанских памятников старины под всеокрушающим влиянием времени, а также от расширения в крае площади земледельческой культуры постепенно разрушаются и пропадают для археологии, и поэтому необходимо в скором времени приступить к раскопкам тех курганов, разрушение которых уже началось. 3 сентября 1897 года во время своей очередной поездки в Чимкент, Н.П.Остроумов обратил внимание на памятники древности, встречающиеся по дороге Ташкент – Чимкент и его окрестностях. На станции Акджар (вторая станция от Ташкента), на берегу реки Келеса им замечены остатки обмываемого водой крепостного сооружения на одном берегу реки и два больших холма с большими насыпями около их на другом берегу. На станции Джери ясно обозначенные и хорошо сохранившиеся стены огромного крепостного вала, образующего большую котловидную впадину и открывающегося к реке Келесу на поверхности этой насыпи видны серый известняк и жженый кирпич. По дороге от станции Джери к станции Шарапхана много небольших холмов, а вправо от дороги по берегу Келеса большие насыпные холмы. Около Чимкента, на берегу реки Бадам Н.П.Остроумовым были осмотрены остатки огромного земляного укрепления «Альвань-кенд», имеющего форму буквы П, открывающегося к реке, и большой неправильной формы насыпной холм, обваливающийся с двух сторон. По другую сторону реки Бадам виднеется большой насыпной холм конусообразной формы. По дороге в селение Сайрам в 14 верстах от Чимкента, в стороне от почтового тракта, в разных местах встречаются большие и малые холмы, и кроме того, весьма длинный невысокий вал. Около самого селения находится большое земляное укрепление, известное под названием «катта-типя». И далее он сообщает, что по ту сторону от селения далее от Чимкента, находятся остатки древнего города, известные под названием «Йиляна-бузды» о котором среди народных масс сохранилось легенда. Согласно этому преданию, этот город разрушил страшный змей за несоблюдение одной женщиной данного ему змею слова не открывать секрета быстрого ее обогащения. Змей приходил к ней пить молоко и оставлял

в кувшине монеты, о чем она и рассказала начальнику города. Змей разгневался и разрушил город» [9].

Результаты и обсуждение

В заключение своего отчета Н.П.Остроумов отмечает, что все эти памятники, к сожалению, еще не до конца изучены и остаются в не поле исследования туркестанских исследователей. Также не исследованы в систематическом направлении развалины города Саурана, расположенного между Туркестаном и Чимкентом. Следует отметить, что организованные Институтом Археологии НАН Республики Казахстан им. А.Х.Маргулана в лице ее директора доктора исторических наук, профессора Б.А.Байтанаева и научными сотрудниками кафедры ЮКГУ им. М.О.Ауэзова в лице кандидата исторических наук, доцента Авизой А. широкомасштабные комплексные археологические экспедиции для изучения городов Южного Казахстана успешно осуществились в условиях суверенного развития Республики Казахстан. Была проделана огромная колоссальная работа по выявлению, систематизации ряда источников, в которых содержались сведения, касающиеся места локализации и топографии города Шымкента, занятия и образа жизни населения.

В работе П.П.Семенова «Окраины России: Сибирь, Туркестан, Кавказ» очень колоритно описываются места расселения тюркских народов, их образ жизни, быт и культура. По свидетельству автора «Самое многочисленное племя, обитающее в Туркестанском крае, киргизы и родственные им каракиргизы. Общее число тех и других, равняется до 1038000 душ, то есть почти 2/3 всего населения. Киргизы (казахи – С.У.) встречаются во всех уездах, за исключением двух южных уездов Сырдарьинской области Зеравшанского округа, составляют большинство населения. В Кураминском уезде они вместе с кураминцами, составляют сплошное население, окружая со всех сторон немногочисленные сартовские (то есть узбекские поселения С.У.). Вместе с тем в данной статье автор указал ареал расселения кыргызов, которые обитали Токмаковском и Иссыккульском уездах, частично в южной части Верненского и Аулиеатинском уездах. Живут они почти исключительно в горах, и все они занимаются хлебопашеством. Что касается сартов то есть оседлых жителей Туркестана, то их число как отмечает автор статьи составляет до 126000 человек. Живут они почти исключительно в Чимкентском и Кураминском уездах и в г. Ташкенте, нигде не составляя сплошной массы. Самое большое средоточие сартовского (узбекского населения – С.У.): в Туркестане, Чимкенте, Ташкенте и Пскенте. В Семиреченской области, сартов то есть узбеков насчитывается до 3229 человек. Большая часть из них занимается торговлей, отдельных поселений от русских они нигде не имеют» [10].

Заключение Таким образом, следует подчеркнуть, что собранные и зафиксированные в многочисленных источниках дореволюционных российских авторов сведения о населении, занятии, хозяйстве, быте и культуре, истории зарождения ряда городов, расположенных на пересечении караванных путей нуждаются в переосмыслении и обобщении. Эти разнообразные разновидности исторических источников, касающиеся нашей темы исследования не приведены в целостную и единую систему и нуждаются в конкретизации и систематизации. Но несмотря на некоторые неточности, ошибки, перегибы, допущенные дореволюционными российскими исследователями по идеологическим соображениям, приведенные ими на основе собственных наблюдений и исследований сведения, касающиеся многогранных аспектов хозяйственно-экономической, культурной и духовной жизни населения Туркестанского края, не утратили своей актуальности и значимости и по настоящее время. Обращение к их богатому научному наследию, позволит представителям научной общественности восполнить «белые пятна и пробелы» в истории казахского народа с объективных позиций.

Список литературы:

1. Байтанаев Б.А. История Шымкента 2200 лет по археологическим источникам. Алматы, 2012. С. 32 -33.
2. Макшеев А.И. Географические, этнографические и статистические материалы // Туркестанский сборник. Том 112. СПб., 1875г. С.123.
3. Венюков М. Опыт военного обозрения русских границ в Азии // Туркестанский сборник Том 56. СПб, 1873. С. 367-368.
4. Южаков В. Наши приобретения в Средней Азии // Туркестанский сборник Том 54. СПб., 1873. С. 56.
5. Байтанаев Б.А. История Шымкента 2200 лет по археологическим источникам. Алматы, 2012. С. 32 -33.
6. Борзна Д. От Ташкента до Оренбурга // Туркестанский сборник Том 7. СПб, 1869. С. 36.
7. Верещагин В. От Оренбурга до Ташкента // Туркестанский сборник Том 112. СПб, 1873. С. 210.
8. Щербаков И. Пять лет в плену у ташкентцев. Рассказ беглого сибирского казака. // Туркестанский сборник Том 112. СПб, 1873. С. 29.
9. Лыкошин Н.С. Очерк археологических изысканий в Туркестанском крае до учреждения Туркестанского кружка любителей археологии // Туркестанский сборник Том 523. Ташкент, 1909. С. 25-26.
10. Семенов П.П. Окраины России: Сибирь, Туркестан, Кавказ. СПб., 1900. С. 128-129.

Түйін: Бұл мақалада автор Ташкент қаласындағы ұлттық кітапханасының сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімінде сақталған "Түркістан жинағы" көп томды тарихи дерегінде Түркістан өлкесі халқының шаруашылық, мәдени және рухани өмірінде өте маңызды рөл атқарған жайлы ақпарат беріп тұр. Сонымен қатар, Шымкент қаласының пайда болуы мен орналасуы, стратификациясына байланысты мәселелерді қозғайды. "Түркістан жинағы" - библиографиялық сирек қолжазба дерек болып табылады, онда Орталық Азия халықтарының өткен шынайы тарихи бетпердесі бейнеленген. Бұл жинақ Орталық Азия халықтарының тарихы мен этнографиясының маңызды мәселелері туралы бірегей ақпаратты қамтиды. Бұл бастапқы дереккөзде Орталық Азия халықтарының мәдениеті мен өмірі, кәсібі және экономикасы туралы өте маңызды және қызықты ақпарат бар. Сонымен қатар, онда Түркістан халықтарының Чимкент ауданына қоныстануы туралы бай тарихи мәліметтер бар.

Abstract This article is based on the involvement of a multi-volume convolution of the "Turkestan collection", stored in a single copy in the Department of rare books and manuscripts of the National Public library. A. Navoi of Tashkent, the author highlighted the most key and important aspects of the history and Ethnography of the Kazakh people, in addition, the publication touches on issues related to the history of the origin and localization of the city of Shymkent, which played a very important role in the economic, economic, cultural, and spiritual life of the population of the Turkestan region. The "Turkestan collection " is a bibliographic rarity. the rich information contained in it reflects the real historical picture of the past of the peoples of Central Asia. This collection contains unique information regarding the most key problems of the history and ethnography of the peoples of Central Asia. This primary source contains very informative and interesting information regarding culture and life, occupations, and the economy of the peoples of Central Asia. In addition, it contains rich historical information about the arels of the resettlement of the peoples of Turkestan in Chimkent district.

УДК 65.565.64. (754)

Косанбаев С.К., Мулдахметова Ж.И.

к.и.н., доцент ЮКГУ им. М.Ауэзова Шымкент, Казахстан

к.и.н., старший преподаватель ЮКГУ им. М.Ауэзова Шымкент, Казахстан

ИСТОРИЯ ГОРОДА ШЫМКЕНТА ГЛАЗАМИ ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ РОССИЙСКИХ И ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ В КОНЦЕ XIX В.

Аннотация: В данной коллективной статье авторы на основе привлечения ценного и уникального источника «Туркестанского сборника» осветили традиционный уклад жизни, быт и культуру, занятия, хозяйство народов Туркестанского края. Очень ярко и колоритно освещается история зарождения древнего города Шымкента, имеющего многовековую историю. Многие казахстанские города, расположенные на пересечении Великого Шелкового пути, выполняли важную связующую функцию и роль между Востоком и Западом. Важное место уделено в статье вопросам локализации и месторасположения древнего и богатого города Шымкента, история которого уходит своими глубокими корнями в эпоху средневековья. Несмотря на недостатки, упущения, прямые фактологические ошибки, непроверенные сведения, все же следует признать, что дореволюционные российские исследователи внесли весомый вклад в изучение истории, этнографии, археологии народов Туркестанского края. Демократически настроенная российская и зарубежная научно-интеллектуальная элита в своей научно-исследовательской деятельности руководствовались демократическими принципами при сборе, фиксации, систематизации и обобщения богатейшего историко-культурного наследия народов Туркестана. Многие яркие представители дореволюционной российской и зарубежной интеллигенции, несмотря на господство царской цензуры и идеологии, сумели на наш взгляд, с правдивых позиций осветить наиболее ключевые проблемы, касающиеся истории и этнографии народов Туркестана. Их вклад в формировании и развитии науки в Туркестанском крае вполне бесспорен.

Ключевые слова: Шымкент, исследование, зарубежная научно-интеллектуальная элита, дореволюционная российская, зарубежная интеллигенция

Введение

Находящиеся на пересечении Великого Шелкового пути такие казахстанские города как Отрар, Сыгнак, Тараз, Ашнас и другие, имеющие богатую и интересную историю занимают особое место в мировом сообществе. Среди них важное место занимает город Шымкент, история которого уходит своими корнями в далекое прошлое.

Расширение территории Российской империи вело к увеличению этнического разнообразия населения, ставило задачу изучения народов. Подчиненные народы подвергались всестороннему изучению. Объектами становились их территории, этнический состав, природные богатства, материальная и духовная культура. Российские исследователи собрали богатейшие новые материалы по этническому составу, быту, культуре, семейно-родственным и общественным отношениям народов Центральной Азии. В этих трудах имеются многочисленные этнографические сведения о казахах, их этнической истории, быте, материальной и духовной культуре, семейных отношениях, а также состоянии городов, выполнявших ряд важных функций в общественной, экономической и культурной жизни народов Центральной Азии. Но надо отметить, что в некоторых трудах эти сведения были отрывочны, а иногда носили чисто описательный характер.

Практическая часть

На рубеже XIX века Туркестанский край посетил известный дореволюционный российский исследователь П.И.Пашино, который по результатам своего путешествия написал интересную и содержательную книгу изданной под заглавием «Туркестанский край. Путевые заметки», опубликованная на страницах «Туркестанского сборника». В этом уникальном и содержательном труде П.И.Пашино описал традиционный уклад

жизни, быт и культуру, занятия, хозяйство народов Туркестанского края, немало страниц автор уделяет истории зарождения ряда казахстанских городов таких как Оренбург, Казалинск, Туркестан, Шымкент и другие, которые сыграли важную роль в торгово-экономическом отношении в судьбах многонационального народа Туркестана.

Так, например, автор отмечает: «Чем ближе к Чемкенду (Шымкенту- авторы), тем спуски и подъемы на горы становятся круче. Начинало темнеть, прохладный ветерок подул с гор, когда мы подъехали к Чемкенду (Шымкенту – авторы). Не доезжая до Чемкенда (Шымкента – авторы) виднелись по обеим сторонам дороги огоньки от киргизских кибиток. Подъезжая Чемкенду (Шымкенту – авторы), в вечернем тумане начинают проясняться горы, покрытые снегами. Этот вид совершенно изменяет степную природу своим неожиданным появлением, он наполняет отчасти вид кавказских гор под Владивавказом, но там только стоят величайшие гиганты впереди, покрытые вечным снегом, а здесь подобие этих гигантов – небольшие высоты, покрытые однако снегами, так как был еще март месяц. В Чемкенте (Шымкенте – авторы) на обратном пути я не нашел снежинки на горах. Замечательно, что здесь пролегает почти единственный путь в Ташкент, так, что, чтобы побывать в последнем городе, нужно проехать через Чемкенд (Шымкент – авторы), другая дорога пролегает от Ташкента на Сайрам и Манкент, но она неудобна для колесной езды, оттого чемкендскую (шымкентскую – авторы) дорогу и предпочли ей» [1,с-76].

Говоря о месторасположении города Шымкента автор пишет: « Чемкенд (Шымкент – авторы) стоит на Бадаме и на Кочкар-ата. Последний ручей назван так, потому, что вытекает из под могилы святого Кочкар-ата. Эти два ручья, пробегая через Чемкенд (Шымкент- авторы) вполне удовлетворяют его жителей, доставляя им чистую, свежую прекрасную воду. В некоторых местах можно даже выкупаться, если захочется сильно, - так широки и глубоки эти ручья. В цитадели находится впрочем колодцев на всякий случай то есть осады или народных волнений. Домов в Чемкенде (Шымкенте – авторы) по словам самого начальника населения 756. Принимая на каждый дом по 5 душ жителей придется 3780 душ, да следует к этому прибавить русское население и заезжих киргиз (казахов – авторы) – так, пожалуй, составитя круглая цифра до 5000 душ. Чемкенд (Шымкент – авторы) играл значительную роль в караванной торговле. Чемкенд (Шымкент – авторы) стал русским 20 сентября 1864 года, благодаря штурму, произведенному генералом М.Г.Черняевым. Резня была жестокой, солдаты, разграбивши базар, врывались в дома жителей и душили их, пострадали также многие женщины и дети» [2,с-82].

Приведенные данные П.И.Пашино безусловно соответствует исторической действительности, ибо во время штурма погибло немало мирных жителей древнего и богатого города Шымкента.

Немало страниц уделил в своей публикации «Очерки Семиреченского края» описанию Шымкента известный дореволюционный российский исследователь Л.Ф.Костенко. По его свидетельству: « Чимкент составляет узел трех главных дорог Туркестанского края. Отсюда исходит путь через Казалинск на Оренбург, затем Верный на Сибирь, и наконец, через Ташкент в Самарканд. Дорога перерезывается арыками (канавами) орошающими киргизские (казахские – авторы) пашни, здесь и там попадающимися вдоль дороги. Огромные необозримые степные пространства, видимые вокруг и покрытые густой и сочной травой, весьма пригодны для кочевников, стада которых находят здесь полное приволье» [3,с-62].

Описание города Шымкента встречается в путевых заметках известного дореволюционного российского исследователя И.Зарубина «По горам и степям Средней Азии», опубликованного на страницах «Туркестанского сборника» в 1882 г. В ней автор пишет: « Чимкент- небольшой туземный город, взятый нашими соединенными войсками 22 сентября 1864 года. Он расположен на ручьях Бадам и Кучкар-ата, кругом горы, на

вершине которой находится цитадель. Главную красу города составляют многочисленные сады, от которых и сам он получил свое название (Чимкент – зеленый город). Они расположены по склонам горы и устроены следующим образом, прежде всего место для сада обносится высокой глиняной стеной, вдоль которой посажены разные нефруктовые деревья: тальник, тополь, а где есть, то карагач, для того чтобы они защищали фруктовые деревья от холодных ветров. В середине сада находится большой пруд, от которого в разные стороны идут арыки, по обоим сторонам этих арыков посажены рядами фруктовые деревья, яблоки, груши, сливы, персики, гранаты, виноград, тутовое дерево. В Чимкенте находится телеграфные станции, так как через него проведена проволока из Сибири в Ташкент, дорога здесь в Чимкенте разделяется, одна идет на юг, в Ташкент, Ходжент, Самарканд и города Кокана, а другая поднимается сначала на северо-восток до Аулие – Ата затем идет прямо на восток к Верному, а оттуда в Кульджу и по городам южной Сибири. Дорога от Чимкента чрезвычайно привлекательна. Местность становится неровной и холмистой и чем дальше тем больше. Справа и слева растилаются громадные, низкие, но длинные и пологие холмы, покрытые прекрасной густой травой и цветами» [4,с-650].

Другой известный российский исследователь Ф.Назаров также оставил очень ценные заметки о городе Шымкенте. Как отмечает автор статьи: « Чимкент находится при реке Бадам, выстроен на возвышенном месте и обнесен весьма высокой стеной. Вода, пущенная из реки через сделанные в стене окошки, наполняет в городе каналы, на которых построены мельницы, дома, выстроены из нежженого кирпича, наподобие китайских, без окон. Женщины их довольно пригожи, обходительны и не скрываются от мужчин» [5,с-323].

Аналогичное описание города Шымкента встречаются в трудах и ряда зарубежных исследователей. Например, известный немецкий исследователь Ф.А.Геллер фон Хелльвальд в своей работе «Центральная Азия» пишет: « Чемкенд (Шымкент – авторы) окружен садами и расположен в зеленом мире листвы. Цитадель расположена очень живописно на холме и господствует над городом. Сам город пронизан каналами. Они идут с гор, к каждому дому через них перекинут мостик. Дворы засажены деревьями, преимущественно тополями, вход во двор не прямой через входную дверь, а через боковой ход. Окон в собственном смысле этого слова нет: над дверьми есть зарешеченные отверстия, затянутые бумагой, смазанной для прозрачности растительным или жидким сливочным маслом. Если дверь закрыта, то в помещениях совсем темно, но зима в Чемкенде (Шымкенте – авторы) недлинная и несуровая, двери почти всегда открыты, а люди проводят время в основном во дворе. Ко дворам подведены каналы, использованная в хозяйстве вода вытекает по этим же каналам» [6,с-236].

В статье французской исследовательницы Мари де Ужфальви Бурдон: «От Туркестана до Ташкента» дано следующее описание города Шымкента. «Чимкент показался мне приятным местом: форт расположен на возвышенности, его опоясывает зеленый газон, которому заходящее солнце придает особенно нежные тона. При свете дня город представляет собой смещение русских и азиатских жилищ под жарким солнцем, приносящим гармонию в белые и серые тона и уравнивающим убогость одних радостным видом других. В Чимкенте («Зеленый город») живут сарты (узбеки – авторы) и ставшие оседлые киргизы (казахи – авторы). В долинах живут кочевые киргизы (казахи – авторы) и полукочевые узбеки и те и другие тюркоязычного происхождения»[7].

На наш взгляд, оценки французской исследовательницы Мари де Ужфальви Бурдон вполне объективны и правдивы с точки зрения современных данных.

Заключение

Таким образом, на основе собранных полевых и документальных материалов дореволюционные российские исследователи колониального периода дали

содержательную характеристику жизни и быта кочевого и оседлого населения Туркестанского края, даны колоритные и яркие описания увиденных присырдарьинских городов, и особенно города Шымкента, являющегося крупным торгово-ремесленным и культурным центром в конце XIX – XX вв. Несмотря на отсутствие системы, компиляций, ошибок, в трудах дореволюционных российских исследователей содержатся ряд ценных и содержательных сведений, касающиеся экономики, быта и культуры полиэтнического населения Туркестанского края, ее истории и этнографии. Безусловно не все труды дореволюционных российских исследователей несут в себе содержательную и полную информацию по тем или иным актуальным проблемам, касающиеся истории и этнографии нашего богатейшего края, но тем не менее, они способствовали наращиванию историко-этнографических знаний об истории и этнографии населения Туркестанского края.

Список литературы

1. Пашино П.И. Туркестанский край // Туркестанский сборник Том 16. СПб, 1869. С. 76.
2. Там же. С. 81-82.
3. Костенко Л.Ф. Очерки Семиреченского края // Туркестанский сборник Том 50 СПб, 1873. С. 62.
4. Зарубин И. По горам и степям Средней Азии // Туркестанский сборник Том 297. СПб, 1882. С. 639-640.
5. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии // Туркестанский сборник Том 271. СПб, 1883. С. 323.
6. Хелльвальд Ф.А. Геллер Центральная Азия // История Казахстана в западных источниках XII- XX вв. Том 6. Алматы, 2006. С. 236.
7. Бурдон Мари де Ужфальви От Оренбурга до Ташкента // История Казахстана в западных источниках XII- XX вв. Том 7. Алматы, 2006. С. 247.

Түйін Мақалада авторлар «Түркістан жинағы» атты көп томдық өте сирек кездесетін дерегіне сүйене отырып, Түркістан өлкесіндегі халықтардың дәстүрлі өмір салтын, мен мәдениетін, шаруашылығы мен тұрмысын баяндалған. Ертеден келе жатқан ежелгі Шымкент қаласының пайда болу тарихы әсем түрде баяндалады. Ұлы Жібек жолының тоғысында орналасқан Қазақстанның көптеген қалалары Шығыс пен Батыс арасындағы маңызды байланыстырушы функция мен рөл атқарды. Мақалада орта ғасырлардан бастау алатын ежелгі әрі бай Шымкенттің орналасуы мәселелеріне маңызды орын берілген. Кемшіліктерге, қателіктерге, тікелей фактологиялық қателерге, тексерілмеген мәліметтерге қарамастан, революцияға дейінгі ресейлік зерттеушілер Түркістан өлкесі халықтарының тарихын, этнографиясын, археологиясын зерттеуге елеулі үлес қосқанын мойындаған жөн. Өзінің ғылыми-зерттеу қызметінде демократиялық тұрғыда қалыптасқан ресейлік және шетелдік ғылыми-зияткерлік элитасы Түркістан халықтарының бай тарихи-мәдени мұрасын жинау, бекіту, жүйелеу және жалпылау кезінде демократиялық принциптерді басшылыққа алды. Патша цензурасы мен идеологияның үстемдігіне қарамастан, революцияға дейінгі Ресей және шетелдік интеллигенцияның көптеген жарқын өкілдері біздің ойымызша, Түркістан халықтарының тарихы мен этнографиясына қатысты ең маңызды мәселелерді шынайы ұстанымдардан жеткізе білді. Олардың Түркістан өлкесіндегі ғылымның қалыптасуы мен дамуына қосқан үлесі сөзсіз.

Abstract Based on attracting a valuable and unique source of the Turkestan Collection, the authors in this collective article highlighted the traditional way of life, life and culture, activities, and the economy of the peoples of Turkestan Territory. The history of the birth of the ancient city of Shymkent, which has a long history, is very brightly and colorful. Many Kazakhstani cities located at the crossroads of the Great Silk Road performed an important connecting function and role between East and West. An important place is given in the article to the issues of localization and location of the ancient and rich city of Shymkent, whose history goes back to the Middle Ages. Undertaking on the wrong, the excuses, the direct factual mistakes, the improper desires, all and the desire to make it, that the underdevelopment of

the Russian language, the vologue of the truth, of the vkladnny vklyuchya The democratic Russian-language and the intellectual-intellectual elite in its own democratically-illiterate behavior is guided by the democratic principles of education, education, systematization, and the system of education. Multiple languages for revolutionary Russian and foreign intelligence, access to the basic censorship and ideology, sums up to the right, to the truth of the problem, to the truth of the problem Great place in the formulation and development of folds in Turkestan krai in the bessporen.

УДК 343.264

Джалилов А.М.

магистр гуманитарных наук, ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан

МАТЕРИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КУРДОВ ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ ПОСЛЕ ДЕПОРТАЦИИ (НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ)

Аннотация: В 1937 – 1950 – е годы являются периодом усиления Сталинистко – тоталитарной системы. Политическая система установленная И. Сталиным принесла беду всему народу Советского Союза. Этноты которые проживали в Советском Союзе также пострадали от этой политики. В том числе курдский этнос. Курдский народ который веками проживали в Армении, Азербайджане и Грузии, в 1937 – 1950 – е годы были депортированы Среднеазиатские республики. Большинство из них было депортировано в Казахстан. Депортация проводилась в крайне тяжелых условиях. Людей переселяли в вагонахпредназначенных для перевозки скота. Связи с тем что депортация проводилась в холодное время, много людей особенно женщины и дети погибли в пути. После прибытия в Казахстан, курды оказались в сложном социально – материальном положении. В данной статье автор на основе архивных документов рассматривает социально – материальное положения курдского этноса после депортации в Казахстан.

Ключевые слова: курды, депортация, Туркестанская область, трудности, материальное положение.

Исследуя страницы истории СССР, становится ясно что самими сложными годами, по отношению к народам, особенно «малым» народам Советского Союза пришлось 1930-е гг. и годы Великой Отечественной войны. В 1937 году усилились массовые депортации о основном малых народов, как считал И.В.Сталин, к которым отнес представителей разных этносов и в том числе курдов. Среди жертв сталинских репрессий были не только деятели науки, культуры, общественные лидеры, но ими становились и простые люди, крестьяне, беззащитные старики, женщины и дети. Прошло 82 года с первого момента насильственной депортации курдов в Казахстан, но пережившие, еще в детстве, эти бесправные, жестокие годы курды вспоминают это время, как время больших потерь, слез, страданий и мук.

Депортация курдского населения в 1937 году из Азербайджана и Армении, а в 1944 – 1950 годах из Грузии проводилась крайне бесчеловечными методами. С весны, а наиболее активно осенью 1937 и начале 1938 годов в КазССР стали пребывать по железной дороге товарные составы под строгим контролем отрядов специальных служб комендатуры (фактически под конвоем). Вот что свидетельствуют о том времени архивные документы, ставшие сегодня достоянием гласности. В одной из секретных докладных записок «об использовании денежных средств на устройство переселенцев – курдов и о результатах устройства» от 15 декабря 1938 года в город Чимкент Председателю облисполкома Южно – Казахстанской области товарищу Койшигулову от Начальника УНКВД Ю/ОБЛ. – Лейтенанта Государственной безопасности Титова и от Начальника 1 отделения УГБ – сержанта Государственной безопасности Пирогова сообщалось: «Условия переселенцев – курдов исключительно плохие. Переселенцы в большинстве своем живут при отсутствии в доме элементарных предметов обихода в быту: лампы,

столов, скамеек, кухонной посуды, керосина и т.д. Значительная часть переселенцев нуждаются в обуви, одежде, особенно детский возраст – учащиеся, среди которых 15 % без обуви. Медицинское обслуживание неудовлетворительное. При колхозах где размещены переселенцы нет медицинских пунктов.

В ряде колхозов ближайший медпункт находится до 30 километр. Школы в колхозах не оборудованы. Содержатся в антисанитарном состоянии, не отапливаются.» В Казахстане были совсем другие климатические условия, более суровые, совсем другие виды сельского хозяйства, непривычные и незнакомые курдам раньше. Сплошная нищета, поскольку все нажитое осталось в родных местах, а здешние власти практически не оказывали никакой помощи. Курды не знали казахского языка, имели в основном низкий уровень образования, а то и вовсе были неграмотными и запуганными. Подавляющее большинство переселенцев – женщины и дети, которые естественно не могли иметь каких – либо специальностей, чтобы хоть как – то помогать семьям. Например, в колхозе Каскабулак Таласского района Жамбылской области на школу по бюджету не было предусмотрено на содержание уборщицы, ни освещение и на отопление. Продовольственное положение в большинстве колхозов напряженное, особенно в Сузакском районе, где имеются отдельные хозяйства у которых совершенно отсутствуют средства на существование. Кооперативные организации, вопросом снабжения переселенцев промышленными товарами, хлебом почти не занимаются. Имеющиеся зерна у части колхозников, за неимением мельницы в колхозах, размалываются руками, на приспособленных для этой цели камнях. [1, 142-143 л.]

Однако уже в 1938 году переселенцам начали оказывать материальную помощь. Так например, в соответствии с постановлением Совнаркома Казахской ССР и ЦК КПбК от 3 – го марта 1938 года был принят план хозяйственного устройства переселенцев в Южно – Казахстанской области. Рассматривалось устроить самостоятельными колхозами на землях госфонда - 288 хозяйств, устроить рабочих и служащих в промышленных, государственных, кооперативных учреждениях, организациях и в кооперациях 374 хозяйств. [2, 2 – 5 л.]

С началом Великой Отечественной Войны в 1941 году, в СССР снова началась новая волна депортации. Снова курдский народ подвергся с бесчеловечной депортации. Начав в конце марта 1944 года 608 курдских и азербайджанских семей (суммарно 3240 чел.) — жителей Тбилиси, переселенных внутри Грузинской ССР, в Цалкинский, Борчалинский и Караязский районы. Также руководством СССР было принято решение депортировать Курдов – мусульман в Среднеазиатские Республики. Об депортации курдов и других народов говорится в постановлении ГКО СССР. И на этот раз после депортации курды оказались в сложном материальном положении. О сложном материальном положении спецпереселенцев на Юге Казахстана подтверждаются в совершенно секретном докладе 1945 года Заместителя Начальника Управления Южно – Казахстанской Области Ернарзорова направленное Заместителю председателя Исполкома Областного Совета депутатов и трудящихся Светлову.

В докладе говорится о том что на территории Южно - Казахстанской области по состоянию на 25 апреля 1945 года расселено спецпереселенцев с Северного Кавказа, Грузинской ССР, спецпереселенцев немцев, бывших кулаков и социально - поселенцев 19299 семей 67369 человек. Из числа расселенных спецпереселенцев учтено остро – нуждающихся 31108 человек из них больные разными болезнями и истощенных 4651 человека. За период 1-го квартала и апреля умерло 2917 человек. Для оказания продовольственной помощи остро нуждающимся за 4 месяца с.г. было вселено спецпереселенцам с Северного Кавказа:

Муки..... 2906614 кг.

Крупы.....94818 кг.

Сахара.....3800 кг.

Соли..... 28000 кг.

Спецпереселенцам из Грузинской ССР для оказания помощи остро нуждающимся было выявлено в январе месяце 5450 кг, муки и в феврале месяце, а также марте- апреле в порядке госпомощи:

Муки-зерна..... 201750 кг.

Ячменя.....37500 кг.

Крупы.....41000 кг.

Имелись факты когда райпотребсоюзы и хозорганизации, где расселены спецпереселенцы и нуждаются в оказании продпомощи несвоевременно доставляют в торгующие точки выделяемые продукты этим самым создавая ненужные резервы и недовольстве среди спецпереселенцев. В докладе Заместителя Начальника Управления Южно – Казахстанской Области Ерназарова заместителю Председателя Исполкома Облсовета депутатов Тов. Светлову от 30 апреля 1945 г. указываются на следующие случаи: «Установлены фанты кражи зерна со стороны работников сельпо: Экспедитор Калининского сельпо Чимкентского района САЙДАХМЕЮВ в момент доставки хлеба похитил 598 килограмм муки и 31 кг. крупы, мука и крупа изъяты САЙДАХМЕТОВ арестовав; в отношении председателя сельпо информировано РК ЛП/б/К. В Ленгерском районе установлен факт, когда работниками Райпотребсоюза расходовало не по назначению 10 тонн муки. Факты подтвердились. Райпотребсоюзу предложено муку восстановить, которая восстановлена в апреле месяце из фонтов выделяемых на район. В Кировском районе председателями колхозов им. Большевик, им. Фрунзе, "18 партконференции" израсходовано питание местного населения 2780 кг. муки и райпотребсоюза 1800 кг. муки. По Бостандыкскому району комендантом спецкомендатуры Керимовым расхищено 3072 кг.

Материалы на которого переданы Особой инспекции НКВД – Каз ССР, кроме того Райисполкомом израсходовано на нужды населения 3360 кг., которые до настоящего момента не восстановлены, Чаяновскому району имелись перебои в поставив и раздачи продпомощи в феврале месяце не выдан чай и частично мыло предназначенное для спецпереселенцев. Директор совхоза "Сыр-дарья" АСКЕРБЕКОВ отобрал иждивенческие карточки у 41 семьи, которые в течении 7 суток да получали хлеба. Следует отметить что непривлечение к работе всего трудоспособного контингента заключается в том отдельные руководители не представляют - отказывают в работе, считают спецпереселенцев не трудоспособными. Председатель колхоза "«Победа» КАЛАМАЕВ И "Новая жизнь" ЛЕДНЕВ в Джувелинском районе отказывают спецпереселенцам в приеме их в члены сельхозартели, выгоняют из правления колхоза, проявляют недоверие этим самым создавая вражду среди спецпереселенцев – чеченцев и местным населением, которые в целях изыскания средств к существованию вынуждены идти на уголовные преступления». [3, 1 – 5 л]

Таких докладных записок и сводов в архивах нашей страны начисляются сотнями. Этот доклад является одним из примеров сложного материального положения не только курдского этноса но и всех депортированных народов в Казахстане. К счастью тех переселенцев, народ Великой степи оказался великодушным и с радостью принял депортированные народы не смотря на то что в самом Казахстане также была сложная социально – экономическая ситуация. Начиная с 1945 года положение депортированных этносов в Казахстане постепенно улучшалось. Начались издаваться различные постановления направленные на улучшения материально – социального положения депортированных народов. Ниже приведен в пример один из архивных документов свидетельствующий об улучшении материально положения депортированных.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Исполкома Южно – Казахстанского Областного Совета депутатов трудящихся и Бюро обкома КПбК Чимкент. От апреля 1945 года

“О РЕАЛИЗАЦИИ ПОСТАНОВЛЕНИИ Совета Народных Комиссаров Казахской ССР от 30/III 1945г. №179 – 32сс “О порядке расчетов с переселенцами из Грузинской ССР за принятое от них при переселении имущества”

В соответствии с постановлением Совета Народных Комиссаров Казахской ССР от 30 – го марта 1945 г. №179 – 32сс О порядке расчетов с переселенцами из Грузинской ССР за принятое от них переселении имущество при переселении. Исполком Облсовета и Бюро Обкома КП б К Постановляет

1. Обязать Областную контору заготскот т. Чуйкова

А в порядке возмещения переселенцам из Грузинской ССР принятого от них при переселений крупного рогатого скота, овец и коз – передать до 1 – го августа 1945 г. Переселенцам в районах, в коих размещены последние, телок – 2. 203 головы, 396,5 тонн живого веса, в среднем по 180 килограммов каждая и овец 2, 203 головы, 77.1 тонн живого веса, в среднем по 35 килограммов каждая, из расчета телок 180 килограммов живого веса, овец 35 килограммов живого веса на каждое хозяйство переселенца согласно приложению.

3. Обязать Сельхозбанк т. Заправского выделенные денежные средства в сумме 892,2 т. Р. В оплату за принятую стоимость садов и пчелосемей отпустить райисполкомам, для выдачи переселенцам из Грузинской ССР соответственно приложению.

4. обязать Исполкомы райсоветов депутатов трудящихся

В денежные средства, обратить на оказание безвозмездной помощи в хозяйственном устройстве наиболее нуждающимся переселенцам Грузинской ССР.

Секретарь Обкома

К ПбК

ПАЗИКОВ

Председатель Исполкома

Южно – Казахстанского Облсовета

Депутатов трудящихся

Дауленов [4, 15 – 16 л.]

С началом 1950 – х годов спецпереселенцам начались выделяться пособия. В секретной записке указывается что в 1952 году получено из Союзного бюджета на текущий счёт Облсполкома в Госбанке №8540 для выдачи пособия спецпереселенцам из Грузии в числе которых были и курды которые проживали в Южно – Казахстанской (ныне Туркестанской) области выделено 1.080.000 рублей. [5, 8 л.]

После смерти И. Сталина и прихода к власти Н. Хрущева в СССР начались в изменения во всех сферах жизни. Так же начались уделяться особое внимание положению депортированных народов, в последствии все депортированные народы были реабилитированы. Об этом следуют следующие архивные документы.

О мерах по выполнению постановления Президиума ЦК КПСС от 13 мая 1958 года "О снятии ограничений с некоторых категорий спецпоселенцев"

/гг. Решетникова, Костин, Юсупов/

В связи с подготовкой к снятию ограничений со спецпоселенцев, пособников националистическому подполью и членов их семей, бывших кулаков и их семей, членов семей бывших помещиков, фабрикантов, торговцев, руководителей и участников буржуазных политических партий и антисоветских организаций, руководящих деятелей бывших буржуазных правительств и освобождении их из под административного надзора

органов МВД, бюро обкома КП Казахстана ПОСТАНОВЛЯЕТ

1. Обязать райкомы КП Казахстана и райисполкомы провести среди граждан, снимаемых с учета спецпоселения, разъяснительную работу с целью закрепления их в колхозах, совхозах района. Для проведения этой работы командировать в места расселения спецпоселенцев работников партийно-советского актива.

2. Обязать УВД при проведении работы по снятию ограничений с указанной категории спецпоселенцев, разъяснить им каждому индивидуально, что снятие ограничений по спецпоселению не влечет за собой возвращения им имущества, конфискованного при «селении, к что они не имеют права возвратиться в места, туда были высланы. Разъяснить также, что возвращение к прежним местам жительства может допускаться только с разрешения исполкомов местных Советов депутатов трудящихся, с территории, которых проводилось выселение. [6, 4 – 5 л.]

В одном из постановлении Бюро обкома КП Казахстана было постановлено создать комиссию по размещению в колхозах и совхозах области бывших спецпоселенцев - курдов, прибывающих из Грузинской ССР а так же было решено секретарей райкомов партии, председателей исполкомов райсоветов депутатов трудящихся принять необходимые меры к своевременному размещению и трудоустройству переселенцев, созданию им производственных, бытовых условий, проведению среди них политико-массовой работы. [7, 18 л.]

Курдский этнос несколько раз подвергся жестокостям Сталинского режима. По прибытию в Казахстан они оказались в плачевном состоянии. И в самом Казахстане в 30 – 40 – е годы прошлого столетия была очень сложная социально – экономическая ситуация. В стране царил голод, а интеллигенция подвергалась к репрессиям. Не смотря на такую сложную ситуацию народ Казахстана а в особенности казахский народ радужно принял не только курдов но и представителей многих других этносов. И благодаря этой поддержке эти этносы выжили. По словам старшего поколения, после прибытия почти каждая казахская семья приютила одну депортированную семью. Спустя много лет курды Казахстана активно участвуют в развитии страны и следуют мудрым заветам Елбасы Н. Назарбаева и поддерживают политику Президента К. Токаева.

Список литературы:

1. Государственный архив Туркестанской области. Фонд №121, опись 6, связка 1, дело № 9. Л. 134 – 143.
2. Государственный архив общественно – политической истории Туркестанской области. Фонд №40, опись 2, дело №574. Л. 2 – 5.
3. Государственный архив Туркестанской области. Фонд №121, опись 1, связка 122, дело №1313. Л. 1-5.
4. Государственный архив общественно – политической истории Туркестанской области. Фонд №40, опись 8, дело №109. Л. 15 – 17.
5. Государственный архив Туркестанской области. Фонд №121, опись 6, связка 4, дело №54. Л. 8.
6. Государственный архив общественно – политической истории Туркестанской области. Фонд №40, опись 9, дело №3979. Л. 4 – 5.
7. Государственный архив общественно – политической истории Туркестанской области. Фонд №364, опись 1, дело №880. Л. 18

Түйін: 1937 – 1950 жылдары арасында Сталинистік – тоталитарлық жүйенің күшею кезеңі болып есептеледі. И.Сталиннің орнатқан саяси жүйесі бүкіл Кеңес Одағының халқына өз зардабын тигіздірді. Кеңес Одағында мекендеген этностар да сол саясаттың зардабын бастан кешті. Соның ішінде күд этносы. Армения, Әзірбайжан және Грузияны ғасырлап мекендеген күрд халқы 1937 –

1950 – шы жылдары арасында Орта Азия республикаларына депортацияланды. Депортация өте қиын жағдайда жүргізілді. Адамдардың көпшілігі тауар тасуға арналған вагондармен тасымалданды. Қуғын – сүргін суық мезгілде жүргізілгеніне байланысты, көп адамдар, әсіресе балалар жолда аштан және тоңаннан қайтыс болды. Сүргінге ұшырағанның көпшілігі Қазақстанға қоныстандырылды. Қазақстанға келгеннен соң, ауыр әлеуметтік және материалдық жағдайға тап болды. Аталған мақалада автор архив құжаттарының негізінде күрд этносының Қазақстанға депортацияланғаннан соң, әлеуметтік – материалдық жағдайын қарастырған.

Abstract: the 1937s-1950s were a period of strengthening of the Stalinist-totalitarian system. The political system established by Stalin brought trouble to the entire people of the Soviet Union. Ethnic groups that lived in the Soviet Union also suffered from this policy. Including the Kurdish ethnic group. The Kurdish people who have lived in Armenia, Azerbaijan and Georgia for centuries, were deported from the Central Asian republics in the 1937s and 1950s. Most of them were deported to Kazakhstan. The deportation was carried out in extremely difficult conditions. People were moved in wagons intended for transporting livestock. Due to the fact that the deportation was carried out in the cold, many people, especially women and children, died on the way. After arriving in Kazakhstan, the Kurds found themselves in a difficult social and financial situation. In this article, the author examines the social and material situation of the Kurdish ethnic group after deportation to Kazakhstan on the basis of archival documents

УДК 65.565.64. (754)

Садықұлова С.С.

к.и.н., доцент ЮКГУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Қазақстан

РОССИЙСКИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛИ О ГОРОДЕ ШЫМКЕНТЕ

Аннотация: В данной статье автор на основе привлечения очень интересного и содержательного первоисточника «Туркестанского сборника» смогла дать содержательный анализ трудам ряда дореволюционных российских исследователей второй половины XIX в, в которых содержатся уникальные и бесценные сведения об истории загадочного и таинственного города Шымкента, о ее месте расположения и локализации. В данном сборнике помимо истории зарождения ряда городов, содержатся содержательные сведения, касающиеся истории, экономики, этнографии, географии населения многонационального Туркестанского края. Вопросы, касающиеся истории изучения города Шымкента дореволюционными российскими, зарубежными и казахстанскими исследователями всегда на всем протяжении многовековой истории народов Центральной Азии находились в поле зрения представителей научной общественности. Благодаря трудам прогрессивных дореволюционных российских исследователей мировое сообщество получило возможность из первых рук ознакомиться с богатой и содержательной историей и этнографией народов Туркестана. Само пробуждение интереса к историко-культурному прошлому народов Центральной Азии, свидетельствовало о том, что мировое сообщество начинало понимать, что тюркские народы – это важный элемент этнической картины мира. Научные публикации дореволюционных российских исследователей заложили основу для научного и системного изучения истории, этнографии и археологии этого богатейшего и необъятного края.

Введение

На современном этапе общественно-экономического развития Республики Казахстан, вступившей в XXI век в состав мирового сообщества, вполне закономерным является обращение народа к своему историко-культурному прошлому.

Эта проблема имеет социальное значение – через прошлое восстанавливается разрушенная в свое время связь времен и поколений, воспитывается священное чувство и понятие Родины, осознанно воспринимается ход исторических событий, духовные и

экономические преобразования сегодняшнего дня.

Завоевание Россией территории Средней Азии и Казахстана вызвало в обществе глубокую потребность в научном изучении Туркестанского края. Существенный вклад в изучение природы, флоры и фауны, истории, этнографии, археологии и городов населения Туркестана внесли выдающиеся дореволюционные российские исследователи второй половины XIX века, в трудах которых содержатся интересные и содержательные сведения, касающиеся истории, этнографии и археологии Туркестанского края.

Теоретическая часть

История становления и формирования казахстанских городов уходит своими корнями в седую древность. Как справедливо отмечает известный казахстанский исследователь Б.А.Байтанаев: «Город Шымкент в судьбе Казахстана занимает особенное место. Расположенный на крайнем юге страны, он сохраняет присущий только ему особенный колорит и менталитет горожан» [1].

Целый ряд интересных и содержательных сведений, касающиеся истории города Шымкента оставили такие известные дореволюционные российские исследователи как: хорунжий Н.И.Потанин, А.П.Хорошхин, Л.Ф.Костенко, В.В.Верещагин, М.Поспелов и В.Поспелов и другие.

Так, например, весьма ценные заметки о городе Шымкент оставил хорунжий Н.И.Потанин, который посетил этот город спустя 17 лет в 1830 году. По его свидетельству: «город Чемкенд (Шымкент – С.С.) расположен при речке Бадам, в ложине, посреди которой на возвышенном месте находится небольшая крепостца (по – ташкентски орда), обнесенная со всех сторон высокой стеной, сделанной из глины и имеющая въезд со стороны речки по узкой дороге, по которой можно ехать только в одну лошадь. В крепостце выкопаны многие каналы, наполненные водой, втекающую в них из речки посредством окошек, сделанных в стене, на каналах этих выстроены мельницы. Дом начальника также находится в крепостце, в которой, кроме него, помещается до 250 человек войска. Домов в Чемкенде (Шымкенте – С.С.) находится до 600, улицы в городе узкие и неправильные. Дома выстроены таким же образом, как в местечке Чолак – Курган, некоторые из них довольно порядочны» [2].

Весьма подробное описание города Шымкента оставил известный дореволюционный российский исследователь В.В.Верещагин. В своей статье «От Петербурга до Ташкента», опубликованной на страницах многотомного первоисточника «Туркестанского сборника» автор труда дал следующее описание города. «Чемкент (Шымкент – С.С.) тонет в садах, и только одна верхушка крепости отделяется на сплошной массе земли. Крепость эта теперь стоит в том виде, как она осталась после взятия ее русскими, стены местами пробиты, местами вовсе разрушены, гора, на которой построена крепость, очень живописна и без сомнения, не лишена стратегической важности, совершенно отвесными стенами поднимается она над соседними улицами сажень на 20. Как известно, крепость была взята штурмом и надобно прибавить вместе с городом предана на разграбление по мостику, через канаву, протекающую на улицу, вход в ворота из них не прямо, а маленьким зигзагом на двор. Зигзаг этот необходим для того, чтобы проходящие по улице не могли видеть того, что делается на дворе, в семье, на дворе несколько тополей и других больших деревьев, с одной стороны жилые комнаты, с другой конюшня, а над ней кладовая и еще кое – какие надстройки. Комнаты без окон, только над дверьми, которых по две в каждой, маленькие деревянные решетки, заклеенные промасленной бумагой, так – что при закрытых дверях в такой комнате почти совсем темно. Вода из канав, прорытых вдоль улиц, отведена на каждый двор, где обогнув больше или меньше пространство, выходят в те же уличные канавы» [3].

Аналогичное описание города Шымкента оставил не менее известный дореволюционный российский исследователь Л.Ф.Костенко. В своих путевых заметках

автор пишет: «Местность Чимкента покрыта сочной травой, на которой пасутся многочисленные стада баранов, лошадей, верблюдов и рогатого скота. Множество горных речек пересекает путь: через речки приходится переправляться вброд. Одна из них Арысь, за две станции до Чимкента, иногда до того наполняется водой из соседних гор, что вынуждает путешественника ждать на берегу по несколько суток, так и прожив 4 суток, я переправился с помощью верблюдов. В Чимкенте около 4000 жителей. Породы деревьев здесь более разнообразны, чем в Туркестане, есть урюк, карагач, тальник и другие растения. В Чимкенте заслуживает внимание цитадель, построенная еще кокандцами на неприступной высоте, в цитадели находится многочисленный склад отбитых орудий, между которыми попадаются и замечательно отлитые орудия» [4].

В публикациях известного дореволюционного российского исследователя А.П. Хорошхина также содержится описание города Шымкента. В путевых заметках А.П. Хорошхина «От Оренбурга до Ташкента» указано: «Чемкенде (Шымкенте – С.С.) и Ташкенте при каждом доме, или вернее при каждом дворе есть сад, тогда как в Туркестане все сады за городом, и в городе деревьев почти нет, в Туркестане есть огромная красивая мечеть, построенная как говорят еще при Тамерлане, в этой мечети хранятся мощи какого – то мусульманского святого. В Чемкенде (Шымкенте – С.С.) я нанял у солдата тройку лошадей до Ташкента и этим избавился от всех неприятностей, сопряженных с ездой на почтовых. От Чемкенда (Шымкента – С.С.) до Ташкента 115 верст: дорога здесь гористая, и не так однообразна движение по ней очень большое, вблизи дороги видно много киргизских аулов и обработанные поля» [5].

В другой статье «От Казалинска до Ташкента» А.П. Хорошхин отмечает: «Чимкент – второй среднеазиатский город, по дороге от Оренбурга до Ташкента. Чимкент, город, наиболее пострадавший от штурма, расположен вокруг горы, занятой цитаделью. Дорога в цитадель идет с базара по крутому подъему. В городе очень порядочный базар. Слово Чимкент в переводе значит зеленый город. В самом деле, в Чимкенте много садов, воды и город вообще имеет приветливую физиономию» [6].

Посетившие Шымкент в начале XIX века М.Поспелов и Т.Бурнашев писали: «Чеменгень (Шымкент – С.С.) особо почитается после Ташкента. В нем насчитывается до 700 домов. Около него подле гор Алатау, и в самых городах возле реки Чирчик есть еще до 10 – небольших селений. Все они обнесены не толстыми глиняными стенами, а по большей части находятся на возвышенных местностях» [7].

Как отмечает известный казахстанский исследователь Б.А. Байтанаев: «История изучения города Шымкента и памятников археологии его округа всецело связана с развитием археологической науки. В июне 1893 года по заданию начальника Туркестанского края барона А.А. Вревского в Чимкентский уезд из Ташкента приезжает Н.П. Остроумов. Его главной задачей было посещение села Мамаевки, расположенного у реки Арысь. Специально для этой командировки и проведения исследования Н.П. Остроумову из государственной казны были выделены финансы. Поездке предшествовало обнаружение межевщиком К.Д. Барониным клада серебряных и медных монет на вершине холма Караул-тобе, расположенного у названного села» [8].

Об этом же факте приводит сведения известный дореволюционный российский исследователь Н.С. Лыкошин. В своей статье «Очерк археологических изысканий в Туркестанском крае до учреждения Туркестанского кружка любителей археологии» он пишет: «В 1893 году близ селения Мамаевки Чимкентского уезда, землемером Борониным случайно был открыт клад. Вот как об этом рассказано в корреспонденции с места находки: На днях это мирное селение, было взволновано чрезвычайным для деревни событием, на крестьянском полевом наделе был отыскан клад. Надо заметить, что на левом берегу реки Арыс верст на 25 выше развалин древнего Отрара, лежащего на правую сторону той же реки Арыса, имеются следы, какого – то загадочного сооружения. Прежде

всего, на наделе мамаевцев имеются два высоких насыпных кургана. От одного из них под острым углом расходятся в две прямые линии маленькие курганчики, как бы обозначающие следы древней стены. Линия курганов, идущих параллельно реки Арыса, тянется версты на три, а затем теряется среди массы курганчиков, занявших громадное пространство перед другим насыпным курганом, высота которого достигает, сажен 15. Этот последний окружен громадным валом, или быть может это следы магистрального арыка. Во время межевых работ, землемер Боронин, устанавливая межевой знак на первом кургане, приказал рабочим рыть яму. И вот, после нескольких замахов кетменем, рабочие услышали характерный звук разбиваемого глиняного сосуда. Работа повелась осторожнее и вскоре был открыт глиняный горшок, покрытый металлическим кружком. В сосуде оказалось 1800 серебряных и свыше 4000 медных монет, несколько зерен жемчуга, куски сердолика, бронзовое стремя, два серебряных браслета и много разных украшений. В другом кургане, при таких же обстоятельствах, был найден большой круглый стол из обожженной глины, а под ним ручная мельница» [9].

Историей сырдарьинских городов занимался публицист Туркестанского края А.И. Добросмыслов. Используя опросные сведения и этнографические данные, он утверждал, что город Шымкент существовал уже в XIIв. Основным аргументом для такого утверждения было сообщение коренных жителей города, которые говорили, что на его территории покоятся останки Баба – дервиша, являющегося современником Х.А.Яссави. Случайные находки предметов древности на территории Шымкента не были редкостью. Так, в 80 – х г XIX века около города была найдена пластинка с изображением человека, а в 1902 году непосредственно на территории самого Шымкента было обнаружено 8 серебряных шейбанидских монет, относящиеся к XVIв.» [10].

На наш взгляд, данное предположение о существовании города Шымкента в XIIв известным дореволюционным российским исследователем А.И.Добросмысловым весьма оригинальна и вызывает определенный интерес среди представителей научной общественности. Не исключено что город функционировал и в более позднее время.

Заключение

Таким образом, приведенные содержательные и интересные сведения дореволюционных российских исследователей о месте локализации и расположения Шымкента весьма ценны и достойны тщательного исследования со стороны представителей научной общественности. Безусловно, в будущем из архивохранилищ Ташкента, Оренбурга, Алматы, а также отделов редких книг и рукописей Национальных библиотек Алматы, Ташкента будут выявлены и изучены ранее не опубликованные материалы, касающиеся истории Шымкента, которые будут пущены в широкий оборот и станут национальным достоянием научной общественности.

Список литературы

1. Байтанаев Б.А. История Шымкента. 2200 лет по археологическим источникам. Алматы, 2012. С. 5.
2. Там же. С. 34.
3. Верещагин В.В. От Петербурга до Ташкента // Туркестанский сборник Том 7. СПб, 1869. С. 260.
4. Костенко Л.Ф. От Нижнего Новгорода до Ташкента // Туркестанский сборник Том 7. СПб, 1869. С. 248-249.
5. Хорошхин А.П. От Оренбурга до Ташкента // Туркестанский сборник Том 7. СПб, 1869. С. 234-235.
6. Хорошхин А.П. От Казалинска до Ташкента. В сборнике статей, касающиеся Туркестанского края // Туркестанский сборник Том 116. СПб, 1876. С. 14.

7. Путешествие М.Поспелова и Т.Бурнашева в Ташкент в 1800 г // Туркестанский сборник Том 343. СПб, 1883. С. 29.

8. Байтанаев Б.А. История Шымкента. 2200 лет по археологическим источникам. Алматы, 2012. С. 12.

9. Лыкошин Н.С. Очерк археологических изысканий в Туркестанском крае до учреждения ТКЛА // Туркестанский сборник Том 523. Ташкент, 1909. С. 17-18.

10. Байтанаев Б.А. История Шымкента. 2200 лет по археологическим источникам. Алматы, 2012. С. 15.

Түйін: Бұл мақалада автор «Түркістан жинағы» атты өте қызықты және мазмұнды дереккөзіне сүйене отырып, ХІХ-ғасырдың екінші жартысындағы революцияға дейінгі өмір сүрген орыс зерттеушілерінің бірқатар жұмыстарына мазмұнды талдау жасай алды, онда құпия және жұмбақ Шымкенттің тарихы, оның орналасқан жері мен орны туралы бірегей және баға жетпес мәліметтер берілген. Бұл жинақта бірқатар қалалардың пайда болу тарихынан басқа, Түркістан облысының көпұлтты халқының тарихы, экономикасы, этнографиясы, географиясы туралы маңызды мәліметтер бар. Революцияға дейінгі ресейлік, шетелдік және қазақстандық зерттеушілердің Шымкент қаласын зерттеу тарихына қатысты сұрақтар әрдайым Орталық Азия халықтарының ғасырлық тарихы бойында ғылыми қоғамдастықтың назарында болды. Революцияға дейінгі прогрессивті орыс ғалымдарының жұмысының арқасында әлемдік қоғамдастыққа Түркістан халықтарының бай және танымдық тарихы мен этнографиясымен танысуға мүмкіндік берілді. Орталық Азия халықтарының тарихи және мәдени өткеніне деген қызығушылықтың оятуы әлемдік қауымдастықтың түркі халықтары әлемнің этникалық бейнесінің маңызды элементі екенін түсіне бастағандығын айғақтайды. Революцияға дейінгі орыс зерттеушілерінің ғылыми жарияланымдары осы бай және орасан өлкенің тарихын, этнографиясын және археологиясын ғылыми және жүйелі түрде зерттеуге негіз болды.

Abstract: Based on the involvement of a very interesting and informative source of Turkestan Digest, she was able to provide a meaningful analysis of the works of a number of pre-revolutionary Russian researchers of the second half of the 19th century, which contain unique and invaluable information about the history of the mysterious and mysterious city of Shymkent, its location and localization. In this collection, in addition to the history of the emergence of a number of cities, contains substantial information relating to the history, economy, ethnography, geography of the population of the multinational Turkestan region. Questions concerning the history of the study of the city of Shymkent by pre-revolutionary Russian, foreign and Kazakh researchers have always been in the field of view of the scientific community throughout the centuries-old history of the peoples of Central Asia. Thanks to the work of progressive pre-revolutionary Russian scholars, the world community was given the opportunity to first-hand get acquainted with the rich and informative history and ethnography of the peoples of Turkestan. The very awakening of interest in the historical and cultural past of the peoples of Central Asia testified to the fact that the world community was beginning to understand that Turkic peoples are an important element of the ethnic picture of the world. The scientific publications of pre-revolutionary Russian researchers laid the foundation for a scientific and systematic study of the history, ethnography and archeology of this rich and immense land.

ДУНИЕЖУЗИ ТАРИХЫ - ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ - THE WORLD HISTORY

УДК 930

Рахимов Н.Ш.

преподаватель кафедры «Общественно-гуманитарные науки»

ТашГУ узбекского языка и литературы имени Алишера Навои. Ташкент, Узбекистан

АДМИНИСТРАТИВНАЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ХОРЕЗМСКОЙ НАРОДНОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Аннотация: В статье представлена проводимая политика в Республики Узбекистан, направленная на формирование правового демократического общества, основанного на открытой и прозрачной деятельности, развитой многопартийной системы. В этих условиях изучение, анализ и обобщение исторического опыта истории нашего государства является важной задачей для историков, политиков, этнографов, где необходимо извлечь из них необходимые уроки и донести их до общественности. В то же время, в целях правильной оценки деятельности государственного аппарата и государственности Республики Хорезм, Хорезмской цивилизации, политических, социальных процессов, происходивших в первой четверти XX века, исследуются причины возникновения, развития и ликвидации Хорезмской Народной Советской республики, которая жила в течение 1920-1924 годов. В ХНСР освещена деятельность созданных министерств и политических лидеров, а также влияния центра на политическую систему и деятельность Республики Хорезм.

Ключевые слова: Свобода, независимость, социальные процессы, политические лидеры, Младохивинцы, Временное правительство, Хорезмская Народная Советская Республика, Совет Народных Назиров.

Общетюркская государственность, в том числе узбекская государственность имеет почти трехтысячелетнюю историю, за этот период на территории Центральной Азии развивались и были ликвидированы государства, значительно отстающие от мирового развития из-за внутренних конфликтов, религиозной нетерпимости.

Если разделить структуру управления узбекской государственности на территориальную, то государства Хорезмского региона (эти государства занимали земли на юге до территории Хорасана (Северо-Восточный Иран и Южный Туркменистан), на севере до Волжских земель (Идил – Урал), на западе до Каспийского моря, на востоке до государств исторического Согда (обл. Бухара, Самарканд, Кермине / Центральной Узбекистан). Государства, существовавшие на территориях современного Узбекистана (т.е. Среднеазиатского Междуречья – Амударья-Сырдарья). Такое разделение государственности можно объяснить тем, что культуры, существовавшие на каждой территории, были подняты на уровень отдельной цивилизации.

В нашем исследовании подчеркивается, что неотъемлемой частью нашей государственности является Хорезмская цивилизация, причины возникновения, развития и ликвидации Хорезмской Народной Советской Республики, существовавшей в течение 1920-1924 годов. Прежде всего, остановимся на факторах, способствующих возникновению хорезмской государственности.

Во-первых, это структура традиций государственности в Хорезмском регионе, оппозиционное движение против существующего режима, формирование просвещенной интеллигенции (младохивинцы), ослабление репутации хана и усиление недоверия народа к политике хана, ликвидация царской России, достижение сотрудничества со своими партнерами, движение просветительского движения джадидов на пути к достижению своих целей – все эти факторы ослабили Хивинское ханство.

В августе 1914 года в Хорезме была образована партия “младохивинцев”

возглавляемая Палваннияз Хаджи Юсуповым¹. Младо хивинцы ставят перед собой такие цели, как проведение реформ в рамках существующей структуры, улучшение школьного образования, ограничение власти хана. В 1915-1916 годах против независимости Хивинского ханства произошло восстание туркмен во главе с Джунаидханом. В восстании против существующего ханского режима приняли участие все слои населения узбеки, туркмены, казахи. «Младохивинцы» поддержали антиправительственное движение. После Февральской революции 1917 года русские солдаты, находившиеся в Хивинском ханстве, организовали в Хивинском гарнизоне свой Совет, как и в России. Вновь образованный Совет русских и хивинцев был за свержение ханского режима. Благодаря поддержке Советов «молодые хивинцы» добились успеха в подписании манифеста, состоящего из собственных требований от имени Палваннияза Хаджи Юсупова, министра Шаликарова² против неограниченной власти ханского режима Асфандиярхана³.

Палваннияз Хаджи Юсупов и Хусайнбек Матмуратов избрали "Временное правительство", которое стало управлять страной. Опасаясь политических событий в России, свержения правительства и событий в Хиве, хан был вынужден принять требования молодых хивинцев и подписать подготовленный им манифест. В первом пункте манифеста, состоящего из семи функций, говорилось: "...Я дал "Идараи махфират" моим верным гражданам, чтобы они по своему усмотрению управляли страной даже в соответствии с шариатом в соответствии с тогдашней тактикой. Так что пусть они будут избирать по совету своих граждан столько, сколько захотят, и будут поклоняться справедливым людям, которые сами захотят работать в правительстве"⁴.

Палваннияз Хаджи Юсупов и Хусайнбек Матмуратов⁵ избрали "Идараи махфират". Управление страной было передано этому недавно созданному офису. Манифест, подписанный ханом, был обнародован 6 апреля 1917 года на площади Арк в Хиве.

15 апреля 1917 года они потребовали от хана подписания Манифеста, который был обнародован еще 6 апреля 1917 года на площади Арк в Хиве, с требованиями - усовершенствовать систему правления; реализация идеи по организации национальных новометодных школ; установить жесткий контроль за расходом государственных средств, построить железную дорогу и наладить почтово-телеграфную систему.

Деятельность правительства молодых хивинцев длилась недолго. Сторонники Ханского правительства, опираясь на помощь советских военачальников и влиятельных религиозных деятелей, 23 мая 1917 года распустили "Временное правительство", используя усилия молодых хивинцев, направленные на то, чтобы сделать страну независимой от советской идеологии, а не от религиозных учреждений.

Представители молодых хивинцев Палваннияз Хаджи Юсупов, Назир Шаликов,

¹ Юсупов Палваннияз Хаджи, (1861 Хива 1936.14.5) - крупный представитель джадидского движения в Хорезме, основатель партии «Младохивинцев», государственный деятель. Председатель Революционного Комитета молодых хивинцев. Начальник туркменского отдела Народного комиссариата по делам национальностей Туркестанской АССР (1919). После свержения Хивинского ханства (1 февраля 1920 года), первый председатель вновь образованного Совета Министров Хорезмской Народной Советской Республики

² Шаликов Назир предводитель движения «Младохивинцев», один из создателей «Проекта реформ» управления.

³ Асфандиярхан (?-1918) – Хивинский хан (1910-18). После смерти своего отца Мухаммад Рахимхан II вззошел на престол при поддержке русского царского правительства (1910). В 1910, 1914 годы учился в Петербурге.

⁴ Эшов Б. История узбекской государственности и управления. Ташкент, 2012. С. 416.

⁵ В августе 1914 года при формировании партии «Младохивинцев» Хусайнбек Матмуратов был в одном ряду с такими людьми, как Палваннияз Хаджи Юсупов, Бабанияз Джуманиязов, Назир Шаликов, Бабаахун Салимов. Особенно большую роль в событиях 6 апреля 1917 года сыграл Манифест, одобренный Асфандиярханом среди населения, собравшегося на площади Арк в Хиве, и в составлении «Идараи махфират».

Бабаахун Салимов, Джуманияз Султанмурадов, Бабаджан Якубов и другие покинули город, переехали в Турткуль, Чарджоу и Ташкент с целью сохранения жизни. Уход русских войск из Хивы в январе 1918 года позволяет Джунаидхану снова захватить Хиву. Резкое недовольство чиновников и религиозных лидеров, учитывая, что ситуация в Хиве может быть маргинализирована, а в Хивинском ханстве – единственная правительственная династия, сохранявшая власть Асфандиярхана совершает переворот во главе с предводителем туркменских племен Джунаидханом. 30 сентября 1918 года на месте Асфандиярхана будет посажен брат Асфандияра Саид Абдулахан. Однако на практике управление властью полностью переходит в руки Джунаидхана. Даже в период правления Джунаидхана Хивинское ханство стремилось сохранить свою деятельность как независимое государство. Правление Джунаидхана завершилось завоеванием советской власти 1 февраля 1920 года Хивой. 2 февраля Саид Абдуллахан отказался от престола. Вся власть в ханстве перешла в руки Временного революционного правительства, состоящего из пяти человек. Председатель правительства – Джуманияз Султанмурадов, Бабаахун и Джалалахун Салимов – были назначены верховными религиозными представителями, Кушмамедхон Сапаев и Мулла Хажимухамедов – членами правительства. 9 апреля 1920 года в состав Временного революционного правительства были введены отраслевые министерства. Шайхутдин Хасанов – военный назир, Палваннияз Хаджи Юсупов – назир государственного контроля, Эльчин Кари Джаббаркулов – назир народного хозяйства, Мулла Бекджан Рахманов – назир народной культуры и просвещения, Бабаахун Салимов – назир юстиции. Кроме того, были пересмотрены дела государственного управления, суда и юстиции. Специальным постановлением правительства были созданы Верховный революционный суд и Министерство юстиции. Членами Верховного революционного суда были назначены Алиджан Акчурин Раис, Кушмамедхон Сапаев и Бабаахун Салимов. Организованное в Хиве Управление специальной милиции, занимающееся вопросами поддержания дисциплины и борьбы с преступностью, возглавил министр Назир Шаликаров. По указу Временного революционного правительства все наказания, связанные с пытками, побоями и смертью, были отменены.

27-30 апреля 1920 года в Хиве состоялся первый всенародный Курултай народных представителей⁶. 80 из 200 представителей, принявших участие в Курултае, были представителями туркменского населения. На съезде было принято решение о создании на территории Хивинского ханства Хорезмской Народной Советской республики, утверждены Конституция, государственный герб и флаг РСФСР. В первой Конституции РСФСР к вопросу о государственном устройстве был выделен отдельный раздел. В нем определены органы государственной власти и управления, порядок организации местных услуг, структура, их полномочия. Решение важнейших дел республики было признано соответствующим всенародному Курултаю народных представителей, являющемуся высшим органом власти. Руководство республики избирается курултаем и отчетывается перед ним. Меджлис, состоящий из 15 человек, был возложен на Совет Народных назиров⁷. В состав Совета народных Назиров вошли: Палваннияз Хаджи Юсупов – председатель ХНСР; Джуманияз Султанмуродов – первая должность председателя ХНСР; Кушмамедхан Сапаев – вторая должность председателя ХНСР; Бабаахун Салимов – судья; Бекчан Рахманов – назир просвещения; Эшан (кары) Жаббаркулов – назир народного хозяйства; Матпанбай Мадрахимов – финансовый назир; Худайберган Деванов – надзиратель государственного контроля; Шакиров – военный назир; министр Шаликаров – назир внутренних дел; Шамурад бахши – Назир здравоохранения; Гуламалихан Бахадир – назир социального обеспечения; Хаким Бабаджанов – назир Зираата (сельское хозяйство);

⁶ Мамаджанов М.К. Социально-экономические преобразования и развитие экономики Хорезмской Народной Советской Республики. Ташкент: «Фан», 1974. С. 21.

⁷ Эшов Б. История узбекской государственности и управления. Ташкент., 2012. С. 419.

Абдулвахид Карыев – назир назиров; Хужамухаммедов – назир.

Организованное правительство стремилось действовать как независимое государство, опираясь на свою Конституцию в управлении ХНСР⁸. В Конституции РСФСР закреплены вопросы организации обороны республики, работы фонда, правового положения иностранных граждан, активных и пассивных избирательных прав, лиц, лишенных избирательных прав, избирательного порядка, экономической политики, имущества потомков хана и хана, флага и герба Республики⁹. Эта Конституция предоставила всем гражданам ХНСР право на свободу слова, пресса, проведение собраний, создание организаций независимо от пола, профессии и национальности. Несмотря на то, что эти права были закреплены законом, ситуация в республике не позволяла гражданам пользоваться предоставленными правами.

В конституции также закреплена административная структура республики¹⁰. ХНСР разделена на 22 округа. Это: Дарганата, Питнак, Хазарасп, Бешарык, Ханка, Новый Ургенч, Гурлан, Кыпчак, Мангыт, Кылычбай, Манак, Ташхавуз, Пурсу, Ходжейли, Кухня Ургенч, Кунград, Хива, Змея, Газават, Шават, Хытай, Спаржа. В мае 1920 года в этих районах также были созданы советы, в каждом из которых избирались члены совета из 5-7 человек. В районах проживания 5 туркмен, 3 казахов и каракалпаков, в которых проживало 15 узбеков, были избраны Советы, в махаллях каждого района избраны старейшины¹¹.

28 мая 1920 года состоялась первый Всесоюзный съезд Хорезмской Коммунистической партии. Учредителем съезда выступила редакция газеты "Новости". Председатель партии избран А. Акчури¹². В состав вошли также и члены партии "Молодые хивинцев", они проделали большую работу, направленную на установление демократического режима в стране, на независимое управление республикой. В течение трех месяцев делегация ХНСР под председательством комиссара по развитию Бабаахуна Салимова находилась в Москве и Петрограде и 13 сентября 1920 года достигла подписания экономических и политических договоров между РСФСР и ХНСР¹³. В экономическом соглашении, состоящем из 24 статей Союзного договора и 15 статей, правительство РСФСР признало независимость и неприкосновенность РСФСР. Все банки, заводы, фабрики, торговые предприятия и т. д., построенные русскими капиталистами в период Российской империи на территории Хивинского ханства, были определены как собственность СССР. Согласно этому документу, РСФСР считалась независимым государством и соглашалась не вмешиваться во внутренние дела друг друга наравне с Советской Россией.

Независимая политика, указанная в договорах и проводимая руководителями правительства РСФСР, подвергалась давлению со стороны большевистских лидеров в центре и советского руководства на территории РСФСР. Новое правительство ХНСР отрицало политику роспуска частной собственности, земель фонда, религиозных учреждений и стремилось развивать их деятельность. Советское правительство продвигает политику давления на правительство ХНСР, состоящее из представителей "молодых хивинцев" в Хорезме. Политика советского правительства в Хорезме была направлена на физическую потерю местных кадров, интеллигенции и людей с независимыми взглядами. ХНСР подтверждает идею о том, что в течение ближайших 5

⁸ Хорезм в истории государственности Узбекистана. Ташкент, 2013. С. 252.

⁹ Пардаев А. Бухоро ва Хоразмдаги иктисодий кенгашлар фаолияти (1920-1924 йиллар). Т.ф.н. номзодлик диссертацияси автореферати. Т., 2012. Б. 19–21.

¹⁰ Мухамедбердыев К.Б. История Хорезмской революции. Ташкент: «Фан», 1986. С. 106.

¹¹ Сапаев Р. История создания и развития Казахско-Каракалпакской автономной области в составе Хорезмской Республики (1920-1924 гг.). Автореф. дисс. к.и.н. Нукус, 1999. С. 16.

¹² Мухамедбердыев К.Б. История Хорезмской революции ... С. 102.

¹³ Абдуллаев М. Образование Хорезмской Народной Республики и основные этапы ее развития (1920-1924 гг.). Автореф. дисс. к.и.н. Ташкент, 1950. С. 12.

лет председатели правительства республики – ХНСР были заменены десять раз.

15-23 мая 1921 года состоялся второй всенародный съезд советов. На курултае было создано специальное туркменское отделение в составе 7 человек. Его руководителем стал Мулла Ураз Хужамухаммедов. Основной задачей данного отдела является изучение и улучшение отношений между семьями в экономических, политических, правовых, национальных, культурных вопросах на землях, где проживают туркмены, повышение деловой активности народа, развитие земледелия и животноводства в регионах их проживания, развитие ремесленничества и повышение их культуры.

На втором Всесоюзном съезде Советов были внесены дополнения и изменения в Конституцию ХНСР. В соответствии с ним были укреплены полномочия всенародного Курултая и принятия Конституции СССР, были изменены границы, относящихся к СССР, установление и изменение денежно-весовых размеров, установление связей с зарубежными странами, решение вопросов войны и мира, заключение долговых, таможенных, торговых и финансовых договоров, установление общих планов народного хозяйства на территории СССР, установление государственного бюджета, государственное законодательство, судебное устройство, гражданское, уголовное судопроизводство, установление общегосударственных налогов и сборов¹⁴.

С первых месяцев, когда была создан СССР, идейно – политическая ситуация обострилась. Правительство и силы в демакратическом настроении, сформированные из "Младохивинцев", понимали местные условия и действовали в соответствии с обычаями и ценностями населения. Красная Армия, прибывшая из центра и ее начальники, коммунисты-большевики оказали абсолютно негативное влияние на социально-экономическую жизнь в ХНСР¹⁵. Они незаконно вмешивались во внутренние дела республики и осуществляли революционные меры, политику советизации, не принимая во внимание местные условия, настроение и волю народных масс.

Против этого многие местные руководящие кадры республики вели идейную борьбу за независимость, против несправедливости. Весной 1923 года назир Торгово-промышленной палаты РСФСР К. Нуруллаев был вызван в Хорезм и заключен в тюрьму за проявленную инициативу вмешательства в пользу ХНСР на переговорах с РСФСР. Летом и осенью 1923 года, по указаниям Советской России, в Республике Хорезм были проведены коренные реформы, а в октябре ХНСР был преобразован в Советскую Социалистическую Республику¹⁶.

Появившийся после революции ХНСР впоследствии оказался в сложном положении и полон противоречий. Вмешательство во внутренние дела Республики, недоверие к местным руководящим кадрам, создание рабочих мест без учета местных условий, планирование еще не подготовленной по указанию центра страны как "Социалистической Республики" нанесли огромный ущерб независимости, социально-экономическому и культурному развитию Хорезма. Идея национально-территориального размежевания границ не обошла и Республику Хорезм, расположенную в Средней Азии. Эту политику начали реализовывать в 1924 году. Очевидно, что попытки правительства ХНСР отказаться от участия в национальной политике территориального разграничения очевидны. Представители Хорезма высказывали мнение, что тюркские народы близки друг к другу, приводили другие доказательства. Тем не менее, Центр твердо стоял на своем решении о национально-территориальном разграничении и постепенно переходит к этому. Колониальные большевики продемонстрировали свое исполнение в управлении лозунгом "Разделяй и властвуй". В марте 1924 года в рамках республики были изданы: «судебные

¹⁴ Хорезм в истории государственности Узбекистана ... С. 266-268.

¹⁵ Саидов Ш. Внешние отношения в торговые связи Хорезмской Народной Советской Республики (1920-1924 гг.). Автреф. дисс. к.и.н. Ташкент, 2003. С. 17-18, 23.

¹⁶ История Бухарской и Хорезмской народных Советских Республик. Москва: Наука, 1971. С. 106.

дела " туркменов, узбеков, киргизов... ведется по шариату, на национальных языках... учредитель: редакция газеты "Новости". 8 мая группа руководителей Хорезма направила в Центральный Комитет РКП «письмо о решении национального вопроса в Хорезме» с просьбой не включать Хорезм в его ограничение. Они обосновали свои взгляды тем, что республика находится далеко, экономически обособлена. Эту точку зрения поддержал Центральный комитет Компартии Хорезма, в том числе Каландар Одинаев¹⁷. Дебаты становились все более жаркими. 12 июня 1924 года Политбюро ЦК РКП(б) вновь рассмотрело вопрос о границе в Средней Азии и принято окончательное решение о ее проведении. Хорезмская Республика не была включена в границы, но 26 июля 1924 года Хорезмская Компартия выразила свое согласие на введение республики в ее пределы.

Подводя итог, ХНСР, возникший после революции, в последующем стал интересен в исследованиях советского периода в исследовании краткосрочной административной и политической деятельности ХНСР, в исследованиях последних лет XX века. Мы считаем, что для достоверного освещения административной и политической деятельности молодого правительства Хорезмской НСР необходимо проанализировать и сопоставить с имеющимися у нас источниками архивные документы зарубежных стран, таких как Бухарская ССР, Туркестанская АССР, Россия, кроме стран СФСР, Финляндии, Швеции, Германии, Турции, Афганистана, Ирана. При этом целесообразно проводить совместные научные исследования с учеными этих зарубежных стран.

Список литературы:

1. Абдуллаев М. Образование Хорезмской Народной Республики и основные этапы ее развития (1920-1924 гг.). Автореф.. дисс. к.и.н. Ташкент, 1950, 15 с.
2. Джуманиязов Р. Хорезм. Краткий очерк политической и социально-экономической истории 1920-1990 гг. Ургенч: Фан, 1991, 488 с.
3. История Бухарской и Хорезмской Народных Советских Республик. Москва: Наука, 1971, 254 с.
4. История Хорезмской Советской Республики (120-1924 гг.) Сборник документов. Ташкент: Фан, 1976, 328 с.
5. Каландаров Н. Образование и деятельность Хорезмской Коммунистической партии (1920-1924). Ташкент: Узбекистан, 1975, 328 с.
6. Мамаджанов М.К. Социально-экономические преобразования и развитие экономики Хорезмской Народной Советской Республики. Ташкент: «Фан», 1974, 156 с.
7. Мухамедбердыев К.Б. История Хорезмской революции. Ташкент: «Фан», 1986, 232 с.
8. Палванниёз Хаджи Юсупов. История молодой Хивы (Воспоминания). Ургенч: Хорезм, 2000, 488 с.
9. Пардаев А. Бухоро ва Хоразмдаги иқтисодий кенгашлар фаолияти (1920-1924 йиллар). Т.ф.н. номзодлик диссертацияси автореферати. Ташкент., 2012. 27 б.
10. Саидов Ш. Внешние отношения в торговые связи Хорезмской Народной Советской Республики (1920-1924 гг.). Автореф. дисс. к.и.н. Ташкент, 2003. 26 с. Сапаев Р. История создания и развития Казахско-Каракалпакской автономной области в составе Хорезмской Республик (1920-1924 гг.). Автореф. дисс. к.и.н. Нукус, 1999. 26 с.
11. Хамдамов Х. Распад Хивинского ханства и образование Хорезмской Народной Советской Республики. Ташкент: Уздавнашр, 1960, 192 с.
12. Хорезм в истории государственности Узбекистана. Ташкент, 2013, С. 336 с.

¹⁷ Каландар Адинаев (1897-1938). До октября 1922 года работал представителем бюро Центральной Азии ЦК РКП в Амударьинской области, затем в Хорезме. В июле 1924 года К. Адинаев был снят с должности ответственного секретаря Хорезмской Компартии.

13. Эшов Б. История узбекской государственности и управления. Ташкент, 2012.С.416.

14. Эшов Б. История узбекской государственности и управления. Ташкент, 2012.С.419.

Abstract: Today, in Uzbekistan the Government is pursuing a policy aimed at raising a legal democratic society based on the principles of openness and transparency and developing a multi-party system. Studying, analyzing and summarizing the historical experience of the history of our state in this regard is an important task for historians to take the necessary lessons from them and bring them to the public. In this article, it is highlighted the modern history of Khorezm, an integral part of our statehood, also it is examined the reasons for the emergence, development and liquidation of the Khorezm People's Soviet Republic (PRKh), which existed during 1920-1920. Besides, in order to properly assess the activities of the state structure and ministers of the Peoples' Republic of Khorezm, the political, social processes taking place in the first quarter of the 20th Century in Khorezm, the activities of the established ministries and political leaders, as well as the influence of the Bolsheviks in the political activities of the PRKh.

Key words: “Young Khivans”, “Idarai mashrutia”, Khorezm People's Soviet Republic, Interim Revolutionary Government, People's Council of Ministers, Central Executive Committee

Түйін. Қазіргі таңда елімізде ашық және айқын қызметке негізделген құқықтық демократиялық қоғамды, сондай-ақ, көп партиялық жүйені дамытуға бағытталған саясат жүргізілуде. Мұндай жағдайда тарихшылар үшін біздің мемлекетіміздің тарихи тәжірибесін зерттеу, талдау және қорытынды жасау, олардан үлгі алып, көпшілікке ұсыну өте маңызды болып саналады.

Аталмыш мақалада Хорезм өркениеті және 1920-1924 жылдары өмір сүрген Хорезм Халықтық Совет Республикасының пайда болуы, дамуы және жойылу себептері туралы айтылады.

Сонымен қатар Хорезм Республикасының Мемлекеттік аппараты мен нәзірлерінің қызметін дұрыс бағалау үшін ХХКРда ХХ ғасырдың бірінші ширегінде болған саяси, әлеуметтік процестерді, құрылған министрліктер мен саяси көшбасшылардың қызметін, сондай-ақ ХХКРның саяси саладағы қызметін бағалауға қаратылады.

Түйін сөздер: «Жас Хиуалық», «Шығыс кеңсесі», Хорезм Халықтық Кеңесі Республикасы, Уақытша революциялық үкімет, Халық Нәзірлерінің Кеңесі, Орталық атқарушы комитет

УДК094:(575.3)

Исенғалиева А.Г.

к.филол.н., доцент, ЮКГУ им.М.Ауезова, Шымкент, Қазақстан

ИЗ ИСТОРИИ ИЗДАНИЯ КНИГ ПО ИСКУССТВУ В ТАДЖИКИСТАНЕ, ТУРКМЕНИСТАНЕ И КИРГИЗИИ

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы организации издания книг по искусству в Таджикистане, Туркменистане и Киргизии в период с 1959-1980гг. Также деятельность издательств и научных учреждений, подготавливающих и издающих книги по искусству в республиках. В представленный период в республиках издаются книги по всем видам искусства. В Таджикской ССР, Туркменской ССР и Киргизской ССР издавались исследования, посвященные истории и теории отдельных видов искусства, а также научные издания искусствоведческой литературы. В этот период отслеживается тенденция качественного улучшения содержания и полиграфического оформления изданий книг. Возрастающая роль искусства в жизни общества, актуальность проблем нравственного и эстетического воспитания, в решении которых важная роль принадлежит книгам по искусству, вызывают необходимость специального изучения организации книгоиздательского дела по искусству, показывает взаимосвязи книгоиздания с развитием самого искусства и науки об искусстве – искусствоведения.

Ключевые слова: искусство, книгоиздание, издательство, театр, кино, музыка, живопись,

декоративное искусство, книга.

Выпуском книг по искусству в Таджикской ССР занималось универсальное издательство «Ирфон», созданное в Республике в 1925г. В структуре тематических планов издательства занимали издания общественно-политической и сельскохозяйственной литературы. Специальной редакции по искусству в издательстве не было, поэтому выпуском книг по искусству занималась редакция художественно-переводной литературы, образованная в 1962г.

Наряду с издательством «Ирфон», подготовкой к изданию книг по искусству занимался Сектор истории искусствознания Института истории имени Дониша АН Таджикской ССР, созданный 1969г. Сектор вел работу по изучению важных проблем Таджикского театра, музыки, кино, живописи, прикладного искусства. Подготовленные к печати исследовательские работы Сектора истории искусства книги выпускало издательство «Дониш» АН Таджикской ССР.

Наиболее значительными изданиями являлись: «Искусство таджикского народа» в 4-х выпусках, «История таджикского советского театра: (1917-1941гг.)» Н.Х.Нурджанова, В ней исследовались зарождение и становление профессионального драматического и музыкального театров, их истоки, характеризовались помощь местных русских актеров в их становлении. «Персидско-таджикская поэзия в миниатюре 14-17вв.» М.М.Ашрафи, посвящены искусству рукописной книги. Обобщены результаты проведенных изучения миниатюр XIV-XVII вв., даны представления о путях развития искусства миниатюры фарси-язычных народов Среднего Востока, их стилистических особенностях. Издания Сектора истории искусства книги предназначались для читателей-специалистов.

Выпуск книг по искусству для широких кругов читателей в республике осуществляли республиканские издательства «Ирфон» и «Дониш».

По тематике первое место принадлежало книгам о театре и изобразительном искусстве. В 1959-1981гг. было издано 111 названий книг, общим тиражом 405,1тыс. экземпляров. В среднем ежегодно издавалось около 8 названий.

Такое малое количество изданий книг по искусству за этот период в Таджикистане объясняется слабым развитием искусствознания, малочисленностью специалистов-искусствоведов, отсутствием в издательстве «Ирфон» специализированной редакции по искусству, низким уровнем развития издательского дела в целом и отсутствием качественной полиграфической базы. Общее количество книг по отдельным видам искусства, изданных в Таджикской ССР в 1959-1982 гг. на русском и таджикском языках отражено в таблице 1.

Таблица 1

Общее количество книг по отдельным видам искусства, изданных в Таджикской ССР в 1959-1982 гг. на русском и таджикском языках

Вид искусства	Язык		
	Русский	Таджикский	Всего
Общие вопросы искусства	12	3	15
Музыка, в том числе танец	8	6	14
Киноискусство	8	9	17
Театр	13	15	28
Изоискусство	28	9	37
Общее количество книг по искусству	69	42	111

Основным издательством, выпускавшим книги по искусству в Туркменской ССР являлось универсальное издательство «Туркменистан», созданное в 1924г. Редакции литературы по искусству в его составе не было, так как издательство испытывало нехватку квалифицированных кадров, слаборазвитую полиграфическую базу, вследствие чего тематические планы издательства из года в год не выполнялись и большую часть изданий приходилось печатать за пределами республики (в г.Киеве, г.Симферополе, г.Казани).

В небольшом количестве книги по искусству выпускались редакцией художественно-переводной литературы. Их тематика была менее разнообразна, чем в остальных республиках Средней Азии и Казахстана. Примерами таких изданий были «Туркменская музыка» В.А.Успенского и В.Беляева, «Путь театра» К.А.Кулымамедова и «Путь к зрелости» Д.Сарыева.

«Туркменская музыка» - первое по широте охвата документальное исследование всех основных жанров туркменской народной музыки. Труд этот создан на основе материалов музыкально-этнографической экспедиции по городам и аулам республики, организованной ведущим ученым – фольклористом и композитором В.А.Успенским.

«Путь к зрелости» Д.Сарыева – научно-популярная книга по истории искусства биографического характера. В ней дается краткий очерк истории Туркменского драматического театра им.Кемине, анализируются этапы спектаклей, показывается путь развития актерского и режиссерского искусства, представлены творческие портреты ведущих актеров.

В книге «Советский туркменский ковер и его традиции» Г.Сауровой впервые изложена история туркменского ковроделия – одной из важнейших отраслей народного прикладного искусства, выросшего на местных художественных традициях, корни которых уходят в глубь веков.

В книге «Композитор Данготар Овезов» А.Реджепова анализируются основные произведения композитора и его творческий путь, а книга «Любимица народа» А.Мурадова посвящена народной артистке СССР Сони Мурадовой, солистке театра оперы и балета им.Махтумкули.

Помимо издательства «Туркменистан» книги по искусству готовил и издавал Сектор истории искусства имени Ш.Батырова АН Туркменской ССР, созданная в 1957г. Сектор истории искусства вел научно-исследовательскую работу по изучению истории театра, музыки, кино, изо- и декоративно-прикладного искусства. За этот период Сектор истории искусства были изданы книги «Современное туркменское кино» (1980), «Туркменская скульптура 60-х-70-х гг.», «Туркменский театр драмы им.Молланипеса» (1969г.). В книге «Туркменский театр драмы им.Молланипеса» рассматривались теоретические вопросы, связанные с проблемами традиций и новаторства национального своеобразия туркменского национального искусства.

Особое место в истории книги по искусству Туркменистана занимает монография Г.А.Сауровой «Природа реализма в Туркменском изобразительном искусстве». В ней освещен опыт развития изобразительного искусства в Туркмении с момента его становления до творческой зрелости.

Наиболее значительными и интересными сборниками научных статей биографического характера являются: «Художники Туркменистана», в котором даны сведения о художниках, живших и работавших в республике, а также об их творчестве; «Жанровая живопись Туркменистана» (1956-1970гг.), подготовленная К.Кураевой под редакцией Г.И.Сауровой.

В период с 1959г по 1980г. выпущено на туркменском языке историографический и библиографический справочник В.А.Ларионова «Народный артист СССР, композитор Вели Мухатов». В нем даются сведения о творчестве композитора, о его произведениях, а также напечатаны ноты.

Таблица 2

Общее количество книг по отдельным видам искусства, изданных в Туркменской ССР в 1959-1982 гг. на русском и туркменском языках

Вид искусства	Язык		
	Русский	Туркменский	Всего
Общие вопросы искусства	7	2	9
Музыка	19	12	31
Киноискусство	16	6	22
Театр	10	6	16
Изоискусство	35	9	44
Общее количество книг по искусству	87	35	122

Регулярному выпуску книг по искусству с середины 1960-х гг. во многом способствовал общий подъем культуры населения республик. К этому периоду искусство, эстетическое и художественное воспитание в данных регионах приобрели организационно-творческую систему и получили достаточно мощную материально-техническую базу. Были открыты художественные театры, музеи, кинотеатры, филармонии, дворцы, клубы, проводились передвижные выставки, кинофестивали, гастроли лучших певцов, музыкантов, театров.

В Киргизии в 1961г. был создан научно-исследовательский центр искусствознания Сектор истории искусства в Институте философии и права АН Киргизской ССР. Сотрудники сектора участвовали в издании девятитонного исследования «Искусство народов СССР», в издании «История советского драматического театра», «Истории музыки народов СССР» и «Истории кино народов СССР». Большой вклад в киргизское музыкальное искусство внес московский композитор - музыковед В.Виноградов. В г.Фрунзе (ныне г.Бишкек) изданы две его книги – «Киргизская народная музыка» (1958) и «Мураталы Куренкеев» (1962), а в г.Москве издана книга «Музыкальное искусство и наследие Токтогула» (1961). В них представлены памятники народного творчества, собраны и расшифрованы В.Виноградовым.

В этот период были изданы книги, посвященные киргизскому балету – «Киргизский балет» Д.Брудного, «Ураз Сарбагишев» Р.Оразгельдиева, прикладному искусству Киргизии – «Народное искусство Киргизии» К.Антипина. Киргизский балет прошел сложный путь: от простейших танцев в музыкальных драмах до сложных национальных классических балетов. В киргизском балете происходили процессы создания киргизской хореографии и освоения классического танца.

В 1968г. вышли книги «Изобразительное искусство Киргизии» Д.Уметалиевой и «Заметки художника» С.Чуйкова. Были изданы книги, посвященные киргизскому кино – «Кинематографисты Советской Киргизии» О.Артюхова, «Рождение Киргизского кино» А.Ашимов. В 1965 году издана книга «История киргизского театра» Г.Гояна.

Выпуском книг по искусству в Киргизии занималась специализированная редакция литературы по искусству, организованная в 1970г. в составе универсального издательства «Киргизстан». Необходимость создания этой редакции была обусловлена ростом достижений искусства в республике. Редакция литературы по искусству издательства «Киргизстан» строило свою работу в содружестве с Сектором истории искусства Института философии и права АН Киргизской ССР. Редакция литературы по искусству привлекала к работе авторов специалистов, композиторов, музыковедов, режиссеров. В этот период удачными изданиями являлись «Киргизский мотив» Л. Дядюченко, «Песни

весны» Л.Джанибекова, «Торжество киргизского театра» К.Кумушалиева.

Редакция литературы по искусству издательства «Киргизстан» выпустила две серии «Жизнь в искусстве» и «Мастера киргизского искусства». В серии «Жизнь в искусстве» вышли книги о жизни и творчестве народного скульптора республики О.Мануиловой, о музыковед В.Виноградове, о народной артистке СССР Бибисары Бейшеналиевой, творчество которых тесно связано со становлением и развитием профессионального искусства в Киргизии.

В эту серию вошла также книга Д.Иманкулова «Наш Муратбек», познакомившая читателей с творчеством киргизского артиста.

В серии «Мастера киргизского искусства» были изданы книги о наследии народного артиста СССР композитора А.Малдыбаева, известного киргизского актера кино и художника С.Чокморова, а также о народной артистке республике Т.Салиевой, о жизненном пути и творчестве К.Осташева, о народном художнике СССР С.Чуйкова, внесшего вклад в развитие и пропаганду изобразительного искусства республики.

Издательство «Илим» при академии наук Киргизской ССР издавало книги по искусству, предназначенные читателям специалистам. Кроме издательств «Киргизстан» и «Илим» выпуском книг по искусству занималось издательство «Мектеп».

Одним из видов издания научных искусствоведческой литературы в республике являлись монографии. Издавались монографические исследования, посвященные истории и теории отдельных видов искусства, а также персоналии. Примерами монографий-персоналий являлись книги Д.Иманкулова «Муратбек Рыскулов» (театральный деятель, народный артист СССР), Р.Уразгельдиева «Ураз Сарбагашев» (актер балета, хореограф). Спектали «Ассель», «Спартак», «Материнское поле», созданные Уразом Сарбагашевым сыгнали выдающуюся роль в развитии национального балета.

В жанре творческого портрета была издана монография А.Секимова «Болат Шамшиев», посвященная кинорежиссеру Б.Шамшиеву – автору известных фильмов «Алые маки Иссык-куля», «Белый пароход» и др. В работе приводятся высказывания о нем его коллег и друзей. Книга в полиграфическом отношении была хорошо выполнена и богато иллюстрирована.

В 1969г. вышла монография Д.Брудного «Киргизский балетный театр», рассказывающая о становлении киргизского балетного театра, основателем и первым художественным руководителем был сам автор, долгое время проживший в г.Фрунзе (ныне г.Бишкек).

В Киргизии также издавались учебники, учебные пособия, в помощь музыкальному образованию. Наиболее значительными изданиями являлись «Избранные хоры» М.Абдроева для музыкальных школ и музыкальных училищ, хрестоматия «Пение в школе» Н.Фефермана и М.Абдроева для учащихся музыкальных школ.

К концу 1982г. в республике издавалась справочная литература: «Русско-киргизский словарь музыкальных терминов» Б.Алагушева, справочники «Кинематографисты Советской Киргизии» О.Артюхова, «Композиторы Киргизии». Справочник «Кинематографисты Советской Киргизии» О.Артюхова - первое справочное издание по киргизскому кино. В нем представлены сведения о 97 деятелях киргизского кино, работавших в области художественного и документального кино. Справочник «Композиторы Киргизии», созданные К.Дюшалиевым и Т.Саломатовым, содержит сведения о жизненном пути и творчестве 39 композиторов и музыкантов республики. В числе научно-популярных изданий библиографического характера заслуживают внимания книги «Бакен Кыдыкеева» А.Сарымбетова на киргизском языке, «Друг киргизской музыки» Б.Алагушева о музыковед профессоре В.Виноградове. «Крылатое искусство» Т.Океева – эта книга о развитии киргизского киноискусства. Автор Т.Океев – режиссер, постановщик фильмов «Первый учитель», «Алые маки Иссык-куля», «Белый пароход» и

др.В Киргизии издавались почти все основные типы книг по искусству (таблица 3).

Таблица 3

Общее количество книг по отдельным видам искусства, изданных в Киргизской ССР в 1959-1982 гг. на русском и киргизском языках

Вид искусства	Язык		
	Русский	Киргизский	Всего
Общие вопросы искусства	19	18	37
Музыка	100	36	136
Киноискусство	4	7	11
Театр	18	20	38
Изоискусство	55	12	67
Общее количество книг по искусству	196	93	289

Список литературы:

1. Гапуров М.Г. Советский Туркменистан. Москва: Политиздат, 1978. 103с.
2. Агаева А. Современное туркменское кино. Ашхабад: Ылым, 1980. 105с.
3. Азимова А. Мастера хореографического искусства Таджикистана. 2-е изд., дпо. Душанбе: Ирфон, 1977. 99 с., ил.
4. Брудный Д. Искусство Советской Киргизии. Фрунзе: Киргизгосиздат, 1958.
5. Виноградов В.С. Киргизская-народная музыка. М., 1958.
6. Вторая декада киргизского искусства и литературы в Москве. Фрунзе, 1959.
7. Динерштейн Е.А. Развитие издательского дела в союзных и автономных республиках: Обзор, 1917-1972гг. Москва. Книга, 1974. -195с.
8. Зубов Ю.С. Библиография литературы по искусству: Учеб.пособие. Москва, 1966. 98 с. В надзаг.: Моск.гос. ин-т культуры
9. Пилипюк В.М. Таджикская книга. В кн.: Книга: Исследования и материалы. М. 1975, сб.24, с.156-164
10. Зубов Ю.С., Погорелая Е.П., Туровская А.А. Библиография искусства. Москва. Книга, 1973. 303с.
11. Искусство Таджикской ССР. Душанбе: Ирфон, 1965. 198с.
12. История культуры Советского Туркменистана: (1917-1970гг.) Ашхабад: Ылым, 1975. 466с.
13. Книговедение: Энцикл.слов. Москва. Сов.энцикл., 1982. 662 с.Погорелая Е.П.
14. Издание и библиография печатных произведений изобразительного искусства («Библиография литературы по искусству»). Ленинград, 1971. 41 с.
15. Осмонкулов А. Книга – источник знания: Об истории книгоиздат.дела в Киргизии. Ало-Тоо, 1974, с.156

Түйін: Сонымен қатар, республикаларда өнер бойынша кітаптарды дайындайтын және шығаратын баспалар мен ғылыми мекемелердің қызметі қарастырылады. Ұсынылған кезеңде республикаларда өнердің барлық түрлері бойынша кітаптар шығарылады. Тәжік КСР, Түрікмен КСР және Қырғыз КСР-інде өнердің жекелеген түрлерінің тарихы мен теориясына арналған зерттеулер, сондай-ақ өнертану әдебиетінің ғылыми басылымдары шығарылды. Осы кезеңде кітап басылымдарының мазмұны мен полиграфиялық безендірілуін сапалы жақсарту үрдісі байқалады. Қоғам өміріндегі өнердің өсіп келе жатқан рөлі, өнерге қатысты кітаптарға маңызды рөл тиесілі адамгершілік және эстетикалық тәрбие мәселелерінің өзектілігі өнер бойынша кітап шығару ісін ұйымдастыруды арнайы зерттеу қажеттілігін тудырады, кітап басып шығарудың өнер және өнер туралы ғылымның – өнертанудың дамуымен өзара байланысын көрсетеді.

Abstract: The article deals with the organization of publishing books on art in Tajikistan, Turkmenistan and Kyrgyzstan in the period from 1959 to 1980. also, the activities of publishing houses and scientific institutions that prepare and publish books on art in the republics. During this period, books on all types of art are published in the republics. In the Tajik SSR, the Turkmen SSR, and the Kyrgyz SSR, studies on the history and theory of certain types of art were published, as well as scientific publications of art history literature. During this period, the trend of qualitative improvement of the content and printing design of books is being tracked. The increasing role of art in the life of society, the relevance of problems of moral and aesthetic education, in solving which an important role belongs to books on art, cause the need for special study of the organization of book publishing in art, shows the relationship of book publishing with the development of art itself and the science of art – art history.

АРХЕОЛОГИЯ – АРХЕОЛОГИЯ – ARCHEOLOGY

ӘОЖ 903/904(574)

Авизова А.К., Майсупова А.С.

т.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

«Тарих және педагогика» факультетінің 6М020800 – «Археология және этнология»
мамандығының 2 курс магистранты М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХЫ БОЙЫНША ДЕРЕКТЕР

Түйін: Мақалада этногенез үдерістері мен қазақтардың ертедегі этникалық тарихын зерттеудің әртүрлі дереккөздеріне шолу берілген. Деректер әртүрлі сипатқа ие және кең хронологиялық кезеңді қамтиды. Бірқатар ежелгі грек, рим, араб, парсы, түркі, қытай және басқа авторлардың аудармасы мен жариялануы жеткіліксіз екені айтылады. Ал Авестадан бастап ортағасырлық саяхатшылар мен араб тілді, парсы тілдес және түркітілдес авторлардың жазбаларына дейінгі әртүрлі дереккөздерде ежелгі халықтар, олардың салт-дәстүрлері туралы құнды мәліметтер бар екені белгілі. Тікелей этнографиялық ақпараты жоқ археологиялық материалдарды түсіндіру кезінде басқа ғылымдардың мәліметтерін кең пайдалану қажеттілігі айтылады. Соңғы жылдары Отандық ғылымда қазақ халқының этногенезі мен этникалық тарихын зерттеу бойынша көптеген жаңа материалдар жинақталды. Әсіресе физикалық антропология саласында айтарлықтай прогресс байқалды. Этногенез және этникалық тарих мәселелерін зерттеу әртүрлі ғылымдардың – тарихтың, археологияның, антропологияның, этнографияның, тіл білімінің, фольклордың, топонимиканың, этноэкологияның, тарихи демографияның, тарихи географияның, ономастиканың, шығыстанудың мәліметтерінің синтезіне негізделуі керек. Зерттеудің бастапқы деректер базасын нығайтып, олардың әдістерін жетілдіріп, олардың этногенетикалық бағытына ерекше назар аудару қажеттілігі айтылады.

Кілт сөздер: Авеста, археология, генетикалық қор, физикалық антропология, лингвистика, фольклор, этникалық атрибут, этникалық үдерістер, этногенез, этнография

Кіріспе. Қазіргі жағдайда рухани жаңғыру ұлттық саясаттың ажырамас бөлігі болған кезде, этникалық мәселелерді зерттеу ерекше маңызға ие. Қазақ халқының этникалық тарихының тұтастығын, оның өзіндік мәдени мұрасы мен генетикалық қоры барлығын, антропологиялық құрылымы жағынан мың жылдар бойы ұрпақтық жалғастығы үзілмей келе жатқанын дәлелдейтін ғылыми зерттеулердің тарихи сананы қалыптастырудағы маңызды зор. Алайда, этногенез проблемаларын зерттеу оңай емес, ол жан-жақты зерттеулерді қажет етеді. Өйткені, жаңа этникалық топтың пайда болуы әрқашанда қандай-да бір этникалық қауымдастықтың одақтастығы немесе бөлінуі нәтижесінде пайда болады, яғни мұндай жағдайлардың бәрінде этникалық үдерістер жүреді. Ал бұл үдерістер өте күрделі. Біріншіден, олар иерархиялық, яғни әр түрлі деңгейде жүреді. Этногенезді құрайтын этникалық процестердің түрлері де әртүрлі. Зерттеуші тек зерттелуші халықтардың қазіргі территориясындағы этникалық тарихты талдаумен шектелмейді.

Сонымен бірге зерттеу барысында міндетті түрде зерттелетін халықтың барлық этникалық құрамдас бөлігінің тарихына, оның басқа халықтармен этникалық қатынастарына жүгінуге тура келеді. Этногенезді зерттеуде біздің мүмкіндіктеріміздің белгілі бір шектеулері бар екенін еске түсіру керек. Шектеулер, ең алдымен, осы зерттеуге қатысатын ғылымдардың көпшілігінде зерттеліп жатқан этностар туралы тек жанама мәліметтердің болуымен байланысты.

Теориялық талдау. Қазақ халқының этногенезі мен этникалық тарихын зерттеудің дерек көздері өте көп. Оның сан-алуан мәселелері мен қырларын зерттеуде ғалымдар тарих, археология, антропология, этнография, лингвистика, фольклористика сияқты т.б. деректерге сүйенеді. Бірақ дерек көздерінде этникалық құбылыстар туралы әрдайым тікелей мәліметтер бола бермейді. Этногенетикалық зерттеулерде пайдаланылатын деректердің ақпараттық мүмкіндіктерін есепке алу аса маңызды.

Жазба деректер әр түрлі тілдерде жазылған және түрлі мазмұнға ие. Оларға б.з.д. I мыңжылдықтың бас кезеңдегі діни мазмұндағы мәтіндерден тұратын Авестадан бастап XIX-XX ғасырлардағы құжаттарға дейінгі тарихи деректерді қамтиды. Олардың барлығы этникалық тұрғыдан дерлік зерттелмеген деректер.

Ең ежелгі дерек – бұл зороастр дініне сиынушылардың киелі кітабы "Авеста". Ол келесі бөлімдерден тұрады: «Ясна» - негізгі рәсімдерге қатысты мәтіндер жиынтығы; «Яшт» - құдайларға арналған ұран-әндер; «Видевдат» - діни салттарды сақтауға арналған нұсқаулар, ежелгі мифтердің үзінділері, дастандар т.б.; «Виспрат» - дұғалар мен литургиялық мәтіндер жинағы. Сонымен қатар, «Авеста» бірқатар басқа бөлімдерді қамтиды. Яснадағы 72 тараудың 17-сі - зороастризмнің негізін салушы Заратуштра пайғамбардың «Гаталары» («Әндер»). Авестада Орта Азия мен Қазақстан аумағындағы елдер мен халықтар, олардың қоғамының сипаты, діни туралы құнды мәліметтер бар. Авеста бойынша, бұдан үш мың жылдан аса бұрын Әмудария бассейні жерлерінде «арья» халқы, ал олардың солтүстігінде, Сырдария бассейнінде турлар жасаған [1]. Олардың Орталық Азия халықтарының этногенезіндегі рөлі туралы жүз жылдан көбірек пікір-талас жалғасып келе жатыр.

Жазба деректер арасында ежелгі парсы және антикалық деректер келесі хронологиялық топты құрайды. Ежелгі парсы сына жазулары – «Бехистун», «Накши-Рустем», «Суза», алтын және күміс қалақшаларға жазылған Дарийдің «Хамадан» және «Персеполь» текстері, Ксеркстің «дәулерге қарсы жазбасы» сақ тайпалары туралы құнды мәліметтерді береді [2]. Антикалық деректер арасында Геродот, «Ксенофонт, Ктесий және одан кейінгі кезең авторлары – Беррос, Арриан, Полиен, Диадор, Полибий, Плиний, Помпей Трог, Птолемей, Страбонның тарихи-географиялық шығармалары қазіргі Қазақстан аумағында жасаған ежелгі скифтер, савроматтар, сарматтар, дахтар, массагеттер туралы бірқатар құнды мәліметтерге ие. Алайда бұлардағы Қазақстанның ежелгі тайпалары мен халықтары туралы ақпараттар этникалық тұрғыдан жан-жақты зерттеуді қажет ететіні анық.

Ежелгі қытай жылнамалары көшпенділер тарихы бойынша ең толық және маңызды жазба деректердің қатарын құрайды. Оларда тайпалардың этникалық құрамы, географиялық орналасуы, әскери-саяси және экономикалық өмірі туралы мәліметтер жинақталған. Бань Гудің «Цяньханьшу (Ерте Хань династиясы тарихы)» (б.з.д. I ғ.) және Фань Е-нің «Хоуханьшу (Кіші Хань династиясы тарихы)» (I ғ.), Чэнь Шоудың «Сань го чжи (Үш мемлекет тарихы)», «Ши цзи (Сыма Цяньнің тарихи жазбалары)» хроникалары сюнну, юечжи, үйсін, канцзюй, ғұндар туралы ақпарат береді [3; 4].

Ортағасырлық жазба деректердің арасында тарихи-этнографиялық ақпарат қытай нарративтік құжаттарында, араб-парсы тілді тарихи-географиялық еңбектерде, орыс тіліндегі құжаттарда да өте көп. Сонымен қатар XIII-XIX ғасырлардағы дипломаттардың, саудагерлердің, миссионерлердің шет тілдерде жазылған тарихи-этнографиялық

мәліметтері бар [5]. Шежірелерді зерттеу негізінде жазылған Қ. Жалайырдың «Жами атауарих (Шежірелер жинағы)», Әбілғазының «Түрік шежіресі» сияқты еңбектерінде түрлі ақпараттар бар. Сонымен қатар қазақ шежіресіне қатысты Ш.Уәлихановтың жазбаларында кездесетін деректерді айрықша атауымыз қажет.

Алайда, кейбір тарихи дәуірлер бойынша жазба деректердің сирек кездесетіндігін және олардың негізінен басқа тілдерде жазылғанын ескеру қажет. Сондықтан кең археологиялық материалдар мен антропологиялық және т.б. деректерсіз этногенезді зерттеу үшін жазба ақпараттардың өзі жеткіліксіз болып табылады.

Археологиялық материалдың өте көп болуына қармастан ол деректерде тікелей этникалық ақпарат болмайтынын ескеру қажет. Археологиялық мәдениет пен этностардың сәйкестігі немесе сәйкес еместігі туралы мәселе ғылымда ұзақ уақыт бойы талқыланып келеді. Кейбір ғалымдар археология деректері этногенетикалық мәселелерді зерттеу үшін жарамсыз деп сендіруге тырысады. Алайда, археологиялық материалдар мәдени генезис үдерістерін зерттеу арқылы этногенетикалық мәселелерді зерттеуге кең жол ашатыны сөзсіз.

Ежелгі дәуірде халықтардың қоныс аударулары, әр түрлі этникалық топтардың қарқынды өзара әрекеттесуі, олардың бөлінуі мен араласуы, кейбір этникалық топтардың жойылып кетуі, басқалардың қалыптасуы орын алған. Мұның бәрі, әрине, тікелей этникалық ақпаратқа ие емес археологиялық мәліметтерді этногенетикалық тұрғыдан интерпретациялауда қиындықтарды туындатады. В.М. Массонның пікірінше, әрбір нақты жағдайда этноәлеуметтік организмнің этникалық белгісі рөлін атқаратын артефактілердің тұрақты жиынтығын ажырату қажет. Бір жағдайда этникалық атрибут зергерлік бұйымдар жиынтығы болуы мүмкін, ал екінші жағдайда – тұрғын үй түрлері, үшіншісінде – қыш ыдыстардың пішімі мен өрнектеріндегі ерекше белгілері болуы мүмкін [6]. Ю.В. Бромлей айтқандай, материалдық мәдениеттің стандарттануы және унификациялануы кейінірек оның этникалық ерекшелігінің жоғалуына алып келеді. Этникалық ерекшелік бірте-бірте рухани мәдениет пен адамның мінез-құлқы саласына өте бастайды [7].

Палеоантропологиялық материалдар тарихи ақпараттың, әсіресе, жазба дерек көздері аз кезеңдер бойынша ақпараттың өзіндік «мұрағаты» болып табылады. Қазақстан аумағында неолит дәуірінен бастап қазіргі уақытқа дейінгі адам сүйектерінің хронологиялық тұрғыдан үздіксіз серияларының барлығын айтып өту қажет. Палеоантропологиялық материалдар қазіргі қазақтар туралы морфофизиологиялық деректермен бірге Қазақстанның ежелгі және қазіргі тұрғындары арасындағы туысқандық байланыстарды орнатуға мүмкіндік беретін ерекше деректер болып табылады. Қазіргі таңда еліміздің ежелгі және қазіргі тұрғындары арасындағы генетикалық сабақтастық, тарихи үдерістің тұтастығы, қазақ халқының генофондының біртұтастығы анықталған [8].

Палеоантропологиялық материалдар бірқатар дәстүрлі антропологиялық әдістер мен пәнаралық (биологиялық, генетикалық және палеопатологиялық) әдістерді қолдану арқылы ежелгі тайпалардың сыртқы физикалық келбетін, олардың тарихи байланыстары, миграциясы және өмірлік ерекшеліктері, әлеуметтік-мәдени бейімделуі, философиялық, діни және басқа да идеялары туралы ең қызықты және сенімді ақпарат алуға мүмкіндік береді. Бұл ақпараттар өз кезегінде қазақ халқының шығу тегін және олардың ата-бабаларының қалыптасу тарихын және т.б. зерттеуге мүмкіндік береді.

Сонымен бірге, этнографиялық, лингвистикалық және фольклорлық деректер де қазақтардың этникалық тарихын зерттеуде айтарлықтай көмек бере алады.

Этнографиялық деректер негізінде қазақ руларының генезисі, олардың таралу ареалы, қазақтардың этногенезінің экологиялық аспектілері т.б. маңызды мәселелер зерттелді [9]

Тарихи деректермен үндесетін (кей кездері дәл келетін) әдеби шығармалар мен жыр-дастандар, шежірелер әсіресе рухани мәдениеттің (дін, ұлттық сана-сезім және т.б.) даму

бағыттарын анықтау үшін өте маңызды. Тайпа-рулардың шежіресін этникалық көзқарастан зерттеу саласында айтарлықтай жетістіктер бар. Атап айтқанда, М.С. Мұқановтың [10] еңбектерін айтып өту орынды.

Этногенез үшін жеке тілдер мен диалектілерді синхронды және диахронды түрде зерттеулердің маңызы зор. Иран және түркі тілдерін ареалдық зерттеу, топонимика және тарихи топонимиканы, этнонимдерді зерттеудің орны ерекше.

Алайда этнографиялық, лингвистикалық және фольклорлық материалдардың көптігіне қарамастан, оларды зерттеудің өзіндік қиындықтары бар. Этногенезді зерттеуде бұл ғылымдардың барлығы шешуі қиын екі проблемамен – зерттеліп жатқан оқиғалар немесе құбылыстар орын алған аймақты және оның уақытын анықтау мәселесімен жиі кездеседі.

Қорытындылар. Қазақ халқының этногенезі мен этникалық тарихын зерттеу үшін қажетті деректердің түрлері көп. Бұл мәселемен кезінде Кеңес дәуірінің ғалымдары жан-жақты айналысып келді. Қазақ халқының этникалық тарихын зерттеуге арналған жекелеген ғылыми еңбектер де баршылық. Соған қарамастан қазіргі таңда мәселе толық шешімін тапты деп айтуға ерте. Атап айтқанда, этникалық тарихтың ерте кезеңі бойынша жазба деректердегі мәліметтер өте аз және олар негізінен шет тілдерде жазылған. Археологиялық, антропологиялық, этнографиялық, лингвистикалық, фольклорлық деректердің көптігіне қарамастан, олар жан-жақты талданып этникалық тұрғыдан арнайы зерттелмегенін айтып өту қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Авеста в русских переводах (1861—1996) / Сост., общ. ред., примеч., справ. разд. И. В. Рака. СПб.: Журнал «Нева», РХГИ, 1997. 480 с.
2. Дандамаев М. А. Политическая история Ахеменидской державы. Москва: Наука, 1985.
3. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Алматы: Жалын баспасы, 1998. Том I. 388 с.
4. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Алматы: Жалын баспасы, 1998. Том II. 348 с.
5. Қалыш А. Қазақ халқының этногенезі мен этникалық тарихы: оқу-әдістемелік кешен. Алматы: Қазақ университеті, 2013. 148 б.
6. В.М. Массон. Культурогенез и этногенез в Средней Азии и Казахстане в древнюю эпоху // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. Вып. 1: Общие проблемы. Москва: Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР. С. 42-53.
7. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. Москва: Наука, 1983, 412 с.
8. Исмагулов О., Сихимбаева К. Антропологические аспекты происхождения казахского народа // Известия НАН РК, 1993, №1. С. 18-34.
9. казахов: проблема и метод // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. Вып. 2: История и археология. Москва: Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР. С. 94-105.
10. Муканов М.С. Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. Алма-Ата: Наука, 1974. 200 с.

Abstract: The article provides an overview of various sources for studying the processes of ethnogenesis and the early ethnic history of the Kazakhs. Sources are of a different nature and cover a wide chronological period. It is noted that the translation and publication of a number of ancient Greek, Roman, Arabic, Persian, Turkic, Chinese and other authors is not developed enough. Meanwhile, various sources from the Avesta to the messages of medieval travelers and eastern Arabic-speaking, Persian-speaking and Turkic-speaking authors contain valuable information about the peoples, their customs and customs. When interpreting archaeological material that does not contain direct ethnographic information,

it is necessary to use the development of other sciences. Domestic science has accumulated vast new materials involved in the study of ethnogenesis and ethnic history of the Kazakh people. Particularly noticeable progress has been observed in the field of physical anthropology. A study of the problems of ethnogenesis and ethnic history should be based on a synthesis of the development of various sciences — history, archeology, anthropology, ethnography, linguistics, folklore, toponymy, ethnoecology, historical demography, historical geography, onomastics, and oriental studies. It is also necessary to strengthen the source base of research, improve their methods and emphasize their ethnogenetic orientation.

Аннотация: В статье дается обзор различных источников для исследования процессов этногенеза и ранней этнической истории казахов. Источники носят различный характер и охватывают широкий хронологический период. Отмечается, что работа по переводу и изданию ряда древнегреческих, римских, арабских, персидских, тюркских, китайских и прочих авторов развернута недостаточно. Между тем в различных источниках от Авесты до сообщений средневековых путешественников и восточных арабоязычных, персоязычных и тюркоязычных авторов, содержатся ценнейшие сведения о народах, их нравах и обычаях. При интерпретации археологического материала, не содержащего прямой этнографической информации, необходимо использовать разработки других наук. Отечественной наукой были накоплены новые обширные материалы, привлекаемые к изучению этногенеза и этнической истории казахского народа. Особенно заметный прогресс наблюдался в области физической антропологии. Исследование проблем этногенеза и этнической истории должно строиться на синтезе разработок различных наук — истории, археологии, антропологии, этнографии, лингвистики, фольклористики, топонимики, этноэкологии, исторической демографии, исторической географии, ономастики и востоковедения. Необходимо также укрепление источниковедческой базы исследований, совершенствование их методики и акцентирование их этногенетической направленности.

ЭТНОЛОГИЯ – ЭТНОЛОГИЯ –ETHNOLOGY

УДК 327.3:28

¹Тажмуханова Н.Е., ²Давлетьярова Б.Х.

¹к.и.н., старший преподаватель ЮКГУ им.М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан

²к.и.н., доцент АРГУ им.К.Жубанова. Актобе, Казахстан

ИЗ ИСТОРИИ ДУХОВНОГО НАСЛЕДИЯ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ (На примере казахского и узбекского народов)

Аннотация: Авторы характеризуют современные условия независимых Центрально-азиатских стран, создающих благоприятные условия для формирования новых мировоззренческих позиций в обществе. Они требуют от отечественных ученых разработки новых концептуальных решений, настоящего критического анализа и переосмысления научного наследия в области исторических знаний. Трансформация научной мысли в исторической науке способствует активизации исследовательского поиска. Например, по ряду актуальных проблем духовной истории, в особенности ранее малоизученных. К подобным относится изучение духовно-культурной истории тюркоязычных народов, в том числе казахского и узбекского. Изученность, где формировались истоки развития культуры соседних народов и обуславливает потребность более глубоко изучать работы, освещающие мировоззрение, язык, развитие письма, литературные традиции тюркских народов. Анализ проблемы позволяет наиболее действенным и плодотворным способом выработать новые теоретические положения и методологические установки. В процессе научного осмысления произойдет реальное обновление исторического знания.

Ключевые слова: духовная культура, религия, язык, фольклор, мировоззрение, этнокультурные связи.

Современные условия независимых центрально-азиатских стран создают благоприятные условия для формирования новых мировоззренческих позиций в обществе, требующих от отечественных ученых разработки новых концептуальных решений, настоящего критического анализа и переосмысления научного наследия в области

исторических знаний. Трансформация научной мысли в исторической науке способствует активизации исследовательского поиска по ряду актуальных проблем духовной истории, в том числе ранее малоизученных.

К подобным относится изучение духовно-культурной истории тюркоязычных народов, в том числе казахского и узбекского. Постановка данной проблемы определяет изученность, где формировались истоки развития культуры соседних народов и обуславливает потребность более глубоко изучать работы, освещающие мировоззрение, язык, развитие письма, литературные традиции тюркских народов. Анализ проблемы позволяет наиболее действенным и плодотворным способом выработать новые теоретические положения и методологические установки. В процессе научного осмысления произойдет реальное обновление исторического знания.

Сейчас как никогда чувствуется острая необходимость в создании работ, в которых были бы обобщены результаты исследования ученых, занимающихся изучением духовно-культурных проблем тюркских народов. Обращение к научным теориям и концепциям тюркологов с позиции переосмысления их взглядов определит из научные перспективы, являющиеся своевременным в независимом и самостоятельном изучении сложных страниц духовной жизни (вчерашних «варваров» и «некультурных» народов). Новый подход выдвинет на первый план неизученные проблемы духовно-культурной истории.

При рассмотрении различных аспектов духовной истории каждая республика истоки развития изучала обособленно, что создавало искусственный подход в отрыве как от духовных, так и этно-культурных связей родственных народов. Поэтому поиски сравнения и сопоставления духовно-культурной истории с позиции сегодняшнего дня и отношение ученых к проблемам духовного развития позволит выявить теоретико-концептуальные подходы и научные взгляды исследователей по изучаемой проблеме.

Духовная, социальная, экономическая жизнь каждой нации может развиваться только в тесном взаимодействии с другими народами. Национальная самоизоляция в области духовной жизни может привести к национальному самоубийству. Поэтому духовное развитие каждого народа всегда остается неразрывной частью общей мировой цивилизации.

Национальному возрождению способствует и рациональное использование опыта исторических, культурных, экономических и духовных связей между народами Центральной Азии. Несмотря на колониальный гнет и жесткую политику советской тоталитарной системы, казахский и узбекский народы всегда стремились к достижению своей независимости.

Президент Казахстана Н.А.Назарбаев подчеркивает: «Суверенитет Казахстана имеет сложную этнополитическую и правовую природу. Он представляет собой своеобразный синтез национального суверенитета в целом казахстанского народа как единой этнополитической общности» [1]. Только независимость на наш взгляд, дает широкие возможности для нового этапа развития духовной культуры. Ведь забвение духовной культуры равносильно исчезновению нации.

С провозглашением независимости в республиках проводятся политические, экономические и духовные преобразования. Однако без подъема национального самосознания и духовной культуры народа нельзя достичь желаемых результатов в осуществлении этих преобразований.

Взаимоотношения народов Центральной Азии имеют многовековую и богатую историю. Живя на едином экономическом пространстве народы Центральной Азии, сумели внести достойный вклад в мировую цивилизацию. В нынешних условиях суверенного развития народы Центральной Азии не могут успешно развиваться изолированно. Поэтому народы Центральной Азии нуждаются во взаимоотношениях в политическом, экономическом, культурном и духовном плане. Такая интеграция является

закономерным явлением для каждого народа.

Заслуженный деятель науки Республики Узбекистан д.и.н., профессор Х. Зияев пишет: «Казахи и узбеки испокон веков живут под одним небом, пьют воду из одной реки и находятся в кровных родственных отношениях. Одним словом, казахи и узбеки являются ветвью одного могучего дерева [3]. На наш взгляд, известный узбекистанский исследователь Х.Зияев абсолютно прав в своей данной взвешанной оценке. Безусловно, казахов и узбеков объединяют друг с другом общие исторические корни, общая судьба, история, вера и т.д. Глубокая взаимосвязь с народами Центральной Азии на протяжении всей многовековой истории их развития нашло отражение в духовной культуре этих народов и прежде всего, в фольклоре [4]. На наш взгляд, совершенно ясно видно, что при анализе фольклора различных тюркских народов (казахов, узбеков, каракалпаков, туркмен и т.д.), мы обнаруживаем удивительное сходство сюжетных линий героев. Общность культуры, быта, духовной жизни казахского и узбекского народов ярко отражена в народных сказках, волшебных, фантастических, бытовых сюжетах о животных и т.д.

В своей статье «Некоторые особенности казахской волшебной сказки» С.А.Каскабасов сумел верно, отразить этнокультурные связи казахских сказок со сказками других тюркских народов (узбеков, туркмен, киргизов, башкир), что подчеркивает этнокультурное единство этих этносов, и их общее происхождение» [5]. Говоря о казахском сказочном фольклоре, следует особо выделить рассказы о ловком обманщике Косе, или Алдаркосе. «Косе» значит безбородый и безусый человек, в народном представлении эта примета почему-то связывается с особенной хитростью, лукавством, изворотливостью. Стоит напомнить, что Алдаркосе обычно обманывает мулл, баев, купцов, но никогда – простой народ. Напротив он, как и другой восточный герой – Ходжа Насреддин – всегда выступает на стороне слабых и обиженных» [6].

Как отмечает С.Мадуанов «все расширяющиеся культурные связи казахов и узбеков, наложили отпечаток и на их песенное творчество. В частности, казахские и узбекские обрядовые песни мало чем отличаются друг от друга. Свадебные песни «Жар-жар» у казахов и «Яр-яр» у узбеков – наглядное доказательство духовного родства казахов и узбеков. В бескрайних просторах казахской степи, издавна распевались и узбекские лирические поэмы о «Тахире и Зухре», «Фархаде и Ширине», полные гуманизма и стремления к свободе» [7].

Академик В.М.Жирмунский еще в середине 50-х г XX века писал, что «Тюркоязычные народы Средней Азии – узбеки, казахи, киргизы, каракалпаки, туркмены – издавна были связаны между собой древней языковой общностью и длительными соприкосновениями этническим и культурным взаимодействием в условиях совместной исторической жизни» [8]. На наш взгляд, единство многих компонентов устного поэтического творчества казахов и узбеков есть наглядное свидетельство их исторически сложившейся этнокультурной близости.

С. Бизаков в своей работе «Ветви одного могучего дерева» пишет, что «Великий мыслитель Алишер Навои постоянно воспевал дружбу народов, призывал к согласию и братству. Корни дружбы узбеков и казахов уходят своими истоками в глубокую древность. Мы имеем общую тысячелетнюю историю, единую культуру и традиции, язык и веру, общую землю и воду. Как казахи, так и узбеки ценят юмор, шутку, увлекательный рассказ, ораторское искусство. В сказках, пословицах, поговорках казахов и узбеков отражены духовно-нравственные и культурные ценности, бережливое отношение к труду, сила и единство, быт и культура обоих братских народов. Учитывая ценный вклад, внесенный в укрепление дружбы между узбеками и казахами, в 1994 году известному узбекскому писателю Насыру Фазылову Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев вручил награду «Мира и духовного согласия» [9].

Таким образом, все сказанное свидетельствует о давних и многообразных связях и

взаимовлияния духовной культуры казахов и узбеков. Это результат их этнокультурной и духовной близости друг с другом. Иными словами, два народа, благодаря активным действиям глав своих государств, подняли экономику и создали свои государства. Мы надеемся, что близкие по своим историческим судьбам два народа и в дальнейшем не прекратят свои тесные взаимоотношения, всегда будут искать точки соприкосновения. За свою долгую и многовековую историю казахи и узбеки смогли достойно сохранить свою национальную самобытность и духовное наследие.

Список литературы:

1. Назарбаев Н.А. Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства // Казахстанская правда 1992.
2. Каримов И.А. Великое будущее - это высокая духовность народа // Народное слово 1996. 6 сентября.
3. Зияев Х. Ценные сведения о Толе би и Жолбарысе правителях Большого жуза // В материалах Республиканской научно-практической конференции, посвященной 350-летию со дня рождения Толе би Шымкент, 2013. С.159.
4. Мадуанов С. Взаимоотношения казахов с другими соседними народами Центральной Азии в XVII - начале XX вв. Алматы, 1996. С. 226.
5. Каскабаев С.А. Некоторые особенности казахской волшебной сказки // Известия АН КазССР Серия общественная. 1967. №5 С. 79.
6. ЦГАРУз Ф-2231 Опись 1, Дело 49. Л.59.
7. Мадуанов С. История казахско - узбекских отношений в XIX-начале XX вв. // Автореферат диссертации кандидата исторических наук. Алма-Ата, 1980. С.12.
8. Жирмунский В.М. Вопросы изучения эпоса народов СССР. Москва, 1958. С.36.
9. Бизаков С. Ветви одного могучего дерева. Алматы, 2002. С. 229-230.

Түйін: Мақаланы талдаған авторлар қазіргі кездегі тәуелсіз Орталық Азия мемлекеттердегі мүмкіншілік берген және қоғамда жаңа көзғарасты қалыптастыратын жағдайға тоқталады. Зерттеу барысындағы мүмкіншілік отандық ғалымдардан концептуалды шешімдерді талап етеді, сонымен қатар, сын талдау әдістеріне сүйене отырып тарихи білімнің рухани мұраларын жаңадан жан-жақты қарастыруға жол ашады. Тарихи ғылымдағы сана сезім және ой-пікірдің қалыптасуы зерттеу ізденістерді белсендіреді. Мысалы, рухани тарихтын аз қарастырылған проблемалары боп табылады. Осы қатарға түркі тілдес халықтардың рухани-мәдени тарихын кіргізуге болады, яғни қазақ және өзбек халықтарының ауызша және жазба түрдегі мұралары.

Abstract: The authors characterize the modern conditions of the independent Central Asian countries, creating favorable conditions for the formation of new worldview positions in society. They require domestic scientists to develop new conceptual solutions, a real critical analysis and rethinking of the scientific heritage in the field of historical knowledge. The transformation of scientific thought in historical science enhances research. For example, on a number of urgent problems of spiritual history, especially previously poorly studied. These include the study of the spiritual and cultural history of the Turkic-speaking peoples, including the Kazakh and Uzbek.

УДК 930.85

Мухамеджанова В.А.

к.и.н., доцент, заведующая кафедрой «Общественно-гуманитарные науки»
ТашГУ узбекского языка и литературы имени Алишера Навои. Ташкент, Узбекистан

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ОБРЯДНОСТИ В УЗБЕКСКО-КАЗАХСКОМ МЕЖКУЛЬТУРНОМ ДИАЛОГЕ

Аннотация: На основе общих закономерностей, межэтнических отношений, взаимосвязи культур, особое внимание уделяется древним и современным этнокультурным, этноконфессиональным, лингвистическим процессам. Освещается богатое наследие прикладных категорий хозяйственно-культурных типов, традиционной пищи, одежде, жилище, этническом менталитете, языке, быте, конфессиональной принадлежности, а также фольклор и письменная литература Узбекистана и Казахстана. Важное место в истории и обычаях этого времени, занимают традиции и ритуалы, как символы тюркской идентичности, тюркской культуры, ментальности, которые нашли яркое отражение в отдельных сюжетах узбекской и казахской обрядности, социальной солидарности.

Интерес к традиционной народной культуре, истории, особенностям быта того или иного этноса, исторического наследия, благодушного гостеприимства, является благоприятным для двух народов, и вносят особенный вклад во взаимопонимание обычаев, языка, традиций и религиозной толерантности среднеазиатского региона.

Ключевые слова: обряды, декоративная культура, «шангырак», «кора камшата», «казекей», «саукеле» (головной убор), устное народное творчество

Важным аспектом для духовного воспитания подрастающего поколения, имеет равная степень заинтересованности обеих стран для изучения нашей древней истории, культурной и общественной жизни государственных структур всех народов и наций, живущих в Центральной Азии в VII-VI веках до нашей эры по настоящее время.

Рост этнического самосознания, культурной самоидентификации значительно обострил и повысил интерес к традиционной народной культуре, истории, особенностям быта того или иного этноса, поэтому изучение областей регионального и национального народного творчества, региональной истории и этнографии является одним из важных и перспективных направлений. Сегодня растет стремление людей осмыслить настоящее через обращение к своим корням, к истории, традициям прошлого. Прибрежные территории Каспия и Арала, Амударья и Сырдарья известны как «Туркестан», сблизили древние народы и объединили в единую систему территорий.

Для понимания каждой цивилизации, ее истории, динамики роста самосознания, необходимо с историко-этнологической точки зрения осмыслить насколько может произойти взаимопроникновение культур народов, близких по языку, что могло бы стать ключевым моментом для понимания происходящих изменений в культурах этих регионов на протяжении веков. Казахские и узбекские народы были как братья, жили на территориях принадлежащих этим народам, что и привело к появлению разных и похожих аспектов их культурной жизни, влиянию письменной культуры, и сохранение традиций в народных и религиозных праздниках. В особенностях национального костюма, самобытности ремесла, декоративно-прикладного искусства, народных промыслов тюркские народы почти не меняли своих привычек вплоть до начала XIX века. Во всех регионах структура одежды были в основном одинаковой. Одежда была длинная и иногда с широкими рукавами, с двух сторон были отрезы, чтобы платья было более удобное в носке. Начиная с первой четверти XIV века, монгольское вторжение в Среднюю Азию стало свидетельством монголо-китайского стиля в моде так же, как и в других сферах жизни^[18].

Узбекский народ был более оседлым народом и жилон в Шахристане [19] и рабатах [20]. В таких городах, как Бухара и Самарканд дома были построены с просторным двором и окнами для вентиляции, строились из глины, сена и сырцового кирпича. Дверь иногда украшалась различными узорами из резьбы с гравировкой на окнах, что являлось и является чувством эстетического вкуса. Изучение национальных костюмов двух народов – одна из актуальных тем современности. С реализацией восточных диалогов, национальная одежда, как и любая другая сфера общественной жизни, история и культура изучения узбекских и казахских костюмов тесно взаимосвязаны между собой.

В национальных костюмах казахского народа представлены выкройки одежды по старинным традициям, с учетом этнических, экономических и климатических условий. У казахов есть внутренняя, внешняя, одиночная, декоративная и немного парадная одежда. Кимоно - это предмет одежды, который носят из дорогих тканей, носят на вечеринке, или во время поездки за границу.

Казахский народ был кочевым и полукочевым в конце XVI – XVII веков и дома их называвшиеся «Войлочным домом» были приспособлены для переезда. Дома были 100 метров в диаметре и сделаны были по кругу, достаточно удобные для перемещения при необходимости. Они были сделаны из дерева и войлока, и украшены различными украшениями. Верхнюю часть войлочного дома называли «Шангырак», и каждая новая семейная пара создавала шангырак. Такие дома в основном встречаются на территории Южного Казахстана [21].

В казахской традиции человек носил лучшие свои костюмы, особенно когда он шел на войну, выходные костюмы включали в себя бархат, фланелевые платья, одежда сшита из шерсти и шелка, войлока и меха, однако в повседневной жизни были жилеты – «казекей» для верхней одежды, плащ, накидка, куртка, и пальто. Казахи особенно ценят шкуры красивых животных - сайгаков, тигров, зебр, горных оленей, косуль и в соответствии с этим мех соболя, енота, волчьего меха, норки особенно ценился. Одежда казахов Великого жуза, была в основном полосатой, тонкой, с длинными рукавами и декоративной, в то время, как одежда Среднего жуза часто была из простой ткани, без оборок, с редкими черепами, с широкими рукавами и с ребристым или застегнутым воротником. Плащи Малого Жуза были также тонкими, с длинными и широкими рукавами, с толстыми шерстяными ребристыми краями. Самым необычным нарядом среди женских головных уборов был головной убор «саукеле» [22].

Саукеле отделывали бахромой, орнаменты составляли из различных мелких золотых и серебряных монет и фигурных пластинок, которые служили оправой для драгоценных и полудрагоценных камней - сердолика, бирюзы, аметиста. Мужские и женские головные уборы были разные. Весной и осенью казахи носили традиционные круглые бочкообразные мужские шапки, отделанные мехом из тонкого белого войлока, с высоким конусом, их называли «белые шляпы», азимние с плоским верхом назывались просто «шляпы». Шапки девушек украшены подвесками и веером голубого вереска. Драгоценные головные уборы девушек с кожаной отделкой назывались «кора камшата», золотая отделка называлась «золотой корой», а жемчуг украшали «корой карматжана».

¹⁹ Шахристан, возм. шахрестан (от перс. شهر [šahr], города перс. استان [stān], место) — слово персидского происхождения

²⁰ Рабат (араб. الرباط — Ар-Рибат, что значит рибат — «укрепленный монастырь», ср. рус. Арбат)

²¹ Бромлей Ю.В., Штрабах Г. (ред.) Свод этнографических понятий и терминов. Выпуск 1. Социально-экономические отношения и соционормативная культура. М.: Наука, 1986. 240 с.

²² Саукеле (каз. сәукеле, кирг. шөкүлө) — высокий конусообразный головной убор, высотой около 70 сантиметров, украшенный серебряными и золотыми монетами, жемчугом и кораллами, один из древних головных уборов, бытовавший у казахов до самого конца 19 века.

Узбекские национальные костюмы – одежда, предназначенная для отражения особенностей узбекского народа, вышитая из бархата,украшенная серебром и золотомлетний головной убор "тюбетейка" с пером совы, в древние времена и по сегодняшний день, тесно связаны с культурной историей своего народа.

Духовные ценности не создаются революционным путем, они возникают на всех этапах развития общества в соответствии с его потребностями, отражают жизнь того или иного периода и не исчезают с изменением общества, а остаются наследием для последующих поколений. Каждое поколение не создает духовность заново, оно опирается на существующее наследие, которое не слепо надо перенимать, а развивать в себе с точки зрения созидания, гуманности, справедливости. Несмотря на то, что каждый регион имел свои отличительные особенности,произведениянародного поэта и писателя КазахстанаМухтараАуэзова помогают понять важность единства народа: «народы Средней Азии издревле находились в тесной связи друг с другом» [23].Самое главное, что с какой бы стороны не посмотреть на его творчество, можно найти и научные факты, и фольклор, через которые он передает все переживания народа, национальные традиции, и обычаи, героическую борьбу за Родину и свободу, за честь и достоинство народа и своей страны.

При изучении Центрально-Азиатских костюмов также можно увидеть некоторые миниатюрные линейные ткани, учёные считают, что линейные ткани уникальны для жителей Центральной Азии. Узбекские национальные костюмы это одежда, предназначенная для отражения особенностей узбекского народа в древние времена и по сегодняшний день, которая тесно связана с его культурой и историей. В узбекских национальных костюмах для мужчинкаждый регион имеет свои отличия и особенности. Это может быть шифоновый пояс, чит, ячтак, макси и ковш[24]. Несмотря на миниатюрную иллюстрацию, этот тип чапанау разных народов носили обычные люди: ситцевые и шелковые ткани красили ремесленники или художники с нанесением рисунка в разные цвета. Приобретший мировую известность суфийБахауддинНакшбанди[25] был ремесленником, и имя его «Накшбанд» означало мастер по нанесению рисунков на ткань.В зависимости от костюмов определялась и роль носителя одежды в обществе. Любимым изречением Б. Накшбандибыло выражение: «Пусть душа будет с богом, а руки всегда в труде».

Женщины носят декор, головные уборы и одежды из атласа, нимча (короткие рукава), калтача и паранджу. Одежды сделана в основном из хлопка, чит и шелка. Многие из платьев сделаны из атласа, носили и носят почти в каждой области, поскольку шелк для среднеазиатского региона был очень востребован, спасал от жары и микробов. Самый популярный атлас готовился в Маргилане. Чапан защищал узбекских женщин от холода зимой и в жару летом. Их платья в основном шились из бархата, шелка и золота. До XVI

²³Сариев С. М. Эпические традиции и культурные контакты народов мира (на основе героических эпосов тюркоязычных народов) // Актуальные проблемы филологии: материалы II Междунар. науч. конф. (г. Краснодар, февраль 2016 г.). — Краснодар: Новация, 2016. — С. 39-41.

²⁴Бромлей Ю.В., Штробах Г. (ред.) Свод этнографических понятий и терминов. Выпуск 1. Социально-экономические отношения и соционормативная культура. М.: Наука, 1986. 240 с.

²⁵БахауддинМухаммад ибн Бурхануддин Мухаммад аль -Бухари (перс. بهاءالدين نقش‌بند); или БахауддиниБалогардон родился в марте 1318,в Касри-Хиндуване (ныне в Каганском районе) близ Бухары, в Узбекистане — скончался в марте 1389,в Касри-Хиндуване (ныне в Каганском районе) близ Бухары, в Узбекистане;) великий религиозный деятель, известен также как суфийский учитель, считается основателем самого значительного суфийского ордена Накшбанди (фактически он является седьмой шейх ордена Хаджаган-Накшбандия). Известен как БахауддинНакшбанд, ХоджаиБузург и Шахи Накшбанд.

века термин «паранджа» означал мужскую и женскую одежду. Ученые, правительственные чиновники и религиозные деятели носили паранджу и во времена Тимуридов в Мавераннахре и в период правления Бабуридов в Индии. В эпоху Шейбанидов паранджа считалась одеждой ученых, и, наконец, этот предмет стал неотъемлемой частью женской одежды при выходе из дома.

Мужчины и женщины носили тюбетейки, в качестве головного убора, в основном вышитые бархатом, шелком и хлопком. Особой популярностью пользовались ремесленники Чуста, Ташкента, Самарканда, Бухары, Байсуна и Шахрисабза.

Салла, своеобразная исламская традиция, была необходимым атрибутом мужской одежды и в зависимости от их места в обществе, статуса, положения салла (чалмы) большие и маленькие украшались драгоценными камнями. Женщины носили различные головные платки в зависимости от их социального статуса, метода ношения шарф имел различный окраску. Юные девочки и вновь прибывшие невестки носили золотые и серебряные «броши».

В результате колонизации казахов и узбеков Царской Россией в XIX веке регион был переполнен и насыщен различными товарами и ремесленными изделиями, что привело к развитию массовой промышленности. В результате появился широкий ассортимент традиционных платьев в одежде европейского стиля со стильным и утонченным дизайном.

По традициям древних народов праздник Навруз считается единым для всех народов мусульманского Востока. Навруз имеет - двенадцать статусов. Навруз (персидский – новый день) - первый день года (календарь) в солнечном году (закат); Древние традиции народов Средней Азии и Востока. Навруз – отмечается не только в Средней Азии, Казахстане, Азербайджане и других восточных странах, но и в России, в странах ближнего и дальнего зарубежья, но как государственный праздник в Таджикистане и Казахстане – 22 марта, в Узбекистане и Турции 21 марта. Навруз отмечался в течение нескольких дней. В эти дни пускают дым, пекут лепешки; смотрят на семь новых зерен и предсказывают будущее; предлагают традиционное национальное блюдо «сумалак» с семью белыми чашками; отказываются от старой одежды; разбивают старое стекло; дарят друг другу цветы и рисуют «символ солнца» - круглый орнамент на стенах своих домов; организуют различные соревнования. В традиционном казахском обществе день Навруза отмечали как начало года и этот национальный праздник является священным для казахов. Люди окраинходят в гости, разговаривают друг с другом и радуются; женщины обнимают друг друга и выражают друг другу добрые пожелания. Запекание ягненка и говядины означает прощание с зимними блюдами (мясными), белки добавляются к летним блюдам (молочными, белыми). Будут сыграны традиционные национальные игры (кокпар, борьба, кызкуу, сисбакан, аударыспак²⁶ и т.д.) Рано утром многие поднимаются на вершину холма, чтобы приветствовать рассвет.

Праздник Навруз узбекского народа начинается с «наполненного котлом» ритуала, и каждый домовладелец может приготовить вкусные блюда по-своему и дать память прошлым предкам. Все бутылки наполняются водой в вечер «котла», согласно распространенному мнению, бутылки с водой должны были быть благословлены Богом. Существует мнение, что если каждый дом будет наполнен едой, в следующем году будет много урожая, а его

²⁶«Аударыспак» — это одна из самых зрелищных, интересных и захватывающих игр. Она представляет собой борьбу на лошадях, в которой принимают участие самые лучшие наездники, ведь это требует исключительной выносливости, силы, ловкости и отличного умения держаться в седле. Суть борьбы заключается в соревновании двух всадников в том, кто из них сможет стащить противника с лошади. Побеждает тот, кому это удаётся.

исторические основы связаны с празднованием Хамаспета^[27], которое были записана в Авесто. Накануне Навруза фермеры каждый день разбрасывали семена пшеницы, ячменя, риса, сорго, ржи и кукурузы. Слово «сумалак» происходит от сочетания слов «ячень для сока» или пшеница. Во главе пекарни в Сумалаке стоят многодетные пожилые женщины, которых люди очень уважают.

В каракалпакских сказаниях, корова (обычно петух) забивается в начале поля перед посевом, этот обряд совершался для безбрачного подростка, надеясь, что новый год быть плодотворным и продуктивным.

С наступлением весны празднование Навруза двух народов начиналось всегда с очищения канав, и чистая вода заполняла каналы. В первый день Навруза группа детей обходили дома и пели песню о весеннем первоцвете бойчечак^[28]. Домовладелец давал им подарок. В Центральной Азии Навруз появился в зороастрийском обществе, задолго до появления Ислама. Однако в Советское время (середины XVIII – XX века) Навруз был необоснованно запрещен на религиозные праздники и ритуалы. После обретения независимости Узбекистана, Казахстана и другими Центрально-азиатскими странами праздник Навруз был восстановлен среди других ценностей.

Традиции казахов и узбеков очень похожи. Это вызвано религией и внешними влияниями. Эти две нации очень известны своим гостеприимством. Это описывается так “гостеприимство впитывается в кости узбеков”. Обе нации первыми приветствуют мусульманина и говорят «АссаломАлайкум», а ответ будет «УалейкумАссалом». Только тогда можно спрашивать как их дела. Есть и другие ритуалы, такие как свадьбы, колыбели и суннат-туи. Существует ряд сходств в проведении этих церемоний. Кроме того, в исламском мире отмечается как праздник “Хайит” и “Рамазан”. Пятница – благословенный день, и мужчины посещают мечети.

Обе нации следует пословице : “Береги свой дом с друзьями, а не камнями”. У наших народов общее мирозрение, мышление, религия, культура и общие традиции, которые всегда сближали людей. Дружественные соседство и стратегическое партнёрство между Узбекистаном и Казахстаном в настоящее время постепенно развивается на основе единство языка, религии, традиций, литератур и культуры.

В развитии подрастающего молодого поколения велика роль исторической памяти, осознания истории предков, национально-нравственных ценностей и традиций. Формирование у молодого подрастающего поколения навыков свободного мышления сделает наше молодое поколение гармоничной и здоровой личностью. Само осознание собственной личности, миропонимание, расстановка истинных жизненных приоритетов, позволит понять подлинные жизненные ценности, жить и действовать в правильном направлении.

Список литературы:

1. Кисляков, Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Ленинград, 1969.
2. Материалы III международной конференции. Санкт-Петербург: Филологические науки в России, 2015. 122-128.

²⁷Эти пять дней приходятся на дни гаханбара Хамаспет-медейом, в который, согласно зороастрийской религии, фраваша умерших спускаются навестить живых родственников. Каждый из пяти дней называется в честь одной из пяти Гат пророка Заратуштры (Заратустры).

²⁸Бойчечаким бойланди, козон тулаайрондир, айронингдан бермасанг, козон-товогинг вайрондиркатти кердан казилаб чиккан бойчечак, юмшокердан юмалаб чиккан бойчечак навруз ойда муралаб чиккан бойчечак, бола-бола бола-бола бола-бола бойчечак бойчечак

3. Сариев С. М. Эпические традиции и культурные контакты народов мира (на основе героических эпосов тюркоязычных народов) // Актуальные проблемы филологии: материалы II Междунар. науч. конф. (г. Краснодар, февраль 2016 г.). — Краснодар: Новация, 2016. — С. 39-41.
4. Мухтар Омарханович Ауэзов - советский казахский писатель, драматург и учёный. Академик АН Казахской ССР, председатель Союза писателей Казахстана. Его двухтомный роман «Путь Абая» вошёл в «Библиотеку всемирной литературы».
5. Дастан - это средство передачи рассказов, повестей, од, приключений и включает в себя как прозу, так и поэзию в сопровождении музыки.
6. Маргулан А.Х., О характере и исторической обусловленности казахского эпоса // Известия Казахского филиала АН СССР, серия историческая, выпуск 2., 1946;
7. Жумалиев К., Казак эпосы мэнадэбиэт тарихының масалэлэри, 1958;
8. Габдуллин М., Казак халқыны науыздэбиэти, 1964;
9. Жирмунский В. М., Тюркский героический эпос, Л., 1974;
10. Бромлей Ю.В., Штробах Г. (ред.) Свод этнографических понятий и терминов. Выпуск 1. Социально-экономические отношения и соционормативная культура. М.: Наука, 1986. 240 с.

Abstract: On the basis of general laws, interethnic relations, the interconnection of cultures, special attention is paid to ancient and modern ethnocultural, ethno-confessional, linguistic processes. The rich heritage of applied categories of economic and cultural types, traditional food, clothing, housing, ethnic mentality, language, life, faith, as well as folklore and written literature of Uzbekistan and Kazakhstan are highlighted. Traditions and rituals, as symbols of Turkic identity, Turkic culture, mentality, which are clearly reflected in separate plots of Uzbek and Kazakh rituals, social solidarity, occupy an important place in the history and customs of this time. An interest in the traditional folk culture, history, household features of a particular ethnic group, historical heritage, and welcoming hospitality is favorable for the two peoples and makes a special contribution to the understanding of customs, language, traditions and religious tolerance of the Central Asian region.

Түйін: Жалпы заңдылықтар, этносаралық қатынастар, мәдениеттердің өзара байланысы негізінде жасалған ғылыми мақалада ежелгі және қазіргі заманғы этномәдени, этно-конфессиялық, лингвистикалық процестерге ерекше көңіл бөлінген. Экономикалық және мәдени түрлердің, дәстүрлі тамақ, киім-кешек, тұрғын үй, этникалық менталитет, тіл, өмір, сенім, сонымен қатар Өзбекстан мен Қазақстанның фольклорлық және жазба әдебиеттерінің бай мұралары баяндалған. Өзбек және қазақ ырымдарының жеке сюжеттерінде, қоғамдық ынтымақта айқын көрініс тапқан түркі болмысының, түркі мәдениеті, менталитетінің нышаны ретінде салт-дәстүрлер мен рәсімдер осы уақыттың тарихы мен әдет-ғұрпында маңызды орын алады. Дәстүрлі халықтық мәдениетке, белгілі бір этникалық топтың тұрмыстық ерекшеліктеріне, тарихи мұрасына қызығушылық және қонақжайлылық екі халық үшін қолайлы және Орталық Азия аймағының салт-дәстүрін, тілін, дәстүрін және діни төзімділігін түсінуге ерекше үлес қосады.

ТҮРКІТАНУ – ТҮРКОЛОГИЯ - TURKOLOGY

ӘОЖ: 351. 853. 1: 81'373

Утегенова Г.Ж., Альбаева А.А.

филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕ ЕСІМ СӨЗДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

Түйін: Мақалада орта ғасыр жазба ескерткіштеріндегі есім сөздердің жасалу жолдары, олардың зерттелуі туралы мәлімет келтірілген. Көне тілдерде де, қазіргі түркі тілдерінде де зат есімдер лексикалық, морфологиялық, синтаксистік тәсілдер арқылы жасала береді. Біз осылардың ішіндегі морфологиялық тәсіл арқылы жасалуына баса назар аударамыз. Орта ғасырдағы барлық жазба ескерткіштердің тіліндегі зат есімдердің морфологиялық тәсіл арқылы жасалуына тоқталып, мысалдар келтірдік. Зат есім тудыратын жұрнақтардың кейбіреуі өздері тіркескен сөздердің лексикалық мағыналарына семантикалық реңк қана үстейді. Ескерткіштегі есім сөздердің барлығы бірдей түбір сөз бола бермейді, туынды болып та келеді. Олар жұрнақ арқылы бір – бірінен я басқа сөз таптарынан жасалады. Ең алдымен, есім сөздердің синтетикалық және аналитикалық сөз формалары арқылы жасалуына көңіл бөлдік.

Кілттік сөздер: зат есім, жазба ескерткіштер, морфология, түркі тілдері, сөзжасам.

Кіріспе Алтын Орда дәуірі жазба ескерткіштерінің тіліндегі сөздердің тұлғасы өзінің лексика – грамматикалық сипатына қарай қазіргі тілдегі сияқты негізгі түбір сөзден бастап сөзжасам жұрнақтар арқылы туындаған жаңа туынды сөздер, функционалды – грамматикалық сөзтүрлем жұрнақтар мен әр алуан жалғаулар қосылып айтылу арқылы сөз тұлғаларын түгел қамтыған. Яғни өзіміз зерттеп отырған сөзжасам жұрнақтары жазба ескерткіштер тілінде қалай жасалса, сол күйінде алып қарастырып, бүгінгі тілдік деректермен салыстырып зерттеу тіл дамуымен, жаңа лексикалық мағынаның қалыптасуымен түрлі құнды мәліметтер береді.

Көне түркі жазба ескерткіштерінде көптік мағына беретін негізгі қосымшалар дыбыс үндестігіне бағынбайды. Сондықтан оның басқы дыбысы түбір сөздегі дыбыстың ыңғайына қарай түрленіп отырмайды. Буын үндестігіне қарай ол –лар, -лер болып жалғанады. Бұлар зат есімдерге де, есімдіктерге де, заттанған басқа сөздерге де жалғана береді. Жазба ескерткіштерде де, қазіргі түркі тілдерінде де көптік форма туғызатын –лар, -лер сан есімдерден кейін қолданылмайды, өйткені сан есімдер онсыз да анықталатын сөздің санын білдіреді. Мысалы: ары – лар (әулиелер), тікан - лар (тікендер), кадлік - лар (киіктер), іт - лар (иттер), чак – лар (шақтар).

Қазақ тілінде жеті септік бар. Атау септігінен басқалары арнаулы жалғаулар арқылы жасалады. Жазба ескерткіштердегі септік жалғауларының да беретін мағыналары қазіргі тілдегіден айырмашылығы жоқ.

Затесімдер құрылымы жағынан жалаң да, күрделі де бола береді. Жалаң зат есім дерекі салаға бөлінеді: біріншісі – түбір затесімдер, екіншісі – туынды затесімдер. Ескерткіштегі есім сөздердің барлығы бірдей түбір сөз бола бермейді, туынды болып та келеді [1,180]. Олар жұрнақ арқылы бір-бірінен я басқа сөз таптарынан жасалады. Ең алды мен, есім сөздердің синтетикалық және аналитикалық сөз формалары арқылы жасалуына көңіл бөлу қажет.

Морфологиялық тәсіл арқылы жасалатын зат есімдерге зат есімнің өзінен, өзге сөз таптарына тиісті жұрнақтар арқылы туған туынды зат есімдер жатады. Барлық түркі тілдеріндегідей, ескі қыпшақ жазба ескерткіштерінің тілінде де қосымшалар арқылы сөз жасаудың мынадай тәсілдері бар. Олар:

- 1) Есімдерден затесімнің жасалуы
- 2) Етістіктерден және басқада сөз таптарынан зат есімдердің жасалуы

Бұлардан басқа ескі қыпшақ жазба ескерткіштерінің тілінде әртүрлі есім сөздер категориясын, етістіктер және басқа да сөз таптарын жасау барысында қолданылатын сөз түрлендіруші қосымшалар бар. Алғашқы категорияның қосымшалары (аффикстері), әдетте сөз тудырушы (сөз жасаушы), әлсіздері – сөз түрлендіруші қосымшалар болып есептеледі. Бұлардың деградациясының бір саласы синтаксиспен өте тығыз байланыста қарастырылады. Тіл білімінің морфология саласында сөздің сыртқы формасы мен құрамдық бөліктері қаралып, жоғарыда аталған қосымшалар тек морфология құрамына енгенімен, оларды синтаксис тәсіліне-жарақарауға болмайды.

Сондықтан сөздің морфологиясы мен синтаксисіне байланысты мәселелер қарастырылады. Ескі қыпшақ тіліндегі жазба ескерткіштерде сөз құрамы басқада түркі тілдеріндей түбірден және бірнеше лексикалық, грамматикалық қосымшалардан тұрады. Түбір (ары қарай бөлшектеуге келмейтін) мен туынды түбір (екі немесе оданда көп морфемадан тұратын) сөздің негізі болып есептеледі. Мысалы, түбір сөздерге: ет (ет), сүт (сүт), бал (бал), аш (ас), ун (ұн), йағ (май), үкі (үкі), йүк (жүк), уйа (ұя), йүң (түн) т.б.

Жалпы ескі қыпшақ ескерткіштеріндегі сөздер өздерінің құрамына қарай дара және күрделі сөздер болып бөлінеді. Мысалы, йар (жар), кервенсара (керуенсарай), Темүр қазук (Темірқазық, жұлдызаты) т.б.

Н.А.Кононовтің «Грамматика современного узбекского языка» деген еңбегінде [2, 84] ескі қыпшақ тіліндегі сөздердің он сөз табына жіктелетіндігі натап көрсетті. (Зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу, шылау, жалғаулықтар, жұрнақ, одағай).

Зат есімнен зат есім тудыратын жұрнақтар жұмсалып ерекшеліктеріне қарай өнімді, өнімсіз болып және кішірейту, еркелету мәнінде жұмсалса, сондай-ақ зат есімнің кейбір түрлері синтаксистік тәсілмен жасалады.

Көне тілдерде де, қазіргі түркі тілдерінде де зат есімдер лексикалық, морфологиялық, синтаксистік тәсілдер арқылы жасала береді. Біздердің зерттеп отырған ескерткіштерімізде есім сөздерден зат есім жасауға бейім жұрнақтар деп мыналарды көрсетуге болады. Мысалы: -чақ, -чық, -лық, -лік, -дық, -даш, -деш, -ув, -лук, -сүк, -ған.

Жазба ескерткіштердегі зат есімдердің беретін мағынасына қарай былайша топтастырып қарауға болады.

Қимыл мен әрекеттің нәтижесін білдіретін жұрнақтар:

-а, -е: йар – ескі түбірі йарлығ – жараулы; йара - жара.

-ғақ, -гек, -қақ, -кек: қ – ру – құрға, қ – руғақ - құрғақшылық.

-ғун, -гун, -ғын, -гын, -қын, -күн: тұтғун - тұтқын, ушкун - ұшқын, йарқын- жарқын.

Бұл жерде тек жиі қолданылатын және сирек кездесетін жұрнақтар деген тұрғыда ғана сөз етуге болады. Есім сөздерге жалғанып есім тудыратын жұрнақтардың ішінен бірінші топқа –ча, -чақ, -қ, екінші топқа -туқ, -ге сияқтыларды жатқызамыз.

Ескерткіштердегі есім сөздерге жалғанып зат есім тудыратын жұрнақтардың бастылары төмендегідей:

- қ // -к, -ақ // -ек жұрнағы, негізінен алғанда, кішірейткіш ұғым береді. Жазба ескерткіштерде –қ, -к, -ақ, -ек, -эк, -ық, -ик, -уқ, -үк тұлғаларында қолданылады. А.Ысқақов бұл жұрнақты – нағыз омоним жұрнақ деп есептей келіп, оның мынадай мағыналарын атап өтеді:

1. Етістіктен туған зат есімдер (қазық, күйік, т.б.)
2. Есімдерден туған зат есімдер (мойнақ, тікенек, т.б.)
3. Етістіктен туған сын есімдер (бөлек, сирек, сынақ, т.б.)
4. Еліктеуіш сөздерден туған сын есімдер (қалтақ, шыжық, т.б.)
5. Есімдерден туған етістіктер (сауық, өшік, кешік, т.б.)
6. Түбір етістіктен туған туынды етістіктер (көнік, қанық, т.б.)

Бірақ, кейде ол дәл осындай мағына тудыра отырып, өзі жалғанған сөзді басқа бір нәрсенің атына айналдырып жібереді. Мысалы, көрк (көрік) дегенде -к формасы арқылы жаңа бір зат есім жасалып тұр. Сақақ (иек) деген сөздегі –ақ жұрнағы арқылы етістіктен есім сөз жасалып тұр [3, 212].

-ма // - ме жұрнағы кейбір түбір есімдіктерге жалғанып, зат есім жасайды. Мысалы, а^ма (соқыр) деген сөздегі -ма жұрнағы жалғану арқылы зат есім жасалып тұр.

-чақ // -чек, -чық // -чік жұрнағы көне тұлғалы ч + ақ, ч + ық деген екі жұрнақтан құралған. Бұл жұрнақ жалғанған түбірге үш түрлі мағына үстейді: а) кішірейту мағынасы; ә) сөз мағынасын кішірейте отырып, бөтен ұғым беретін жаңа сөз, яғни зат атауын жасау; б) кәсіпті көрсетеді. Мысалы, бірінші мағынада: сығыр (өгіз) – сығырчық (өгізше); екінші мағынада: іч (іш) – іччек (ішек); үшінші мағынада: өрүм (өрім) - өрүмчік (өрмекші).

Балчық – балшық (лай), есенлік – есендік (амандық, саулық, аман - есендік, есен - саулық), чузув және йазмақ – жазу – сызу, ашлық – астық, турумчақ - ескі жастағы тайлақ, бурундық – мұрындық (түйенің мұрындығы), қарындаш - туған-туысқан, үрім- бұтақ (туған ағайындас адамдар). Қазақ тілінде – қара - ата қарындаш, ата қыз қарындаш, ана қыз қарындаш, йердеш – жерлес, ерсүк - ойнасқор (әйел), еркұмар (әйел, жәлеп әйел).

Балчық (балшық). Қыпшақ жазба жадыхаттары мен тілдерінің көбінде кездесетін танымалды сөз: балчық // балчуқ // балчых // балшық (грязь, глина, тина, ил, тас);

Турумчақ (екі жасар тайлақ). Зайончковский: турумчақ (-чах // - чақ, кішірейту мағынасын беретін аффикс жалғанып тұр. Қазақша: тоқты – торым; ДТС- турум // торум (верблюжонок).

-тук// -түк, -дук// -дүк жұрнақтары өзі жалғанған түбірдің лексикалық мағынасын өзгертіп жібергенмен, туынды түбір сөздің негізгі түбірмен байланысы ән тек байқалып тұрады, яғни өзі жалғанып жасалған өздің түбір сөз мағынасына байланысты екендігін көрсетеді. Мысалы: қол (қол) – қолтуқ (қолтық). Бурундүк (мұрындық). Тас – бурундүк (стерженок, тоненькая палочка проодеваемая через хрящи под ноздрями верблюда, за которую привязывают поводок). Түркі – қыпшақ тілдерінде түгел айтылады[4,126], әртүрлі алло фондары бар.

-ман, -мен – есімшенің келер шағымен зат есімге жалғанып, зат есім тудыратын өнімсіз жұрнақ. -ман аффиксі М.Қашғаридің пікірінше парсы тілінен аударғанда тектес, тәрізді, сияқты деген мағынаны білдіреді. С.Аманжолов -ман арабтан әуелде адам мағынасында еніп, кейін жұрнаққа айналған.

-ман // -мен жұрнағы адамдардың өзара қоғамдық қарым – қатынасын, заттың бейімділік қалпын білдіреді. Мысалы: талаш (талас) – талашман (таласушы кісі, таласқа түсуші).

Қорытынды: Жалпы түркі тілдерінде, соның ішінде қыпшақ тілінде де, сөз тудыру, сөз жасау амалдары грамматикалық құрылыс жүйесінде үлкен қызмет атқарады. Әсіресе, көне жазу ескерткіштерін зерттеуде олардың маңызы зор, өйткені ертеде жазылып қалған материалдардың ішінен жаңа сөз жасаудың басқа жолдарын айқындау түбір мен қосымшаларды саралап ажыратып беруден әлдеқайда өнімсіз де қиын. Қыпшақтардың сапалық қасиетін, олардың өнімсіз не өнімді жұрнақ екендігін ажырату тірі тілдерге қатысты алып қарағанда қиын көрінбегенмен, өлі тілдердің материалдарына қарап олай айтуға болмайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тектіғұл Ж. «Қазақ тіліндегі түркі негізді аффикстердің эволюциясы» А. «Ғылым» 2012, 302 б.
2. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского языка. Москва-Ленинград, 2010, 240.

3. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. 2-басылымы. Филология факультеттері студенттеріне арналған оқулық. Алматы: Ана тілі, 2011, 384 б.
4. Древнетюркский словарь. // Ленинград.: 1969, 678 с.

Аннотация: В статье приводятся сведения о способах создания именных слов в письменных памятниках средневековья, их исследовании. Существующие, как в древнем, так и в современном тюркском языке, формируются лексическими, морфологическими, синтаксическими способами. Особое внимание мы уделяем морфологическому подходу к их составлению. Мы приводили примеры, когда существующие в языке всех письменных памятников средневековья образовались морфологическим способом. Некоторые из суффиксов, которые образуют существительное, на лексическое значение слов с которыми они сочетаются, добавляют им только семантический оттенок. Все именные слова в памятнике не являются однокоренными словами, они бывают и производными. Они образуются через суффиксы друг от друга или от других части речи. Прежде всего, мы обращали внимание на то, что существительные формируются с помощью синтетических и аналитических форм слов.

Ключевые слова: существительное, письменные памятники, морфология, тюркские языки, словообразование.

Abstract: The article provides information about the methods of creating nominal words in written monuments of the middle ages, their research. Existing in both ancient and modern Turkic languages are formed in lexical, morphological, and syntactic ways. We pay special attention to the morphological approach to their composition. We have given examples when all written monuments of the middle ages that exist in the language were formed in a morphological way. Some of the suffixes that form a noun add only a semantic tinge to the lexical meaning of the words they are combined with. All nominal words in the monument are not single-root words, they can also be derived. They are formed through suffixes from each other or from other parts of speech. First of all, we paid attention to the fact that nouns are formed using synthetic and analytical forms of words.

Keywords: noun, written monuments, morphology, Turkic languages, word formation.

КІТАПХАНА ІСІ – БИБЛИОТЕЧНОЕ ДЕЛО – LIBRARIAN SHIP

ӘОЖ 021:069.4

Мусаева С.Т., Мұса Г.М.

п.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
«Тарих және педагогика» факультетінің 6М091000 – «Кітапхана ісі»
мамандығының магистранты, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

КІТАП ЖӘНЕ ЖАЗБА МҰРАЛАРЫН САҚТАУ ЖӘНЕ НАСИХАТТАУДАҒЫ КІТАПХАНАНЫҢ РӨЛІ

Түйін: Мақалада ұлттық және облыстық ғылыми әмбебап кітапханалардың кітап мәдени мұрасын сақтаудағы рөлі талданады. ҚР Ұлттық кітапханаларының сирек кітаптар қорынан кітап мәдениетінің ескерткіштерін көпшілікке тарату саласындағы кітапханалардың жұмыс тәжірибесі талданды. Әмбебап ғылыми кітапханалар базасында кітап ескерткіштерімен жұмыс істеу бойынша аймақтық орталықтар ашылды, олардың мақсаты кітап мәдени мұрасының ерекше құнды бөлігін сақтаудың бірыңғай саясатын іске асыру, өңірлерде кітап ескерткіштерін орталықтандырылған есепке алу мен мемлекеттік тіркеуді қамтамасыз ету болып табылады. Қорларды консервациялаудың жаңа әдістері мен технологияларын енгізу, жергілікті мерзімді басылымдарды сақтандыру микрофильмдеу, сирек кездесетін кітаптарды цифрлау, алдыңғы қатарлы қалпына келтіру орталықтарымен ынтымақтастықты дамыту, өңірлерде мәдени мұраны сақтауға бағытталған электрондық коллекцияларды қалыптастыру және т.б. сипатталады.

Кілттік сөздер: сирек кітаптар, қорды сақтау, ұлттық кітапхана, кітап ескерткіші, мәдени мұраны насихаттау, кітап мұражайы, консервациялау.

Кітап ескерткіштері тарих және мәдениет ескерткіштерінің ерекше түрі болып табылады, адамзаттың тарихи даму, бірегей таптырмайтын және орны толмас дәлелі. Әрбір мәдени құндылықты сақтау - кітап ескерткіштері қоғамның, рухани, зияткерлік және материалдық өмірдің негізі болып, барлық адамдардың қазіргі және әлеуметтік болашақ экономикалық, ғылыми және мәдени өміріне қосу үшін қажет. Халқымыздың мәдени мұрасы - орны толтырылмас құндылықтың рухани, мәдени, экономикалық және әлеуметтік капиталы болып табылады. Жоғалған мәдени құндылықтардың орны толтырылмайды. Кез келген жазба мұраларды жоғалту болашақ ұрпақ үшін сөзсіз әсер етеді, ол рухани құлдырауға, тарихи жадының үзілуіне, жалпы қоғамның кедейленуіне әкеледі.

Осыған байланысты Мемлекет басшысының «Руханижаңғыру» бағдарламасы өте өзекті. Бүгінде болашақ үшін сирек қорларды сақтай отырып, кітапхана тек мемлекеттік емес, әлемдік маңызы бар маңызды міндетті орындайды. Бұрын жарияланған библиографиялық көздердің және республика мен облыстар бойынша тізілімдердің негізінде Қазақстанның сирек кездесетін кітап жинақтары бойынша жинақталған деректердің барлық кешенін сандық өңдеу қажет. Өкінішке орай, кітап ескерткіштері туралы ақпаратты, оның ішінде оларды онлайн-режимде ұсыну арқылы ашу үшін жаңа сандық технологиялардың мүмкіндіктері жеткіліксіз.

Қазақстандық кітапханалар мен мұражайларға ТМД елдерінің әртүрлі ұйымдарымен ынтымақтастық пен өзара қарым-қатынас жасау қажет, олардың жалпы мақсаты жазба мұраны сақтау және болашақ ұрпаққа жазбаша мәдени ескерткіштерді жеткізу болып табылады. Қазақстан Республикасының облыстық ғылыми кітапханалары қазақстандық қоғамның ең маңызды, бірінші кезектегі міндеті болып табылатын кітап тарихи-мәдени мұрасын сақтау міндетін орындайды. Кітап ескерткіштерінің бастапқы күйінде барынша сақталған жағдайда оларды сақтауды және пайдалануды қамтамасыз етеді.

Бұл үшін кітапханалар жұмыстың түрлі формалары мен әдістерін пайдаланады, алайда, қол жетімділікті сақтау принципіне басымдық беріледі. Кітапханалар көрме экспозицияларын жасайды, жеке қорлар мен қосалқы қорларға ескерткіштерді бөледі, көшіру жүргізеді, сақтандыру көшірмелері жасалады. Біздің мәдени және тарихи мұрамызды сақтау мәселесі барлық уақытта өзекті болып табылады. Алайда, тек қазіргі уақытта осы проблемаға қатысты мемлекет тарапынан үлкен көңіл бөлінуде, оған бірқатар Президент үндеулері мен үкіметтің қаулылары куә.

Өйткені, өткен тарихымыздың қайнар көзін білмей, бірінші кезекте кітап ескерткіштері - болып табылатын ұлттық ғылым мен мәдениетті дамыту мүмкін емес, негізгі тапсырмаларды орындау, тарату және білім мен ақпаратты алмасуы, біздің еліміз әлемдік қауымдастықта лайықты орын алуына мүмкіндік береді. Еліміздің кітап мұрасын сақтауға тағы бір себеп, қазір өткенді ғана қайта бағалау және қолданыстағы тарихи білімнің қиылысында, кейде жеткілікті жазбаша дәлелдердің болмауы болып табылады.

Кітап ескерткіштер - қорын қалыптатыру мәселесі, оңтайлы сақтау және пайдалануды ұйымдастыру, сақталған жазбалардың санаттарын анықтау және сәйкестендіру мәселелерін қамтиды. Кітапханалардың сирек кездесетін және құнды басылымдарды қорын қалыптастыру мәселелері (кітап ескерткіштерін) кітапханалық қорлары бойынша - мәселелері жалпықордың ажырамас бөлігі болып табылады. Алайда, бұл проблемалардың бірқатар ерекшеліктері бар. Бұл, ең алдымен негізгі құралдардың кітаппен, яғни кітап ақпарат көзімен жұмыс істегенде кітап ескерткіштерімен жұмыс істеу дәстүрлі кітапханалық процестерді кешенді ұқсас процестер айырмашылығы болғанына байланысты. Олардан бөлек, сирек кітап ескерткіштерімен жұмыс істеуде дәстүрлі кітапханалық процестер кешені ақпарат беретін көне кітап көздерімен, яғни негізгі кітап қорымен жұмыс істеу процестері ұқсас болғанмен олардан айырмашылығының болуымен түсіндіруге болады.

Сирек кітап – коллекциялырысирек қордың негізгі құрамы болып табылады, жеке басылымдардың жүелі егжей-тегжейлі зерделеуге мүмкіндік береді, сонымен қатар колекция құрамында ғана емес, одан бөлек алып зерттеуге болады, ондағы сирек кітап қорында сақталған коллекцияның құны, сақталуы және физикалық жай-күйі туралы толық бейнесін береді. Сонымен бірге, негізгі кітапхана қорын қалыптастыру, әдетте ереже бойынша, кітап қорын қалптастыруға назар аударады, өйткені, осы қорды құрудың мақсаты, құжаттарды қарқынды пайдалану болып табылады, ең алдымен, ақпарат көздері осы кітаптарда сақталған. Бүгінде технологиялық дамуының қазіргі деңгейінде - бұл ксерокөшірме, микрофишалар, ақпаратты машинада оқитын - дискета, лазерлік дискіде, флешка және т.б. ақпарат тасымалдағыштары болуы мүмкін. Шын мәнінде, бастапқы дереккөздерді сақтау, қорғау мәселелері екінші орынға кетуіне алып келеді. Сирек кітаптың қорлары үшін жарияланған әрбір көшірмесін сақтау негізгі функциясы, демек, оны анықтау, сақтау және қорғау жұмыстарын ұйымдастыру қажет. Сондықтан, осы санаттағы жарияланымдар кеңінен пайдалану қордың әдеби ескерткіштер басылымдары үшін болып табылатын сақтауға қайшы болмауы тиіс. Ұлттық кітапханалардың - сирек кітаптар қорына тек шектеулі мөлшерде тұрақты сақтау мерзімімен құжаттарды келіп түсетінін есте сақтау керек, ал кейде бір данада ғана түседі және олар біздің ұлттық құндылығымыз.

Бүгінгі күнгі қолданыстағы біздің мәдени мұрамызды, соның ішінде кітап мұраларын сақтау үшін біз үнемі қаржылық қиындықтарға тап боламыз, ол өз кезегінде физикалық сақтау үшін елеулі қауіп төндіреді, ең алдымен, кітап ескерткіштерін, оларды сақтау тұрғысынан қорғаудың ерекше шарттарын, уақтылы қалпына келтіру шараларын, сондай-ақ тікелей сақтау тұрғысынан қорғауды талап етеді. Қажетті қорғау шаралары болмай кітап ескерткіштерін ғылыми салаға жеткілікті енгізу мүмкін емес, кітапханада оқу залдарында оларды пайдалану шектелген, өткені, сирек және құнды басылымдарды бұзылу және жоғалту қаупі бар, бұл өз кезегінде, кез-келген дереккөздер негізгі мақсатын орындамайды.

Осыған байланысты «Мәдени мұра» бағдарламасы өте уақтылы әзірленіп жүзеге асырылуда, оның негізгі мақсаты: ең құнды қолжазбалар мен басылымдардың түпнұсқасын пайдаланбай, олардың көшірмесі арқылы еліміздің дереккөздерін сақтау; олардың электрондық көшірмелерін пайдалану арқылы кітапханада және одан тыс материалдар іздеу қол жеткізуді арттыру.

Бағдарлама - «Мәдени мұра» ЮНЕСКО-ның халықаралық бағдарламасы бір бөлігі болып табылады және басқа да ұлттық жобаларға ұқсас болғанына қарамастан, өкінішке орай, осы бағдарламаның міндеттері жүзеге асыру тек Қазақстан Республикасының Ұлттық кітапханасының қорларымен шектеледі, Қазақстанның ірі кітапханаларының бірегей сирек кітап қолары, айталық, РМК «Ғылым ордасының» сирек кездесетін кітаптар музейі.

Кітапханалардың сирек кітаптар қорын қалыптастыру бойынша жұмыс істеген кезде кітапхананың негізгі қорын қалыптастыруда кейбір айырмашылықтар анықталды, солардың ішінде негізгілері төмендегідей:

- кітапхананың негізгі қорынан сирек кездесетін кітаптарды іріктеп таңдау;
- ақпараттық қажеттіліктерді есепке ала отырып, ең бастысы потенциалды баслымды, өйткені, абоненттердің бұл қордағы кітаптарға сұранысы төмен;
- сирек кітап данасының шектеулі болуы, яғни, осы қордағы баслымға қатысты дублеттік түсініктің болмауы: аттас басылымдардың әрқайсысы бірегей болып табылады және бір дана ғана;
- кітапхананың негізгі қорымен салыстырғанда қордың құрылымдық моделін кеңейту;

- сирек кітаптар қорының моделісәйкес ресми белгілерінің (кітаптың қандай материалдан өңделгендігі, сондай-ақ кітаптың жеке ерекшеліктері, безендірулері) рөлін айқындау;

- басылымдарды сақтауға басымдылық беріп, оларға кең қолжетімділікті қамтамасыз етуді ұштастыра отырып, оқырмандарды библиографиялық ақпараттандыруарқылы дереккөдерін пайдаланбайақ, олардың көшірмелері (микрофиша, микрофильм, оптикалық дискілер, факсимильді басылымдар) пайдалану;

Осы мақсатқа қол жеткізуде жоғарыда аталған мекемелердің қорындағы сирек кітаптар мен қолжазбалардың сипаттамасын, зерттеу ерекшелігінескере отырып және мынадай қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Сирек кездесетін басылымдарды ерекшелік сипаттарына қарай кітапхана және музей қорларына енгізу мәселесі бойынша бірдей пікірлердің болмауы болды. Қазіргі уақытта, музейдегі сирек кітаптардың мәртебесі эконат ретінде екі жақты, бір жағынан, белгілі бір тарихи дәуірдің стилі мен ерекшеліктерін ашып көрсететін мәдени мұра бөлігі, материалдық мәдениет элементі ретінде, ал екінші жағынан, ақпарат көзі ретінде әрекет ететіні түсінікті.

Бүгінгі күні - сирек кездесетін кітаптар коллекциялары адамзат қауымдастығының өткенін бейнелейді, тек тарих саласында ғана емес, сонымен қатар басқа білім салаларында ақпараттың бірегей көзі ретінде қарастырылады.

Кітап ескерткіштерін зерттеу бойынша Қазақстан Республикасының ірі кітапханалары мен музейлері жетекші ғылыми-зерттеу орталықтары болып табылады: Қазақстан Республикасының ғылыми кітапханасы «Ғылым ордасы», Қазақстан Республикасының Ұлттық академиялық кітапханасы, ҚР Ұлттық кітапханасы, Республикасының кітап музейі, Ұлттық кітап палатасы және т.б. Алайда, облыстық кітапханалар мен музейлердің кітап коллекциясын зерттеу: Алматы, Астана, Орал, Қызылорда, Павлодар, Ақтөбе, Петропавл, Өскемен сияқты қалалардың тән. Сирек кітап коллекциясын зерттеу басымдығы ҚР Ұлттық кітапханасына тиесілі, бірақ музейлердегі кітап ескерткіштері туралы ақпараттар көп жария етілмеген. Жазба ескерткіші - тарих және мәдениет ескерткіштерінің ерекше түрі адамзаттың тарихи дамуының бірегей орны толмайтын дәлелі болып табылады. Әрбір мәдени құндылықты сақтау (біздің жағдайда – кітап ескерткіштері қорының әрбір басылымы) оны барлық адамдардың қазіргі және болашақтағы әлеуметтік, экономикалық, ғылыми және мәдени өміріне қосу үшін қажет, өйткені кітап ескерткіші қоғамның рухани, зияткерлік және материалдық өмірінің негізі болып табылады.

Осылайша, кітапханалар тек кітап ескерткіштерін сақтап қана қоймай, өз оқырмандарына қордағы жинақталған ақпаратты пайдалануға мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта ақпараттық технологиялар ғасырында деректер базасы, электрондық каталогтар құрылуда. Кітап ескерткіштерінің электрондық нұсқалары кітапханалардың маңызды міндеті болып табылатын ақпаратқа шектеусіз қол жеткізе алады. Демек, осындай ғылыми негіздерде жүзеге асыру Қазақстан кітапханалары мен музейлеріндегі асыл мұраларымызды келер ұрпаққа сақтап жеткізуге міндетіміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Елеукенов Ш. Кітаптану негіздері. Оқу құралы. Алматы: Санат, 1997, 76 б.
2. Қазақ кітаптарының тарихы: оқыту әдісі және бағдарламасы // Кітапхана, 2015, №2, 26-34б.
3. Меденова Қ. Кітапхана – мәңгілік елдің мәдени мұрасын дамыту мен сақтап қалудағы ақпараттық орта // Кітап патшалығы. 2014. №2. 51-52б.
4. Ермоленко С.М. «Книжный памятник регионального значения»// Библиотекосведение, 2017, № 6, С. 623-629.
5. Ғылым ордасы Ғылыми кітапхананың Сирек қорындағы парсы тіліндегі кітаптардың

каталогы / Құраст.: Ғ.Ә Қамбарбекова, Алматы, 2015, 150б.

6. Кітапхана терминдерінің сөздігі / ҚР Ұлттық кітапханасы; құраст.: Г.Т.Рахымжанова, Ф.Қ.Бектүбекова, Алматы: ҚРҰК, 2010, 260б.

Аннотация: В статье анализируется роль Национальных и универсальных научных областных библиотек в сохранении книжного культурного наследия. Проанализирован опыт работы библиотек в области популяризации памятников книжной культуры из фондов редких книг Национальных библиотек РК. На базе универсальных научных библиотек открываются региональные центры по работе с книжными памятниками, целью которых стала реализация единой политики сохранения особо ценной части книжного культурного наследия, обеспечения централизованного учета и государственной регистрации книжных памятников в регионах. Обзорно характеризуется внедрение новых методов и технологий консервации фондов, страховое микрофильмирование местной периодической печати, оцифровка редких книг, развитие сотрудничества с ведущими центрами реставрации, формирование электронных коллекций, направленную на сохранение культурного наследия в регионах.

Abstract: The article analyzes the role of National and universal scientific regional libraries in preserving the book cultural heritage. The experience of libraries in the field of popularization of monuments of book culture from the collections of rare books Of national libraries of the Republic of Kazakhstan is analyzed. Regional centers for working with book monuments are being opened on the basis of universal scientific libraries. the goal of these centers is to implement a unified policy of preserving a particularly valuable part of the book cultural heritage, ensuring centralized accounting and state registration of book monuments in the regions. The review describes the introduction of new methods and technologies for conservation of funds, insurance microfilming of local periodicals, digitization of rare books, the development of cooperation with leading restoration centers, the formation of electronic collections aimed at preserving cultural heritage in the regions.

ӘОЖ 023.05

Исенғалиева А.Г., Жанысбекова Г.К.

филол.ғ.к., доцент. М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
«Тарих және педагогика» факультетінің 6М091000 – «Кітапхана ісі»
мамандығының магистранты, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

БОЛАШАҚ КІТАПХАНАШЫЛАРДЫҢ ОҚЫРМАН ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін: Кітапхана маманының оқырман құзыреттілігі түсінігі ашылады, жалпы және арнайы білім, білік, дағды мен қабілет жүйесін қамтитын құзыреттілікті анықтауға әр түрлі авторлардың көзқарасы қарастырылады. Мақалада кәсіби қызметтің түрлі түрлеріндегі құзыреттілік тәсілдің мәнін талдайтын отандық ғалымдардың зерттеулері берілген. Біліктілікті арттыру жүйесінде психологиялық тренингтің белгілі бір тәсілдері мен әдістерін қолдану арқылы кітапхана қызметкерлерінің инновациялық қызметті жүзеге асыруға дайындығының қажетті шарты ретінде шығармашылық құзыреттілікті қалыптастыруға болады. Бұл ретте бәсекеге қабілетті маман ақпаратты ранжирлеу қабілетіне, оның өзектілігіне интуитивті бейімділікке, қоршаған ортада ең өзекті мәселені анықтай білуге және кәсіби міндетті тұжырымдауға, негізгі ақпараттық көздерді анықтауға қабілетті болуы тиіс. Инновациялық сала маманының кәсіпқойлығы-бұл сапалы өсуді үздіксіз іздеуді және белгілі бір кәсіби қызметте жүзеге асыруды талап ететін тұлғаның жанашылдығы. Мақалада кәсіби қызметтің түрлі түрлеріндегі құзыреттілік тәсілдің мәнін талдайтын отандық ғалымдардың зерттеулері берілген. Жасөспірімдер кітапханасы үшін

дәстүрлі білім, оқу жетекшісінің шеберлігі мен дағдылары қарастырылады.

Кілттік сөздер: кітапхана, оқырман құзыреттілігі, кітапхана маманы, кәсіби құзыреттілік, оқу мәдениеті, кітапханалық-ақпараттық қызмет.

Қазіргі қоғамды ақпараттандыру және цифрландыру жағдайында кітапханалардың жұмыс істеуі олардың әмбебап сипаттағы жедел алынған шынайы ақпараттың көзі ретіндегі рөлін растауды талап етеді. Сонымен қатар сандық әлемдегі ақпараттық қызмет оқуға - тұлғаны әлеуметтендіру мен мәдениеттендіру күрделі процесіне қарсы болмауы тиіс. Кітапхананың белсенді ұстанымына, бірінші кезекте оның кадрларына жеке тұлғаның шығармашылық дамуына, оның өзін-өзі жүзеге асыруына бағытталған әлеуметтік-мәдени ақпаратты ілгерілету қажет. Қоғамның мәдени дамуының жаңа парадигмалары кітапханалардың инновациялық дамуын, кітапхана қызметкерлерінің кәсіби құзыреттілігін жетілдіруді анықтайды.

Қоғамдағы оқу мәдениетін сақтау және дамыту институты ретінде кітапхана қызметінің нәтижелілігі кітапханашының оқырман құзыреттілігінің деңгейімен, оның кәсіби қызмет, үздіксіз білім алу және өзін-өзі дамыту құралы ретінде оқуды белсенді пайдалануға дайындығымен анықталады.

Бұл проблемалық жағдай кітапхана - ақпараттық саланың кадрлық әлеуетін жетілдіру міндетін қояды. Бұл кітапханашылардың оқырмандық құзыреттілігі, ғылыми оқуға, «білім алу мақсатында оқуға» дайындығы, оқу мәдениетін дамытуға бағытталған және елдегі оқуды қолдау мәселелерін шешетіндердің оқу стратегияларының болуы туралы мәселені көтереді. Осы талаптар жүйесінде кітапханашы қазіргі кезеңде оқырман қызметін ұйымдастырушы болып қалады, ақпараттық мәдениетті, ақпараттық сауаттылықты қалыптастырады. Осы талаптар жүйесінде кітапханашы қазіргі кезеңде оқырман қызметін ұйымдастырушы болып қалады, ақпараттық мәдениетті, ақпараттық сауаттылықты қалыптастырады.

Қазіргі заманғы жоғары кітапханалық білім көп деңгейлі, сабақтастықпен, құзыреттілік тәсілімен, кәсіби стандартта көрсетілген тәжірибе қажеттіліктерімен ұштастырылуымен сипатталады. Еліміздің бестен астам жоғары оқу орны кітапханалық-ақпараттық кадрларды даярлаумен айналысады. Бүгінде олардың барлығы «Кітапхана ісі» дайындау бағыты бойынша жоғары білім берудің мемлекеттік білім беру стандарттарын басшылыққа алады.

Білім беру бағдарламасының мақсаты болашақ кітапханашылардың әрбір оқу түрін пайдалану кезінде қалыптасатын құзыреттілікті анықтау болып табылады. Бұл міндетті шешу үшін білім алушының мәтінмен жұмыстың әрбір кезеңін егжей-тегжейлі ашатын оқу түрлерімен (мақсат және әдіс бойынша) өзара іс-қимыл схемасын әзірлеу қажет. Осы оқу стратегиясын іске асыру барысында оны қолданудың тиімділігін бағалау жүргізілетін болады.

Осылайша, біз төрт позицияны қамтитын жоғары кітапханалық-ақпараттық білім беру жүйесінде болашақ кітапханашылардың оқырмандық құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми тұжырымдамасын ұсындық:

а) оқудағы стратегиялық тәсілді оны қолдану шекарасын кеңейту арқылы дамыту (ақпараттармен жұмыс істейтін болашақ маманның оқырмандық құзыреттілігін қалыптастыруға);

б) кітапханалық-ақпараттық қызметтің бакалаврлары мен магистрлеріне қойылатын талаптарға байланысты дайындық деңгейлері бойынша "білім алу мақсатында оқу" дифференциациясы;

в) "Кітапханалық-ақпараттық қызмет" бағыты бойынша "білім алу мақсатындағы оқуларды ФГОС ВО-мен үйлестіру.

г) "Кітапханалық-ақпараттық қызмет" бағыты бойынша оқитын студенттердің білім

алу және болашақ кәсіби қызметіне оқу стратегиясын меңгеру үшін нәтижелі кітапханалық-педагогикалық құралдар ұсынылды.

Бірінші тарау бойынша қорытындылар:

1.Қоғамдағы оқу мәдениетін сақтау және дамыту институты ретінде кітапхана қызметінің нәтижелілігі кітапханашының оқырман құзыреттілігінің деңгейімен, оның кәсіби қызмет, үздіксіз білім алу және өзін-өзі дамыту құралы ретінде оқуды белсенді пайдалануға дайындығымен анықталады. Кітапханашының оқырман құзыреттілігін қалыптастыру әлеуметтік жобалаудың және кітапхана - ақпараттық саланың кадрлық әлеуетін басқарудың негізі болып табылады.

2. Жоғары кітапханалық-ақпараттық білім беру жүйесінде болашақ кітапханашылардың оқу құзыреттілігін қалыптастырудың ғылыми тұжырымдамасы ұсынылды;

а) оқудағы стратегиялық тәсілді оны қолдану шекарасын кеңейту арқылы дамыту (ақпараттармен жұмыс істейтін болашақ маманның оқырмандық құзыреттілігін қалыптастыруға);

б) кітапханалық-ақпараттық қызметтің бакалаврлары мен магистрлеріне қойылатын талаптарға байланысты дайындық деңгейлері бойынша "білім алу мақсатында оқу" дифференциациясы;

в) "Кітапханалық - ақпараттық қызмет" бағыты бойынша оқитын студенттердің білім беру және болашақ кәсіби қызметіне оқу стратегиясын меңгеру үшін нәтижелі педагогикалық құралдарды ендіру.

3. "Білім алу мақсатында оқу" - бұл студенттердің оқу, ғылыми, өзін-өзі білім беру, жалпы мәдени, бос уақыт оқуы үшін орынды ақпаратты іздеу, таңдау, қарау, қабылдау, зерделеу, талдау бойынша іс-әрекеттер болашақ кітапхана маманына қажетті құзыреттіліктің барлық жиынтығын қалыптастыруға ықпал етеді.

4. "Білім алу мақсатында оқу" ақпаратты алу тәсілі ретінде болашақ маманның жалпы мәдени және кәсіби қасиеттерін қалыптастырады. Кітапхана маманын даярлаудағы оқудың рөлі үш жағынан қарастырылады:

-біріншіден, білім беру бағдарламасында белгіленген құзыреттілік негіздерін (жоғары мектепте барлық білім алушылар үшін бірыңғай әмбебап педагогикалық бағдар) меңгеру үшін қажетті білім трансфертінің құралы болып табылады.);

- екіншіден, студент үшін негізгі білім беру қызметіне кірістіру арқылы оқырман қызметінің тұрақты кәсіби шеберлігі мен дағдылары, құнды компоненттер, әр кітапханашыға қажетті габитустар көптеген басқа да құзыреттілік бағдарлардың негізі ретінде қалыптасады;

- үшіншіден, оқырман құзыреттілігін дамыту процесін өз арқылы өткізіп, болашақ кітапханашыда басқа адамдардың оқырман іс-әрекетін басқару процесінің субъектісі болуға дайын болу қалыптасады

5.Кітапханашыларды даярлау негізі ретінде оқу құзыреттілігі мен оқуды түсіну бакалаврдық және магистерлік оқыту деңгейлерінде олардың оқу сипатын анықтауға негізделеді, оның негізгі бағыттары оқу түрлері мен көздері болып табылады. Болашақ кітапхана маманының (жалпы кәсіби, ғылыми-әдістемелік) оқырман құзыреттілігі құрылымының барлық деңгейлерінің дамуы нәтижесінде кітапхана пайдаланушысының оқырман құзыреттілігін қалыптастыру субъектісі ретінде оның кәсіби бағыты қалыптасады.

6.Оқу жоспарын және оқу бағдарламаларын, сондай-ақ кітапханашылардың оқырман қызметінің іс-әрекеттерін, тәсілдері мен операцияларын жасау түрінде оқу процесін басқару оқу түрлері мен көздерінің әртүрлілігі арқылы жүзеге асырылады, бұл оқу стратегиясын одан әрі дамытудың болашағы болып табылады.

Кітапханашының оқырман құзыреттілігін қалыптастыру әлеуметтік жобалаудың

және кітапхана-ақпараттық саланың кадрлық әлеуетін басқарудың негізі болып табылатыны анықталды. Бұл жағдай "Кітапханалық-ақпараттық қызмет" бағыты бойынша болашақ кітапхана мамандарының жоғары оқу орындарының дайындық мазмұнындағы, оның бейіндегі өзгерістеріне, барлық құзыреттіліктерді мазмұнды толықтыруына себепші болады. Тиісінше, кітапхана кадрларын құзыреттілік даярлаудың барлық сатыларында білім арудың негізгі тәсілі ретінде студенттерді оқу сипаты өзгереді.

Көптеген зерттеулер негізінде білім берудегі оқу мәндерін, оның түрлерін, құрылымын, техникаларын зерттеу негізінде ашылған: оқудың мәні; тұлғаның әлеуметтенуі мен кәсіпқойлығындағы оның рөлі; оқу түрлері және олардың жіктелуі; оқу түрлерінің терминологиясы ретке келтірілген.

"Білім беру мақсатында оқу" ұғымының анықтамасы берілген, ол студенттердің оқу, ғылыми, өзін-өзі білім беру, жалпы мәдени, бос уақыт оқуы үшін орынды, Болашақ кітапхана маманына қажетті құзыреттіліктің барлық жиынтығын қалыптастыруға ықпал ететін ақпаратты іздеу, таңдау, қарау, қабылдау, зерделеу, талдау бойынша қызмет ретінде қарастырылады.

Кітапханашыларды даярлау барысында "білім алу мақсатында оқу" құралы болып табылатыны анықталды: әмбебап құзыреттіліктерді меңгеру үшін қажетті білім трансфері; "енгізілген" кәсіби оқырман мәдениетін қалыптастыру; кітапхана педагогикасының рефлексивті құрамдас бөлігі арқылы дербес кәсіби іс-әрекетке дайындау.

Жоғары кітапханалық-ақпараттық білім беру жүйесінде болашақ кітапханашылардың оқырман құзыреттілігін қалыптастырудың төрт ғылыми тұжырымдамасы ұсынылды:

а) оқудағы стратегиялық тәсілді оны қолдану шекарасын кеңейту арқылы жаңғырту (дамыту) (Н. Н. Сметанникова бойынша мектепте оқуды оқытудан ақпараттармен жұмыс істейтін болашақ маманның оқырмандық құзыреттілігін қалыптастыруға);

б) кітапханалық-ақпараттық қызметтің бакалаврлары мен магистрлеріне қойылатын талаптарға байланысты дайындық деңгейлері бойынша "білім беру мақсатында оқу" дифференциациясы;

в) "Кітапхана ісі" бағыты бойынша білім беру бағдарламасымен "білім алу мақсатында оқуды" үйлестіру»;

г) "Кітапхана ісі" бағыты бойынша оқитын студенттердің білім беру және болашақ кәсіби қызметіне оқу стратегиясын меңгеру үшін нәтижелі кітапханалық-педагогикалық құралдар.

Болашақ кітапханалық маманның оқу құзыреттілігі кітапхана маманының қызметін жүзеге асыру үшін "білім беру мақсатында оқу" түрлері мен тәсілдерін қолдану мен қолданудың когнитивті-құндылықты және іс-әрекет-тәжірибелік сипатын синтездейтін метапредмет және инфрақұрылымдық жүйе ретінде анықталған.

Оқырман құзыреттілігінің қалыптасу деңгейі анықталды: жалпы кәсіби (әмбебап, жалпы мәдени, жалпы ғылыми, жеке, танымдық, жалпы кәсіби құзыреттілікті меңгеру; мақсаты мен тәсілдері бойынша оқу, кітапхана кәсібінің құндылығын сезіну); кәсіби (кәсіби, шығармашылық, инновациялық, ақпараттық, компьютерлік құзыреттілікті қалыптастыру; оқу Стратегиясын жеке білім беру мақсатында ғана емес, сонымен қатар кітапхана пайдаланушыларын онымен жұмыс істеу әдістемесіне оқыту мақсатында қолдану.);

Ғылыми-әдістемелік (кәсіби қызмет кітапхана пайдаланушыларының оқу құзыреттілігін қалыптастыру және дамыту бойынша ғылыми-зерттеу, жобалау, әдістемелік, ұйымдастыру-басқару жұмыстарына бағытталған). Ғылыми-әдістемелік деңгейде магистратура студенттерінің кітапханалардың ғылыми - әдістемелік, инновациялық-жобалық қызметі саласындағы білімді меңгеру процесін болашақ тиімді кәсіби қызметтің шарты, әлеуметтік жобалау жүйесіне қатысу және саланың кадрлық

әлеуетін басқару.

"Оқу стратегиясы" ұғымы ақпараттық ресурстардың әртүрлілігін және "білім беру мақсатында оқу" әр түрлі түрлерін дәйекті және мақсатқа сай қолдануға негізделген оқырмандық мінез-құлық механизмі ретінде айқындалған. "Кітапханалық-ақпараттық қызмет" дайындау бағыты бойынша бакалавриат және магистратура студенттерінің оқу стратегиясы әзірленді, онда оқу түрлері олардың басымдығына байланысты орналасады: бакалавриат студенттері үшін - оқу, жалпы мәдени, өзін - өзі білім беру, ғылыми және бос уақыт оқуы; магистратура студенттері үшін-ғылыми, оқу, Өзін-өзі білім беру, жалпы мәдени және бос уақыт оқуы. Әрбір оқу түрі үшін оқу тәсілдерін қолдану реті жасалған (іздеуден талдамалы кезеңге дейін). Алынған нәтижелерді эксперименттің бақылау тобының нәтижелерімен салыстыру оқу стратегиясы моделін іске асырмай мұндай оң динамикаға қол жеткізу мүмкін емес деп айтуға мүмкіндік береді.

Оқырмандық құзыреттіліктің метапәндік сипаты кітапхана-ақпараттық бағыттағы студенттердің өзіндік жұмысының білім беру технологиясы ретінде "білім беру мақсатындағы оқу" басшылығы арқылы оны жоғары оқу орнында қалыптастырудың мақсаттылығын, оны кітапхана мамандарының кәсіби қызметінде әрі қарай дамытудың мақсаттылығын анықтайды.

"Кітапханалық-ақпараттық қызмет" дайындау бағыты бойынша оқитын студенттердің оқу қызметін белсендіретін және ұйымдастыратын, оқу Стратегиясы негізінде қалыптасатын кітапхана маманының оқырман құзыреттілігінің деңгейімен анықталатын, қоғамдағы оқу мәдениетін сақтау және дамыту институты ретінде кітапхана қызметінің нәтижелілігі зерттеудің гипотезасы расталған. Оқу стратегиясының мүмкіндіктері, егер оны оқырман мінез - құлқының орынды моделі - "білім беру мақсатында оқу" түрлерін дәйекті қолдану және кітапханалардың ақпараттық ресурстарын пайдалану ретінде қалыптастырса, іске асырылатын болады.

Бұл бағыттағы жұмыс педагогикалық бағдарды әзірлеуді талап етті: түсініктік аппаратты нақтылау, оқырмандық құзыреттіліктің жекелеген элементтері арасында өзара байланыс орнату және өзара байланыс орнату, сондай - ақ кітапханашыларды дайындауда "білім беру мақсатында оқуды" жүзеге асырудың перспективалы теориялық-әдіснамалық тәсілдерін анықтау.

Болашақ кітапхана маманының педагогикалық, кітапханалық инновациялық әдістермен қатар оқырмандық құзыреттілігін қалыптастыру бойынша білім беру процесіне енгізуді тереңдете өңдеу ерекше назар аударуды талап етеді. Қазіргі заман кітапханашылығында мұндай интеграция жеткілікті дәрежеде әзірленбеген және кітапхана кадрларын дайындаудың инновациялық кітапханалық-педагогикалық технологияларын одан әрі дамытудың перспективалы бағыты болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Алтухова Г.А. Профессиональная идеология как целостный свод идей, ценностей и норм // Библиотечное дело, 2010, № 5, С. 16-20
2. Байтемирова М.Д. Профессиональные компетенции библиотечного специалиста // Вестник МГУКИ.2015, №2.С. 192-194
3. Земсков А.И. Современные библиотеки и будущее научных коммуникаций// Научные и технические библиотеки. 2019, №11, С.3-16
4. Домбровская И.В. Соотношение мотивационных факторов и уровня креативности в профессиональном развитии работы библиотек // Библиосфера. 2009, №3, С.35-38
5. Паршукова Г.С. Компетенции современного библиотекаря в контексте европейских квалификационных рамок // Библиотечное дело. 2018, № 4С. 14-18

6. Туралина Н.А., Куриленко Е.А. Эффективные вербальные коммуникации в современном библиотечном пространстве и подготовка кадров // Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств. 2015, №3. С. 165-170.
7. Степанов В.К. Новое видение библиотеки как социального института в обществе знаний // Научные и технические библиотеки. 2019, №1. С. 8-15.

Аннотация: Раскрывается понятие компетентности библиотечного специалиста, рассматриваются подходы разных авторов к определению компетентности, которые включают в себя систему общих и специальных знаний, умений, навыков и способностей. С помощью применения определенных способов и методов психологического тренинга в системе повышения квалификации возможно формирование творческих компетенций, как необходимого условия готовности работников библиотек к реализации инновационной деятельности. При этом конкурентоспособный специалист должен обладать способностью к ранжированию информации, интуитивным чутьем на ее актуальность, умением в окружающей действительности уяснить наиболее злободневную проблему и сформулировать профессиональную задачу, определить основные информационные источники. Профессионализм специалиста инновационной сферы - это новообразование личности, требующее непрерывного поиска качественного роста и реализации в определенной профессиональной деятельности. В статье представлены исследования отечественных учёных, анализирующих сущность компетентностного подхода в различных видах профессиональной деятельности. Рассматриваются традиционные для юношеской библиотеки знания, умения и навыки руководителя чтения.

Abstract: The concept of competence of a library specialist is revealed, the approaches of different authors to the definition of competence, which include a system of General and special knowledge, skills and abilities, are considered. The article presents the research of domestic scientists analyzing the essence of the competence approach in various types of professional activity. Through the use of certain methods and methods of psychological training in the system of professional development, it is possible to form creative competencies as a necessary condition for the readiness of library employees to implement innovative activities. At the same time, a competitive specialist should have the ability to rank information, an intuitive sense of its relevance, the ability to understand the most pressing problem in the surrounding reality and formulate a professional task, to determine the main information sources. Professionalism of the specialist of innovative sphere is a new formation of the personality demanding continuous search of qualitative growth and realization in a certain professional activity. The article presents the research of domestic scientists analyzing the essence of the competence approach in various types of professional activity. Traditional knowledge, skills and abilities of the head of reading for youth library are considered.

САЯСАТТАНУ – ПОЛИТОЛОГИЯ - POLITICAL SCIENCE

УДК 316.334.3

Султанов С.А.

д.полит.н., профессор ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Казахстан
ГЕНЕЗИС СОВЕТСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

Аннотация: В данной статье рассматривается методология исследования советской политической системы и её генезис. На основе классических подходов современной западно-европейской науки и синергетики раскрывается понимание природы возникновения, изменений и гибели различных систем, в том числе и советской политической системы. Исходя из различных научных течений изучается дифференциация советского общества по линии отношения к самой власти и ее руководству. Рассматривается тоталитаризм и его важнейшие признаки, как форма общественного устройства, который отличается от других форм – демократии и авторитарного строя. Также, в работе показана роль Сталина и развенчания его «культы личности», что привело к серьезному изменению самой природы советского тоталитарного режима. В итоге воцарилось синергетическое состояние неустойчивого равновесия власти и общества, приведшее к

дальнейшей деградации, а затем и развала Советского союза.

Ключевые слова: политическая система, синергетика, тоталитаризм, советский строй, модернизация, государство, демократия, правящая партия, коммунистическая идеология, власть.

Возникновение, состояние и развал советской политической системы – это сложный и имеющий много факторов процесс. В настоящее время, общественно-политическая наука рассматривает данный процесс с различных научных точек зрения. Например, лауреат Нобелевской премии И. Пригожин описывает жизнь социальных систем в категориях вероятности и случайности. Это так называемая - синергетическая концепция Брюссельской школы, которую можно рассматривать в качестве принципиально нового уровня системного подхода, который связан с изучением самоорганизации систем как таковых (например, явление неживой природы, организма или человеческого сообщества).

Современные, классические западно-европейские подходы в науке и синергетике к пониманию изменений природы обществ как таковых, где бы они не происходили, в корне различны. В этих условиях, одна, - изучает мир, в котором любое событие заведомо определено первоначальными условиями, другая же концепция принципиально отбрасывает однозначность заданности развития первоначальными условиями, и придает большое значение неожиданности и случайности. Синергетика же исходит из того, что политические системы по своей природе находятся главным образом в состоянии неустойчивого равновесия не только в силу сторонних обстоятельств, но и ввиду самопроизвольных изменений в них самих. Небольшие и незначительные отклонения от существующей «нормы» могут привести со временем к коренным изменениям.

Поэтому, как подчеркивают И. Пригожин и И. Стенгерс, : «В результате система даже без существенных воздействий извне периодически оказывается в полосе нестабильности – в «точке бифуркации», где любая мелочь может иметь непредсказуемые последствия именно потому, что базовые принципы системы уже не срабатывают, а новые еще не сформировались. В «точке бифуркации» принципиально невозможно предвидеть, в какое состояние система перейдет. Случайность и спонтанность проявления дезинтегрированных элементов подталкивает то, что осталось от системы, к чему-то новому. Однако после того, как путь (один из возможных) выбран, снова в свои преимущественные права вступает детерминизм – до того момента, когда эта уже новая система не окажется в новой полосе спонтанных изменений» [1, С.117].

В советской общественно-политической системе преобладала объединительная направленность, которая состояла в ориентированном проведении разделения общества по фактическому отношению к самой властной вертикали или политической элиты страны. Таким образом, возник особый характер организации жизни общества – разделение общества на приверженцев властной вертикали и ее динамичных представителей. Такое разделение обнаруживается на всех уровнях власти. Также, внутри партии элита отделяется от партийной и общественной массы, а лидер – от элиты. Таким образом, была создана новая советская бюрократия - так называемые выдвиженцы или номенклатурные работники. Всё это стало социальным результатом данной политической системы.

Как писал югославский политик и исследователь М. Джилас – «Профессиональные политики в иных системах коренным образом отличаются от своих коммунистических собратьев. Первые, в худшем случае, используют власть, чтобы прибрать к рукам привилегии для себя и своих единомышленников или же бюлести в качестве основных, экономические интересы определенных слоев общества. В коммунизме по-другому. Там само правление, сама власть равнозначны владению, пользованию и распространению почти всеми национальными богатствами» [2, С.312].

Большой вклад в исследование советской политической системы внесли

американские политологи К.Фридрих и З.Бжезинский, указавшие в своей работе и обусловили тоталитарное общество, как разновидность общественно-политического устройства, который отличается от других форм общественного устройства (демократии или авторитаризма) следующими атрибутами: «1) единственная массовая политическая партия, возглавляемая харизматическим лидером; 2) официальная идеология, которую власти распространяют на все общество, на все слои населения; 3) монополия государства на СМИ (так называемая «четвертая власть»); 4) монополия государства на все средства вооруженной борьбы, на оружие; 5) особая система насилия, террора, как специфического средства контроля за политической лояльностью граждан; 6) жестко- централизованная система управления экономикой. Совокупность всех указанных признаков образует тоталитарную систему»[3].

Как известно, в совокупности тоталитаризм делится на правый (фашистский) и левый тоталитаризм. В частности, казахстанский учёный-исследователь Балгимбаев А.С. пишет, что «важнейший признак левого тоталитаризма – логика отношений собственности, ликвидация частной собственности и частно-правовых отношений. Экономическая жизнь ставится под жестко-централизованный контроль государства, а это значит, что правящая элита становится также и экономически привилегированным классом, самым монолитным. ... воспроизводит доцивилизационный феномен «власть-собственность». Монолитность элиты проявляется в отсутствии (или сглаживании) различия между административной и политической элитами. Чиновник (советский служащий по советской терминологии) в условиях левого тоталитарного режима не может даже думать с сугубо теоретической точки зрения находиться вне политики, которую разрабатывает и проводит в жизнь монополюбно-правящая партия. Но эта же политическая структура обеспечивает организационные рамки, позволяющие монолитной элите («номенклатуре») осуществлять контроль над обществом» [4, С.237].

Большинство исследователей отмечали, что советская политическая система в то время, прошла стадию модернизации, так как сделала большой скачок в своём развитии. В свою очередь, это было обусловлено тем, что политические институты и идеологические органы и структуры советской (коммунистической) системы в СССР, в том числе в Казахстане, основывались на общности цивилизованного развития, с определяющим сплавом предшествующих стадий исторического развития. К тому же социально-экономическую основу составляла плановая и централизованная экономика, на которой образовалась советская политическая система.

Например, один из трёх руководителей Н. Хрущёв после нескольких лет борьбы после смерти И.Сталина, захватив власть, начал политику развенчания культа личности Сталина, апогеем которого стал XX Съезде КПСС. Своей критикой сталинизма Н.Хрущёв поспособствовал десакрализации самого Сталина, его окружения и его политики. Естественно это ударило и по институту генерального секретаря ЦК КПСС и правящей коммунистической партии Советского Союза, после которой начались такие колебания и изменения в обществе, после которой существенно изменилась сама природа сталинского (тоталитарного) режима. Следствием этого, было покончено с массовыми репрессиями, началась политическая реабилитация невинно осуждённых, ослабла цензура и контроль над духовной, общественной и политической жизнью советского общества. Конечно, такая политика покончила с атмосферой страха (чистки, репрессии, «дело врачей» незадолго до смерти Сталина), что незамедлительно сказалось на состоянии общества, но с другой стороны – из мировой арены ушел выдающийся человек и диктатор с большой харизмой, который при жизни противостоял партноменклатуре, стоял над партией и всеми ветвями советского государства. Это убрало единоначалие в политике, где все было подчинено единому целому, не смотря ни на какие жертвы. Воля одного человека была превыше всего.

С приходом к власти Н.Хрущёва, политбюро СССР (так называемое коллективное руководство) обрело новое дыхание. Во главе по-прежнему стоял Генеральный секретарь ЦК КПСС, но он уже потерял свой былой статус, который был во время правления Сталина. Как известно, при Сталине власть и собственность являлись неделимой ценностью и отчуждены от народа, что придавало авторитет, могущество и божественность руководителю. А когда власть стала делиться, то её перестали уважать, она потеряла свою сакральность и стала яблоком раздора между образовавшимися группировками на властном олимпе советского государства. В частности, между государственным аппаратом в лице Маленкова, Булганина, партийным аппаратом в лице Н.Хрущёва и правоохранительными органами в лице Берии. После «подковёрной» борьбы 26 июня 1953 года произошёл арест Берии в результате договоренности между Маленковым и Хрущевым. Впоследствии Хрущёв разделяется с Маленковым, заменив его Н.Булганиным на посту Председателя Совета Министров СССР и станет единоличным хозяином большой страны.

2-7 июля 1953 года состоялся Пленум ЦК КПСС, где главным вопросом стоял пункт «О преступных антипартийных и антигосударственных действиях Берии», где последнего обвинили во всех грехах, который пытался разделить полномочия партийных и государственных органов, что расценивалась как проявление «вредительской» антигосударственной и антипартийной деятельности. Таким образом, с осуждения, а затем и устранения серьёзного политического тяжеловеса, стало усиление партии, и её руководства над всеми сферами жизни общества и политических структур государства. В частности, результатом данного Пленума стало усиление роли Первого Секретаря ЦК КПСС, пост которого занял Н.Хрущёв.

Завладев фактически единоличной властью, Н.Хрущёв, как мы уже отмечали выше, начал свою деятельность с разоблачения культа личности Сталина, который произошёл на XX Съезде КПСС. Своим поступком, он подверг резкой критике сложившиеся оценки роли коммунистической партии в истории страны, отошёл от важных правил краткого курса истории ВКП(б) изданного Сталиным, разрушил единый взгляд в оценке истории партии и советского народа, породил среди интеллигенции и общественности критичность и объективность в политических поступках и делах конкретных личностей, которые влияли на формирование советского строя. В этих условиях в советском обществе по горизонтали и вертикали партийно-государственного аппарата сложились два противоположных течения по отношению к роли Сталина и его политике вообще, которое сохранялось вплоть до убраня из Конституции Союза статьи о главной роли коммунистической партии и развала СССР.

Как пишет Р.Пихоя в своей работе «Советский Союз: история власти. 1945-1991»: «Произошла десакрализация власти. Хрущёв лишил её ощущения недоступности и признания за ней той высшей мудрости, которую прежде за этой властью признавало большинство граждан страны. Любимый герой бесчисленных анекдотов Н.Хрущёв не воспринимался ни как мудрый, ни как страшный. Скорее он раздражал своей назойливой дидактикой, стремлением найти совсем простые решения сложных вопросов. Ему перестали верить и не хотели его поддерживать» [5]. Но, при огромной власти и полномочиях Н.Хрущёв не стал очередным диктатором и не прибегал к насилию, террору и чисткам.

Как известно, после заговора членов Политбюро против Н.Хрущёва, к власти пришёл Л.И.Брежнев, который руководил страной с 1964 по 1982 г. Время правления Брежнева называли «Эпохой застоя», и это было не случайно, так как в то время в общественной и политической жизни страны ничего революционного не менялось, где главным постулатом была стабильность и спокойствие, в отличие постоянных изменений и экспериментов, которые были при Хрущёве. Страна устала от постоянных хрущёвских

реформ, которые зачастую были контрпродуктивными. Как писал кыргызский государственный деятель и учёный Ж. Сааданбеков в своей книге «Авторитаризм и демократия на Востоке»: - «Л.Брежнев и Политбюро ЦК, как всем предыдущим лидерам, начиная от В.Ленина и кончая Н.Хрущевым, была глубоко чужда сама мысль об объективности цивилизационного процесса, о пределах возможностей личностей, классов и партий вмешиваться в его ход. Они так и не поняли, что все преступления прошлого, все трудности настоящего и ужесточающиеся проблемы будущего коренятся именно в идеологии руководства, в праве произвольно направлять и исправлять историю. Хотя именно марксизму принадлежит положение об объективных законах и естественности развития» [6, С.156].

В период правления Л.Брежнева, начинается ослабление контроля партийного аппарата и идеологии над всеми сферами жизни общества, государства, и этому положению было много причин. В частности повысился уровень благосостояния советских граждан, повысилась грамотность, образование и особенно высшее, с вводом Советских войск в Афганистан советские граждане начали активно выражать свою общественную позицию, как то борьба за мир, за демократию, права человека причем не социалистического, а западного типа. Появились правозащитные организации, диссиденты, инакомыслие среди деятелей науки, культуры и национальных деятелей. Наряду с этим, процветало взяточничество, коррупция, злоупотребления в обществе и на всех этажах властной вертикали, а также приписки, воровство, очковтирательство и выгодная всем бесхозяйственность. В общественно-политической сфере роль партии и идеологии падала и наоборот набирает силу и вес ведомственные, хозяйственные и местные интересы над самой партией. В этих условиях появилось теневая экономика (так называемые цеховики, коррупция в торговле и др.), появилась отраслевая и региональная мафиозность и круговая порука, произвол, кадровая чехарда в центре и на местах процветали и нарастали. Ведомства и министерства превратились в закрытые структуры и играли определяющую роль в своих корыстных интересах, даже в ущерб государственным (например они скрывали опасную для них информацию даже от Политбюро ЦК и президента СССР и занимались приписками).

Таким образом, партийный аппарат оказался на задворках реальной политики, так как его функции служили ширмой для действий ведомств, министерств, военных, хозяйственников и органов правопорядка. Например, ведомства и организации писали просьбы в ЦК поддержать то или иное их предложение, в свою очередь ЦК рассматривали и решали. При положительном решении от ЦК ведомства разрабатывали свои постановления детального и конкретного характера. Такое положение устраивало всех – номенклатура демонстрировал власть, а министерства и ведомства прикрывали все свои действия решениями ЦК, который был неподсуден и недосягаем. Конечно, это порождало круговую поруку и безответственность. А если добавить преклонный возраст членов Политбюро и самого Генерального секретаря КПСС, нежелание иметь «Твёрдую руку» то будет понятно, почему все так шло, и никто не хотел ничего менять. «Период застоя» закончился смертью Л. Брежнева в ноябре 1982 года. Страна стояла на пороге больших перемен.

После череды смертей (Ю.Андропов, Черненко), страна и партия нуждались в относительно молодом руководителе. В 1985 году к власти пришел М.С.Горбачев и стал Генеральным секретарем ЦК КПСС. В это время, по сути СССР стояла на пороге великой экономической и политической депрессии. Социалистическая экономика была плановой и требовала глубоких реформ, к тому же объявленная Горбачёвым «антиалкогольная компания» породила в стране карточную систему, появился дефицит продовольственных и промышленных товаров, стремительно падал жизненный уровень советских граждан. В период проводимых Горбачёвым реформ (1988 – 1990гг), имело место смена власти в

странах Восточной Европы, начались межнациональные конфликты, экономический кризис и др. оказали негативное воздействие на дальнейшую судьбу страны, коммунистической партии и самого Горбачёва.

Начавшие изменения в СССР, затронули и систему органов политической власти, в частности пост Генерального секретаря, который трансформировался в пост Президента Советского Союза, институты представительной власти, которые длительное время выполняли лишь декоративные функции, а затем превратились в реальный орган политических баталий (Съездов народных депутатов СССР). В этих условиях престиж власти неуклонно падал, недовольство охватило практически все слои населения страны и национальных республик, особенно прибалтийских и закавказских республик. Большая часть элиты и парт номенклатуры находилась под воздействием оппозиционных настроений политике Горбачёва и жаждала реванша. Интеллигенция стала главной оппозиционной силой (Солженицын, академик Сахаров и др.), а ослабление контроля над СМИ привело к тому что, принадлежавшие государству и правящей партии СМИ, превратились в оппозиционные органы.

Легитимность советской политической системы постепенно разрушалась и падала, а нарастающие экономические трудности и обострившиеся на их фоне социальные катаклизмы, вкупе с политическим кризисом советских институтов власти и коммунистической идеологии привели к развалу великой страны и державы в 1991 году.

Список литературы

1. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Москва, Мысль. 1988. 120с.
2. Джилас М. Лицо тоталитаризма. Москва, Новости, 1992., 539с.
3. Carl J. Friedrich and Zbigniew K. Bzzezinski. Totalitarian Dictatorship and Autocracy, 2ded NewYork: Praeger.1966; Raymond Aron: Democracy and Totalitarianism. AnnArbor: 2010.P.231-320.
4. Балгимбаев А.С. Саясаттану – Политология. Учебное пособие. Часть I. Алматы: ОАО Полиграфия, 2003.,304с.
5. Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. 1945-1991. Москва, АспектПресс, 2008. С.273 -274.
6. Саданбеков Ж. Авторитаризм и демократия на Востоке. Астана. Фолиант, 2003. 392с.

Түйін: Бұл мақалада кеңестік саяси жүйені зерттеу әдістемесі және оның генезисі қарастырылады. Қазіргі Батыс Еуропа ғылымы мен синергетикасының классикалық көзқарастарына сүйене отырып, әртүрлі жүйелердің, оның ішінде кеңестік саяси жүйенің пайда болу, өзгеру және қайтыс болу табиғаты туралы түсінік ашылды. Әр түрлі ғылыми бағыттарға сүйене отырып, кеңестік қоғамның саралануы үкіметтің өзіне және оның басшылығына қатынасы бойынша зерттеледі. Тоталитаризм және оның маңызды белгілері басқа типтерден - демократия мен авторитаризмнен ерекшеленетін әлеуметтік құрылым түрі ретінде қарастырылады. Сондай-ақ, Сталиннің рөлі және оның бұзылуы кеңестік тоталитарлық режимнің табиғатынан елеулі өзгеріс әкелген жұмыста көрсетілген. Нәтижесінде билік пен қоғамның тұрақсыз тепе-теңдігінің синергетикалық күйі орнықты, бұл одан әрі деградацияға, содан кейін Кеңес Одағының ыдырауына әкелді.

Abstract: In this article the author considers the research methodology of the Soviet political system and its genesis. Based on the classical approaches of modern Western European science and synergetics, an understanding of the nature of the emergence, changes and collapses of various systems, including the Soviet political system, is revealed. The differentiation of Soviet society is studied on the assumption of various scientific trends along the line of attitude to the government itself and its leadership. Totalitarianism and its most important features are considered as a type of social structure that differs from other types - democracy and authoritarianism. Also, the role of Stalin and the debunking of his “personality cult” are shown in the work, which led to a serious change in the very nature of the Soviet totalitarian regime. As a result, the synergistic state of an unstable balance of power and society reigned, leading to further degradation, and then the collapse of the Soviet Union.

ФИЛОСОФИЯ – ФИЛОСОФИЯ - PHILOSOPHY

УДК 297

ББК 86.38 – 12

Холмунинов Дж.М.

к.философ.н.,ст.преподаватель кафедры «Общественно-гуманитарные науки»
ТашГУ узбекского языка и литературы имени А.Навои. Ташкент. Узбекистан

УЧЕНИЯ НАКШБАНДИЯ И ФИЛОСОФИЯ «ВАХДАТ УЛ-ВУДЖУД» (ЕДИНСТВО БЫТИЯ)

Аннотация: Философия суфизма достигла самого высокого уровня благодаря теософским учениям великого философа, богослова, поэта, одного из великих представителей философии суфизма, известного как «Шейх ул-Акбар» - «Самый великий шейх» Мухйиддин ибн ал-Араби (1165-1240), который был вдохновлен взглядами Хакима ат-Термизи. Теории Ибн ал-Араби о «Вахдат ул-вуджуд»(Единство бытия) и Инсон аль-Камиль – Совершенном Человеке охватило весь мусульманский Восток и положительно повлияло на взгляды философов Запада. Также, в истории суфизма, учение «Тариката Ходжагон», который был основан Ходжа Юсуфом Хамадани и Ходжа Абдухоликом Гиждувани (1103-1218), затем совершенствованным Ходжой Бахоуддином Накшбандом (1318-1389) и названным «Накшбандия» и духовно объединившим регионы Мавераннахра и Хурасана, не осталось без влияния философии «Вахдат ул-вуджуд» (Единство бытия) Ибн ал-Араби. Такие представители учения Накшбандия как: Ходжа Мухаммад Порсо Бухорий, Ходжа Убайдулло Ахрор Вали, Мавляна Абдурахман Джами, Алишер Наваи, Ходжа Махдум Аъзам и Ахмад Сирхинди также внесли свой существенный вклад в развитие идей «Вахдат ул-вуджуда» (Единства бытия) в исламском мире.

Ключевые слова: философия Ислама, суфизм, философия ирфона, философия «Вахдат ул-вуджуда», Ибн ал-Араби, Накшбандия, бытие, абсолютное бытие, учение, идея, влияние, трансформация, специфичность.

Что такое философия «Вахдат ул-вуджуд»?

Ибн ал-Араби считается одним из величайших мыслителей и теоретиков в истории философской мысли ислама, оставивший богатое религиозно-философское и научно-литературное наследие. Абдулваххоб Шаърони считает, что его наследие состоит из более 400 произведений²⁹ а Джами считает, что они свыше 500.³⁰ Автор «Хадят ул-орифин» перечисляет 475 произведений Ибн ал-Араби.³¹ По мнению немецкого востоковеда К. Брокельмана их количество составляет 150 томов.³² Иранский ученый Мухсин Жахонгири приводит список 511 ти произведений Ибн ал-Араби.³³

Последователи и почитатели Ибн ал-Араби, которые жили и работали до XIII века, принадлежали различным мазхабам и суфийским тарикатам. Это обстоятельство указывает на то, что Ибн ал-Араби не ограничивался какими-либо доктринами правоведными и теологическими толками ислама. В противном случае, мыслители и суфии, относящиеся к различным толкам и течениям, не интересовались бы его взглядами.

Ибн ал-Араби измеряет каждую проблему фикха и калама (исламская правоведения и теология), основываясь на критериях философии ирфана, и стремится показать превосходство человеческого разума и внутренних эмоциональных способностей, несмотря ни на что. Это особенно отражается в его произведениях «Фусус ул-хикам» и «Футухат ул-Маккия», которые были знамениты на Востоке и Западе. В частности,

²⁹ Абдулваххоб Шаъраний. Ал-явакит в-ал-жавахир. 1-ж. С. 8.

³⁰ Абдурахман Дажми. Нафахат ул-унс. С. 546.

³¹ Исмаил Пошшо Багдади. Хадят ул-арифийн. 2-ж. С. 114-121.

³² Arabischen Litteratur, Vol. 1. p. 571-582.

³³ Мухсин Джахангири. Мухйиддин ибн Араби – крупнейший представитель исламского ирфана. С. 108-134.

религиозные, суфийско-философские взгляды великого мыслителя, поэта, видного представителя философии суфизма (ирфон) в XV века – Абдурахмана Джами несмотря на то что были ограничены мазхабом Ханафия и тарикатом Накшбандия, в какой-то степени согласуются с учением Ибн ал-Араби.

В учении Ибн ал-Араби «Вуджуд»(Бытие) и «Вселенная» считаются две отдельные категории. С этой точки зрения Вселенная не может быть бытием. И так, это нечто из Абсолютного бытия: «Вселенная – это не Бог (Хак). Он полностью проявляется в Боге».³⁴ Следует отметить, что концепция «воджиб ул-вуджуд» Ибн ал-Араби как категория «Вуджуд»(бытие) сходны с философскими понятиями «воджиб ул-вуджуд» представителей аристотелизма Востока, таких как Фараби, Ибн Сина и Хайём, но больше имеет религиозно-суфийский смысл.

С точки зрения большинства ученых представителей концепции Вахдат ул-вуджуда (Единства бытия), Бог не создал бытие из ничего, а из самого Себя. Но с точки зрения мутакаллимов представителей суннитской направленности, Аллах создал бытие из ничего. Философия Единства бытия, пропагандируемая Ибн ал-Араби и его последователями, не основана на идее о том, что все существа в мире – материальные и нематериальные, живые и неодушевленные – объединяются в единое целое. Напротив, концепция Единства бытия основана на идее, что единственным существом в бытие является Аллах. То есть, в основе этой концепции лежит не богохульство и атеизм, а высшее проявление Тавхида (единства), которым считается основой ислама. То есть согласно теории «Вахдат ул-вуджуд, Вселенная появилась благодаря желанию Бога проявить своё прекрасное лицо, силу и качества. Бог создал Бытие для того чтобы познакомить. Бытие является зеркалом в котором отражается божественное лицо, его знание и мудрость. Исходя из этого проявляется основная идея этой концепции – эманация. Абсолютный Дух (Рух-и Мутлак) является консистенцией Вселенной, все происходящее во Вселенной, закономерности, протворечия и согласие, движение материи, взаимодействие тел, равновесие и порядок, рост и упадок вовлечены в Божественное присутствие. Все, от самой маленькой частицы творения до Вселенной, находится под контролем Абсолютного Духа. Исходя из этого, весь мир существует только в присутствии единого духа – Абсолюта а бытие существует благодаря Абсолютному Духу. То есть истинное и вечное существо это Он Сам а материальный мир не вечен, он всего лишь отражение его воображение».³⁵

Согласно учению Ибн ал-Араби, Божественный свет, по своей природе и необходимости, эмананирует в одинаковой ситуации одинаковым цветом. Естественно возникает вопрос: каким образом Божественный Свет, свободный от разнообразия, может одновременно проявляться разными цветами в различных вещах? Ибн ал-Араби и его последователи прибегли к природному явлению, солнечным лучам, чтобы сделать ответ логичным и творческим, и сравнили все во Вселенной со стеклом. Естественно, Божественный Свет преобладает и фиксируется в одном цвете, который немислим для ума. Это очень чувствительный и деликатный, но не неизменный. Это не меняет его. Но стекла могут быть разными. Они различаются по цвету, размеру, форме, местоположению, природе, то есть по свойству и сущности. Значит, у них различная способность и возможность принятия Божественного Света.

Накшбандизм и философия «Вахдат ул-вуджуд»

Ходжа Мухаммад Порсо – великий мыслитель учения Накшбандия, (умер 1420 г.) был первым человеком, который обратил серьёзное внимание философии «Вахдат ул-вуджуд» среди накшбандийцев. Он в своих произведениях «Фасл ул-хитаб» и «Шархи Фусус ул-хикам» использовал и попытался развить идеи «Вахдат ул-вуджуд». Вслед за ним

³⁴ Мухйиддин ибн ал-Арабий. Ал-Футухат ул-Маккия. 3-жилд. С. 227.

³⁵ Наджмиддин Камилов. Ибн Араби в комментариях Джами. С.3.

великий пир Накшбандия Ходжа Ахрор Вали (1404-1490) обратил особое внимание этой концепции и комментировал некоторые идеи Ибн ал-Араби. Яркий представитель учения Накшбандия, великий мыслитель, поэт Абдурахман Джами (1414-1492) на протяжении всей своей жизни, глубоко изучив философские взгляды Ибн ал-Араби, своими научными произведениями в рамках учения Накшбандия обеспечил их правильными комментариями.

Так как философия «Вахдат ул-вуджуд» сложное, противоречивое учение, нельзя сказать, что представители учения Накшбандия приняли его таким какой он есть на самом деле. Представителей Накшбандия интересовали лишь некоторые аспекты этого учения. Точнее, ими были приняты во внимание некоторые аспекты, которые подходили их религиозным идейно-философским взглядам. Специфические трансформационные моменты в отношении философии Вахдат ул-вуджуд и Накшбандизма проявляются в следующем:

1. Идеи «Аврода» Бахоутдина Накшбанда совпадает с идеей «Он есть все» Ибн ал-Араби.

2. Вопросы касающиеся сущности и атрибутов Аллаха, которые интересовали представителей науки калам и философии. С точки зрения Ибн ал-Араби и его последователей имена и атрибуты Аллаха с одной стороны отдельны от него, но с другой стороны они и являются Аллахом. То есть разнообразие заключающееся в именах и атрибутах Аллаха воспринимается как отдельное от Бога. Но если принять во внимание единство Бога и его атрибутов и что они не раздельны от Бога, то станет понятно, что имена и атрибуты с Богом являются одним и тем же.

Согласно мнению основателя философии калама Ашъария – Абулхасан Ашъари, «Атрибуты его не Он, но они не отделены от него».³⁶

Как мы видим между по этому поводу между Ибн ал-Араби и школой калама Ашъария существуют много противоречий. А Джами поддерживает точку зрения Ибн аль-Араби. И также приводит такое мнение в своей книге «Лавоех».³⁷

3. Понятие «Комил Инсон» (Совершенный человек), которое является одной из центральных идей суфизма.

Ибн ал-Араби в своём учении говорит не о реальном и земном Человеке, а о Человеке микрокосме. Он в своем произведении «Хакикат ул-хакоик» считает сущность Человека асл а другие сущности фаръ и объясняет это так: «Так как мир создан для Человека и Человек является истинной целью».³⁸

Инсан аль-Камил (Совершенный человек) – это высшая и превосходящая личность всего человечества, выходящая за границы времени и пространства. Согласно единому мнению просветителей Совершенным Человеком является Мухаммед (с.а.в.), то есть «истина Мухаммадия». Вопрос Совершенного Человека после Ибн ал-Араби, была в центре внимания иранских и центральноазиатских мыслителей. Взгляды о Совершенном Человеке Шайха Омули, Абдукарима Гелони и Азизиддина Насафи несомненно берут свое начало из учения Ибна ал-Араби. Но взгляды мыслителя о Совершенном Человеке интерпретируются в двух направлениях: Совершенный Человек – Космическая сущность. (Ибн ал-Араби, Шейх Омули, Абдулкарим Гилани); 2. Совершенный Человек – космическая и земная сущность (Азизиддин Насафий).³⁹ В научно-художественном наследии представителей мыслителей Накшбандизма (Мухаммад Порсо, Ходжа Ахрор Вали, Джами, Алишер Наваи) можно встретить обе интерпретаций. В их философско-суфийских произведениях Совершенный Человек имеет Космическую сущность, в

³⁶Абулфатх Шахристани. Милал ва нихал. 1-т. С. 95.

³⁷См: Нуриддин Абдурахман Джами. Лавайих. С. 69.

³⁸Мухйиддин ибн Араби. Хакикат ул-хакайик. С. 11.

³⁹См: Наджмиддин Камиров. Суфизм или нравы Совершенного Человека. 1-книга. С. 143-153.

художественно-суфийских произведениях имеет и Космическую и земную сущность.

4. Вопрос о Тавхиде (Единстве). Свою концепцию «Вахдат ал-вуджуд», Ибн ал-Араби считает одним и тем же с общеисламским Тавхидом. Поэтому он не видит никакой разницы между понятиями «Ло илоха иллалох» (нет Бога кроме Аллаха) и «Ло мавжуда иллалох» (Нет существа кроме Аллаха). Но шейхи Накшбандизма, например Джами, эту тему интерпретирует следующим образом: «Настоящий свет не больше чем один и он Божественный свет. Божественный свет никому и ни к чему не относится, он неограничен, бесконечен. А Вселенная это Божественный свет отражающий его атрибуты и разнообразные проявления».⁴⁰

5. Понятия «Хак» (Бог) и «халк» (созданные Богом сущности). В учении Ибн ал-Араби понятие «Хак» (Аллах) описывается различными описаниями, интерпретациями. Иногда Ибн ал-Араби объясняет понятие «Хак» и «Халк» как одно и то же, иногда интерпретирует их отдельно друг от друга. Иногда он интерпретирует возвышение «Хак» над «Халк»ом, в некоторых случаях наоборот. В результате будет казаться, что он с позиции «вахдат» говорит о «касрат»е (множество). Это приводит к некоторым недопониманиям и противоречиям в интерпретации взглядов Ибн ал-Араби.

Несмотря на то, что Джами был в позиции Великого шейха, слишком осторожно размышляет о понятиях «Хак» и «Халк», то есть не ставит «Хак» вместо «Халк»а а «Халк»а вместо «Хак»а и к этому вопросу относится как мыслитель накшбандизма представителя мазхаба ханафия. Он интерпретирует «Хак» как свет а разнообразие его лучей как вселенная и принятие вселенную как эманацию Божественного света (тажалли) называет «Тавхид»ом. Джами комментирует понятия «Хак» и «Халк», исходя из мировоззрения «Тавхид» (единство) и в своих комментариях не выходит за рамки «Тавхид»а (Единство).

6. В учении Накшбандия существует духовная связь между муршидом (шейхом, наставником) и муридом (учеником) проявляется в трех видах:

- Мурид представляет шейха напротив себя, затем направляет свой взор между своими двумя бровями до потери сознания.
- Мурид представляет себя в облике шейха до потери сознания.
- Мурид мысленно представляет напротив себя облик шейха и вводит его в центр своего сердца и предстает что его сердце как длинный коридор и шейх ходит по этому коридору направляясь к нему.⁴¹

По мнению Ибна ал-Араби «Совершенный человек зеркало Всевышнего. Человек совершенное зеркало и исходя из возможностей восприятия зеркала, проявление Бога тоже разное».⁴² Представление муршида муридом между своими двумя бровями (то есть очень близко) можно считать вообразимой стадией связи. Во второй стадии мурид представляет муршида сердцем: связывает своё сердце с зеркалом Абсолютного Духа – воплощающего в себя истину человечества и Вселенной – сердцу своего пира (наставника); чувствует свою сердечную любовь; получает божественную милость от его сердца; наблюдает за эманацией Абсолютного Духа в его сердце.⁴³ Это состояние активизирует сердце мурида: дарит прекрасные чувства; получать удовольствие от бессознательности – мурукаба, приводит к опьянению. Джами советует как можно дольше непрерываясь оставаться в состоянии мурукаба. Так как в Накшбандизме внутренняя бессознательность (без танцев и сама) очень важна. Когда мурид достигает такого состояния, то забывает даже муршида отдаётся в руки бессознательности. Об этом Хазрати Ходжа пишет следующее:

⁴⁰Фонд рукописей ИВ АН РУз. РН 1331. Л.612 а.

⁴¹Усман Турар. История суфизма. С.81.

⁴²Мухийдин ибн Араби. Хакикат ул-хакайик. С. 12.

⁴³Фонд рукописей ИВ АН РУз. РН 1331. Л.616 а.

«Маро мону худро ба он бехудидех».⁴⁴

Смысл: Оставь меня, отдай себя в руки бессознания.

Тему связи между Человеком и Богом в учения Ибн ал-Араби, Джами комментирует во взаимосвязи с правилом накшбандизма «Хуш дар дам». В этом отношении (то есть в этапе «Хуш дар дам». – Ж.Х.) твоя сущность должна соединиться с душой, чтобы твоя сущность исчезла и когда ты будешь смотреть на себя то это было взором направленным к Нему. Когда будешь говорить о себе, то эти слова должны быть высказанными Ему. Тогда «Мукайяд» преобразуется в «Мутлак» (Абсолют) а «Аналхак» в «Хувалхак».⁴⁵

7. Ахмад Сирхинди (ум.1624 г.), основавший тарикат Мужаддия в учение Накшбандизме, который был известен в Индии под именем Имом Раббани, идею «Он есть всё» философии Вахдат ул-вуджуд, сформулировал как «Всё от него» и дал основу концепции «Вахдати шухуд».

Заключение

Влияние философско-религиозного учения Ибн ал-Араби «Охватывает весь исламский мир, начиная от Андалусии до Индонезии. В некоторых случаях он выходит за рамки суфизма и присоединяется к вопросам калама и философии...».⁴⁶ В частности, его концепция Вахдат ал-вуджуд, широко распространилось в Иране и Центральной Азии, и положительно повлияло не только на развитие религиозно-философского мышления, но и поэзии. Особенно, послужило научно-теоретическому укреплению учения Накшбандия, который был сформирован на базе мазхаба Ханафия. Можно сказать, что философия Ибн ал-Араби в XIII-XVIII веках в мусульманском Востоке, превратился в одну из приоритетных форм мировоззрения, даже в некоторых случаях в господствующую религиозно-философскую идеологию и в то же время наиболее спорную концепцию.

Список литературы:

1. Arabischen Litteratur, Vol. 1. p. 571-582 (на англ. яз.).
2. Багдади, Исмаил Пошшо. Хадят ул-арифин. 2-т. Стамбул, 1951 (на араб. яз.).
3. Бухари, Салах бин Мубарак. Анис ат-талибин ва иддат ас-саликийн. Тегеран, 1371 (на араб. яз.).
4. Гуннар Скирбек, Нилс Гилье. История философии. Ташкент: «Шарк», 2002 (на узб. яз.)
5. Джахангири, Мухсин. Мухйиддин ибн Араби – крупнейший представитель исламского ирфана. Тегеран: Изд-во Тегеранского университета, 1375 (на перс. яз.).
6. Джами, Абдурахман. Нафахат ул-унс. Тегеран, 1337 (на перс. яз.).
7. Джами, Нуриддин Абдурахман. Лавойих. Под редакцией Ян Ришар. Тегеран: «Асотир». 1373 (на перс. яз.)
8. Камиллов Н. Суфизм или нравы Совершенного Человека. 1-книга. Ташкент: «Ёзувчи», 1996 (на узб. яз.)
9. Камиллов Н. Ибн Араби в комментариях Джами. / Джафар Холмуминов. Джами и учения Вахдат ул-вуджуда. – Ташкент: «Национальная Энциклопедия. Узбекистана», 2008 (на узб. яз.).
10. Мухйиддин ибн аль-Араби. Аль-Футухат уль-Маккия. 3-т. Под. ред. Усмана Яхья. Египет, 1392 (на араб. яз.)
11. Турар, Усман. История суфизма. Перев. С турецкого Н.Хасана. Ташкент: «Истиклал», 1999 (на узб. яз.)
12. Улудаг, Сулейман. Ибн Араби. Перев. Д.Вафаи. Тегеран: «Нашр-э марказ», 1384 (на узб. яз.)

⁴⁴Там же.

⁴⁵Нуриддин Абдурахман Джами. Лавайих. С. 85.

⁴⁶Сулейман Улудаг. Ибн Арабий. С.151.

13. Шаърани, Аболваххаб. Ал-явакит вал-жавахир. 1-т. Египет, 1343 (на араб. яз.).
14. Великий Шейх Мухйиддин ибн Араби. Хакикат ул-хакаиқ. Тегеран: “Мавло”, 1382 (на перс. яз.)
15. Шахристани, Абулфатх Мухаммад. Милал ва нихал. 1-т. Каир, 1387 (на араб. яз.)
16. Философия Запада. Ташкент: “Шарк”. 2004 (на узб. яз.).
17. Мухйиддин ибн аль-Араби. Аль-Футухат уль-Маккия. 1-т. Под. ред. Усмана Яхья. Египет, 1392 (на араб. яз.).

Abstract: The philosophy of Sufism reached the highest level thanks to the theosophical teachings of the great philosopher, theologian, poet, one of the great representatives of the philosophy of Sufism, known as “Sheikh ul-Akbar” - “The Greatest Sheikh” Mukhyiddin ibn al-Arabi (1165-1240) inspired by the views of Hakim at-Termizi. The theories of Ibn al-Arabi about “Wahdat ul-wujud” (Unity of Being) and Inson al-Kamil - the Perfect man embraced the entire Muslim East and positively influenced the views of Western philosophers. Also, in the history of Sufism, the teachings of the Tariqata Khojagon, which was founded by Khoja Yusuf Hamadani and Khoja Abduholik Gijduvani (1103-1218), then perfected by Khoja Bakhouddin Naqshband (1318-1389) and named Nakshbandiya and spiritually unified the regions of Mavanranakhr, was not left without the influence of the philosophy of “Wahdat ul-wujud” (Unity of Being) Ibn al-Arabi. Representatives of the Naqshbandi teachings such as: Khoja Muhammad Porso Bukhoriy, Khoja Ubaidullo Ahror Vali, Mavlyana Abdurahman Jami, Alisher Navai, Khoja Mahdum Azam and Ahmad Sirhindi also made a significant contribution to the development of the ideas of “Wahdat ul-wujuda” (Unity of Being) .

Keywords: Islamic Philosophy, Sufism, Philosophy, Irfan Philosophy, Unity Waqud, True God, Ibn al-Arabi, Nakshbandiya, Being, Absolute Being, Doctrine, Idea, Influence, Transformation, Specificity.

Түйін: Араб ойшылы, ақын, ортағасырлық сопылық ағымының ықпалды өкілдерінің бірі – «Шейх әл-Әқбар», - «Ұлы шейх» Мухйиддин ибн әл-Араби (1165-1240) теологиялық ілімдернің арқасында жоғары деңгейде жетті. Ол Хаким ат-Термизидің көзқарастарымен рухтандырыған.

Ибн әл-Арабидің «Вахдат-ул-вужуд» (Болмыстың бірлігі) және (Адам әл-Камил) атты кемел адам туралы теориялары бүкіл мұсылман шығысын қамтып, батыс философтарының көзқарастарына оң әсер етті.

Сондай-ақ, суфизм тарихында Хожа Юсуф Хамадони мен Хожа Абдухолик Гиждувонидің (1103-1218) «Тариқата Хожагон» ілімі, Хожа Бахоуддин Нақшбандтың (1318-1389) «Нақшбандия»сы және Мәуереннаһр мен Хуросон аймақтарын рухани біріктірген «Вахдат-ул-вужуд» (Болмыстың бірлігі) философиясының ықпалынан тыс қалған жоқ.

Хожа Мухаммад Порсо Бухари, Хожа Убайдулла Ахрор Уәли, Мавлоно Әбдірахман Жами, Әлішер Наваи, Хожа Махдум Аъзам ва Ахмад Сархиндисияқты Нақшбандияның ірі өкілдері мен ойшылдары «Вахдат-ул-вужуд» (Болмыстың бірлігі) идеясын дамытуға елеулі үлес қосты.

Кілттік сөздер: ислам философиясы, суфизм, Ирфон философиясы, «Вахдат ул-вужуд» философиясы, Ибн әл-Араби, Нақшбандия, болмыс, абстракциялық ақиқат, оқыту, идея, ықпал, қайта құру, ерекшелігі.

ЗАҢТАНУ - ЮРИСПРУДЕНЦИЯ - JURISPRUDENCE

УДК 342.53

Кукеев А.К.

аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ПАРЛАМЕНТТІК БАҚЫЛАУДЫҢ ЗАҢДЫҚ ТАБИҒАТЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін: Мақала Қазақстан Республикасындағы парламенттік бақылауды құқықтық реттеудің өзекті мәселелеріне арналған. Автор тиімді парламенттік бақылау оны жүзеге асырудың тиісті конституциялық-құқықтық негізі болған жағдайда ғана мүмкін екендігін көрсетеді. Жұмыста сондай-ақ заң шығарушы органның бақылауды жүзеге асыруының теориялық негіздері талданды,

парламенттің бақылау қызметінің басты бағыттары қаралды, парламенттік бақылау жүйесінің жұмыс істеуін жетілдіру мәселелері зерттелінді. Мақалада мемлекеттік биліктің заң шығарушы (өкілді) органының, оған уәкілеттік берілген ішкі құрылымдардың, парламентарийлердің және осы мақсат үшін арнайы қалыптастырылатын мемлекеттік органдардың мемлекеттік-құқықтық қызметінің түрін бақылау деп түсінуді, атқарушы билік органдарын олардың өз міндеттері мен функцияларын орындауына байланысты өзгермелі немесе бастамашылық тексеруді анықтауды, сондай-ақ, атқарушы жүйенің функционалдық тиімсіздігі және заңнамалық сәйкессіздігі фактілерінің салдары болуы мүмкін қиянат пен әлеуметтік қақтығыстардың алдын алу мақсатында атқарушы биліктің қызметі қарастырылған.

Кілттік сөздер: конституция, парламенттік бақылау, мемлекеттік органдар, парламент, заң шығарушы орган, бақылау, атқарушы билік, заң шығарушы билік.

Қоғам мен мемлекеттің қазіргі даму жағдайында заңнамалық (өкілді) билік органдарына атқарушы билік органдарының қызметін бақылауды жүзеге асыру саласында айтарлықтай өкілеттіктер беріледі. Бір жағынан, заң шығарушы органдар өз билігін заң шығару қызметі арқылы жүзеге асырады. Екінші жағынан, бұл органдар Қазақстан Республикасында мемлекеттік билікті жүзеге асырудың Конституциялық қағидаттарына кепілдік беруге арналған бақылау функциясы, сондай-ақ тұтастай алғанда мемлекеттік тетіктің тиімділігі шешуші болып табылатын өзге де, аса маңызды функцияларды іске асырады. Парламенттік бақылауды дамыту және жетілдіру, ең алдымен, атқарушы билікке ҚР конституциялық дамуының маңызды құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады және бүгінгі таңда ең алдымен парламенттік қызмет арқылы нақты және неғұрлым тиімді жүзеге асыруға болатын халық билігін қамтамасыз етудің маңызды шарты ретінде әрекет етеді.

Сонымен қатар, халықаралық стандарттар тұрғысынан дәл осы парламенттік бақылау Мемлекет қызметін бағалау критерийлерінің бірі болып табылады. Бұл Еуропа Кеңесінің 1353 (2003)1 «Демократиялық институттарды болашақ демократияның кепілі ретінде нығайту туралы» Қарарының ережелерімен расталды. Ол демократиялық институттарды жүзеге асыруға қатысты мемлекет пен азаматтық қоғамның белсенді өзара іс-қимылы тұрғысынан билікті бөлу жүйесі аспектісінде бақылау өкілеттігінің практикалық маңыздылығын қарастырады[1].

Парламенттің заң әдебиетіндегі бақылау функциясы кейде талас туғызып, тіпті дербес функция ретінде теріске шығарылады. Қазақстан Республикасының Конституциясы Парламентте бақылау өкілеттіктерінің болуын көздемейді. Конституциялық нормада Парламенттің анықтауында «бақылау» терминінің болмауы оның халық атынан жоғары бақылау нысанын жүзеге асыратын орган (өкілетті орган) ретіндегі рөлін төмендетпейді [2].

Алайда, біздің ойымызша, парламенттердің өкілеттіктерінде бақылау қызметі элементтерінің бар болуын толық жоққа шығаруға негіз жоқ. Мәселен, В. А. Малиновский «Парламенттің бақылау қызметін дұрыс емес және келешегі жоқ. Конституцияда Парламенттің, оның Палаталарының, жұмыс органдарының, сондай-ақ депутаттардың бақылау қызметіне арналған бірқатар нормалар бар. Негізгі, конституциялық және әдеттегі заңдарға, сондай-ақ жалпы мақсат пен затпен біріктірілген Парламенттің, Мәжілістің және Сенаттың регламенттеріне және өзге де нормативтік құқықтық актілерге енгізілген материалдық және іс жүргізу нормаларының бұл елеулі Конституциялық алқабы парламенттік бақылаудың конституциялық-құқықтық институтын құрайды» [3,112б.].

Шындығында парламенттік бақылау мемлекеттілікті нығайтуға ықпал ететін «тежемелік» және «тепе-теңдік» жүйесін қалыптастырады және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, олардың заңды мүдделерін қорғауға, заңдылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз етуге бағытталған. Тиісінше, заң шығарушы және өкілетті органның бақылау қызметінің сипатты белгілерін құқықтық талдау теориялық тұрғыдан да,

практикалық тұрғыдан да өзекті және қаралып отырған институттың мәнін анықтау және ашу үшін қажет.

Қазіргі уақытта бірыңғай түсіну мен практикалық іске асыру - парламенттік бақылауды айқындау үшін оңтайлы шешім қабылдау туралы мәселе өзекті болып отыр. Мәселен, Ресейдегі конституциялық құқық және парламентаризм саласындағы көрнекті зерттеушілердің бірі профессор С. А. Авакьян парламенттік бақылауды «мемлекеттік құрылыс, басқа органдардың қызметі, бюджеттің атқарылуы және т.б. саласында» заңнамалық органдардың бақылауы ретінде қысқаша анықтайды [4,443 б.].

Конституциялық құқық ғылымының дамуына белгілі басқа зерттеуші профессор М. В. Баглай, парламенттік бақылау «өкілетті органның мемлекеттік биліктің атқарушы органдарын қалыптастыруға қатысу, олардан өз қызметі туралы есеп талап ету және олардың қызметі қанағаттанарлықсыз деп танылған жағдайда министрлерді немесе үкіметті отставкаға жіберу құқығы» деп анықтайды [5, 579 б.].

Т.Я.Хабриеваның пікірінше, бір мезгілде парламенттік бақылауды анықтаудағы функционалдық және институциялық аспектіні ескеретін, соңғысын жүзеге асыру қажеттілігі «мұндай бақылау билікті жүзеге асыру механизміндегі тежемелік және тепе-теңдік жүйесінің элементі болып қана қоймай, сонымен қатар Парламенттің осы қызметін жүзеге асыру арқылы халықтың билік иесі мен жалғыз көзі ретінде өздеріне берілген билік органдарының қызметін бақылай алатынына байланысты» деп анықтайды [6, 25 б.].

А.А.Таранов Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің бақылау өкілеттіктерін қарастыра отырып, құрылтайшылық және ағымдағы парламенттік бақылауға бөледі. Құрылтай бақылауына жатады:

- мемлекеттік органдарды құру, қайта ұйымдастыру және тарату туралы мәселелерді шешу;
- лауазымды тұлғаларды қызметке тағайындау және қызметтен босату;
- Жоғарғы Кеңес мүшелерінің өз өкілеттіктерін тану, оларды тоқтату немесе депутаттарға дербес құқықтылығынан айыру;
- Жоғарғы Кеңестің төрағасын, оның орынбасарларын сайлау және қызметтен босату, комитеттерді құру;
- Президент Премьер-Министрді және Ұлттық қауіпсіздік комитетінің төрағасын тағайындауға келісім берілді.

Ағымдағы бақылау - бұл:

- есеп беретін және бақылаудағы органдар мен лауазымды адамдарды бақылау;
- атқарушы билік ұсынған мемлекеттік бағдарламаларды бекіту;
- қаржы-экономикалық бақылау;
- Президент пен Үкіметтің баяндамалары;
- лауазымды тұлғалардың ақпараты;
- Мемлекет басшысы мен атқарушы билік Қазақстан Республикасының атынан шет мемлекеттермен жасасқан шарттар мен келісімдерді ратификациялау [7, 125 б.].

1995 ж. Конституция бойынша құрылтай бақылауына келесі ережелерді жатқызуға болады:

1) атқарушы билік өкілдеріне қатысты - Парламент Палаталарының әрқайсысының құзыретіне Палата депутаттары жалпы санының көпшілік даусымен Республика заңдарын орындамаған жағдайда Үкімет мүшесін қызметінен босату туралы Президентке өтініш қабылдауға құқығы бар. Егер Республика Президенті мұндай өтінішті қабылдаса, онда депутаттар Палата депутаттары жалпы санының көпшілік даусымен алғашқы өтініш жасалған күннен бастап алты ай өткен соң Республика Президентінің алдына Үкімет мүшесін қызметінен босату туралы мәселені қайтадан қоюға құқылы. (ст. 57 п. 6);

2) шешім Парламент Президент кадр мәселелерін лауазымды тұлғаларға қатысты (56-бап.т.2 1-т. - Парламент Мәжілісі палата депутаттары жалпы санының көпшілік

даусымен Республика Президентіне Республика Премьер - Министрін тағайындауға келісім береді; 53 - бап. 5-т. - Парламент палаталарының бірлескен отырысында - Президенттің Премьер-Министрді, Ұлттық Банк төрағасын тағайындауға келісім беруі жүзеге асырылады; 55-бап. 1,2-т. - Сенат Президенттің ұсынысы бойынша Жоғарғы сот төрағасын, Жоғарғы Сот алқаларының төрағалары мен судьяларын сайлайды және қызметтен босатады, Сенат Президенттің Бас Прокурорын және Ұлттық қауіпсіздік комитетінің төрағасын тағайындауына келісім береді; 56-бап т.3 - Президенттің ұсынысы бойынша мәжіліс Орталық сайлау комиссиясының төрағасын, төрағасының орынбасарын, хатшысын және мүшелерін сайлайды және қызметтен босатады.);

3) Парламент палаталарының Парламент депутаттарына қатысты өкілеттігі (57 - бап -4-т. - әрбір палата палаталар депутаттарының өкілеттігін дербес тоқтатады, Бас прокурордың ұсынысы бойынша депутаттарға қол сұғылмаушылықтан айыру мәселелерін шешеді).

Ағымдағы бақылауда сессиялық және сессияаралық бақылауға бөлінеді, немесе оны қалай сипаттауға болады «...Жоғарғы Кеңесті оның сессиялық отырыстарында бақылау, Парламенттің комитеттері мен өзге де жұмыс органдарын бақылау, мамандандырылған органдар мен т. б. бақылау» [7, 132 б.]. Сессиялық бақылаудың негізгі құралдарын біздің көзқарасымыз бойынша атап өтуге болады:

1) кезекті күнтізбелік жылға арналған республикалық бюджет туралы үкімет ұсынатын заң жобаларын және оның орындалуы туралы есептерді, бюджетке өзгерістер мен толықтыруларды қарау, мемлекеттік салықтар мен алымдарды белгілеу және жою;

2) халықаралық шарттарды ратификациялау және күшін жою туралы заңдарды қарау және қабылдау;

3) үкімет бағдарламасы туралы Премьер-Министрдің баяндамасын тыңдау, бағдарламаны мақұлдау немесе қабылдамау;

4) республикалық бюджетті және Үкімет пен Республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитетінің оның атқарылуы туралы есептерін бекіту, бюджетке өзгерістер мен толықтырулар енгізу;

5) Үкімет мүшелерінің қызметі мәселелері бойынша есептерін тыңдау және Қазақстан Республикасының заңдарын орындамаған жағдайда Үкімет мүшесін қызметінен босату туралы ҚР Президентіне өтініш қабылдау;

6) парламенттік тыңдаулар өткізу;

7) соғыс пен бейбітшілік мәселелерін шешу;

8) ҚР Президентінің ұсынысы бойынша бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдау жөніндегі халықаралық міндеттемелерді орындау үшін республиканың Қарулы күштерін пайдалану туралы шешім қабылдау;

9) бірлескен немесе бөлек отырыстарда ҚР Президентінің, ҚР Конституциялық Кеңесінің Жолдауларын тыңдау бойынша;

10) Министрліктер басшыларының хабарлар Палаталары комиссиясының, комитеттерінің бөлек отырыстарында тыңдау және талқылау бойынша;

11) тараптардың келісімі бойынша еркін нысанда сұрақ-жауап нысанында депутаттардың мемлекеттік аппараттың лауазымды тұлғаларымен кездесулерін өткізу бойынша;

12) Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық құрылысы мәселелерін шешу тәртібі;

13) ҚР Президентінің әскери және төтенше жағдайды енгізу туралы Жарлықтарын дәйекті қарау тәртібі;

14) ҚР үкіметіне сенімсіздік вотумын білдіру;

15) депутаттардың мемлекеттік жергілікті органдарға, мемлекеттік және жергілікті органдардың лауазымды адамдарына олардың депутаттық қызметі мәселелері бойынша

өтініш жасау құқығы.

Сессияаралық бақылауға бақылау топтары мен комиссияларының қызметі, депутаттық тексерулер және т. б. жатады.

М. М. Утяшев пен А.А. Корнилаева «парламенттік бақылау – бұл мемлекеттік биліктің Жоғары заң шығарушы (өкілді) органы жүзеге асыратын жүйе қызметін тұрақты бақылау және тексеру, сондай-ақ осындай тексеру нәтижесінде анықталған бұзушылықтарды жою және мүмкін болатын сәйкессіздіктердің алдын алу бойынша әртүрлі шаралар кешені» деп пайымдайды [8, 30 б.]. Біздің ойымызша, бұл анықтама парламенттік бақылаудың мәнін толық аша алмайды. Қандай «жүйенің» қызметін тексеру туралы сөз болып отыр, қандай «бұзушылықтар» анықталуға тиіс және «ықтимал сәйкессіздіктер» үшін ескерту қажет.

Р.Ш.Қараев атқарушы билікті парламенттік бақылау ұғымын түсіндіре отырып, объектілік бөлігінде шектелген болса да, неғұрлым егжей-тегжейлі анықтама береді.

Автор «мемлекеттік биліктің заң шығарушы (өкілді) органының, оған уәкілеттік берілген ішкі құрылымдардың, парламентарийлердің және осы мақсат үшін арнайы қалыптастырылатын мемлекеттік органдардың мемлекеттік-құқықтық қызметінің түрін» деген бақылау деп түсінуді, атқарушы билік органдарын олардың өз міндеттері мен функцияларын орындауына байланысты өзгермелі немесе бастамашылық тексеруді анықтауды, сондай-ақ, атқарушы жүйенің функционалдық тиімсіздігі және заңнамалық сәйкессіздігі фактілерінің салдары болуы мүмкін қиянат пен әлеуметтік қақтығыстардың алдын алу мақсатында атқарушы биліктің қызметін түзетуді ұсынады»[9,16 б].

Бұл жерде конституциялық-құқықтық реттеу мақсаттары үшін қолданылатын парламенттік бақылаудың субъектілері мен мәнін нақтылаудың ұтымдылығына назар аударады. Осылайша, парламенттік бақылаудың табиғаты мен мәніне қатысты жоғарыда аталған және өзге де талданған ұстанымдар оның тікелей мазмұнына қатысты ерекшеліктердің алуан түрлілігін қамтиды деп пайымдаймыз. Алайда, мұндай алуан түрлілік – теориялық тұрғыдан да, практикалық тұрғыдан да, парламенттік бақылау ұғымының бірыңғай (ресми) анықтамасының болмауы орнын толтыруға мүмкіндік бермейтінін мойындау керек.

Парламенттік бақылаудың композициялық құрылымының негізгі элементтерін қарастырайық.

Парламенттік бақылау субъектілері. Мысалы, бақылауды жүзеге асыратын органдардың құқықтық мәртебесіне байланысты мұндай топтар мынадай түрде топтастырылады:

-тікелей парламент;

-парламенттік органдар мен лауазымды тұлғалар (мысалы, комиссиялар, комитеттер, депутаттар топтары, партиялық фракциялар және Парламенттің өзге де құрылымдық құрылымдары);

-Парламентке есеп беретін жекелеген органдар мен лауазымды тұлғалар (есеп-бақылау органдары және т.б.).

Парламенттік бақылаудың объектілері мен заттары. Парламенттік бақылау объектісі атқарушы биліктің [10,16б.], оның органдары мен лауазымды адамдарының заңсыз немесе тиімсіздігін анықтау мақсатында қызметін көрсетеді [11, 3б.]. Сондай-ақ атқарушы билікпен қатар парламенттік бақылау Мемлекет басшысының, сот билігі органдарының, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, құқық қорғау органдарының, сондай-ақ арнайы мәртебесі бар мемлекет органдарының, қоғамдық бірлестіктердің Заңда бекітілген жұмыс істеу аспектілеріне қолданылуы мүмкін.

Қаралып отырған объектілерді анықтауға өзге де тәсілдер бар, алайда олардың мәні мен мазмұнының әртүрлі аспектілігі парламенттік бақылаудың жіктелуі мен топталуы шеңберінде ұсынылған. Мысалы, мазмұн өлшемі бойынша (ашық тізбе) адам құқықтарын

сақтау; Қорғаныс және қауіпсіздік; Қаржы; қоршаған ортаны қорғау [12, 32 б.] және т. б. салаларда бақылау бөлінеді.

Сондай-ақ парламенттік бақылау түрлеріне жатқызуға болады:

- федералдық, сондай-ақ өңірлік заңнаманың орындалуы мен сақталуына бақылау өкілеттіктерін жүзеге асыру;

- үкіметті, сондай-ақ өңірлік деңгейдегі атқарушы билік органдарын бақылау қызметін жүзеге асыру;

- сыртқы саяси бақылау қызметі.

Бұл ретте, ғылыми әдебиетте, әдетте, бір жағынан, парламентшілердің назар аударуының объектісі бола алатын адамдарды құқықтық қорғау мүмкіндігін қамтамасыз етуге арналған парламенттік бақылау объектілерінің нақты тізбесін заңнамалық бекіту қажеттігі, екінші жағынан – Парламентке оның аралас саяси-құқықтық табиғатын ескере отырып, бақылау органы ретінде «қосымша салмақ» беру, үшінші жағынан – құқықтық реттеу пәнінің барлық элементтерін регламенттеуді көздейтін заң техникасы тұрғысынан заңнамалық олқылықтарды түзету қажеттігі атап көрсетіледі[13].

Парламенттік бақылаудың пәндеріне мыналарды жатқызуға болады: Конституцияның, заңдардың және заң шығарушы органның өзге де нормативтік құқықтық актілерінің орындалуына бақылау өкілеттіктерін жүзеге асыру; республикалық бюджеттің атқарылуына кейіннен бақылауды жүзеге асыру; әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламалары мен жоспарларының орындалуына бақылау өкілеттіктерін жүзеге асыру; адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының сақталуын бақылау. Алайда, парламенттік бақылау пәні әрдайым белсенді, іс-әрекеттік сипатқа ие емес екенін атап өткен жөн: мысалы, сөз биліктің бақылаудағы органының өзіне жүктелген міндеттерді орындамауы, яғни іс жүзінде әрекетсіздік немесе өз өкілеттіктерін тиісінше орындамау туралы болуы мүмкін, бұл келеңсіз жағдайға әкеп соқты.

Парламенттік бақылау формалары. Өңірлік парламенттік бақылаудың неғұрлым кең тараған нысандары ретінде мыналарды бөліп көрсетуге болады: парламенттік тергеу; парламенттік (депутаттық) тыңдаулар (олар бақылау өкілеттіктерін іске асыру мәселелеріне арналғанда); парламенттік және депутаттық сауалдар; үкіметтік есептер. Өз кезегінде парламенттік бақылауға арналған конференциялар, дөңгелек үстелдер, семинарлар және өзге де іс-шаралар өткізу, сондай-ақ азаматтардың өтініштерін қарау сияқты парламенттік бақылаудың жекелеген нысандары қолдауға лайық. Осыған байланысты парламенттік бақылаудың жалпы және арнайы нысандарын бөліп көрсетуге болады.

Біріншісі бірыңғай біріздендірілген тізбені құруы тиіс және заңнамалық биліктің жұмыс істеу деңгейінде бейімделген бекітілуге жатады. Оларға, біздің ойымызша, жатқызуға болады.:

- мемлекеттік биліктің жоғары атқарушы органдарына сенімсіздік білдіру;

- бюджеттік құқықтық қатынастар саласындағы алдын ала, ағымдағы және кейінгі парламенттік бақылау;

- мемлекеттік биліктің жоғары атқарушы органының жыл сайынғы есебі;

- парламенттік және депутаттық сауалдар;

- атқарушы билік органдарының, өзге де мемлекеттік органдардың, мемлекеттік бюджеттен тыс қорлардың лауазымды адамдарының (өкілдерінің) ақпаратын, "үкіметтік сағат" шеңберінде парламентарийлердің сұрақтарына аталған лауазымды адамдардың жауаптарын тыңдау, сондай-ақ Парламент комитеттері мен комиссияларының отырыстарында көрсетілген лауазымды адамдардың ақпаратын тыңдау;

- парламенттік бақылау пәндері бойынша мемлекеттік бақылау-есеп органдарымен өзара іс-қимыл жасау және қалыптастыруға қатысу;

- парламенттік бақылау пәндері бойынша адам құқықтары жөніндегі уәкілмен

тағайындау және өзара іс-қимыл жасау;

- парламенттік бақылау пәндері бойынша парламенттік тыңдаулар;
- парламенттік тергеу жүргізу.

Екінші өз кезегінде тікелей бақылау құралдары ретінде: депутаттың үндеуі, ақпаратты талап ету, депутаттардың атқарушы билік органдарының жұмысына қатысуы, ұйымдастыру және талдау жұмысы және т.б. анықталады, парламенттік бақылау құралдарының санатына бақылау қызметін болжанатын және мақсатты сипат беруге арналған соңғысын да жатқызуға болады.

Сонымен қатар, парламенттік бақылаудың әрбір нысанына оны жүзеге асыру нәтижесінің заңдық құрылымын - шешім қорытындылары бойынша қабылданатын адресаттардың түрін, оны іске асыру тәртібі мен мерзімдерін заңнамалық түрде бекіту керек.

Осылайша, талдау нәтижелерін жинақтай отырып, парламенттік бақылаудың мазмұнын, біздің ойымызша, оның құрылымдық композициясын пайдалану арқылы ашып, нақтылануы мүмкін, оның міндетті элементтеріне жатқызылуы тиіс:

- парламенттік бақылаудың мақсаттары (әмбебап);
- парламенттік бақылаудың міндеттері (негізгі (жалпы) және нақтыланған);
- парламенттік бақылау принциптері (әмбебап) демократизм принципі);
- парламенттік бақылау субъектілері (тікелей және жанама) ;
- парламенттік бақылау объектілері (әмбебап);

- парламенттік бақылау нысандары (жалпы және арнайы), олардың шеңберінде заттар мен нәтижелер нормативтік нақтылануы тиіс, қажет болған жағдайда - парламенттік бақылау құралдары.

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде ұсынылады мынадай қорытындылар жасауға болады. Парламенттік бақылауды мемлекет механизмінде әмбебап институт ретінде қарастыру керек. Демократиялық мемлекетте билік заң шығарушы орган мүддесін білдірген азаматтарға тиесілі, ол іс жүзінде құқықшығармашылық қызметке байланысты құқықтық нормаларды ғана емес, сондай-ақ оның нәтижелерінің жүзеге асырылуын тікелей бақылауды жүзеге асырады. Мұнда парламенттік бақылау заңнамалық, құқықшығармашылық және құқық қолдану үдерістері арасындағы біріктіруші элемент болып табылады.

Өз кезегінде, бақылау қызметін ұйымдастырудың мақсаттарын, міндеттерін, қағидаттарын, өзге де құрылымдық құрауыштарын анықтаудағы құқықтық нормалардың сан алуандығы мен жүйелілігі қазіргі кезеңдегі парламенттік бақылаудың ерекшеліктері туралы нақты түсініктің жоқтығы туралы куәландырады. Атқарушы билік органдарының қызметін парламенттік бақылау күрделі және алуан түрлі процесс болып табылады. Осының бәрі парламенттік бақылауды конституциялық-құқықтық реттеуді жетілдіру, парламенттік бақылаудың өңірлік органдары жүйесінің жұмыс істеуін оңтайландыру, осы саладағы құқықтық қатынастарда туындайтын түрлі қайшылықтарды жою қажеттігіне себепші болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Электронный ресурс: [https://www.coe.int/t/r/parliamentary_assembly/\[russian_documents\]/\[2003\]/%5BМaastricht%5F2003%5D/Res.-1353-Rus.asp#P3_76](https://www.coe.int/t/r/parliamentary_assembly/[russian_documents]/[2003]/%5BМaastricht%5F2003%5D/Res.-1353-Rus.asp#P3_76) (дата обращения: 20.01.2020 г.)
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000> (дата обращения 20.01.2020).
3. Малиновский В.А. 2008. Парламентский контроль в Республике Казахстан: история, современность и перспективы // Материалы международной научно-практической конференции «Парламентаризм в Казахстане: состояние и перспективы развития» (22 ноября 2007 г.). Астана, 2007. С.112-118.

4. Авакьян С.А. Конституционное право России: учеб. курс: учеб. пособие: в 2 т. 5-е изд., перераб. и доп. М.: Норма: ИНФРА-М, 2014. Т. 2. 912 с.
5. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации: учебник. 8-е изд., изм. и доп. М.: Норма, 2009. 800 с.
6. Хабриева Т.Я. К вопросу о месте российского парламентского права в системе права // Парламентские процедуры: проблемы России и зарубежный опыт: материалы научной конференции. Москва, 21-23 марта 2002 г. / под ред. проф. С.А. Авакьяна. М., 2003.-480 с.
7. Парламент и законодательная власть Казахстана: Монография /Под ред. А.А. Таранова. Алматы: Жеті жарғы. 1995. 157 с.
8. Утяшев М.М., Корнилаева А.А. Контрольные функции региональных парламентов: сравнительный анализ // Право и политика. 2001. № 1. С. 29-32.
9. Караев Р.Ш. Конституционно-правовые формы парламентского контроля за исполнительной властью в Российской Федерации: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2005. 22 с.
10. Тайторина Б.А. Проблемы реализации и формы парламентского контроля// Юридический научно-практический журнал. 2010. № 9. С.16-18.
11. Тагаев А. Понятие, сущность и назначение парламентского контроля//Фемида.2010.№ 9. С.2-8.
12. Безруков А.В. Парламентское право и парламентские процедуры в России. М.: Юстицинформ, 2015. 164 с.
13. Зенин Г.Е. Конституционно-правовые дефекты системы законодательного регулирования парламентского контроля в Российской Федерации // Конституционное и муниципальное право. 2018. № 9. С. 39-45.

Аннотация: Статья посвящена актуальным вопросам правового регулирования парламентского контроля в Республике Казахстан. Автором указывается, что эффективный парламентский контроль возможен только при наличии соответствующей конституционно-правовой основы его осуществления. В работе также проанализированы теоретические основы осуществления контроля законодательным органом, рассмотрены главные направления контрольной деятельности парламента, исследованы проблемы совершенствования функционирования системы парламентского контроля. В статье под контролем понимается под контролем вид государственно-правовой деятельности органа государственной власти, уполномоченных на то внутренних структур, парламентариев и государственных органов, специально формируемых для этой цели, определение изменяющейся или инициативной проверки органов исполнительной власти в связи с выполнением ими своих задач и функций, а также осуществление контроля за исполнением ими своих функций., в целях предупреждения возможных злоупотреблений и социальных конфликтов, которые могут быть следствием фактов функциональной неэффективности и законодательной несоответствия исполнительной системы, предусмотрена деятельность исполнительной власти.

Abstract:The article is devoted to topical issues of legal regulation of parliamentary control in the Republic of Kazakhstan. The author points out that effective parliamentary control is possible only if there is an appropriate constitutional and legal basis for its implementation. The paper also analyzes the theoretical foundations of the control of the legislative body, considers the main directions of the control activity of the Parliament, and studies the problems of improving the functioning of the parliamentary control system. In the article, control is understood as the type of state-legal activity of a Legislative (representative) body of state power, authorized internal structures, parliamentarians and state bodies specially formed for this purpose, determining the changing or initiative inspection of Executive authorities in connection with the performance of their tasks and functions, as well as monitoring the performance of their functions, in order to prevent possible abuses and social conflicts, which may be the result of the facts of functional inefficiency and legislative inconsistency of the Executive system, provides for the activities of the Executive power.

ӘОЖ 328.185:330.837

Шалдарбекова А.Б., Шалдарбекова М.Б.

философ.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, магистр, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕСТЕҚОҒАМНЫҢ РӨЛІ

Түйін: Бұл мақалада сыбайлас жемқорлық мәселесі бүкіл әлемдегідей біздің елімізде де әлдеқашан көкейкесті ғылыми мәселеге айналған. Қазақстан Республикасының заңнамаларында сыбайлас жемқорлыққа қатысты заң бұзушылықтың алдын алу мен жолын кесуге байланысты көптеген шара көзделген. Осыған қарамастан сыбайлас жемқорлықтың қазіргі кездегі етек алу көлемі өте үлкен. Көптеген зерттеулер сыбайлас жемқорлықтың экономикалық, құқықтық, әлеуметтік аспектілеріне арналған. Соңғы жылдарда жүргізілген криминологиялық зерттеулер өз өкілеттігін сатумен бірге, оны сатып алушы адамдардың көбейе түсуі, билік тармақтарының барлығының да сыбайлас жемқорлық кеселіне душар болғанын көрсетеді. Сыбайлас жемқорлар өз мақсаттарына жетуде ұйымдасқан қылмыстық топтарды пайдаланады. Демек, алдағы уақытта Қазақстанның өркениетті, дамыған мемлекеттер қатарынан алуы үшін, барлық қолда бар ресурстарын қоғамды рухани сауықтыруға жұмыдыруға тиіспіз.

Кілттік сөздер: сыбайлас жемқорлық, азаматтық қоғам, қылмыс, парақорлық, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет, қоғамдық бақылау, қоғамдық тергеу, Үкіметтік емес ұйымдар

Сыбайлас жемқорлық мәселесі біздің елімізде, бүкіл әлемдегідей әлдеқашан көкейкесті ғылыми мәселеге айналған. ҚР заңнамаларында сыбайлас жемқорлыққа қатысты заң бұзушылықтың алдын алу мен жолын кесуге байланысты көптеген шара көзделген [1]. Осыған қарамастан сыбайлас жемқорлықтың қазіргі кездегі етек алу көлемі өте үлкен. Көптеген зерттеулер сыбайлас жемқорлықтың экономикалық, құқықтық, әлеуметтік аспектілеріне арналған. Соңғы жылдарда жүргізілген криминологиялық зерттеулер өз өкілеттігін сатумен бірге, оны сатып алушы адамдардың көбейе түсуі, билік тармақтарының барлығының да сыбайлас жемқорлық кеселіне душар болғанын көрсетеді [2]. Сыбайлас жемқорлар өз мақсаттарына жетуде ұйымдасқан қылмыстық топтарды пайдаланады. Сыбайлас жемқорлық арқасында ұйымдасқан қылмыс экономиканың маңызды секторларына өз ықпалын жүргізіп, бұл тұрғыда олар шын мәнінде жаңа сапа мен түрге ие болды. Оны жүзеге асырушы субъектілердің жоғары қоғамдық дәрежесі, олардың іс-әрекетке «келісімділік» сипатын (арыз айтылмайды, себебі кінәлі екі жақ та заңсыз іс-әрекет арқылы пайда табады) т.б. осы тұрғыдағы қылмыстардың өзіндік ерекшелігін бейнелейді.

Сыбайлас жемқорлықтың себептерін зерттеген ғалымдардың, әлеуметтанушылардың зерттеулеріне қарасақ, респонденттердің басым көпшілігі билікке, құқық қорғау органдарына сенімсіздікпен қатайды, азаматтардың құқықтық нигилизмі, коррупциялық әрекеттерге жайбарақат қарауы, әсіресе тұрмыстық мәселелерді танытамыр арқылы, пара беру арқылы шешуді тиімді жолдар деп қарастыратындығы алаңдатады. Сонымен қатар, респонденттердің арасында өздері де билік өкілдерінің қатарына жататындары бар екенін, олардың сыбайлас жемқорлыққа төзімділік идеологиясын таратушылар екенін ескерсек, қоғамда коррупцияның сақталуы мен дамуы жалғаса беретіндігі анық [3].

Нобель премиясының лауреаты экономист Герри Беккер қылмыстылықтың себептерін анықтауда келесідей тұжырым береді. Оның ойынша, адамдар қылмыс жасар алдында өзіне осы қылмыстан алатын пайдасы мен зардабын салыстырады: пайдасы - қылмыс арқылы ұрланған, иемденген, ысырап еткен, параға алған ақша мен құндылықтардың бағасымен бағаланса, зардабы - жауапқа тартылған жағдайда айыппұл, мүлкісін тәркілеу, бас бостандығынан айырылу жазаларымен бағаланады [4]. Г. Беккер қылмыскер деп тәуекелге барушы адамдарды айтады. Бұл жағдайда, экономикалық теория

құқығына сәйкес, тәуекелге барушы кәсіпкерлерге үкімнің ауырлығынан гөрі жазалау қауыпы тежегіш ықпалын береді екен. Бұл себептер қылмысқа бейім мемлекеттік қызметкерлерге, саяси және қоғам қайраткерлеріне де тән болуы мүмкін. Егер қылмыстан көретін пайда зиянынан көп болса, қылмыс көбейеді. Ал пайданың көбеюі – ұрланатын мүліктің мөлшерінің көптігі, жауапкершіліктен құтылу жолдарының болуы, жаза мөлшерінің аз болуы, моральдық нормалардың құнсыздануымен болады. Сөйтіп, қылмыстан көретін пайда мен зиянның арақатынасының өзгеруі арқылы не себептен кейбір тұлғалар үшін қылмыс жасау оңай болса, ал басқасына мүмкін емес екенін түсіндіруге болады екен. Осыдан шығатын түйін, сыбайлас жемқорлықтың алдын алу жұмыстары екі бағытта жүру қажет. Бір жағынан, мемлекеттік қызметкерлерде жұмыс жасаудың тиімділігі мен артықшылығын сезіндіретін жоғары жалақы, материалдық ынталандыру, әлеуметтік және өзге де жеңілдіктер мен кепілдіктерді қамтамасыз ету болса, екінші жағынан, нақты жауаптылық жүйесін (тәртіптік, әкімшілік, азаматтық, қылмыстық) қалыптастыру қажет.

Әлемді тамсандырған қазақтың дала демократиясы тұсында да парақорлық халыққа жат құлық ретінде санасына сіңген еді. Ата-бабамыз парақорлықты жеті қорлықтың біріне жатқызған еді (жалақорлық, мансапқорлық, жемқорлық, дүниеқорлық, зинақорлық, нәпсіқорлық, парақорлық) және оның түбі қорлыққа ұшырататын ескерткен еді. Шығыстың ұлы ойшылы әл-Фараби пайдакүнемдік пен арамдықтың жолын құған зайырлы қоғамның міндетті түрде тоқырауға ұшырайтынындығын, рухани фундаментсіз қоғам құруға болмайтынын ескерткен. «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты еңбегінде оның руханияттан ажыраған жаһил (надан) қала туралы ойлары жалпы адамзатқа жасалған ескерту болып табылады[5]. Демек, алдағы уақытта Қазақстанның өркениетті, дамыған мемлекеттер қатарынан орын алуы үшін, барлық қолда бар ресурстарын қоғамды рухани сауықтыруға жұмылдыруға тиіспіз. Ол үшін үлкенді-кішілі болып азаматтар мен азаматтық қоғам институттары болашағымызға әсер ететін істе қалыс қалмау қажет.

Осыған орай орынды сұрақ туындайды: қоғамның оң өзгеріс болуына қаншалықты шынайы әрі белсенді араласқысы келеді? Бұл сұраққа жауап бермес бұрын тоталитарлық мемлекеттен шыққан азаматтық қоғам институттарының тиімді әрекет ететіндей қалыптасуына, сонымен қатар шынайы демократиялық мемлекет құруға және тұлғаның демократия, ізгілік, қоғамның идеялары оның өмірлік көзқарасы мен стратегиясының бөлінбес бөлшегіне айналу үшін уақыт керек екенін ескеруіміз қажет. Дәл осы себеп, біздің пікірімізше, мемлекетімізде азаматтық қоғам институттарының аздығын, төмен белсенділігін көрсетеді. Алайда жаңа құрылған азаматтық қоғам институттары батыс демократиясы дамыған елдердегідей тиімді әрекет етеді деп те күтпеу қажет. Себебі өзіне тән әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, менталитеті бар ел батыс демократиясы үлгісінде қалыптаспайтындығы анық.

Қазақстанда азаматтық қоғам институттарының әрекеттерінің тиімсіздігінің, біздің пікірімізше, бірнеше себептері бар:

1. Қоғамның әлсіздігі. Соңғы жылдары қоғамдық ұйымдар біршама көбейгенімен, олардың саны әлі де болса аз. Неғұрлым азаматтық қоғам институттарына азаматтар көбірек қатыстырылса, соғұрлым коммерциялық емес сектор елдегі саяси және экономикалық процесстерге ықпал ете алады, мемлекеттік құрылымның қызметіне бақылау жүргізе алады.

2. Қоғам әрекетке қабілетсіздігі. Сандық көрсеткішпен қоса сапалық көрсеткішті де ескеру қажет. Сыбайлас жемқорлықпен күресте олардың іс-әрекеті тиімсіз. Себебі, біріншіден, шенеуліктер мемлекеттің өзімен құрылған қоғамдық ұйымдармен жұмыс істейді, соған орай оларға ықпал ете алады, ал екіншіден, лауазымды тұлғаны қызметке тағайындау барысында қоғамның қатысуы, кеңес беру тетігі жетілдірілмеген.

3. Тәуелсіз БАҚ әлсіз дамуы. Қазақстанда тергеу журналистикасы жеткілікті дамымаған. Жүргізілген зерттеулерге сүйенсек, респонденттер «Қоғам сыбайлас жемқорлықпен күресте қандай көмек күтесіздер?» - деген сұраққа: - «Сыбайлас жемқорлық фактілері туралы БАҚ жариялап тұрса, моральдық қолдау жасалса» - деп жауап берген.

Сыбайлас жемқорлықпен күресте психологиялық аспектілер қаншалықты маңызды? Экономикалық және құқықтық аспектілер жеткілікті құжатталған, олар көпшілікке мәлім. Алайда олардың орындалуы оң нәтиже бермей тұр. Адамдардың заңды орындаймы, жоқ па, ол тұлғаның осы заңдарды дұрыс қабылдауында болып тұр, яғни қоғамдағы моральдық-психологиялық ахуалға байланысты болып тұр.

Не істе уәжет? Қоғамда сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру қажет. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет дегеніміз бұл құбылыстың қоғамның қауіпсіздігіне зиян екендігі туралы біліммен қоса, оған төзбеушілікпен қатар онымен күресуден тұратын қасиет. Яғни, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті адамға келесі әрекеттер жасау тән болу қажет:

- Сыбайлас жемқорлықты әлеуметтік құбылыс ретінде тани білу;
- Сыбайлас жемқорлық әрекеттерін шынайы сынап білу;
- Сыбайлас жемқорлықпен күрестің не екенін біліп, оның болдырмауына барлық мүмкіндіктерді жасай білу [6].
- Заңдарды түсіндіре алумен қатар оларды қолдану аясын білу;
- Өз өмірінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы құқықтық білімін қолдана білу;
- Құқықтық ситуациялардан шығар жолды табу, яғни өз құқықтары мен мүдделерін қорғай алу [7].

Яғни, бұл тұлға құқықтық тәртіпті бұзбай өмір сүру ғана емес, сыбайлас жемқорлық қақездесе, онымен күрес жүргізуге дайын болып қалыптасуде генді білдіреді. Сондықтан ол қылмысты жазадан қорыққаннан емес, өмірлік принциптерге қайшы болғандықтан жасамайды.

Мемлекет басшысының тапсырмасы бойынша «Нұр Отан» партиясы 2015 – 2025 жылдарға арналған Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бағдарламасын әзірледі. Осы бағдарламаға сәйкес және Халықаралық тәжірибенің талдауы көрсеткендей сыбайлас жемқорлықты азайтуға жасөпірімдермен жұмыс істеу, қоғамда адалдық, сатылмаушылық сияқты құндылықтарды насихаттаудың орны зор екенін ескеріп, осы факторлар сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың сәтті іске асуының кепілі деп біліп, сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұрарлық мәдениет пен мінез-құлық қалыптастыру жоспарланып, бірнеше жылдардан бері еліміздің ЖООда «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері» атты әлеқтивті пән ретінде беріліп келеді.

Қоғам сыбайлас жемқорлықпен күрестегі рөліне анализ келесідей тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді:

-Қоғам жаңа жағдайларда билікке қарсы оппозициядан қоғамды оңтайлы өзгерістерге апаратын іс-шараларды қолдауға көшу қажет. Сонымен қатар, олар мемлекеттік және үкіметтік құжаттарға коррупцияға қарсылығы туралы сараптама жүргізу ісіне белсенді араласып, билік органдарының қызметінің жариялылығын қамтамасыз ету құралына айналу қажет. Егер де билік органдарының кейбір өкілдері мемлекеттің коррупцияға қарсы саясатын орындауға немқұрайлық танытса, жариялылық құралдармен қоса оппозициялық әлеуетін қолданған тиімді.

-Мемлекеттік билік органдары арасында сыбайлас жемқорлықпен күресте тек мемлекеттің емес, қоғамның, сонымен қатар халықтың да азаматтық белсенділігі болу қажет. Мемлекет пен азаматтардың арасында ғана емес, азаматтық қоғам институттары мен халықтың арасында да нақты байланыс жоқтың қасы. Демократиялық үрдістерді дамыту, биліктің қоғам алдындағы ашықтығы мен есеп беру бастамашылығы бірінші

кезекте азаматтық қоғам мен азаматтардан емес, билік органдарынан туындап отыр.

Сыбайлас жемқорлықпен күресте азаматтық қоғам институттарын әлеуметтік желі технологиясы арқылы тартуға болады.

Ол үшін келесі іс-шаралардың жүзеге асуы тиімді:

- коррупциямен күресте тиімді құрал ретінде Электронды Үкіметтің артықшылығын насихаттау;

- Үкіметтік емес ұйымдарды халықтың әлеуметтік қорғалмаған бөлігін ақпаратқа (соның ішінде электронды Үкіметке) тең қол жетімдігін қамтамасыз ету мақсатында компьютерлік сауаттылықты жоғарлату ісіне жұмылдыру;

- Қоғам өкілдері мен азаматтарды сыбайлас жемқорлыққа қарсы нормативтік құқықтық актілер және олардың жобаларына сараптама жүргізуді оқытуды қарастыру;

- Қоғамдық-құқықтық технологияларды қолдану – қоғамдық бақылау мен қоғамдықтергеу. Оның тиімді механизмі ретінде ақпаратты тексеру, оны талдау, одан кейін жариялауды ұсынуға болады. Сыбайлас жемқорлық пен күрес мақсатында балама әдісті де қолдануға болады: тексерілген және құқықтық сараптамадан өткен ақпарат әуелі тиісті құзырлы органға тапсырылуға тиіс. Алайда олар бұл ақпараттың БАҚ-да жарияланатындығы туралы ескертілу қажет. Мұндай әдістің тиімділігі, біріншіден, қылмыскерлердің маңызды құжаттарды жойып жібермеуіне, екінші жағынан, құқық қорғау органдарының сыбайлас болмауына септігін тигізеді. Мұндағы басты кемшілік, азаматтық қоғам институттарының материалдық-техникалық базасының төмендігі.

Сондықтан, біздің пікірімізше, мемлекет мүлкін ұрлаған шенеуліктерді әшкерелеген үшін азаматтық қоғам институттарына көлемді сыйақы төлеу заңмен бекітілсе. Бұл қаражат негізінде сыбайлас жемқорлықпен күресте жаңа технологияларды қолдануға, кәсіби мамандарды тартуға мүмкіндік беререді.

Сонымен қатар қоғамның белсенділігін арттыру үшін:

- орта мектептерде, ЖОО да кеңінен дамытып, арнайы Орталықтар құруды ұсынамыз. Мұнда адам құқықтары, құқықтық білім, азаматтық қоғам, әлеуметтік серіктестік, сыбайлас жемқорлықтың алдыналу тақырыптары арнайы оқытылса. –шетелдердің үздік тәжірибесін қолдануды ұсынамыз. Мысалы, Сингапур елі сыбайлас жемқорлыққа қатысты ең «таза» мемлекеттердің қатарында. Сыбайлас жемқорлық әрекеттеріне жақын мемлекеттік органдардың жұмыс істеу әдіс-тәсілдерін басқару жүйесіндегі «әлсіз тұстарын» айқындау мақсатында зерттейді. Егер жемқорлық әрекеттерін тудыратын жағдайлар табылса, Бюро бұл органдардың басшыларына тиісті шараларды қолдануды ұсынады. Финляндияда ешқашан сыбайлас жемқорлық туралы арнайы заң немесе оны қадағалайтын арнайы органдар құрылмаған. Мұнда БАҚ азаматтық бақылаудың тиімді құралы рөлін атқарады және сыбайлас жемқорлық туралы фактілерді толығымен жария етіп отырады. Бұл ел өкіметі БАҚна үнемі назар аударып, жауап қайтарып отырады. Сыбайлас жемқорлықпен күресте Жапондық тәжірибе арнайы заң болудың қажет еместігін дәлелдейді. 2001 жылдан бастап Жапонияда «Ақпаратты жарияету» туралы Заң күшіне еніп, кезкелген азаматқа үкіметтегі ресми ақпаратқа қолжетімділік кепілетілген. Егер үкімет бірсе бептер мен ақпаратты беруге қарсы болса, азаматтар Бақылау жөніндегі Кеңеске апелляция беруге құқылы. Осының арқасында қоғамдық топтар бірнеше коррупциялық қылмыстарды ашуға көмектесті. Қорытакеле, коррупцияға қарсы іс-қимылда билік өкілдері қоғамның және азаматтардың белсене қатысуын ынталандыру қажет. Сонымен қатар, халықтың құқықтық мәдениетін қалыптастыруда, коррупциямен күрес мәселесінде халық пен билікті жақындатуды мемлекет емес, қоғамның белсенділік танытқаны тиімді деп есептейміз. Сондықтан барлық Қазақстан Республикасы азаматтарының сыбайлас жемқорлық пен күресу азаматтық борышы және міндеті деп білу керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Электрондық ресурс: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U020000839_Әділет Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі
2. Ағыбаев А. Сыбайлас жемқорлықпен күрес – мемлекетіміздің дамуына қосылған үлес. Заң. 2012, №7, 17 б.)
3. Россия на новом переломе: страх и тревоги / под ред. Горшкова М. К., Петухова В.В. М., 2009. С.24
4. Кабанов П.А. Основные формы взаимодействия институтов гражданского общества с органами власти в сфере противодействия коррупции/ П.А. Кабанов // Инновации в государстве и праве России: материалы Междунар. науч.-практ. конф., Ниж. Новгород, 14-15 апр. 2011 г./ Нижегород. гос. ун-т им. Н. И. Лобачевского. -Н. Новгород, 2011. - С. 388-392
5. Электрондық ресурс: веб-сайт BNews.kz «www.bnews.kz».
6. Пустовалова И.Н. Формирование правосознания - основное условие деинституализации коррупционных отношений [Электронный ресурс]. Режим доступа: [http:// www.advokat-natarius.ru/s27](http://www.advokat-natarius.ru/s27) (дата обращения: 19.05.2013).
7. Ибрагимова Е.М., Хамдеев А.Р. Сущность понятия антикоррупционная культура и ее функции // Современные проблемы науки и образования. 2013, № 3; URL: www.science-education.ru/109-9329 (дата обращения: 23.11.2015).

Аннотация: В данной статье автор описывая проведение в стране множество мероприятий по профилактике и предупреждению коррупционных правонарушений, определяет важную роль общества, обосновывает необходимость взаимодействия государственных органов и общества в борьбе с коррупцией. Автор в качестве основных причин слабого участия граждан и НПО или неэффективного участия в предупредительных мероприятиях антикоррупционного характера, называет такие как бессилие и недееспособность общества, не достаточное развитие в стране журналистского расследования. Автор в качестве одного из путей называет формирование антикоррупционной культуры. Описывая важность развития психологических аспектов антикоррупционной культуры автор называет ее основные признаки. На основе изучения практики участия общества в борьбе и предупреждении коррупции, автором предлагаются пути совершенствования их взаимодействия государственными органами.

Abstract: In this article, the author describes the conduct of many activities in the country for the prevention and prevention of corruption offenses, defines the important role of society, substantiates the need for interaction between government bodies and society in the fight against corruption. The author as the main reasons for the weak participation of citizens and NGOs or ineffective participation in preventive measures of an anti-corruption nature, calls such as impotence and incapacity of society, insufficient development of journalistic investigation in the country. The author calls the formation of an anti-corruption culture as one of the ways. Describing the importance of developing the psychological aspects of the anti-corruption culture, the author calls its main features. Based on the study of the practice of public participation in the fight and the prevention of corruption, the author suggests ways to improve their interaction with state bodies.

ЭКОНОМИКА – ЭКОНОМИКА –ECONOMY

UDC 330.47

¹Filin S.A.,²Zhussipova E.E.

¹doctor of economics, professor of the Russian economic university of G.V.Plehanova.
Moscow, Russian Federation

²PhD in Economics of the M.Auezov SKSU. Shymkent, Kazakhstan

DIGITALIZATION OF THE ECONOMY AS AN EFFECTIVE MECHANISM FOR IMPROVING THE COMPETITIVENESS AND WELFARE OF KAZAKHSTAN

Abstract: In this scientific article, the authors attempt to assess the impact of digitalization on these drivers of socio-economic development and well-being in a group of developed and developing countries, including Kazakhstan, and also provide comparisons between the processes and methods of digitalization of Kazakhstan and other developed countries. The relevance of determining the effects of the rapid introduction of digitalization in developed and developing countries, including Kazakhstan, predetermined the purpose of the study. At the same time, it is expected that the use of digital technologies means a transition to a completely new development trajectory, which provides for the creation of a digital economy in Kazakhstan, which will accelerate the pace of development of the country. However, the rapid development of information technologies on a global scale dictates its own rules and requires an adequate and timely response from our government. Therefore, it is necessary to take the next step – to initiate the process of transformation of key sectors of the national economy, education, health care, as well as the sphere of interaction between the state and business.

Keywords: economy digitalization, digital evolution index, e-government development index, digital trust level, digital literacy, developed countries, developing countries

Introduction.

Digitalization is one of the key trends in the global economy. Countries with the strongest economies in the world have included a digitalization program in their economic development strategy. Also, Kazakhstan adopted the State Program “Information Kazakhstan 2020”, approved in 2013, which became the foundation for the digital transformation of the country's economy and contributed to the development of the following factors: transition to the information society, improving public administration, creating institutions of “open and mobile government”, increasing the availability of information infrastructure not only for corporate structures, but also for citizens of the country. The state program “Information Kazakhstan 2020” includes 83 target indicators and 257 events. According to the results of three years of implementation of the State program “Information Kazakhstan 2020”, 40% performance has already been achieved. However, the rapid development of information technology on a global scale dictates its own rules and requires an adequate and timely response from our government. Therefore, it is necessary to take the next step - to initiate in time the process of transformation of key sectors of the national economy, education, healthcare, as well as the sphere of interaction between the state, community and business [1]. At the same time, the importance of monitoring the dynamics of digitalization processes and the degree of its impact on welfare is of paramount importance for all countries involved in the global community. Currently, there are practically no studies that comprehensively assess the institutional, cultural, economic, educational, and infrastructural consequences of digitalization. An attempt is made to evaluate the impact of digitalization on these drivers of socio-economic development and on welfare in a group of developed and developing countries, including Kazakhstan.

Theoretical analysis.

Digitalization of the global economy has entered an active phase of implementation at the country level in the last 10-15 years. One of the practice-oriented illustrations is the active implementation of the concepts of the “Third Industrial Revolution”, “Industry 4.0” and other

approaches to integration into government programs and business strategies. Thus, the effects of the dynamics of the introduction of digitalization and its impact on socio-economic results and the well-being of society are becoming priority for all regions involved in global sustainable development.

Today, integration into the world of digital technology determines the success of both business and consumer transactions. According to a McKinsey study, digital data currently has a greater effect on GDP growth than traditional trade in goods and services [4]. Indeed, many countries have identified key priorities in their development strategies based on methods to increase competitiveness by achieving a digital advantage in the global market. So, in Europe, the Entrepreneurship 2020 action plan has been introduced. The European Commission is stimulating the use of opportunities offered by the digital revolution, encouraging innovative transformations of existing businesses and supporting digital enterprises in Europe [5].

The European Commission also proposes between 2021–2027 years to create the first Digital Europe program, in which 9.2 billion euros will be invested to strengthen the position of the countries of this region in such advanced areas as supercomputers, artificial intelligence, cybersecurity and e-government.

In Germany, the digitalization level has reached a high level: more than 60% of purchases are made through online services, more than 80% of bookings are also made via the Internet [6].

In turn, in the United States, state programs are working: “Digital Attache”, the purpose of which is to provide assistance and support to US enterprises, which allows us to successfully solve digital policy issues and problems in foreign digital markets, and also helps to increase product exports through global e-commerce channels; “Privacy Shield” initiative between the EU and the US [7]. In developed Asia, in particular Singapore, the impact of digitalization contributes to the development of digitalization as much as possible, most of the initiatives taken at the state level:

- supporting the initiative “Singapore of the Future”. Development and attempt to apply and test new solutions in the field of education, healthcare, public sector;
- “The Smart Nation” program, aimed at solving the problems of healthcare, housing and the transport network;
- Jules program aimed at teaching children the basics of digital literacy;
- Virtual Singapore program, which is the collection of data and the creation of a single ecosystem in the city [8].

In turn, in Kazakhstan, the implementation of the State Program “Digital Kazakhstan” is carried out in five key areas:

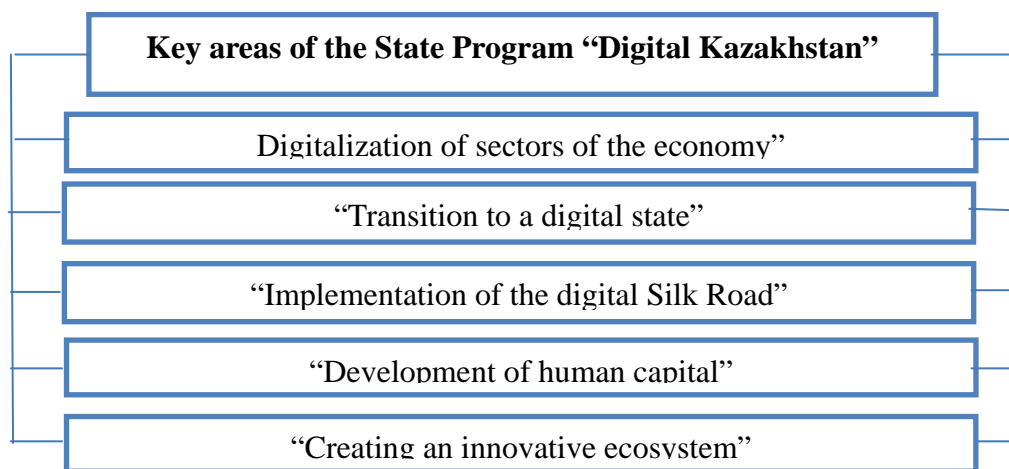

Fig.1. Key areas of the State Program “Digital Kazakhstan” (compiled from [1])

Five main areas of program implementation:

1. “Digitalization of sectors of the economy” - the direction of transformation of traditional sectors of the economy of the Republic of Kazakhstan using breakthrough technologies and opportunities that will increase labor productivity and lead to an increase in capitalization.
2. “Transition to a digital state” - the direction of transforming the functions of the state as an infrastructure for the provision of services to the population and business, anticipating its needs.
3. “Implementation of the digital Silk Road” - a direction for the development of high-speed and secure infrastructure for the transmission, storage and processing of data.
4. “Development of human capital” - the direction of transformation, encompassing the creation of the so-called creative society to ensure the transition to new realities - the knowledge economy.
5. “Creating an innovative ecosystem” - the direction of creating conditions for the development of technological entrepreneurship and innovation with stable and horizontal connections between business, the scientific field and the state. The state will act as a catalyst for the ecosystem, capable of generating, adapting and introducing innovations into production.

Experimental part. The development of society is on the verge of the fourth digital evolution, which is based on the Internet connection not only of people, but also mechanisms, complex devices, as well as the integration of business processes with artificial intelligence.

Despite the tight integration into the life of modern society, the theoretical foundations of the digital economy are still rather poorly formalized in academic research and interstate documentation.

The history of digitalization is heterogeneous; its formation depends on the level of integration of innovations in groups of countries. Researchers at the Columbia Institute of Business highlight three stages of digital evolution (Figure 2).

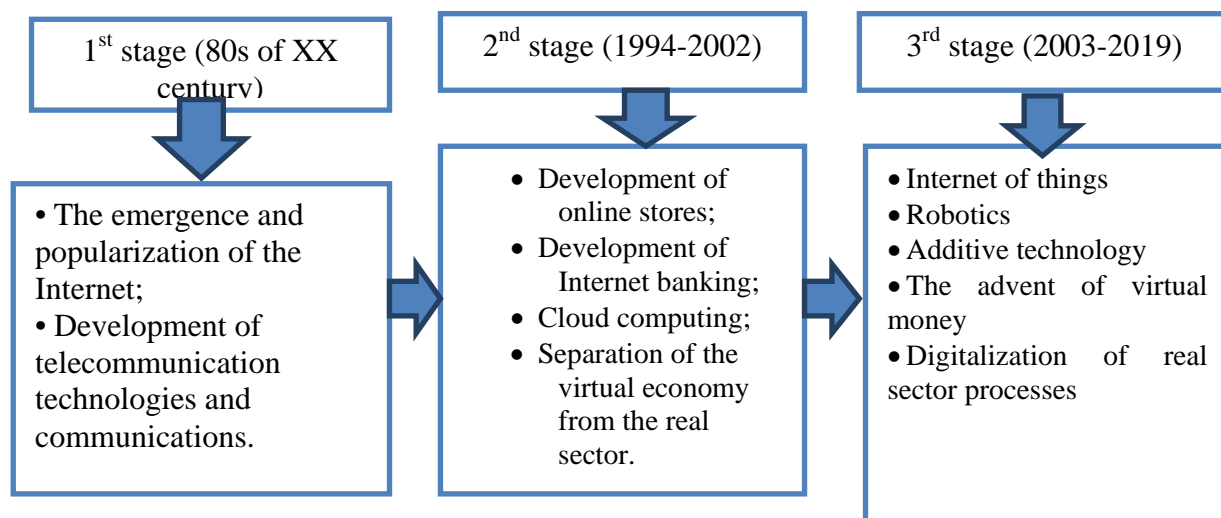

Fig.2. The stages of digitalization of the economy in the world (compiled by [3])

The digital economy is an economy that enables the functioning and provision of trade in goods and services via the Internet. The digital economy is a platform connected to each other that allows using a huge number of ways to reach the end user, as well as creating difficulties in excluding certain players (competitors).

Results and its discussion

Digital society is a modern stage in the development of civilization, characterized by the dominant role of knowledge and information in all spheres of society, the decisive impact of ICT (information and telecommunication infrastructure) on people's lifestyles, their education and work, as well as on the interaction of the state, business and society. Digital skills are the basis

for the growth of all sectors of the economy and are vital to ensure the possibility of integrating a digital society and gaining access to public and private digital services, as well as to increase competitiveness and productivity (Digital Kazakhstan State Program for 2017-2020). Only through the comprehensive transformation in Kazakhstan a greater effect can be achieved, a deeper and more comprehensive involvement in the digitalization process of all the main economic agents.

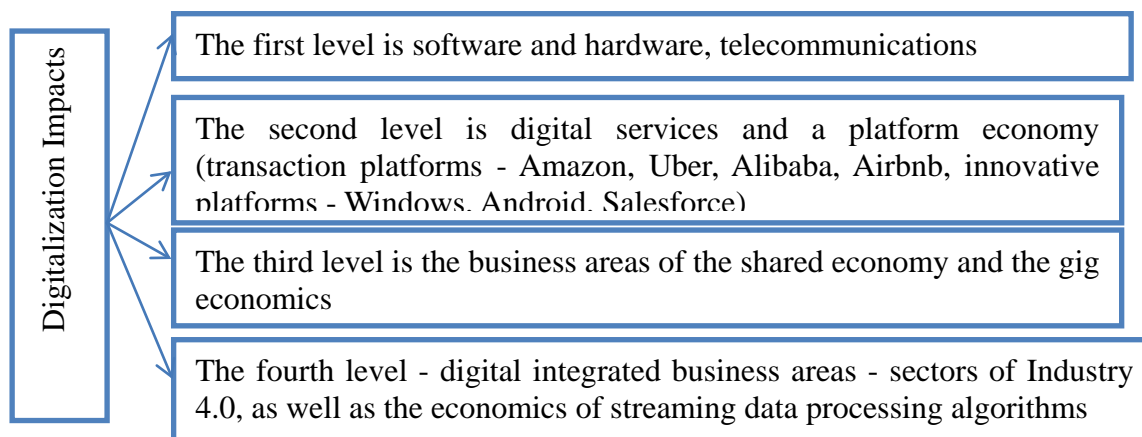

Fig.3. Areas of economic transformation

The objects of the influence of digitalization can also be divided into four levels. The first level is software and hardware, telecommunications [4]. The second level is digital services and platform economy (transactional platforms - Amazon, Uber, Alibaba, Airbnb, innovative platforms - Windows, Android, Salesforce) [8].

The third level includes the business areas of the shared economy and the gig economy. Gig economy- based on one simple principle. Everything you own should be beneficial. In this case, financial gain. Experts around the world call gig economy the economy of the future.

At the fourth level are digital integrated business areas - sectors of Industry 4.0, as well as the economics of stream data processing algorithms. Spheres and directions are presented in Figure 3.

Thus, we can conclude that the influence of the digital economy has gone far beyond the scope of traditional technological sectors, and, therefore, hypothetically, the digital economy can affect almost all areas of society, depending on the degree of its development in a particular country in the world.

In addition to being directly involved in the transformation of objects and areas of the global economy, digitalization directly affects the state, society and business. We turn to the World Bank Group's 2016 World Development Report, which is dedicated to digital dividends, which states that in order to strengthen the foundation of digitalization, it is necessary to do an aspect on three key components: integration, efficiency and innovation.

According to the results of a study by Boston Consulting Group (BCG), reflected in the article "Kazakhstan on the path to the digital economy", Kazakhstan ranked 50th in the ranking of 85 countries in 2016 in terms of digitalization of the economy and is in the group with an emerging digital economy. The digital divide between leading countries and lagging countries is increasing year by year. The key to maintaining the competitiveness of the economy of Kazakhstan is the development of the digital component through the joint efforts of the state and business, including in such sectors as industrial, transport and logistics infrastructure, agriculture, subsoil use, energy, education and healthcare.

Conclusion

Thus, the state program - "Digital Kazakhstan" has become an important tool in the

development of modern Kazakhstan. It is designed for 2017-2020 and has strategic importance for the country. The main goal of the program is “improving the quality of life of the population and the competitiveness of the economy of Kazakhstan through the progressive development of the digital ecosystem”. It is no accident that the basis for its development was the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated February 1, 2010 No. 922 “On the Strategic Plan for the Development of the Republic of Kazakhstan until 2020”.

The effects of digitalization on the socio-economic development of Kazakhstan are significant in the framework of the results. In the project of the state program “Digital Kazakhstan”, which was published in 2016 by Zerde National Infocommunication Holding JSC, in 2017, 12 billion tenge were to be spent on projects under the state program, in 2018 - 57.3 billion tenge, in 2019 - 25.7 billion tenge, in 2020 - 37.9 billion tenge, finally, in 2021 - 17.8 billion tenge. As a result, it is planned to total the budget of more than 150 billion tenge.

Also in Kazakhstan, a number of elements of the innovation ecosystem have already been created, the SEZ “PIT Alatau”, AEO “Nazarbayev University” are functioning, and the international technology park Astana hub has been launched. 3/4 of the country's adult population has a basic level of digital literacy; more than 3/4 have Internet access [1].

According to the Kapital.kz business information center, 35 billion tenge was spent from the republican budget over the past 2 years of work on the implementation of the State program “Digital Kazakhstan”. The economic effect of the ongoing digitalization work amounted to 803 billion tenge. “32.8 billion tenge was attracted to the innovation ecosystem. Considering related industries, 120 thousand jobs were created. Moreover, 78 thousand of them appeared in 2019.”

Thus, digitalization has an impact on all sectors and will lead to a change in the structure of the economy of Kazakhstan as a whole by diversifying and unlocking the potential of non-primary industries, stimulating startup activity and opening new industries.

Reference :

1. Gosudarstvennaya programma «Tsifrovoy Kazakhstan», 12 dekabrya 2017 goda, Postanovleniye Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan, № 827 [State program "Digital Kazakhstan", December 12, 2017, [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan, No.827]
2. Kazakhstan: global'naya konkurentosposobnost'» ot 31 yanvarya 2017g. [Message from Elbasy of the Republic of Kazakhstan “Third Modernization of Kazakhstan: Global Competitiveness”] dated January 31, 2017
3. Danilova N.F., Sarayeva I.V. Global'noye tsifrovoye prostranstvo. Perspektivy i ugrozy dlya ekonomicheskogo razvitiya stran // Izvestiya Saratovskogo universiteta. 2019. № 3. S. 4–6 [Danilova N.F., Saraeva I.V. Global digital space. Prospects and threats for the economic development of countries] // News of the Saratov University. 2019. No 3. S. 4–6
4. Kats R. Sotsial'noye i ekonomicheskoye vliyaniye tsifrovoy transformatsii na ekonomiku // Tsifrovaya real'nost'. 2017. № 6. S. 5–9. (Kats R. Social and economic impact of digital transformation on the economy // [Digital reality]. 2017. No. 6. P. 5–9.
5. Thorsten, H. (2014). German digitalization consumer report 2014. London: IQUL, 38.
6. Gladkov, V.O. (2016). V.S. Shanonirovanaprogramma Digital Economy Agenda po podderzhke pravitel'stvom razrabotki novykh tekhnologiy [The USA announced the Digital Economy Agenda program to support new technologies development]. JSON TV. Retrieved from: http://json.tv/tech_trend_find/v-ssha-anonsirovana-programma-digital-economy-agenda-po-podderzhke-pravitel'stvom-razrabotki-novykh-tehnologiy-20160322120154 (Date of access: 12.02.2020). (In Russ.)
7. Bloomberg, J. (2018). Digitization, digitalization, and digital transformation: confuse them at your peril. Retrieved from <https://www.forbes.com/sites/jasonbloomberg/2018/04/29/digitizationdigitalization-and-digital-transformation-confuse-them-at-your-peril/#5785d1522f2c> (Date of access: 20.02.2020).

8.Dahlman, C., Mealy, S. &Werleminger, M. (2016). Harnessing the digital economy for developing countries. Boulogne-Billancourt.: OECD Development Centre,

Түйін: Бұл ғылыми мақалада авторлар осы әлеуметтік-экономикалық даму драйверлеріне және дамыған және дамушы елдер, оның ішінде Қазақстанның әл-ауқатына цифрландырудың әсерін бағалауға әрекет жасады, сондай-ақ Қазақстан мен басқа да дамыған мемлекеттердің цифрлануын жүзеге асыру процестері мен әдістері арасындағы салыстыру келтіріледі. Дамыған және дамушы елдерде, соның ішінде Қазақстанда цифрландыруды жылдам енгізуден әсерлерді анықтаудың өзектілігі зерттеу мақсатын анықтады. Сонымен қатар, сандық технологияларды пайдалану елдің даму қарқынын жеделдетуге мүмкіндік беретін Қазақстанда цифрлық экономиканы құруды көздейтін дамудың мүлдем жаңа траекториясына көшуді білдіреді. Алайда, жаһандық ауқымда ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы өз ережелерін талап етеді және біздің Үкімет тарапынан барабар және уақтылы реакцияны талап етеді. Сондықтан келесі қадам жасау қажет – ұлттық экономиканың, білім берудің, денсаулық сақтаудың негізгі салаларын, сондай-ақ мемлекеттің жеке меншік пен бизнестің өзара іс-қимыл саласын қайта құру процесіне уақытында бастамашылық ету.

Аннотация:В этой научной статье авторами предпринята попытка оценить влияние цифровизации на данные драйверы социально-экономического развития и на благосостояние в группе развитых и развивающихся стран, в том числе Казахстана, а также приводятся сравнения между процессами и методами осуществления цифровизации Казахстана и других развитых государств.Актуальность определения эффектов от стремительного внедрения цифровизации в развитых и развивающихся странах, в том числе в Казахстане предопределила цель исследования.В то же время, предполагается, использование цифровых технологий означает переход на совершенно новую траекторию развития, которая предусматривает создание цифровой экономики в Казахстане, которая позволит ускорить темпы развития страны.Однако стремительное развитие информационных технологий в глобальных масштабах диктует свои правила и требует адекватной и своевременной реакции со стороны нашего правительства.Поэтому необходимо сделать следующий шаг –вовремя инициировать процесс преобразования ключевых отраслей национальной экономики, образования, здравоохранения, а также сферы взаимодействия государства сообществом и бизнесом.

ӘОЖ 005.915(574)

Калтаева Д.Б., Кальбаева Н.Т.

магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫН ЦИФРЛАНДЫРУ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕ

Түйін: Мақалада Қазақстанда қазіргі кезеңдегі цифрландыруды дамыту мүмкіндіктері қарастырылған. Бүгінгі таңда цифрландыру экономикалық дамудың басты бағыттарының бірі болып табылады. Цифрлық технологияларды дамыту бүкіл еуразиялық экономикалық кеңістіктің басымдығы ретінде қарастырылады. Қазақстанда «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасы жасалып, іске асырылып келеді. Ол елдегі технологияның қарқынды өсуіне, экономиканың дамуына және сол саладағы қызмет көрсетудің электронды форматына көшуге және жандандыруға негіз болуы керек. Қолданыстағы экономиканы цифрландыру, яғни нақты сектордағы нақты жобалардан тұратын, экономиканың қолданыстағы секторларын, мемлекеттік органдарды цифрландыру және технологиялық қайта жарақтандыру бойынша жобаларды іске қосу және цифрлық инфрақұрылымды дамыту үшін прагматикалық бастаманы қамтамасыз етудің басты қозғалысы. Әрбір мемлекеттегі цифрлық экономиканың қазіргі жағдайы мен өсу қарқыны талданып, зерделенді. Цифрландыруға кешенді тәсілді іске асыру, тау-кен өндіру саласы мен АӨК цифрландыру, сондай-ақ сандық Мемлекеттік қызметтер мен АКТ-инфрақұрылымды одан әрі

дамытудың негізгі проблемалары анықталды. Адам капиталын дамытуға және инновациялық экожүйені құруға ерекше көңіл бөлінеді.

Кілттік сөздер: цифрлық технология, цифрлық Қазақстан, ақпараттық-коммуникациялық технология, цифрлық экономика, цифрлы трансформация, инновациялық экожүйе

Кіріспе. Цифрлық трансформация идеяларымен бүкіл әлем қамтылған. Қазіргі әлемде сандық технологиялар елдер экономикасын дамытуда аса маңызды рөл атқарады. Цифрлық технологиялар бірқатар артықшылықтарды берді: халық пен бизнестің мемлекеттік қызметтерге қол жеткізуін жеңілдету, ақпарат алмасуды жеделдету, бизнесті жүргізу үшін жаңа мүмкіндіктер пайда болу, жаңа сандық өнімдер мен тағы басқаларды құру.

Соңғы онжылдықта әлем жаңа үлгідегі экономикаға тез жылжып келеді, онда оны қалыптастырудың негізгі құралы сандық технологиялар болып табылады. Жеке және мемлекеттік секторлардың жұмысында ақпараттық технологиялардың рөлін кеңейту Цифрлық мемлекетке көшу үшін негіз болып табылады.

Жетекші әлемдік сарапшылардың болжамы бойынша 2020 жылы әлемдік экономиканың 25% сандық болады және мемлекетке, бизнес пен қоғамға тиімді, өзара іс-әрекет жасау үшін мүмкіндік беретін экономиканы цифрландыру технологияларын енгізу неғұрлым ауқымды және серпінді процеске айналуда.

Теориялық талдау. Қазақстанның Үкіметі мен мемлекеттік органдары қоғамды ақпараттандырудың және ұзақ мерзімді экономикалық өсуді анықтаудағы цифрлық технологияларды дамытудың маңыздылығын түсіне отырып, мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарының бірі ретінде осы саланы дамытуға белсенді қатысады.

2013 жылы бекітілген "Ақпараттық Қазақстан-2020" мемлекеттік бағдарламасы Қазақстан экономикасын сандық трансформациялау үшін негіз болды. Ол ақпараттық қоғамға көшуді дамытуға, мемлекеттік басқаруды жетілдіруге, "ашық және ұтқыр үкімет" институттарын құруға, корпоративтік құрылымдар үшін ғана емес, ел азаматтары үшін де ақпараттық инфрақұрылымға қолжетімділіктің өсуіне ықпал етті. Мемлекеттік бағдарламаны іске асырудың үш жылының нәтижесі бойынша оның 40% - ға орындалуға қол жеткізілді. Алайда, жаһандық ауқымда ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы өз ережелерін талап етеді және Қазақстан келесі қадам жасайды – "Цифрлық Қазақстан" жаңа мемлекеттік бағдарламасын әзірлейді.

Жаңа мемлекеттік бағдарламаның негізгі мақсаты - тұрақты экономикалық өсуге қол жеткізу, экономика мен ұлттың бәсекеге қабілеттілігін арттыру, халықтың өмір сүру сапасын жақсарту үшін цифрлық экожүйені прогрессивті дамыту.

Мемлекеттік бағдарламаны іске асыру төрт түйінді бағытта жүргізіледі: Цифрлық Жібек жолын іске асыру (бұл сенімді, қол жетімді, жоғары жылдамдықты және қорғалған цифрлық инфрақұрылымды дамыту), креативті қоғамды дамыту (бұл цифрлық экономика үшін құзыреттер мен дағдыларын дамыту, халықтың цифрлық сауаттылығын арттыру жөніндегі жұмыстарын жүргізу, салалар үшін АКТ мамандарын даярлау), экономика салаларындағы цифрлық қайта құрулар (бұл экономиканың түрлі салаларының бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін жаппай сандық технологияларды енгізу)), белсенді мемлекетке көшу (бұл электрондық және ұтқыр үкіметтік жүйені жетілдіру, мемлекеттік қызмет көрсету саласын оңтайландыру).

Тәжірибелік бөлім. Қазіргі уақытта цифрлы трансформация идеясы бүкіл әлемді қамтиды және көптеген елдерде цифрландыру дамудың стратегиялық басымдығы болып табылады.

Бүгінгі таңда әлемнің 15-тен астам елі цифрландырудың Ұлттық бағдарламаларын жүзеге асырады: Дания, Норвегия, Ұлыбритания, Канада, Германия, Сауд Арабиясы, Үндістан, Ресей, Қытай, Оңтүстік Корея, Малазия, Сингапур, Австралия, Жаңа Зеландия және Қазақстан Республикасы

Қытай өзінің "Интернет плюс" бағдарламасында сандық индустрияны дәстүрлі индустриямен біріктіреді. Сингапур "ақылды экономиканы" қалыптастырады, Канада Торонто қаласында АКТ-хабын құрады, оның драйвері акт болады. Ал Оңтүстік Кореяның "Креативті экономика" бағдарламасында адами капиталды дамытуға, кәсіпкерлік пен акт жетістіктерін таратуға бағдарланады, ал Дания мемлекеттік секторды цифрландыруға бағытталады.

Мемлекет нақты технологияларды жедел дамыту есебінен елде "сандық секіруді" қамтамасыз ете алады. Мұндай жағдайларда мемлекет инвестицияларға ұзақ мерзімді қайтаруды, бәсекелестік ұстанымды, трендтерді бағалауды негізге ала отырып, қаржыландырудың негізгі, неғұрлым перспективалы бағыттарын айқындайтын инвестор рөлін өзіне алады, сондай-ақ кадрларды білім беру және қайта мамандандыру сияқты табыстың іргелі шарттарына салым жасайды.

Оңтүстік Кореяда мемлекеттің белсенді ұстанымында тірек компаниялар серпінді цифрлық технологияларға инвестицияларды өз бетінше жүзеге асыра бастайды. Осылайша, елдің ірі телеком-операторларының бірі - SKT - жасанды интеллект технологиясы мен "Заттар интернетіне" 4 млрд доллардан астам инвестиция салуға ниет білдірді. Оператор жаңа технологияларды дамытуда серіктестік қажеттілігін атап өтеді, сондай-ақ нүктелік шешімдерді әзірлеу үшін жергілікті стартаптарды тартуды жоспарлап отыр.

Нәтижелер мен талқылау. Digital Evolution Index 2019 рейтингі түрлі елдердің сандық экономикасын дамытудағы прогресті, сондай-ақ жаһандық желіні миллиард адамдардың өміріне интеграциялау деңгейін көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері бойынша Сингапур, Ұлыбритания, Жаңа Зеландия, БАӘ, Эстония, Гонконг, Жапония және Израиль "сандық элитаға" айналды: бұл елдер цифрлық дамудың жоғары деңгейімен және жылдам қарқынымен сипатталады. Осы прогрессивті нарықтарға инновацияларды енгізудің осындай жылдамдығының арқасында табысты технологиялық прогрестің үлгісі және болашақ өсу үшін бағдарлар бола алады.

Норвегия, Швеция, Швейцария, Дания, Финляндия, Сингапур, Оңтүстік Корея, Ұлыбритания, Гонконг, АҚШ сандық экономикасы неғұрлым дамыған ТОП-10 елдің қатарына кіреді.

Әрбір мемлекеттегі цифрлық экономиканың қазіргі жағдайы мен өсу қарқынын талдап, зерттеу бойынша елдерді 4 топқа бөлді:

Көшбасшылар: Сингапур, Ұлыбритания, Жаңа Зеландия, БАӘ, Эстония, Гонконг, Жапония және Израиль сандық дамудың жоғары қарқынын көрсетіп, оны сақтап, инновацияларды таратуда көш бастап келеді.

Өсу қарқынын баяулататын: Оңтүстік Корея, Австралия, сондай-ақ Батыс Еуропа мен Скандинавиядағы елдер ұзақ уақыт бойы тұрақты өсуді көрсетті, бірақ қазір даму қарқынын айтарлықтай төмендетті. Инновацияларды енгізбестен, бұл мемлекеттер цифрландыру көшбасшыларынан қалыс қалу қаупі бар.

Перспективалы: дигитализация деңгейінің салыстырмалы төмендігіне қарамастан, бұл мемлекеттер сандық даму шыңында тұр және тұрақты өсу қарқынын көрсетіп отыр, бұл инвесторларды тартады. Қытай, Кения, Ресей, Үндістан, Малайзия, Филиппин, Индонезия, Бразилия, Колумбия, Чили, Мексика жетекші орынға ие болуы мүмкін әлеуетке ие.

Проблемалық: ОАР, Перу, Египет, Греция, Пәкістан сияқты елдер сандық дамудың төмен деңгейімен және баяу өсу қарқынымен байланысты күрделі сын-қатерлерге тап болады.

БҰҰ қамқорлығымен есептелетін акт дамуының негізгі әлемдік рейтингісінде – ICT Development Index – Қазақстан 2018 жылы өз жағдайын 2017 жылдан бастап өзгертпей, 175-тен 52-ші орынды иеленді. Бағдарламаны және басқа да стратегиялық бағыттарды іске

асыру нәтижесінде ел рейтингте 2022 жылға қарай 30-орынға дейін, 2025 жылға қарай 25-орынға және 2050 жылға қарай 15-орынға дейін көтеріледі.

Қазақстан сондай-ақ ағымдағы цифрландыру деңгейі тұрғысынан the Boston Consulting Group халықаралық консалтингтік компаниясының e-intensity рейтингісінде қуып жетуші ел болып табылады. Бағдарламада қуып жетуші мәртебені еңсеру үшін әлем елдерінің күн тәртібінде тұрған цифрландырудың барлық бағыттары бойынша Революциялық, серпінді іс-шаралардың болуы талап етіледі. Бұл бағыттар экономиканың дәстүрлі салаларын цифрлық трансформациялауды, адами капиталды дамытуды, мемлекеттік органдардың қызметін цифрландыруды, цифрлық инфрақұрылымды дамытуды, сондай-ақ Цифрлық технологиялар саласындағы кәсіпкерліктің экожүйесін дамыту саласындағы серпілісті және соның салдарынан экономиканың нақты секторында өндіріс модельдерінің өзгеруін және қосылған құнды құруды қамтиды.

Сонымен бірге Қазақстан "нөлден" бастай алмайды. 90-шы жылдары Үдемелі индустриялық-инновациялық даму жөніндегі мемлекеттік бағдарлама басталды, "Болашақ" халықаралық білім беру бағдарламасы бастамашылық етілді, 2005 жылы "электрондық үкіметті" қалыптастыру басталды. Сондай-ақ, Қазақстанда инновациялық экожүйенің бірқатар элементтері құрылды, "Алатау ИТП АЭА", "Назарбаев Университеті" АҚ жұмыс істейді, Astana hub халықаралық технопаркi іске қосылды.

Біздің еліміздің ересек халқының 3/4 сандық сауаттылықтың базалық деңгейі бар, 3/4 – тен астам-Интернетке қол жеткізе алады. Бұл бағдарламаны жүзеге асыруда біз бас тарта алатын маңызды база. Мәселен, Оңтүстік Кореяның жалпы ішкі өніміндегі Ақпараттық технологиялар саласының үлесі 9% — ды, Жапонияда — 5,5% — ды, Қытай мен Үндістанда-4,7% - ды, ал Өзбекстанда-барлығы 2,2% - ды құрайды. Халықаралық электр байланысы одағы есебінің нәтижелері бойынша 2018 жылғы ақпараттық-коммуникациялық даму индексіне Қазақстан әлемнің 176 елінің ішінде 52-орында.

Сонымен қатар, ТМД аймағында Қазақстан Беларусь (32 орын) мен Ресейден (45 орын) кейін 3-орынға жайғасып, көшбасшылар үштігіне кіреді. Алдын ала есептеу бойынша 2025 жылға қарай экономиканы цифрландырудан Тікелей нәтиже 1,7 – 2,2 трлн. теңгеге қосымша құн құруға мүмкіндік береді. осылайша, жеке инвестицияларды ескере отырып, инвестициялардың жалпы көлеміне 2025 жылға қарай 4,8 – 6,4 есе инвестициядан қайтаруды қамтамасыз ете отырып. Цифрландыру барлық секторларға әсер етеді және шикізат емес салалардың әлеуетін әртараптандыру және ашу, стартап-белсенділікті ынталандыру және "жаңа салаларды" ашу жолымен тұтастай алғанда Қазақстан экономикасының құрылымын өзгертуге алып келеді. Бұл ретте түрлі салаларда цифрлық технологиялардың ықпал ету дәрежесі бірдей емес-құнды құрудың ең үлкен әлеуеті Қазақстан экономикасының дәстүрлі салалары, оның ішінде шикізат секторы шеңберінде болжанып отыр, сондай-ақ электрондық саудада, ат-секторында және қаржы индустриясында құнды құрудың принципті жаңа мүмкіндіктері ашылады.

2022 жылға қарай кәсіпорындар өндірісі көлемінің өсуіне цифрландырудың әсерін табысты іске асыру келесі жетістіктердің болуын білдіреді:

- Басым салалардың әрқайсысында әлемнің ТОП-30 елінің деңгейіне дейін Еңбек өнімділігі деңгейін арттыру.
- Басым салаларда бәсекеге қабілетті экспорттық өндірістер.
- Ірі компанияларды капиталдандырудың принципті жаңа деңгейге шығуы.
- Дамыған жергілікті электрондық сауда.
- Көлеңкелі экономика үлесін әлемнің ТОП-30 елдерімен салыстыратын деңгейге дейін төмендету.

Қорытынды. Цифрлық технологияларды жаппай енгізу өнімділіктің өсуін қамтамасыз ету, олардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру жолымен, оның ішінде халықаралық нарықта дәстүрлі базалық салаларды дамытуға серпін береді. Осылайша,

цифрландыру нәтижесінде шикізат салаларында да, Агроөнеркәсіптік кешенде де сыртқы нарықтарға отандық экспорттың өсуі қамтамасыз етілетін болады, бұл өз кезегінде ірі өндірістік компанияларды капиталдандырудың өсуіне әкеледі. Сондай-ақ, өнімділікті арттыру үшін Бағдарлама 4.0 қолданылады.

Индустрия элементтері қолданылатын өнеркәсіптің базалық салаларын технологиялық қайта жарактандыру жөніндегі шаралар кешенін іске асыруды көздейді.

Қазақстан цифрландыруға кешенді тәсілді іске асыра отырып, тау-кен саласы мен АӨК цифрландыру, цифрлық мемлекеттік қызметтер мен АКТ-инфрақұрылымды одан әрі дамыту сияқты базалық элементтерге тоқталды. Адам капиталын дамыту және инновациялық экожүйені құру ерекше назарда.

Яғни, әңгіме "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасының бес негізгі бағыты туралы болып отыр және нәтиже мемлекет пен бизнестің бірлескен күш-жігеріне, сондай-ақ еліміздің әрбір азаматының тартылуына байланысты болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Послание Президента РК Н. А. Назарбаева народу Казахстана (14 декабря 2012 Г.) «Стратегия «Казахстан-2050» новый политический курс состоявшегося государства».
2. Электронные ресурс: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300001409> "ҚазАвтоЖол" ұлттық компаниясының" АҚ 2013 - 2022 жылдарға арналған даму стратегиясы.
3. Электронные ресурс:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300001409/compare>"ҚазАвтоЖол" ұлттық компаниясы" АҚ 2013 - 2022 жылдарға арналған даму стратегиясы.Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 26 желтоқсандағы № 1409 қаулысы.

Аннотация:В статье рассматриваются современные возможности развития цифровизации в Казахстане. Сегодня оцифровка является одним из основных направлений экономического развития. Развитие цифровых технологий рассматривается как приоритет всего евразийского экономического пространства. В Казахстане разрабатывается и реализуется программа «Цифровой Казахстан». Это должно стать основой для быстрого роста технологий в стране, развития экономики и перехода на электронный формат услуг на местах. Ключевой шаг в обеспечении прагматичной инициативы по оцифровке существующей экономики, то есть запуск существующих секторов экономики, правительственных проектов по оцифровке и технологическому переоснащению, а также развитие цифровой инфраструктуры, которая содержит конкретные проекты в реальном секторе. Текущее состояние и темпы роста цифровой экономики в каждой стране были проанализированы и проанализированы. Выявлены ключевые вопросы внедрения комплексного подхода к цифровизации, цифровизации горнодобывающей и агробизнесовой отраслей, а также дальнейшее развитие цифровой инфраструктуры государственных услуг и ИКТ. Особое внимание уделяется развитию человеческого капитала и созданию инновационной экосистемы.

Abstract:The article discusses modern opportunities for the development of digitalization in Kazakhstan. Today, digitization is one of the main directions of economic development. The development of digital technologies is considered as a priority of the entire Eurasian economic space. In Kazakhstan, the Digital Kazakhstan program is being developed and implemented. This should be the basis for the rapid growth of technology in the country, the development of the economy and the transition to an electronic format of local services. A key step is to ensure a pragmatic initiative to digitize the existing economy, i.e. launching existing sectors of the economy, government projects on digitization and technological re-equipment, as well as developing a digital infrastructure that contains specific projects in the real sector. The current state and growth rates of the digital economy in each country were analyzed and analyzed. The key issues of introducing an integrated approach to digitalization, digitalization of the mining and agribusiness sectors, as well as the further development of the digital infrastructure of public services and ICT are identified. Particular attention is paid to the development of human capital and the creation of an innovative ecosystem.

ӨЛКЕТАНУ ЖӘНЕ ТҰЛҒАТАНУ – КРАЕВЕДЕНИЕ И ПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ – LOCAL HISTORY AND COGNITION OF PERSONALITY

ӘОЖ: 94.511

Жанысбекова Г.А., Ақылбеков Қ.М.

т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Қазақстан

«Тарих және педагогика» факультетінің

5В011400 – «Тарих» мамандығын 4 курс студенті, Шымкент, Қазақстан

ТАРИХИ ОРЫНДАРҒА МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ САЯХАТЫН ЖҮРГІЗУДІҢ ЖАҢАШЫЛ ТҮРЛЕРІ

Түйін. Тарихи өлкетанулық саяхаттарды жүргізу Қазақстан тарихын, жергілікті шоғырлық тарихты, тарихи орындарды, республикалық 100 қасиетті орындарға енген ұлттық тарихымыздың жауһарларын орта мектеп оқушылары мен арнайы орта білім алушыларға таныстыру жұмысы үлкен жауапкершілік жүктейді. Қазіргі цифрлік технология мен компьютерлік бағдарламалар және мобильді қосымшалар дамыған кезеңде ескі әдістер бойынша сүреңсіз баяндау – оқушылардың танымдық белсенділігін төмендететін кері фактуге айналып отырғандығы шындық.

Сондықтан, саяхатқа шыққан оқушы назарын таным материалдары мен нысандарына жоғары қызығушылықпен ұстап тұру мақсатында саяхат жасауды жоспарлап ұйымдастыруда да жаңашылдық және креативтілік қажеттілігі бой көрсетіп отыр. Жаңашыл саяхаттар мен экскурсиялардың түрлері белсенді саяхат және интербелсенді саяхат түрлеріне бөлінеді. Ұсынылып отырылған мақалада интербелсенді саяхатты жүргізудің қажеттілігі негізделеді, әдіс-тәсілдері мен технологиясы талданады.

Кілттік сөздер. тарихи орындар, өлкетану, экскурсия, саяхат, классикалық саяхат, жаңашыл саяхат, квест-саяхат, саяхатшы

Классикалық танымдық экскурсия жүргізудің ерекшеліктері

Кеңестік кезеңнен бізге дейін келіп жеткен классикалық саяхаттардың түрі – саяхат жүргізуші мен саяхаттаушылардың арасындағы пассивті қарым-қатынас жасауды ғана қарастырады. Классикалық түрдегі саяхат – қарастырылып отырылған нысан туралы біржақты баяндаулар мен әңгімелеу екендігін білеміз. Мұндай классикалық саяхат кезінде тарихи орындарға, музейлерге барған кезеңде оқушылардың танысу нысандарын негізінен көз рецепторлары негізгі құралға айналады, көзбен көру арқылы қабылдау жүзеге асады. Сондықтан, әңгімелеу барысында оқушылар заттарға қарап, олармен таныса бастаған кезде, мұғалім өз сөзін үзіп, оқушылардың өткен жәдігерлермен ойша және көзбе-көз жеке қалуына жағдай жасау керек. Оның өзін таңырқатқан затының көркемдігіне, ғасырлар бойында сақталып келе жатқан сән-салтанатына таңданысын, ерекше рухани және эстетикалық ләззат алуының тамаша сәтін үзіп жіберуге мүлдем болмайды. Осындай кезеңнің ақырғы сәттерінде оқушы бойында өзін осыншама таңқалдырған дүние туралы қандай да болмасын ақпаратты білуге деген қызығушылық пайда болады. Міне осы кезеңде ғана оқушы салғырттықтан ажырап, белсенді тыңдаушыға айнала алады. Осы кезеңдегі оқушының жаңа білімге санасы ашылып тұрған сәтін оңтайлы пайдалану керекпіз. Өйткені, сүреңсіз дауыс, кітап мәтінін қайталап оқу, оқушының өзі білетін нәрселерді қайталап айту сияқты кері факторлар – оның мұғалім сөзіне деген ынта-ықыласын толығынан жойып жіберуі мүмкін. Эмоциялық деңгейі жоғары сөз таныстырылып отырылған материал мен нысанға деген жоғары қызығушылықты туындатады. Бірақ, саяхат барысында жөн-жосықсыз пафосқа берілуге де болмайды. Саяхатқа шығушылардың эмоциясын көтерудің негізгі қайнар көзі – айтылатын, оқушылардың санасына жеткізілетін материалдың тереңдігі, жан толқынысын туындататын фактілер, ұтымды ұйымдастырылған көрсетілім мен әңгіме екендігін білу керекпіз.

Алайда қаншалықты қызғылықты әңгімелегенмен де, оқушылардың жас ерекшелігіне байланысты, сондай-ақ, саяхат кезеңіндегі салыстырмалы еркіндікке байланысты (мұғалімнің саяхат кезінде «Мені тыңда» позициясынан толық айрылуы жүзеге асады), сонымен бірге, оқушылардың гаджеттерге назарының көптеп аударылуына байланысты көптеген меңгерілуі тиіс материалдар оқушы назарынан тысқары қалып кетіп, саяхат-сабақ өз мақсатына жетпей қалуы да мүмкіндігі пайда болады [1].

Ал, қазіргі педагогикалық жағдайдың тағы бір ерекшелігі – мұғалімнің айтайын деп жатқан материалын оқушылар өздері шапшаң түрде википедия электронды кітапханасынан оқып ала салып, ютуб каналдарынан көріп ала салып, мұғалімді «Маған не жаңалық айта аласыз?» немесе «Не жаңалық көрсете аласыз?» деген сұрақтармен де тосылдыруы жағдайының пайда болуы мүмкіндігінің туындауы. Өйткені, XXI ғасырда мұғалім жалғыз ғана білім беру көзі ролінен ажырағандығы осындай жағдайға алып келіп отырғандығы шындық.

Оқушы-саяхатшылардың келесі бір тобының мінез-құлық және қабылдау ерекшелігі – саяхат ақылы болған жағдайда өздерін тым еркін, бей-берекет тәртіпсіз ұстауы. Мұндай жағдайда, оқушы материалды білмей, меңгермей қалуымен қоса-қабат, көрсетілім нысаны болып табылатын, тарихи немесе қасиетті орындардың өздерін бүлдіруі мүмкін, сол нысанмен танысып жүрген басқа саяхатшылардың ар-ожданына тиетін іс-қимылдар жасауы да мүмкін.

Дипломалды іс-тәжірибе кезінде 8-9 сынып оқушылары арасында олардың пассивті және интербелсенді саяхат түрлеріне деген қарым-қатынастарын анықтау үшін жүргізілген сауалнамада олардың 20 пайызы ғана дәстүрлі саяхат түріне қызығушылық танытқан. Ал, мұғалімді тыңдай жүріп тапсырмаларды орындайтын белсенді саяхат түрлеріне 30 пайыз оқушы, мұғалімді тыңдай жүріп өзара жарыс түріне қатысатын интербелсенді саяхат түріне 40 қызығушылық танытты. Саяхаттардың барлық түріне де тек 10 пайыз оқушы қатысқысы келетіндіктерін айтқан [2].

Сурет 1. Шымкент квест саяхатының жарнамасы

Тәжірибелі саяхатшылардың эмпирикалық жолмен бірыңғай баяндаудан гөрі әңгімелесу түріне мектеп оқушылары арасында ғана емес, ересек саяхатшылармен жүргізілетін саяхаттарда да өтудің қажет екендігіне тәжірибелік жолмен көздерінің жеткендігін өз ғылыми мақалаларында көрсетіп отырған [3].

Саяхат барысында өзара әңгімелесу саяхатқа шыққан оқушылардың назарының саяхат тақырыбынан ауытқымауын, олардың ой-өрісінің дамуын және өзінің білімінің артқандығын өзінің сезіне білуін, яғни – тіпті рахат сезімін алуын қамтамасыз етеді. Жаңа білім алу кезіндегі рахаттану сезімі оқушыны тағы да сондай білімдерді алуға жетелеуі де мүмкін.

Жаңа білімді сұрақ-жауап түрінде берілетін ойын барысында алу үшін шағын жүлделер жасау да ерекше қызығушылық туындатады.

Тарихи орындарға жүргізілетін саяхаттардың инновацияландырудың қажеттілігі

Сондықтан, саяхаттарға мектеп оқушыларының назарын таныстырылатын тарихи нысандарға толық аударып, мұғалімнің саяхат сабақ үшін қойған мақсатына қол жеткізу үшін, яғни, саяхаттың қызғылықты және танымды өткізілуі үшін жаңа инновациялық саяхат әдістерінің қолданылуы қажеттілігін көреміз.

Саяхаттар мен экскурсияларды педагогикалық үдеріс ретінде қабылдаған кезде, педагогика мен оқыту әдістемелеріне енгізілген жаңалықтарға сәйкес саяхат жүргізу үшін қолданылатын жаңа әдістерді жасап шығаруға да болатындығы байқалды.

Саяхат жүргізуде «Саяхат бағытын» жасаудың белсенді және интербелсенді түрлері мен формалары үлкен қызығушылық туындатады. Мұндай саяхаттар барысында саяхатқа шығушылар пассивті тыңдаушылар ролінде қалмайды. Өйткені, мұндай саяхаттар кезінде жаңа білімді оқушылардың өздері іздестіреді, түйінді мәселелер шешеді, жаңалықтарды жол жүре отырып өздері ашады. Қол жеткізген жаңалықтар мен биіктіктер оқушыларды жаңа білімге ынталандырады, яғни туған өлкені білуге деген қызығушылық бет реткі ғана сәттен жүйелі ізденіске ұласады.

Сонымен бірге, инновациялық интербелсенді саяхаттар барысында оқушылар тек гид-мұғаліммен ғана емес, өзара белсенді қарым-қатынас жасайды. Бұл өз кезегінде оқушылардың арасындағы психологиялық байланысты да жақсарта түседі, достық сезімдерін арттырады, оларды әлеуметтендіреді. Саяхатшы-оқушылардың саяхат барысына белсенді атсалысуының өзі олардың өзінің тұлғасының маңыздылығын сезіндіреді, жауапкершіліктілігін жоғарылатуына мүмкіндік жасайды [4].

Квест-саяхат жүргізудің ерекшеліктері мен технологиясы

Бұл интерактивті саяхаттың бір түрі. Оның компьютерлік ойынға ұқсас аталымының өзі-ақ оқушыларды елеңдетеді, саяхатты неғұрлым тартымды етеді. Саяхаттың бұл түрін соңғы кезеңде шетелдік туристік компаниялар кеңінен енгізе бастағандығын олардың жарнамалық ұсынымдарынан аңғаруымызға да болады.

Квест саяхаты Ресейдің орталық қалаларында кең дамыған. Қазақстан Республикасында Нұр-Сұлтан қаласының музейлерінде де квест саяхат бағыттары бар. Шымкент қаласында орталық «Отырар» кітапханасының ұйымдастыруымен 2019 жылы 19 маусымда «Қала күніне» орай «Мегаполиске квест саяхат» атты іс-шарасы өткізілген[5].

Дегенмен, мұндай саяхатты дайындаудың өзінің оны ұйымдастырушыларға қоятын бірқатар қиыншылықтары мен ерекше жауапты сәттері бар.

Квест саяхаттың негізгі мазмұны танылуы тиіс материалды ойын ақылы меңгеру болып табылады. Мұндай экскурсиялардың негізіне шынайы немесе ойдан шығарылған сюжет алынады; осыған байланысты экскурсия бағытының мақсаты анықталады. Бұл мақсатқа бағыттағы тақырыптық тапсырмаларды орындай отырып жетуге болады. Квест саяхаттың мақсатқа бағындырылған бағытын жүріп өту кезінде оның инновациялылығы әдістеменің негізгі – «экскурсияның білім меңгеру үдерісі ретіндегі барысында тақырыпты біртіндептілігі мен тоқталмауы, яғни саяхатшыларға экскурсиялық материалдың үзіліссіз ықпал етуінің қамтамасыз етілуі» талабы толық орындалуы тиіс [3, б.67] .

Осыдан келіп квест саяхатты дайындау мен оны өткізудің екі ерекшелігін анықтаймыз:

Экскурсияны жасаушы автор мына қағидаттарды сақтауы керек:

- қарастырылып отырылған тақырып шеңберінде қызғылықты құпия жасауы керек;
- тақырыпты ашуға қажетті нысандарды тауып алуы және оларға жету жолдарында бірқатар қиыншылықтағы тапсырмаларды орындайтындай етіп құрастыруы қажетті;
- ойын сюжетінің дамуы заңдылығын сақтай отырып, оқиғалардың, яғни тапсырмалардың реттілігін, ойынның кульминациясын – шырқау шегін дұрыстап қою керекпіз;
- қажетті реквизиттер, костюмдер немесе олардың бөлшектерін және музыкалық сүйемелдеуін ойластырып, топтастырып және дйындауымыз керек;
- ұйымдастыру жағынан пайда болуы мүмкін қиыншылықтарды алдын-ала болжалдауымыз керекпіз.

Бағыттық саяхатты жүзеге асыратын мұғалім мына қағидаттарды орындауы қажет:

- саяхатшының ғана емес, аниматор және мәдени-көпшіліктік іс-шараларды ұйымдастырушы да бола білуі тиісті;

- күтпеген оқыс жағдайлар болған кездерде одан шығып кете алу үшін, квест саяхатта қойылған тапсырмаларды өзі де орындай алуы керек.

Осы ережелердің барлығы орындалған кезде ғана квест саяхат жарқын, түсінікті, есте қаларлықтай болып өткізіледі. Өйткені, тыңдаған ақпараттың жиырма пайызы, көрілгеннің қырық пайызы көріп және тыңдаған ақпараттың алпыс пайызы, ал, көріп, тыңдап және әркім өзі орындаған ақпараттың сексен пайызы есте қалатындығы белгілі [6].

Квест саяхаттарды фестивальдар, жарыстар түрінде де ұйымдастыру өте маңызды және жарқын нәтижелер бере алады. Өйткені, қаланы немесе саяхат бағытын жеке-жеке немесе жалғыз топ болып аралағаннан көрі, көпшілік жиналған қызғылықты мейрам сияқты іс-шараға көпшіліктің қуанышын бөлісуші қатысушы болу әлдеқайда оң нәтиже берері анық.

Квест саяхат құрудың нақты алгоритмі төмендегідей болғаны дұрыс:

Квест саяхаттың ойын механизмін құрастыру. Яғни, ойын ережесін құрстыру, және олардың қандай жолдармен, қандай тәсілдермен құрастырылатындықтарының ережесін жазып шығамыз. Мысалы, мынадай ереже дұрыс болуы мүмкін: квест-саяхат ойынына қатысушылар ұйымдастырушылардың тапсырмасын орындауы және тапсырманың орындалуы туралы жауап берулері міндетті. Егер жауап дұрыс болса ғана, саяхатқа қатысушылар келесі «аялдамаға» өте алады, яғни, жаңа тапсырма ала алады.

Ойынға қатысушылар өз жауаптарын ойынды ұйымдастырушыларға ватсап, телеграмм немесе СМС арқылы жібереді. Жауап дұрыс деп қабылданған кезде – квест саяхатты ұйымдастырушы келесі тапсырманы береді. Мұндай тапсырмаларды бір бағытта 3-тен 7-ге дейін беруге болады.

Квест саяхат жарыс ойыны болып есептелмейді. Дегенмен, жарыс ұйымдастыру үшін кімнің жеңімпаз болатындығын анықтайтын «Кім бірінші болып жүріп өтеді екен?», «Қай команда тапсырмалардың барлығын толық орындап шығады екен? деген механизм де қосуға болады. Нәтижесінде, жас саяхатшылар өлке тарихын үлкен қызығушылықпен танысатындығы анық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Долженко Г.П. Экскурсионное дело: учебное пособие для бакалавров и магистрантов. Ростов н/Д.: Феникс, 2017, 308 с.

2. Дипломалды іс-тәжірибе күнделігі. 2019-2020 оқу жылы.

3. Малышева Е.В. Организация активных, интерактивных и традиционных форм проведения занятий в соответствии с ФГОС: методические рекомендации для преподавателя. Электрондық ресурс: http://vivot.ru/metod/metod_rek_prepod.pdf.

4. Майорова В.Ю. Новое поколение выбирает квест: к вопросу о реализации современных форм экскурсионного продукта // Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2016, №18. Электрондық ресурс: <http://ekoncept.ru/2016/76202.htm>.

5. Квест саяхат өтті. Электрондық ресурс: <https://rgmedia.kz/e/action/ShowInfo.php?classid=26&id=3626>

6. Емельянов Б.В. Экскурсоведение. Мына сілтемеде: <http://profilib.com/chtenie/21719/borisemyanov-ekskursovedenie-uchebnik-8.php>.

Аннотация: Большая ответственность за проведение исторических краеведческих путешествий возлагается на учащихся средних школ и учащихся средних специальных учебных заведений по ознакомлению истории Казахстана, местных кругозорных историй, исторических мест, шедевров национальной истории, вошедших в 100 республиканских святынь. В связи с тем, что в период развития современных цифровых технологий, компьютерных программ и мобильных приложений, беспристрастное изложение по старым методам становится отрицательным фактом, снижающим познавательную активность учащихся.

Поэтому у путешественника возникает необходимость новаторства и креативности в организации путешествий с целью поддержания высокого интереса к материалам и объектам познания. Новые виды путешествий и экскурсий подразделяются на активные виды путешествий и интерактивных путешествий. В предлагаемой статье обосновывается необходимость проведения интерактивного путешествия, анализируются методы и технологии.

Ключевые слова. исторические места, краеведение, экскурсия, Путешествие, классическое путешествие, новаторское путешествие, квест-путешествие, путешественник

Abstract: A great responsibility for conducting historical local history trips is assigned to secondary school students and students of secondary special educational institutions to familiarize themselves with the history of Kazakhstan, local world-wide stories, historical places, masterpieces of national history, included in the 100 national Holy places. Due to the fact that in the period of development of modern digital technologies, computer programs and mobile applications, unbiased presentation of the old methods becomes a negative fact that reduces the cognitive activity of students.

Therefore, the traveler needs innovation and creativity in the organization of travel in order to maintain a high interest in the materials and objects of knowledge. New types of travel and excursions are divided into active types of travel and interactive travel. The proposed article substantiates the need for interactive travel, analyzes methods and technologies.

Keyword. historical places, local history, tour, Travel, classic travel, innovative travel, quest Travel, traveller

ӘОЖ 01(091)

Кукеева М.К.

п.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

КӨРНЕКТІ ШЫҒЫСТАНУШЫ, ӨЛКЕТАНУШЫ, БИБЛИОГРАФ Б.В. ЛУНИННИҢ БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Түйін: Мақалада библиограф-ғалым, шығыстанушы, өлкетанушы Б. В. Луиннің өмірі мен қызметі қарастырылады. Ол шығыстану қоғамдық ғылымдар тарихнамасына үлкен үлес қосты. Биобиблиографиялық очерктер мен сөздіктерді жасау және басып шығару отандық және әлемдік тарихнаманың ежелгі және берік дәстүріне айналды. Қазақстан тарихнамасының міндетті компоненті ғалымдардың өмірбаяндары және олардың еңбектері мен шығармашылық қызметі туралы библиографиялық деректер болып табылады. Қазіргі уақытта ғылыми әдебиет ағымының ұлғаюына және тарихнама бойынша арнайы білімді тереңдетуге байланысты биобиблиографиялық басылымдардың рөлі арта түсуде. Шығыстанушылардың тарихнамасы, деректану, биобиблиографиясы бойынша негізгі жұмыстардың сипаттамасы мен талдауы берілді. Басып шығарылған монографиялардың, брошюралардың, ғылыми жарияланымдардың негізгі тізімі беріледі. Ғалымның тарихи библиография және кітапхана ісі саласындағы педагогикалық қызметіне назар аударылды.

Кілттік сөздер: Қазақстан библиографиясы, библиография тарихы, кітапханашы, библиограф, шығыстанушы, өлкетанушы, библиографиялық көрсеткіштер.

Кітапханалар мәдени-ағартушылық және ғылыми-көмекші мекемелер болып табылады, олар өз қызметімен ғылымның, білімнің, мәдениеттің дамуына және қоғамның зияткерлік және экономикалық әлеуетінің өсуіне ықпал етеді. Қазақстан библиографиясының тарихын зерттеу, оны жетілдіру және библиографиялық білім берудің қазіргі кезеңдегі өзекті мәселелері тек кітапхана мамандарын ғана емес, тарихшы, мәдениеттанушы, шығыстанушы және т.б. ғалымдарды да толғандырады. Өйткені библиография ғылымның жетілу деңгейіне өлшем болғандай мағынасы терең сан қырлы ғылым. Қазақстандағы кітапхана ісінің қалыптасуына және оның дамуына кітаптанушылар мен библиографтардың қосқан үлесі аз емес.

Бүгінгі таңда кітапхана ісі тарихында библиографиялық жанрдағы жұмыстар өте кем.

Өлкетану, кітапханатану, библиография саласындағы көптеген көрнекті қайраткерлер туралы материалдар қысқа мақала түрінде ғана бізге жеткен. Бірақ, осы материалдардың өзі де бүгінде оқырмандардың қолы жете бермейтін сирек библиография көрсеткіштеріне айналған. Библиографиялық әдебиеттерде өлкетанудың, кітапханатанудың көптеген көрнекті қайраткерлері туралы материалдар қысқаша ұсынылған. Бірақ бұл материалдар библиографиялық сирек кездеседі және олар оқырмандарға қолжетімсіз. Мақала жазу кезінде мен рухани мәдениет өкілдерінің кітапхана ісін дамытуға қандай үлес қосқанын және олар жариялаған жұмыстардың болуын, сондай-ақ кітапхана қорларының иелігіндегі нақты материалды басшылыққа алып, библиограф-ғалымдардың кәсіби еңбегі мен шығармашылық өмірбаяны, аты-жөні белгілі немесе белгісіз ұмытылғандарды мұқият зерделеуге лайықты болуы керектігін негізге алдым.

Отандық басылымдарда В.И. Межов, А.Е.Алекторов, И.В.Дмитровский, В.Д.Городецкий, В.В.Завьялов, Б.Э.Петри, А.В.Панков, А.А.Диваев сияқты көрнекті революцияға дейінгі кітапханашылар, библиографтар, өлкетанушылардың қызметі лайықты көрініс таппаған, сондай-ақ Б. В. Лунин, А.А. Гаррицкий, Н. А. Буров, О. В. Маслова сияқты зерттеушілердің рөлі дерлік анықталмаған. Оларсыз Орта Азия мен Қазақстан бойынша құнды библиографиялық жинақтарсыз негізін қалау мүмкін емес еді. Олардың көпшілігі революцияға дейінгі ресейлік жоғары оқу орындарының тәлімгерлері болған. Бүгінде біз шығармашылық мұраға, ең болмағанда кейбіреулеріне тиісті баға беруге тиіспіз.

Солардың біріне атақты шығыстанушы, өлкетанушы, библиографтың даңқты тобына ғалым Борис Владимирович Лунин жатады. Б. В. Лунин - ірі ғалым тарихшы, шығыстанушы, өлкетанушы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, академик 8 шілде 1906 жылы Швейцарияда Женева қаласында Ресейдегі саяси эмигранттардың отбасында дүниеге келген.

Оның атасы В. И. Лунин сайланғаннан кейін оның ата-анасы онымен бірге Ресейге оралды. Борис Лунин Пятигорск қаласында гимназияда оқыды. Б. В. Лунин отбасымен бірге көшкеннен кейін Дон археологиялық институтының еркін тыңдаушысы болды, Ростов мемлекеттік университеті жанындағы Дон археология және тарих қоғамының мүшелігіне қабылданды. 1920-1930 жылдары Б. В. Лунин Солтүстік Кавказ өлкелік археология, тарих және этнография қоғамының Басқарма мүшесі және ғылыми хатшысы және өлкетану бюросының мүшесі болып жұмыс істеді. Археолог-өлкетанушы ретінде ол Солтүстік Кавказда жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижелерін жинақтайтын бірқатар мақалаларды жариялады. 1941 жылы Ұлы Отан соғысы кезінде Б. В. Лунин Оңтүстік майданда әскер құрамында болған. 1942-1953 жылдары Б. В. Лунин Түркістан әскери округінде (соңғы әскери атағы — подполковник) қызмет етіп, округтің әскери оқу орындарында аға оқытушы және әлеуметтік-экономикалық циклдің бастығы болды.

1953 жылы отставкаға кеткен соң ол Өзбекстанның ҒА тарих және археология институтының ғылыми хатшысы, одан кейін аға ғылыми қызметкері, содан кейін Ғылым Академиясының қоғамдық ғылымдар бөлімшесінің ғылыми хатшысы болды. 1968 жылдан бастап Б. В. Лунин Өзбекстан тарих институтының тарихнама секторының меңгерушісі болып жұмыс істеді және осы жылы осы институттың бас ғылыми қызметкері болды.

Ол тарихи ойдың түрлі бағыттары бойынша, әсіресе қосымша тарихи ғылымдар бойынша, соның ішінде библиография мәселелері бойынша аса құнды ғылыми еңбектер жазды. Бұл еңбеккер, білімді ғалым, кең ауқымдағы адам, тарихи білімді таратушы және Орта Азия халықтарының рухани мәдениетін белсенді насихаттаушы болды. Оның барлық жемісті және қайнаған ғылыми шығармашылық өмірін Орта Азия мен Қазақстанды зерттеуге арнады. Ол кітап байлықтарының мазмұнын ашу, оларды кең оқырман қауымына қолжетімді ету мақсатында үлкен библиографиялық жұмыс жүргізді.

Бірегей зерттеуші, тамаша дәріскер өмір жолының басында тарихи-өлкетану библиографиясы саласындағы маман ретінде танымал болды.

Ұзақ жылдар бойы А. Навои атындағы мемлекеттік университетінде ғылыми кеңестің мүшесі болды. Оның Орта Азия мен Қазақстанның тарихын зерттеу бойынша 40 жылдық жемісті ғылыми қызметінің нәтижесінде үлкен ғылыми мұрасын 400-ге жуық тамаша зерттеулер қалдырды.

1956 жылы «Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане» тақырыбында тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін диссертация қорғады, ал 1966 ж. «Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении» докторлық диссертациясын қорғады. 1970 жылдың қыркүйегінде ЖАК шешімімен ол «КСРО тарихы» мамандығы бойынша профессор ғылыми атағы берілді. Оның жыл сайынғы жариялаған археология, тарих, этнография, философия және құқық бойынша тарихи-библиографиялық мұралары өте маңызды және құнды болып табылды. Бұл библиографиялық құралдарда 1955-1975 жылдар аралығындағы 12500-ден астам атау көрсетілген.

Б.В.Луниин Орта Азия мен Қазақстан тарихы бойынша бірқатар библиографиялық құралдардың авторы: «Туркестанский кружок любителей археологии» (1958), «Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане» (1959), «Научные общества Туркестана и их просветительская деятельность. Конец XIX - начало XX вв.» (1962), «Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении» (1968) және т.б. библиографиялық көрсеткіштерін жарыққа шығарды.

Борис Владимирович Луниин кең бейінді ғалым, ол кітапхана мен әдебиет көрсеткіштерінің оны насихаттау ісінде және анықтамалық жұмыста маңызы мен рөлін жақсы түсінді. Ғалымдарға, зерттеушілерге көмек көрсету мақсатында ол қоғамдық және басқа ғылымдар бойынша әдебиет көрсеткіштерін жасауға көп көңіл бөлді. Көрнекті библиограф Б. В. Лунииннің ғылыми қызметінің бір бөлігі болып табылатын библиография жұмысымен айналысуға деген ықыласын күшейтті. Атап айтқанда: «Библиографические указатели литературы по археологии, истории, этнографии, философии и праву Узбекистана» атты көрсеткіші жыл сайын жарияланды. Оның ішінде «Библиографический, именной и географический указатели к «Протоколам и сообщениям Туркестанского кружка любителей археологии. 1895-1917» (1959), «История и памятники материальной культуры кушанского периода в советской литературе» (1968), «История, культура и искусство времен Тимуридов в советской литературе» (1968), «Библиографический указатель литературы по истории Самарканда» (1969) және т.б.

Б.В.Лунииннің библиографиялық көрсеткіштері айқын жетістіктерге ие, бұл оның библиографиялық сипаттаманың ережелері туралы білімдерінің, сонымен қатар тақырып бойынша ең үздік әдебиетті таңдап алу білімдерінің дәлелі. Материалдар дұрыс топтастырылған - осының барлығы оқырманға дереккөздерде бағдарлауды барынша жеңілдетеді, белгілі бір тақырып бойынша қажетті және қолайлы әдебиетті таңдауға көмектеседі. Мұндай еңбек түрін жазу - құрастырушыдан қажетті арнайы нақты білімді ғана емес, сонымен қатар белгілі бір библиографиялық дағдыларды талап ететін күрделі жұмыс.

Б.В.Луниин көптеген библиографиялық көрсеткіштер жасады. Соның ішінде: Средняя Азия дореволюционном и советском востоковедения Историография общественных наук в Узбекистане. Библиографические очерки (1974), Люди и судьбы. Библиографический словарь востоковедов (1917-1991) 2003, «Библиографические указатели литературы по археологии, истории, этнографии, философии и праву Узбекистана», эл-Фараби, Ибн Сина, Беруни, Күшан, Әмір Темір, Темуридтердің және т.б. өмірі мен қызметі туралы әдебиет көрсеткіштерін жасады. Осы

еңбектерді құрастыруда көптеген деректер қолданылды, әсіресе отандық және шетелдік мұрағаттардың материалдарынан алынды.

Б.В.Лунииннің монографиялары арасында белгілі: «Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. Туркестанский кружок любителей археологии (1895 - 1917 гг.)», «Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность. Конец XIX - начало XX в.», «Средняя Азия в дореволюционном и советском востоковедении», «Средняя Азия в научном наследии отечественного востоковедения. Историографический очерк», «Восточный факультет». Деректану саласында үш томдық «История Узбекистана в источниках» дайындаған. Сондай-ақ, Б. В. Луниинмен құрастырылған Өзбекстандағы тарих, Этнография, философия, филология және құқық оқып жүргендерге арналған кітапқа айналған Өзбекстан және Орта Азия ғалымдары туралы биобиографиялық очерктері «Историография общественных наук в Узбекистане», «Биобиблиографические очерки о деятелях общественных наук Узбекистана» (ч. I-II) танымал болды.

Б.В.Луниин әдебиетті редакциялауға көп уақыт бөлді. Ол 37 кітаптың, монографияның, библиографиялық жұмыстардың редакторы болды. А. Кормилициннің «История развития библиотечного дела в дореволюционном Туркестане (1868-1917 гг.)» кандидаттық диссертациясының авторефератына пікір жазды. Пікірде кітапхана ісі туралы терең түсінігін көрсетеді. Борис Владимирович кітапхана және библиография ісі саласындағы нағыз кітапқұмар және талантты ғалым ретінде үнемі жеке кітапханасын гуманитарлық және қоғамдық ғылымдар бойынша жаңа басылымдармен толықтырып отырды. Оның кітапханасының кітап сөрелерінде революцияға дейінгі және кеңестік Орта Азия мен Қазақстан туралы әдебиеттер көрсеткіштерінің топтамасы жиналған.

Жоғары оқу орындарының ғылыми қызметкерлері мен қоғамдық ғылымдар оқытушылары арасында кітапханалық-библиографиялық білімді насихаттау бойынша ғалым үлкен жұмыс атқарды. Борис Владимирович Луниин библиографиялық көрсеткіштер мен құралдарға үлкен мән берді, ол атап өткендей: «олардың көмегімен мен Орта Азияның тарихы мен мәдениетін, революцияға дейінгі (әл-Фарабидан бастап) және кейінгі кезендерде үш жүзден астам ғалымдардың библиографиялық очерктері дайындалды». Ол библиографиялық білімді кеңінен насихаттады, 15 жылдан астам уақыт бойы тыңдаушыларды, оқытушыларды тарихнама, деректану пәндері және басқа да гуманитарлық пәндер бойынша арнайы курстарда тарихи библиографиялық әдебиеттермен таныстырып отырды. Б.В.Луниин: «Әдебиет көрсеткішіне жүгіну, әрине, зерттеу жұмыстарымен айналысатындардың барлығына үлкен пайда әкеледі, өйткені ғылыми зерттеулердің негізі - библиография болып табылады» – деген болатын.

Б.В.Луниинның еңбектері «Вопросы истории», «Отечественная история», «Вестник древней истории», «Российская археология», «Наука и жизнь», «Наука и техника», «Народы Азии и Африки» және т.б. журналдарда жарық көрді. Б. В. Луниин 25 монографияның, 50 брошюраның және 600-ден астам ғылыми жұмыстардың авторы. Ол қырық жыл бойы «Өзбекстандағы Қоғамдық ғылымдар» журналының редколлегиясының мүшесі болды, 14 томдық Өзбек энциклопедиясының Бас редакциялық алқасының мүшесі болды. Б.В.Луниин Ресей жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, Ресей археологиялық қоғамының мүшесі болды. Ол көптеген мемлекеттік наградалармен марапатталды.

Луниин Борис Владимирович 18 қазанда 2001 жылы Ташкент қаласында қайтыс болды. Сирек және ескі кітаптар қорын көпшілікке танымал ету тек қана оқырман қауымына ғана емес, Орта Азиялық республикалардың ғылыми жұртшылығына да бірегей басылымдармен танысуға мүмкіндік берді. Б. В. Луниин алғаш рет жергілікті баспасөз беттерінде жазған көптеген бірегей басылымдар кейіннен Қазақстан ғалымдарының ғылыми зерттеулерінің тақырыбына айналды. Бұл оның елдің түрлі кітапханаларымен

және жекелеген жетекші кеңестік және шетелдік библиографтармен кең көлемді хат алмасуымен расталады. Қазақстандағы кітапхана ісінің тарихын қалыптастыру және дамыту бойынша бірде-бір зерттеу жұмыстары Борис Владимирович Луиннің еңбектеріне сілтеме жасалмай зерттелмейді.

Б.В.Луин туралы қысқаша өмірбаянын аяқтай отырып, оның жарияланбаған мұралары әлі де көп екенін, оны ғылыми айналымға енгізу шығыстану библиографиясын байытар еді дегім келеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Луин Б.В. Средняя Азия в научном наследии отечественного востоковедения. Историографический очерк. Ташкент: Фан, 1979, 184 с.
2. Луин Б.В. Фундамент научных исследований. В кн.: Биография в моей жизни. Москва: Книга, 1984, 95 с.
3. Луин Б.В. Люди и судьбы. Биобиблиографический словарь востоковедов (1917-1991). СПб: Центр «Петербургское востоковедение», 2003, 496с.
4. Луин Б.В. Историография общественных наук в Узбекистане. Биобиблиографические очерки. Ташкент: Фан, 1974. 384с.
5. Милибанд С.Д. Биобиблиографический словарь отечественных востоковедов с 1917г. Кн.1: Москва, Наука, 1995, 702с.

Аннотация: В статье рассматривается жизнь и деятельность ученого-библиографа, востоковеда, краеведа Б.В.Лунина, внесшего вклад в формирование и развитие востоковедческой библиографии. Непременными компонентами историографии Казахстана являются биографии ученых и библиографические данные об их трудах и творческой деятельности. Составление и издание биобиблиографических очерков и словарей стала давней и прочной традицией отечественной и мировой историографии. Роль биобиблиографических изданий ещё более возрастает в настоящее время, в связи с увеличением потока научной литературы и углубление специальных знаний по историографии. Дана характеристика и анализ основных работ по историографии, источниковедению, биобиблиографии востоковедов. Дается основной перечень изданных монографий, брошюр, научных публикаций. Уделено внимание педагогической деятельности ученого в области исторической библиографии и библиотековедения.

Abstract: The article examines the life and work of the scholar-bibliographer, orientalist, local historian B. V. Lunin, who contributed to the formation and development of Oriental bibliography. The main works on historiography, source studies, and biobibliography of Orientalists are characterized and analyzed. Biographies of scientists and bibliographic data on their works and creative detail are indispensable components of the historiography of Kazakhstan. Compilation and publication of biobibliographic essays and dictionaries has become a long and strong tradition of Russian and world historiography. The role of biobibliographic publications is growing even more at the present time, due to the increase in the flow of scientific literature and the deepening of special knowledge on historiography. The main list of published monographs, brochures, and scientific publications is given. Attention is paid to the scientist's pedagogical activity in the field of historical bibliography and library science.

**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ –
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ –
PEDAGOGY AND TEACHING METHODS**

ЭОЖ 373.1.02

¹Омонов К.Ш., ²Жанзакова М.А.

¹филолог.ғ.д., профессор, Ташкент мемлекеттік Шығыстану институты, Ташкент, Өзбекстан
²магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – ЕЛ ДАМУЫНЫҢ БАСТЫ ҚАҒИДАСЫ

Түйін: Бұл мақалада Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласының еліміздің қазіргі дамуындағы орны, жолбасшылық рөлі сипатталады. Ұлттық құндылықтарға бет бұрып, жастар тәрбиесінде халықтық педагогиканы насихаттағанда ғана еліміздің ендігі даму жолы сараланып, өркениет биігіне қол жеткізетіні туралы айтылады. Жаңартылған білім беру жүйесінде де рухани құндылықтарымыз бен ата-бабамыздың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарына, отбасылық құндылықтарды насихаттауға көп көңіл бөлініп отырғандықтан балаларымызды неғұрлым жас кезінен бастап осы бағытта тәрбиелей алсақ, оның берер жемісі де мол болмақ. Елінің ертеңі, бәсекеге қабылетті, шығармашыл тұлға, өз-өзіне сенімді дербес азамат болып қалыптасуы үшін ең алдымен оның ұлтжанды болуы, ұлтын сүйіп, қастерлей білуі қажет. Мектеп жасынан бастап, халық ауыз әдебиеті мен ұлттық мұралар арқылы оқушылардың көкірегіне құндылық сіңіріп, кеудесін хикметке толтырып отырсақ, бала өсе келе бұл тәрбие жолы өз нәтижесін бере бастайды. Адам баласын материалдық құндылықтардан гөрі, рухани дүниелерге қызықтырып, адамды рухани болмыс ретінде дамуға жетелеу – бүгінгі күннің басты талабы.

Кілттік сөздер: жаңғыру, тәуелсіздік, ұлттық құндылық, өркениет, тән, интеллект, жүрек, рух, бәсекеге қабылеттілік, тарихи тізбек.

Еліміз жаңғырудың жаңа кезеңіне аяқ басты. Тәуелсіздігіміз қолымызға тигеннен бастап бұл мәселе мемлекет назарынан тыс қалған емес. Әр халық өзіне ғана тән ұлттық даралығы мен құндылығын жоғалтып алса, өркениеттер қақтығысы жүріп жатқан мына жаһандану заманында жаңғыруыңның өзі құр жаңғырыққа айналары сөзсіз. Сондықтан да «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында еліміздің территориясындағы тарихи-мәдени ескерткіштер мен нысандар жаңартылды. «Халық – тарих толқынында» бағдарламасы аясында төрткүл дүниенің ең беделді мұрағаттарынан төл тарихымызға қатысты құнды жәдігерлер жинақталып, зерттеу нысанына айналды. Бұл саладағы маңызды істер әлі де болса өз жалғасын тауып, жүйелі түрде жүргізіле береді. Себебі, саяси реформалар жасау мен экономикалық жаңғырудың нәтижелі болуы үшін «санамыз ісімізден озып жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс. Бұл саяси және экономикалық жаңғыруларды толықтырып қана қоймай, олардың өзегіне айналады» [1].

Елбасымыздың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы нақ осы мақсатты көздейді: онда еліміздің бірлігі мықты, жауапкершілігі жоғары біртұтас ұлтқа айналуы үшін алдымен бұқаралық сананы көтеру керектігі және оны қалай іске асыру жолдары баяндалады. «Күллі жер жүзі біздің көз алдымызда өзгеруде. Әлемде бағыты әлі бұлыңғыр, жаңа тарихи кезең басталды. Күн санап өзгеріп жетқан дүбірлі дүниеде сана-сезіміміз бен дүниетанымымызға әбден сіңіп қалған таптаурын қағидалардан арылмасақ, көш басындағы елдермен тереземізді теңеп, иық түйістіру мүмкін емес. Өзгеру

үшін өзімізді мықтап қолға алып, заман ағымына икемделу арқылы жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойға сіңіруіміз керек» [1].

Иә, бұл күнде ұлт ретінде өзіміздің дара жолымызды тауып, тарих сахнасында ізі қалған бабаларымыз жүрген соқпақпен тарихи тізбекке жалғануымыз керек-ақ. Ендігі уақытта бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерді есепке алмай дами алмаймыз. Өзіміздің ұлттық-рухани тамырымыздан нәр ала отырып, жаңа заман ағымына ілесе алсақ, өзіндік сара жол, айқын бағытымызды қалыптастыратынымыз анық. Уақыт тұтқынында қалып қоймай, өткеніміз бен бүгінімізді, жарқын болашағымызды сабақтастыру арқылы ғана рухани жаңғырып, ұлттық болмысымызды сақтай аламыз. Тағылымы мол тарихымыздан бастау алып, ұлттық салт-дәстүрлер арқылы жалғасқан рухани танымның арқауын үзбей, әрбір қадамымызды нық басып, болашаққа беттейміз.

Қазіргі жаһандану заманында өркениеттер қақтығысына жұтылып кетпей, адамзат баласының дұрыс дамуға бет алуы үшін ғалымдар түрлі жолдарды ұсынады. Соның бірі әлемнің 40 тіліне аударылып, 70-тен аса елде 30 миллион данамен тараған Стивен Ковидің «Жасампаз жандардың 7 дағдысы: Тұлғаны дамытудың тегеурінді тетіктері» атты кітабы. Мұнда адам дамуына кедергі келтіріп, кері кетіретін әсерлерді саралай отырып, мынадай тұжырым келтіреді: «Адам табиғатының 4 өлшемі бар – тән, интеллект, жүрек пен рух. Осы құрамға қатысты екі түрлі ұстанымды қолданудың салдарын қарастырайық...

Рух. Бұқаралық мәдениет: барған сайын кең тарап бара жатқан атеизм мен арсыздыққа бағыну.

Принцип: қажеттілігіміздің қайнар көзі – өмір мағынасын табу мен принциптер идеалына, яғни табиғат заңдарының мұратына ұмтылу, бұлардың Құдайдан келетініне сенімім кәміл. Бәріміз осы әмбебап мәселелерді де, өзіміздің ерекше мақсаттар мен қажеттіліктерімізді де, үнемі есте сақтауымыз керек. Сонда біз біртіндеп тиімді шешімдер мен бағдарлар табу қабылетіне ие боламыз, ал бұқаралық мәдениет ұсынатын нәрсе мен бұлжымас принциптерге сүйенетін ұстаным арасындағы айырмашылық – біз үшін күн санап неғұрлым анық бола бастайды» [2]. Яғни, адамның рухани дамуы осындағы бұқаралық мәдениеттен алыстап, өз өмірінің мәнін іздеу мен табиғат заңдарының мұратына ұмтылу болып табылады. Тобырлық санадан бас тартып, өзінің не үшін бұл өмірге келгені мен не істесе адамзат баласына пайда келтіретіні туралы өмірлік сұрақтарға жауап іздей бастағанда ғана ол дами бастайды. Ал, мұның қайнар бастауы ғайыпқа жалғанып, ата-бабаларымыз салған сара жолды жаңғырту, Елбасымыз айтып жүрген ұлттық кодты ояту болып табылmaq. Ар-ұятты шамшырақ етіп жағып, өмірден мән табуға ұмтылу, ұлттық дүниетанымымызды бойымызға сіңіріп, оны жаңа заманмен сабақтастыру болmaq.

Қазіргідей барлық саланы технологиялар басқарып, ғылым мен өндірістің қарқынды дамыған кезеңінде «рухани жаңғыру», «ата-баба дәстүрін ұстану», «ұлттық кодыңды табу», «тарихи тізбекке жалғану» деген ұғымдар біршама тосын көрінетіні рас. Бірақ, осы құндылықтарды бойыңа сіңірмей, туған топырағыңның әр тасының, әр қырының құпиясын үкпай, мұрағаттарда сақталған сарғайған парақтардағы тарихи жәдігерлердің тілін түсінбей, ата-бабаларымыз жасап кеткен соқпақ жол – тарихи тізбекке жалғанбай ешқандай дамуға ілесіп, өркениетке жете алмасымыз анық.

Бұл дүниеде адам ғана өзінің өткеніне ой жіберіп, тарихын тануға ұмтылып, әр нәрсенің сырын бұрынғы шақтан іздеуге тырысады екен. Жан-жануарлар, басқа да тіршілік иелері табиғи инстинкт нәтижесінде туып, өсіп-өніп, өліп-жоғалып жүре береді. Оларды «келдім қайдан, нетсем пайдам, өлгеннен соң не болам?» деген Шәкәрім бабамыздың философиялық сұрағы толғандырмайды. Туған уақытынан бастап, өз үзбегінде, уақыт шеңберінде өмір сүре береді. Ал, адам осы рухани байланыстан үзіліп, тарихи тізбекке жалғанбай қалсыншы, онда өмірінен мән кетіп, ішіп-жеуді ғана мақсат еткен жануардан айырмасы болмай қалады. Міне, сондықтан да Елбасымыз рухани

жаңғыру бағдарламасын қолға алып, оның мазмұнын насихаттауға, мәнін түсіндіруге ерекше көңіл бөліп отыр. Адамның адами сапаларын арттырып, санасына сілкініс туғызбай, рухын оятып, ұлттық болмысына қан жүгірпей одан ұлы істер мен тәуекелшіл қадамдарды күту қиын. Сол себептен де, еліміздің білім беру, мәдениет, ғылым саласы жаңғырудың үшінші – басты бағыты – рухани жаңғыруды негізге алып, іс-қимылы мен амал-әрекеттерін осы негізде жүргізіп келеді. Бұл саланың нақты бағыттары айқындалып, қандай мазмұнда әрекет ету керектігі де бағдарламалық мақалада жан-жақты көрсетілген. Енді осыларға тоқталып өтсек.

Ең алдымен, бізге керегі – бәсекеге қабылеттілік. Жеке адамдар емес, тұтас халқымыздың осы қасиеті артса ғана табысқа жете аламыз. Бұл жердегі әңгіме материалдық тауар ғана емес, адамның білім, қызмет, зияткерлік өнім, сапалы еңбек ресурстары арқылы аймақтық не әлемдік нарықта бағасы мен сапасы өзгелерден ұтымды дүние ұсына алуы туралы болып отыр. Болашақта ұлтымыз әлемдегі өз орнын жансыз табиғи байлықтармен емес, тірі адами ресурстардың бәсекеге қабылеттілігімен, азаматтарының білімділігі мен сауаттылығымен, мәдениет пен ұлттық дәстүрді ұлықтауымен ала алады. Мұның жарқын дәлелі ретінде күллі әлемді аузына қаратқан тума талант Димаш Құдайбергenniң өнерін айтуға болады. Оның ешкімге ұқсамайтын дара тұлғасы, әдептілік пен ұлттық тәрбиенің лебі есіп тұрған рухани болмысы, барлық жерде елінің салт-дәстүрі мен ұлттық аспаптарын насихаттап, өз ана тіліне деген құрметін көрсетуі – рухани мәдениетінің өте жоғары екенін, ұлттық кодын жоғалтпай, тарихи тізбегінен ажырамай-ақ, жаңа заманға бейімделіп, әлемді таңғалдыруға болатынына жарқын мысал бола алады.

Одан кейін бойымызға сіңіп, тіршілігімізге айналып кеткен қасаң қағидаларға соққы беріп, жаңаша ой, жаңаша көзқарас қалыптастыруымыз керек. Ата-бабамыздан қалған мұраларымызды көздің қарашығындай сақтап, өзіміздің ұлттық және жеке байлығымыздың құнын білу, оны үнеммен пайдаланып, болашақтың үлесін нақтылап алу, ысырапшылдық пен астамшылыққа, даңғойлық пен кердеңдікке жол бермеу – прагматизмнің белгілері болмақ. Бүгінгі қоғамдық мәдениеттің мәні – орынсыз сән-салтанат емес, ұстамдылық пен қанағашылдық, қарапайымдылық пен үнемшілдік дейді Елбасымыз: «Нақты мақсатқа жетуге, білім алуға, саламатты өмір салтын ұстануға, кәсіби тұрғыдан жетілуге басымдық бере отырып, осы жолда әр нәрсені ұтымды пайдалану – мінез-құлықтың прагматизмі деген осы»[1], - дейді.

Ұлттық сананың кемелденуімен байланысты ұлттық сана-сезімнің көкжиегін кеңейту мен ұлттық болмыстың өзегін сақтай отырып, оның бірқатар сипаттарын өзгерту арқылы ұлттық бірегейлікті сақтай аламыз. «Ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс. Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – бұлар біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана» [1], - дей отырып, өткенінің жақсы қасиеттерін бойға сіңіріп, адамның дамуына емес, кері кетуіне ықпал ететін орынсыз түсініктерден арылуды да мақсат етеді.

Үшінші жаңғыру барысында қанымызда бар қасиет білімділік пен даналыққа ұмтылу сауатты түрде іске асуы қажет. Әрбіріміз көкірек көзімізді ашып, рухымызды оятып, білім мен ғылым салтанат құратын жарқын болашаққа талпынуымыз керек. Бұл жолда жол сілтер бағдаршамымыз – Яссауи бабамыздан бастау алатын Абай мен Шәкәрім, Ахмет пен Мағжан, Міржақып пен Әлихан қалдырған сара жолы болмақ. Тек қана ілім-біліммен қаруланған логостық танымда өсіп жетілген рухани мүгедек, жан-сарайы жалаңаш жастарды емес, арманы биік, рухы өр, қиялына қанат біткен мифтік танымда тәрбиеленген жастардың қатарын көбейтуіміз керек. Себебі, сол аңыз-әңгімелер мен жыр-дастандар ата-бабамыздың көкірегін құндылықпен толтырып, осы күнге дейін

алып келді. Сондықтан да «Тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы» депәл-Фараби айтқандай, баланың бойындағы ұлттық тәрбиені арттырумыз керек.

Тарих толқынында орын алған қанды қырғын – революциялардан бойды алыс ұстап, өз жолымен, әдебімен, мәдениетімен даму жолына түсуіміз керек. Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы – қазіргі күннің басты мақсаты болмақ. Бұрынғы революциялар бұл күндері бетін бүркемелеп, өңін айналдырып, ұлттық, діни, мәдени, сепаратистік сипат жамылып алған. Сондай арандатушылардан аулақ болып, әлемде болып жатқан оқиғалардан қатаң сабақ алсақ қана мақсатымыз айқын, бағытымыз жарық болмақ.

Әлем тілдерін меңгеру мен жан-жақты сауаттылық, біріншіден, бүкіл әлем мен жер шарының өзің тұратын аумағында не болып жатқанынан хабар береді; екіншіден, жаңа технологиялармен бірге келген өзгерістердің барлығын дұрыс қабылдауға дайын болады; үшіншіден, өзгелердің тәжірибесін алып, ең озық жетістіктерін бойға сіңірудің де мүмкіндігі болмақ. Мұның бәрі халқымыздың санасына серпіліс, сананың ашықтығына алып келеді.

Одан әрі таяу жылдардағы міндеттер де нақтыланып, соған орай қыруар шаруалар елімізде атқарыла бастады. Осы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасының соңын ала бере жарияланған Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы сол рухани жаңғыру бағдарламасының заңды жалғасы іспеттес. Ауқымы кеңіп, мақсаты нақтыланған, нәтижеге бағытталған нақты қадамдар.

«Кеңістік – барлық нәрсенің, ал уақыт – бүкіл оқиғаның өлшемі. Уақыт пен кеңістіктің көкжиегі тоғысқан кезде ұлт тарихы басталады» [3] деп сөзін бастаған Елбасының әр сөзінде шындық, терең мағыналы астарлы ой жатыр. Расында да, еліміздің Ежелгі Орта ғасырлардағы тарихы толық зерттеліп бітпеген. Қазақ халқының қалыптасуында сақ, ғұн, қаңлы тайпаларының алар орны ерекше. «Отар елдің тарихын отарлаушы ел жазады» деп Д.Неру айтқандай, осы уақытқа дейін орыс зерттеушілерінің жазбаларында сақталған мәліметтерден ғана құралған тарихымызды оқып келсек, ендігі болашақта араб, парсы, түрік, қытай және т.б. тілдердегі архив материалдарын қопарып, тәуелсіз елдің шын тарихын жазып шығар уақыт жетті.

Бұл күндері рухымызды жаңғыртып, тарихымызға берік байланып, әлемдік өркениетке ілесе алатын шын мәнінде тәуелсіз ұлт болар күн туғаны анық. Ендігі даму болашақ ұрпағымыздың бойына ұлттық құндылықтарымызды сіңіріп, халықтық педагогиканы жаңғыртумен тығыз байланысты. Рухани өзегі мықты, ата-бабамыздан жалғасқан тарихи тізбекке жалғанған, өзінің қайталанбайтын рухани болмыс екенін сезінген өр ұрпақ, жасампаз жандар ғана болашағымызды жарқын етпек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. 12 сәуір, 2016 ж. Астана.
2. Кови Стивен Р. Жасампаз жандардың 7 дағдысы: Тұлғаны дамытудың тегеурінді тетіктері. Алматы: Ұлттық аударма бюросы. 2018 жыл. -352 бет.
3. Ұлы даланың жеті қыры // Егемен Қазақстан. 21 қараша, 2018 ж. Астана.

Аннотация: В данной статье выявляется огромная путеводительская роль в развитии нашей страны сегодня программной статьи Главы Государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». Красной нитью проходит мысль о том, что можно достичь вершины цивилизации только в том случае если мы будем дорожить нашими национальными ценностями и использовать в процессе воспитания молодежи народную педагогику. В обновленной системе образования особое внимание уделено национальным ценностям, традициям и обычаям, которыми дорожили наши предки, пропаганде семейных ценностей. Если мы будем воспитывать своих детей с раннего возраста в этом направлении, несомненно наш труд будет иметь большой успех.

Для того, чтобы наши дети росли конкурентоспособными, творческими личностями и

гражданами, которые могут постоять за себя, необходимо чтобы он любил свой народ и свою страну. А эту любовь мы должны привить им с малых лет, со школьной скамьи. Прививать любовь не к материальным, а духовным ценностям основная задача современности.

Ключевые слова: обновление, независимость, национальные ценности, цивилизация, интеллект, присущи, сердце, дух, конкуретоспособность, истрическая цепь.

Abstract: This article reveals a huge guiding role in the development of our country today in the programmatic article of the Head of State “Looking into the future: modernization of public consciousness” The idea that we can reach the peak of civilization only if we value our national values and to use folk pedagogy in the process of educating young people. In the updated educational system, special attention is paid to national values, traditions and customs that our cherished rare, promotion of family values. If we are to bring up their children from an early age in this direction, of course, our work will be a great success. In order for our children to grow up as competitive, creative personalities and citizens who can stand up for themselves, it is necessary that he love his people and his country. And we must instill this love in them from an early age, from school. To instill love not for material but for spiritual values is the main task of our time.

Keywords: renewal, independence, national values, civilization, intelligence, inherent, heart, spirit, competitiveness, istric chain.

УДК: 501.45

Бертаев Н.Д.

Заместитель директора по производственной практике

Шымкентского транспортного колледжа им.М.Тынышбаева, Шымкент, Казахстан

РАЗВИТИЕ КАЧЕСТВЕННОЙ РАБОТЫ В ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ПРАКТИКЕ ШЫМКЕНТСКОГО ТРАНСПОРТНОГО КОЛЛЕДЖА ИМЕНИ М.ТЫНЫШБАЕВА

Аннотация: В статье дана работа по анализу деятельности производственной практики Шымкентского транспортного колледжа им.М.Тынышбаева. Учащиеся колледжа проходят производственную практику непосредственно на производственных предприятиях или в организациях, с целью совершенствования их профессионального мастерства и профессиональной самостоятельности. Производственная практика проходит в соответствии с договорами на базовых предприятиях города или области. Важное значение в производственной практике уделяется вопросу обновления договоров с производственным сектором, совершенствования условий производственной пратики. Активное привлечение работодателей в работу практической работы - чтение лекций, тренинги, мастер – классы.Расширения приевзаимодействия колледжа в социальном партнерстве позволили колледжу осуществить подготовку специалистов, имеющих не только техническое образование, но и обретение социальной гражданской активности, соответствующих требованиям рынка труда.

Ключевые слова: производственная практика, транспорт, железная дорога, специалист, качество, техническое образование

Профессиональное обучение представляет собой основной компонент учебного процесса в средних профессиональных учебных заведениях. Главная цель практического обучения состоит в приобретении обучающимися практических знаний, умений, навыков, формирований качеств, необходимых для квалифицированной трудовой деятельности в рамках полученной специальности. Практика учащихся проводится согласно с планами и подразделяется на учебную, производственную, технологическую, преддипломную (стажировка).

Спецификой ТиПО является то, что учащиеся и выпускники колледжа начинают свою трудовую деятельность в 16-17 лет.

Необходимо отметить, что практика учащихся это первый этап подготовки его к трудовой деятельности, основанный на взаимосвязи с обучаемыми спецпредметами.

Исходя из специфики приобретаемой учащимися специальности, проводится практика в специально оборудованных (производственных) кабинетах и далее соответственно договорам между учебным заведением и предприятием непосредственная практика на производстве.

Шымкентский транспортный колледж имени М.Тынышбаева, на сегодня один из единственных среднеспециальных учебных заведений Казахстана, который выпускает специалистов в сфере железно-дорожного транспорта.

С каждым годом, во всем мире наблюдается процесс роста новых технологий в области машиностроения, модернизации железнодорожной отрасли, развитие качества технического обслуживания в сфере железнодорожного транспорта и коммуникации, внедрения передовых опытов международного уровня в республику, и непосредственно в сферу обучения специалистов железно-дорожной отрасли.

Знакомство на практике с внедренными новшествами технологий, оборудованием, инструментами, экономики, организации и управления производствам, позволяет учащимся более лучше усвоить и закрепить полученные знания.

За последние 2-х 2018-2019, 2019-2020 учебные годы Шымкентским транспортным колледжем им.М.Тынышбаева были осуществлены несколько проектов по развитию качества в предоставлении образовательных услуг учебно-производственной практики.

Так в результате внедрения пилотного проекта критетриев по аккредитации - осуществление технологии дуальной системы образования, то есть вовлечения к преподаванию специалистов, имеющих опыт профессиональной деятельности в соответствующих отраслях производства.

Это направление позволяет педагогическому коллективу колледжа полнее учитывать требования работодателей по содержанию подготовки специалистов и быстрее реагировать на изменения конъюнктуры рынка труда.

Рисунок 1. Дуальды оқыту жүйесі бойынша жұмыс оқу жоспары

Была набрана группа (25 чел) ТТ 13-19 по специальности 1108000 «Эксплуатация, ремонт и техническое обслуживание подвижного состава железных дорог». Разработан рабочий учебный план, где составлены трехсторонние договора с ТОО «Шымкент Локомотив сервис», АО НК КТЖ «Шымкентское отделение ГП», и с ПП «Атамекен».

Сегодня учащиеся закрепляют полученные теоретические знания на практике, развивают умения и навыки непосредственно на производстве. Ведение контроля и мониторинга полученных знаний и умений после практики учащихся, а так же компетентность преподавателей производственного обучения, проведение анкетирования учащегося после каждой практики, приглашение руководителей или ведущих специалистов предприятий в качестве сопредседателей государственной квалификационной комиссии, сразу же отразились на процессе качества приобретаемой специальности и трудоустройства выпускающихся специалистов – железнодорожников.

Так в 2018-2019 учебном году количество выпускников по очной форме обучения составило - 89 студентов, из них на работу устроились - 55 выпускников. Остальные поступили в ВУЗы. Студенты, которые высоко продемонстрировали свои знания в период

производственной практики, были приняты на работу по своим специальностям.

Важное значение в производственной практике уделяется вопросу обновления договоров с производственным сектором, совершенствования условий производственной практики. К примеру по специальности 1108000 - Эксплуатация, ремонт и техническое обслуживание подвижного состава железных дорог (по видам) составлены договора с ТОО«Шымкент Локомотив Сервис», ТОО «Шымкент Рем Сервис», ТОО «Ойлерс», ТД – 16 Локомотив депо, «Patentes Talgo S.L» ТОО «S.G.M.Group», НК КТЖ «Шымкентское отделение ГП», и с ПП «Атамекен», АО «Локомотив» «Использование депо Локомотива Арысь», а также одним из самых крупных предприятий железно-дорожной отрасли НК «Қазақстан Темір Жолы».

По специальности 1203000 «Организация перевозок и управление движением на железнодорожном транспорте» железнодорожная станция Шымкент и Казыгурт.

По специальности 1303000 «Автоматика, телемеханика и управление движением на железнодорожном транспорте»; и 1306000 «Радиоэлектроника и связь» АО «Транстелеком», и по специальности 0904000 «Электроснабжение, эксплуатация, техническое обслуживание и ремонт электротехнических систем железных дорог» 1409000 «Строительство железных дорог, путь и путевое хозяйство» имеются и обновляются договора с производствами электрооснащения города.

11 декабря 2019 г в колледже был проведен областной семинар на тему: «Роль IT технологии при дуальном обучений». Программа семинара была направлена на вопросы внедрения дуального обучения, которые решают задачи на определение необходимых специалистов, обеспечение выпускников рабочими местами, финансирование технического и профессионального обучения.

В ходе семинара были проведены открытые уроки по «Clil» технологии, по модульному и дуальному обучению. Семинар был высоко оценен приглашенными гостями, коллегами с колледжей города и области. Результаты мероприятия были опубликованы в СМИ [2],[3],[4], [5].

В 2020 году ведется активная работа по расширению международного сотрудничества, в ходе переговоров и встреч 22 января 2020 года подписан договор о сотрудничестве с «Волгоградским техникумом железнодорожного транспорта» г.Волгоград Ростовского государственного университета путей сообщений Российской Федерации по следующим направлениям: совместная организация различного рода мероприятий; совместное участие в мероприятиях, способствующих творческой и научно – исследовательской деятельности студентов; информационное сопровождение учебно – воспитательного процесса:

На данный период в работе развития предоставления качества непрерывного образования производственной практики учащихся ставятся задачи:

-цифровизация практического производственного обучения, специальные прецеденты в социальных сетях по вовлечения внимания и расширения интереса к приобретаемой специальности;

-активное привлечение работодателей в работу практической работы - чтение лекций, тренинги, мастер – классы;

-организация сезонной, временной работы учащихся, т.е. их вторичной занятости.К примеру, на каникулах учащиеся специальности введут работу на предприятии, работа может иметь разный характер (курьерской, помощника мастера, администивные работы и т.д.) это дает учащимся колледжа возможность приобретения профессиональных навыков и психологические адаптации к рынку труда;

-расширение интеграции учебного процесса с производством с 1 курса обучения учащихся. организация экскурсий на предприятия по профилю специальности, дополнительные занятия, кружки по изучению новых технологий направленных на

конкретного работодателя.

Таким образом, развитие качества работы в сфере производственной практики учащихся требует постоянного роста предоставляемых образовательных услуг. Анализ и внедрение новых методов и технологий обучения дали новый импульс для профессионального роста и повышения уровня знаний преподавателей и учащихся колледжа. Расширения приеvзаимодействия колледжа в социальном партнерстве позволили колледжу осуществить подготовку специалистов, имеющих не только техническое образование, но и обрeтение социальной гражданской активности, соответствующих требованиям рынка труда.

Список литетаратуры:

1. Дуалды окуты жүйесі бойынша жұмыс оқу жоспары - рисунок 1.
2. Электронный ресурс: <https://youtu.be/a09FzskV0JY>,
3. Электронный ресурс: <https://www.instagram.com/p/B5FkmejtFW/?igshid=y726bo2lb8wn>,
4. Электронный ресурс: https://vk.com/wall-120166310_367
5. Электронный ресурс: <https://www.facebook.com/100004862617646/posts/1420911681414239/?d=n>

Түйін:Мақалада М.Тынышбаев атындағы Шымкент көлік колледжінде өндірістік практика тәжірибесін талдау туралы айтылады. Колледж студенттері кәсіби шеберліктері мен кәсіби тәуелсіздіктерін арттыру мақсатында өндірістік кәсіпорындарда немесе ұйымдарда өндірістік тәжірибеден өтеді. Тәжірибелік сабақтар келісімге сәйкес қала немесе облыстың базалық кәсіпорындарында өтеді. Өндірістік тәжірибеде маңызды рөл өндірістік сектормен келісімшарттарды жанарту, өндірістік практика жағдайларын жақсарту мәселесіне беріледі. Практикалық жұмысқа жұмыс берушілердің белсенді қатысуы - дәрістер, тренингтер, мастер-кларстар. өндірістік тәжірибені цифрландыру, әлеуметтік желілердегі арнайы жобалар назар аудару және алынған мамандыққа қызығушылықты арттыру Әлеуметтік серіктестікте колледждің өзара іс-қимылының кеңеюі колледжге тек техникалық білімі ғана емес, сонымен қатар еңбек нарығының талаптарына сай келетін азаматтық-құқықтық белсенділікке ие мамандар даярлауға мүмкіндік берді.

Abstract:The article deals with the analysis of the practice of manufacturing practice at the Shymkent Transport College named after M. Tynyshbaev. College students undergo practical training directly at manufacturing enterprises or organizations in order to improve their professional skills and professional independence. The practical training takes place in accordance with the agreements at the base enterprises of the city or region. An important role in industrial practice is given to the issue of updating contracts with the manufacturing sector, improving the conditions of production practice. Active involvement of employers in practical work - lectures, trainings, master classes. Extensions of college interaction in social partnership allowed the college to train specialists with not only technical education, but also gaining social civic activity that meet the requirements of the labor market.

УДК: 159,9

Узаков И.

старший преподаватель кафедры «Общественно-гуманитарные науки»
ТашГУ узбекского языка и литературы имени А.Навои. Ташкент, Узбекистан

СТИЛЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РАСКРЫТИИ ИНДИВИДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ

Аннотация: В статье раскрываются уровни владения стилем лекторской деятельности, повышения лекторского мастерства, рассматриваются важнейшие задачи, стоящие перед преподавателем, а также источники формирования оптимального стиля лекторской деятельности.

Автор указывает на необходимость организации систематического обучения лекторской работе и усвоения общественного опыта работы с целью формирования определённых черт личности лектора, овладения профессиональными секретами лекторского мастерства, выработки умений использования языковых средств общения в конкретных условиях деятельности на базе соответствующей профессиональной подготовки.

Анализируются методологические основы создания школ лекторского мастерства, принципы разработки систематизированных программ обучения, включающих в себя как вопросы теории, так и практики: анализ и обсуждение лекций, изучение стенограмм и фонограмм выступлений, использование современных технических средств.

Ключевые слова: лекторское мастерство, педагогическая деятельность, стиль лекторской деятельности, педагогическое мастерство, концентрация внимания студентов, фактологические ошибки, методологические основы лекционной пропаганды, логико-лингвистические характеристики слова, коллективное посещение лекций, взаимодействия лектора с аудиторией, принцип всесторонности в подборе и анализе фактов, профессиональная подготовка лектора, лекторская практика, готовность лектора.

Роль педагогической науки велика в выработке индивидуального стиля педагога-лектора. Формирование стиля лекторской деятельности педагог - это процесс раскрытия индивидуально-психологических особенностей личности педагога-лектора. Что же такое стиль лекторской деятельности, и каковы источники, уровни его формирования? Над какими сторонами стиля своей деятельности должен постоянно работать преподаватель?

Стиль лекторской деятельности – это совокупность относительно устойчивых приёмов, способов ведения лекционно-педагогической работы, это органическое единство индивидуального и общепринятого. Анализ особенностей его формирования предполагает комплексный социально-педагогический подход, учитывает и социальные, и психологические, и лингвистические, и организационно-методические аспекты проблемы.

Стиль лекторской деятельности есть, прежде всего, результат усвоения общественного опыта работы (социальный аспект), становление определённых черт личности лектора, овладение профессиональными секретами лекторского мастерства, приёмами работы с материалами и людьми (социально-психологический аспект), использование языковых средств общения (социально-лингвистический аспект) в конкретных условиях деятельности (социально-организационный аспект), на базе соответствующей профессиональной подготовки (социально-методический аспект). Общепринятое и индивидуальное в стиле лекторской деятельности образуют сложное диалектическое единство, в котором главная роль принадлежит общепринятому. Оптимальным стилем лекторской практики следует считать такой, в котором индивидуально обусловленные приёмы не противоречат общепринятым, а являются лишь их вариациями. Формирование стиля лекторской деятельности - сложный, длительный процесс, в котором есть определённые этапы и свои условия, трудности.

Наблюдения за большим числом преподавателей позволяют условно выделить три

основных уровня владения стилем лекторской деятельности: первичная готовность; профессиональная подготовленность; мастерство. Говоря о динамике формирования и совершенствования стиля лекторской деятельности, нельзя обойти вопрос об источниках (условиях, предпосылках) успешного осуществления этого процесса. Для наших целей, видимо, достаточно выделить четыре таких источника: 1) личный опыт преподавателя; 2) подражание; 3) обучение; 4) работа педагога над собой. Личный опыт включает не только непосредственный педагогический опыт, но и общий жизненный опыт. В известной степени стиль вырабатывается в результате подражания, т.е. сознательного или интуитивного следования образцам выступлений коллег или других лекторов. Важным источником формирования оптимального стиля лекторской деятельности следует считать организованное обучение лекторской работе. Необходимо создать школы лекторского мастерства, разработав систематизированные программы обучения, включающие в себя как вопросы теории (цели и задачи лекторской деятельности; методологические основы лекционной пропаганды; использование данных риторики, логики, психологии, педагогики, лингвистики, анализ форм и методов лекционной пропаганды и др.), так и практики (подготовка, анализ и обсуждение лекций, коллективные посещения лекций, изучение стенограмм и фонограмм выступлений, использование современных технических средств и т.п.) [7, 68].

Стремление к повышению лекторского мастерства особенно ярко проявляется в работе преподавателя над собой.

Итак, перед лектором-педагогом стоят четыре задачи. Он должен: 1) повлиять на своих студентов наилучшим образом; 2) сделать лекцию возможно более убедительной; 3) помочь усвоить то, что им излагается в лекции; 4) помочь запомнить, возможно, нагляднее и твёрже то, что было им сказано [6, 211].

В процессе лекции применяются различные методические приёмы раскрытия, разъяснения достоверности излагаемого материала с учётом особенностей конкретной темы и конкретной аудитории. Это могут быть прямые указания на очевидность, несомненность, общеизвестность тех или иных положений, это могут быть краткие или развёрнутые ссылки на авторитетный источник информации (на данные конкретных наук, на государственные или общеизвестные документы, на труды руководителя государства, на сведения из газет, журналов и других средств массовой информации и т.д.). Используются также ссылки на личный опыт преподавателя и аудитории, различные виды образного описания, демонстрация предметов или их изображений посредством технических приспособлений и т.д.). Выбор того или иного приёма раскрытия достоверности информации зависит от всей совокупности конкретных условий взаимодействия лектора с аудиторией. В педагогическом плане здесь особо важно учитывать сложные связи между психологическими логико-лингвистическими характеристиками слова (языка) как основного средства общения между лектором и аудиторией. Связь слова с объективной действительностью, с фактами жизни, с практикой людей позволяет лектору доносить до студентов правдивую информацию. При этом опытные лекторы-преподаватели исходят из весьма важного принципа: факты как таковые не бывают ошибочными, ошибки возникают лишь при восприятии, наблюдении, истолковании, объяснении, изложении, сопоставлении фактов с помощью слова. Действительно, если преподаватель показывает студентам книгу, о которой идёт речь, то можно ли говорить об истинности или ложности самого факта показа книги? Конечно, нет. Зато лектор может ошибиться в значимости содержания данной книги, а студенты могут неправильно воспринять название книги, фамилию автора и т.д. Это различие между фактом и его истолкованием нередко становится источником ошибок, неправильных выводов.

В обычных условиях лектору редко удаётся непосредственно продемонстрировать

сами факты, о которых он ведёт речь. Тогда об этих фактах он или напоминает студентам, или же детально, образно описывает события и явления. Именно здесь важно учитывать ещё одно важное психологическое обстоятельство: при оценке истинности или ложности высказываний преподаватели предпочитают опираться на свой прошлый опыт, на свои полученные ранее знания. Чем ближе для студента обсуждаемый факт, тем легче ему сопоставить свои выводы с теми, которые делает лектор. Говоря, в частности, о беседах по вопросам психологии, профессор А.Г.Ковалёв отмечает, что при убеждении часто бывает необходимо анализировать факты поведения, которые одинаково известны собеседникам. Знание обоими одного и того же факта важно потому, что в действительности самого факта, так и в истинности выдвигаемого общего положения, вывода [4, 266].

Если же студентам не знакомы обсуждаемые факты (а преподаватель не описал их детально, образно, убедительно), то они вынуждены принимать выводы лектора на веру или сомневаться в их истинности.

Особенно опасны в этом отношении фактические ошибки в речи преподавателя (путаница в именах, датах, названиях, формулировках, цифрах, цитатах, описаниях, оценках, объяснениях, выводах и т.п.). Так, опытный преподаватель рассказал однажды такую историю: «Когда я только начинал выступать с лекциями, со мной произошёл тяжёлый случай. Во время лекции я привёл цитату: «Кто не ищет дружбы с ближним, тот себе заклятый враг!» и сказал, что эти слова принадлежат поэту Низами. Я был почему-то уверен, что это именно Низами, а не другой поэт. В зале с места поднялся солидный пожилой гражданин и громко сказал: «Стыдно, молодой человек, не знать таких вещей! Разве эти слова принадлежат Низами?» Я растерялся. Что делать? А гражданин посмотрел на меня с открытым презрением, огорчённо махнул рукой и вышел из зала. С тех пор прошло более двадцати лет, а мне до сих пор стыдно. Одно дело перепутать Низами с Шота Руставели в беседе с приятелем, а другое дело – во время публичной лекции. Теперь перед каждой лекцией я твержу себе: «Помни о Низами!» Всегда самым тщательным образом проверяю факты и если в чём-нибудь не уверен – обязательно разберусь по первоисточникам» [8, 4-10].

Фактическая ошибка подрывает веру в правдивость слова преподавателя. Достоверность сообщаемых сведений психологически усиливается, если для анализа берутся не просто отдельные факты, а их совокупность, система. Чтобы действительно знать предмет, надо охватить и изучить все его стороны. Именно принцип всесторонности в подборе и анализе фактов в значительной мере способствует повышению достоверности речи преподавателя. При нарушении этого принципа возникает так называемая полуправда. Говорят, что полуправда хуже откровенной лжи, ибо она маскируется под правду, выглядит правдоподобной.

Правдивость слова преподавателя существенно повышает также в тех случаях, когда факты и выводы рассматриваются в контексте определённой науки (философии, физики, химии, биологии, психологии, медицине и т.д.) В научном анализе заранее выполнены все требования теории познания истины, поэтому изложение материала на научной основе как бы гарантирует лектора от ошибок случайного подбора фактов и сомнительных выводов из них. Трудность состоит здесь в том, чтобы «перевести» на понятный данной аудитории язык закона, формулы, термина конкретной науки. В лекторской работе постоянно используются ссылки на данные конкретных наук, на мнения компетентных в своей (но только в своей!) области специалистов, на первоисточники, документы, постановления, на сведения из газет и журналов и т.д. Всё это усиливает впечатление правдивости изложения, помогает студентам понять действительное положение вещей. Это впечатление ещё более усиливается, если лектор умело сопоставляет правильные и ошибочные точки зрения по одному и тому же вопросу [5, 41-45].

Следовательно, что поддерживает интерес и внимание студентов? Это, во-первых,

содержательность материала, его злободневность и новизна, во-вторых, увлекательность изложения, живость и эмоциональная насыщенность речи преподавателя, в-третьих, разнообразие методов подачи материала.

Таким образом, преподаватель в своей работе опирается на истинные, достоверные положения, подтвержденные данными науки, проверенные в общественной практике, соотносит эти положения с личным опытом студентов, непосредственно наблюдаемыми фактами, явлениями, событиями, всесторонне сопоставляет систему фактов с конкретными теоретическими положениями, выводами, раскрывая тем самым актуальность, социальную значимость и достоверность сообщаемой информации.

Список литературы:

1. Головин Б.Н. Основы культуры речи. Алматы: РИК, 1997, 99 с.
2. Иванова С.Ф. Речевой слух и культура речи. Москва. Просвещение, 1970. С. 11.
3. Ильин Е.Н. Мотивация и мотивы. СПб, 2000. 100 с.
4. Ковалев А.Г. Психология личности. Москва, 1987. 266 с.
5. Кони А.Ф. Лучшие речи просты, ясны, понятны. Москва, Знание, 1984 С. 41-45.
6. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. Москва, 1999. 211 с.
7. Основы лекторского мастерства. Материалы в помощь лектору./ Сост. Н.К.Головкин и др. Москва. Знание, 1988. 68 с.
8. Тохтаходжаева М. и др. Искусство красноречия./ Сб. «Педагогика такомиллаштириш муаммолари». Ташкент, ТГПУ, 2006. С.4-10.

Abstract: The following article reveals the levels of mastery of the style of lecturer activity, improving lecturer skill, discusses the most important tasks facing the teacher, as well as the sources of formation of the optimal style of lecturer activity. The author points out the need for organizing systematic teaching of lecture work and the assimilation of public work experience with the aim of forming certain personality traits of the lecturer, mastering the professional secrets of lecture skills, developing skills in using language means of communication in specific conditions of activity based on appropriate professional training.

The author analyzes the methodological foundations of creating lecture schools, the principles of developing systematic training programs that include both theory and practice: analysis and discussion of lectures, the study of transcripts and phonograms of speeches, the use of modern technical means.

Keywords: lecture mastery, pedagogical activity, style of lecture activity, pedagogical mastery, the attention of students' concentration, factual errors, methodological basis of lecture propaganda, logical and linguistic features of a word, collective attendance of lectures, interaction of the lecturer with the audience, the principle of comprehensiveness in the selection and analysis of facts, lecturer training, lecture practice, lecturer readiness.

Түйін: Мақалада лекторлық қызметтің стилін меңгеру деңгейін шеберлікті арттыру, оқытушының алдында тұрған маңызды міндеттер, сонымен қатар лекторлық қызметтің оңтайлы стилін қыптастыру көздері қарастырылады. Автор дәріскер тұлғасының өзіне тән ерекше қасиеттерін қалыптастыру, дәріскерлік шеберліктің кәсіби құпияларын меңгеру, нақты қызмет жағдайында қарым-қатынастың тілдік құралдарын қолдану дағдыларын қалыптастыру мақсатында тиісті кәсіби даярлық базасындағы лекторлық жұмысқа жүйелі оқытуды ұйымдастыру және қоғамдық жұмыс тәжірибесін меңгеру қажеттілігін көрсетеді. Дәріскерлік шеберлік мектептерін құрудың әдіснамалық негіздері, теория және практика мәселелері: лекцияларды талдау және талқылау, сөз сөйлеудің стенограммалары мен фонограммаларын зерттеу, қазіргі заманғы техникалық құралдарды қолданудағы оқытудың жүйеленген бағдарламаларын әзірлеу принциптері талданады.

Кілттік сөздер: лекторлық шеберлік, педагогикалық қызмет, лекторлық қызмет стилі, педагогикалық шеберлік, студенттердің назарын аудару, фактологиялық қателер, дәрістік насихаттаудың әдіснамалық негіздері, сөздің логикалық-лингвистикалық сипаттамасы, лекцияларға ұжымдық қатысу, дәріс берушінің аудиториямен өзара іс-қимылы, фактілерді таңдау және талдаудағы жан-жақты қағидат, дәріс берушінің кәсіби дайындығы, дәріскердің дайындығы.

ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ИНКЛЮЗИВТІК БІЛІМ БЕРУ – ПСИХОЛОГИЯ И ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ – PSYCHOLOGY AND INCLUSIVE EDUCATION

ӘОЖ 316. 6 +392.3 = 512.122

Арапбаева Д.К.

психол.ғ.к, доцент Әлишер Науаи атындағы өзбек тілі және әдебиетінің
ТашМУ, Ташкент, Өзбекстан

КЕЛІНДЕРДІҢ ЖАНУЯҒА БЕЙІМДЕЛУІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ

Түйін. Мақала әлеуметтік психологиядағы отбасы проблемаларын зерттеуге арналған. Зерттеу жұмыстары Науаи облысының Кенимех ауданында жасайтын қазақ отбасыларында жүргізілді. Зерттеудің негізгі нысанын 50 жаңа отау құрған қазақ келіні құрады. Навбахар ауданында тұратын 50 жаңа отбасы құрған өзбек келіні бақылау тобы ретінде алынды. Зерттеуге барлығы – 200 (100 келін, 100 күйеу) респондент қатысты.

Зерттеуде төмендегі психодиагностикалық әдістемелер пайдаланылды: Э.Ғазиевтің “Ерлі-зайыпты қатынастарын бағалау шкаласы” әдістемесі, “Некеге рухани дайындық” тесті.

Сыналушылардың барлығында некеге рухани дайындық және әлеуметтік-психологиялық бейімделу нәтижелерін корреляциялық талдау олардың арасында ұнамды байланыс барын көрсетті ($r=0,202$; $p<0,05$). Қазақ және өзбек отбасыларында жастарды некеге дайындауқашанда үлкендердің қадағалауында болған. Ата-бабаларымыз болашақта бір үйдің берекесі, ұлтының анасы екендігін жастайынан қыздарының құлағына құйып отырған. Сондай-ақ, зерттеу жұмыстарының нәтижесіне орай, келіндердің жаңа отбасына бейімделуінде ерлі-зайыпты арасындағы қатынастар сипаты, келіндердің үй-тұрмыстық жұмыстары, психологиялық рөлдер, жаңа міндеттемелер, құқықтар, еңбек бөлінісі, отбасының басқа мүшелерінің рөлді күтілімдері негізінде өз мінез-құлқын өзгерте алуы да ерекше маңызға ие екендігі талданған.

Кілттік сөздер: отбасы, әлеуметтік психология, қазақ отбасы, өзбек отбасы, келін ерлі-зайыптылар.

Кіріспе. Отбасы құру – үлкен оқиға. Ол тек ұлттық қана емес, сонымен қатар жалпыадамзаттық құндылық. Ұлы ғұламаларымыздың отбасы құруға, үйленуге шақырғанында, ата-бабаларымыздың келін-күйеудің үрім-бұтағын сұрастырғанында әрі дене жағынан, әрі рухани жағынан кемел келін немесе күйеу таңдау мәселесіне ерекше мән беріп келгенін көруге болады. Әсіресе, қыздардың бұл ретте көбірек әрі күрделірек «емтихан» тапсыруының астарында мағыналы хикмет бар. Жаңа отбасылық жұптың пайда болуы оның мүшелерінен өздерінде некеге дейін болмаған интегративтік сапалардың қалыптасуын талап етеді. Бір кездің өзінде отбасы құру – келін-күйеулердің саналы түрде кейбір нәрселерден өзін шектеуге ризалығы. Жас отбасы жүйе ретінде кейбір жағдайларда оның элементтерін қолдап-қуаттайтын өзін-өзі басқару механизмдерін де қалыптастырады. Ондай механизмдер отбасылық өмірдің түрлі салаларындағы типтік мінез-құлық нормалары болып табылады.

Психологиялық бейімделу социумдағы нормалар мен құндылықтарды игеру арқылы жүзеге асатыны белгілі. Ол өзара ықпалдасуда, атап айтқанда, айналадағы адамдармен қарым-қатынас жасау және белсенді қызметте көрініс табады. Отбасына бейімделу де жоғарыдағы компоненттерді қамтиды да, отбасылық өмірмен танысу, оған бірте-бірте кірісу үдерісі ретінде басталады. Бұл кезең аса қиын болып табылады. Өйткені, қарым-қатынас пен қызметті қайта құруды ғана емес, сонымен қатар жас ерлі-зайыптылардың өз қажеттілік-мотивациялық салаларын қайта қарауын, өзін-өзі танудың жаңа дәрежесін, әлеуметтік ортамен жаңа байланыстарды қалыптастыруын талап етеді. Жас отаудабірқатар материалдық, психологиялық, әлеуметтік-психологиялық қиындықтар және проблемаларды шешуге тура келеді. Отбасы-неке бейімделу үдерісінің қаншалықты

нәтижелілігіне қарай жас отбасының тұрақты немесе тұрақсыздығы туралы қорытынды шығаруға болады. Ал бейімделудің нәтижелілігі бірнеше факторларға – әлеуметтік орта жағдайлары мен талаптарына, адамның әңгімешілдікке, айналадағылармен ынтымақтастық пен кооперацияға ұмтылуына және біреудің қайғы-қуанышына серік бола алу қабілеттеріне, өзінің ішкі сезімдері мен эмоцияларын бақылай білу, сондай-ақ күнделікті стрестерді жеңе алу іскерліктеріне байланысты болып келеді.

Отбасы проблемасы бойынша көптеген зерттеулер жүргізілгендігіне қарамастан, жаңакеліндердің отбасына бейімделуінің әлеуметтік-психологиялық және этнопсихологиялық ерекшеліктері салыстырмалы түрде аз зерттелгендіктен, оны эмпирикалық тұрғыдан қарастырудың маңызы зор. Өйткені жаңа отбасына түскен келін ол жанұяға бейімделу барысында бірқатар проблемаларға душар болатыны табиғи жайт. Сондықтан, келіндердің жаңа отбасына бейімделуін әлеуметтік-психологиялық және этнопсихологиялық тұрғыдан зерттеу бүгінгі күннің өзекті проблемаларының бірі болып, бұл жөнінде жан-жақты ғылыми ізденістер жүргізуді талап етіледі. Өзбекстанда өмір сүретін қазақ отбасыларында келіндердің жаңа ортаға бейімделуін этнопсихологиялық тұрғыдан зерттеу, талдау, бейімделу үдерісіне әсер ететін көптеген әлеуметтік-психологиялық, индивидуалды-психологиялық және этнопсихологиялық факторларды анықтаудың отбасының беріктігін қамтамасыз етудегі маңызы орасан зор.

Теориялық талдау. Өзбекстанда ХХ ғасырдың 80-90 жылдарында өзбек отбасының өзіне тән этнопсихологиялық ерекшеліктерін анықтау мақсатында ғылыми-әлеуметтік зерттеулер жүргізуге аса мән берілді. Бүгінге дейін өзбекстандық психолог ғалымдар өзбек отбасының этнопсихологиялық ерекшеліктері бойынша елеулі ғылыми зерттеулер жүргізді. М.Г.Давлетшин, Э.Ф.Ғазиев, Ғ.Б.Шаумаров, В.М.Каримова, М.М.Маматов, Н.Салаева, Р.С.Самаров, М.А.Утепбергенов, Ш.Ш.Жураева, Р.Х.Душанов, Н.Х.Лутфуллаева, Т.Б.Нарымбетов тағы басқалардың зерттеулері осылардың қатарында тілге алынады. Аталған еңбектерде, негізінен, отбасы-неке қатынастары, жастарды отбасылық өмірге дайындау, өзбек отбасының өзіндік этнопсихологиялық ерекшеліктері, отбасылық даулар және олардың туындау себептері, ажырасымдар және олардың салдары проблемасы бойынша жүргізілген зерттеулер психология ғылымының дамуында біршама маңызды орын иелейді.

Атап айтқанда, Х.Узақов, Э.Ф.Ғазиев, А.Тажиевтер жастарды отбасылық өмірге дене жағынан, рухани-психикалық және әлеуметтік-психологиялық жағынан дайындау бойынша алда тұрған көптеген міндеттердің бар екендігін атап көрсетеді. Сондай-ақ жастарды отбасын құруға дайындау барысында ажырасым сияқты қайғылы оқиға отбасылық өмірді орға жығатынын олардың санасына сіңдіру, отбасы мүшелері арасындағы адамаралық даулардың өкінішті салдарын нақты мысалдардың көмегімен түсіндіру секілді жұмыстардың бұл саладағы жасанды, тар мағынадағы пікірлерді жоюдағы маңызы зор екендігін айтады [3].

Ғ.Б.Шаумаровтың “Отбасы психологиясы” оқулығында отбасы психологиясының жалпы негіздері, отбасы классификациясы, неке құру факторларының ерекшеліктері және олардың жанұя беріктігіне ықпалы, отбасындағы адамаралық қатынастар және қарым-қатынас психологиясы, отбасылық даулар, ажырасым, оның себептері мен салдары жөнінде толыққанды сөз өрбітіледі [5].

Автор пікірінше, кейбір келіндердің жаңа жанұяға бейімделуі қиын болып, осының арқасында ене мен келіннің арасында келіспеушіліктер туындайды. Әрбір шаңырақта өзіне тән орта, оның ереже-қағидалары, дәстүрлері, айналадағы оқиға-құбылыстарға беретін өзіндік бағасы, тіпті, сол жанұя мүшелері түсінетін, шартты түрде қабылданған сөздері мен сөз оралымдары болады. Жаңа түскен келін өзімен бірге туып-өскен ортасына тән әдет-ғұрып элементтерін алып келеді. Осыған байланысты кейде келін мен ененің отбасындағы орта бір-біріне сәйкес келмей қалады [5].

Ўзбекистанда отбасы психологиясы бойынша өзіне тән мектеп қалыптастырған ғалым В.М.Каримова зерттеулерінде алғаш рет Ўзбекстан жағдайында өзбек отбасы туралы әлеуметтік түсініктердің теориялық концепциясын жасады. Теориялық модель негізінде түрлі жас және жыныстық топтардағы адамдардың әлеуметтік түсініктерінің өзіне тән ерекшелігі, олардың тұрмысы мен өмір салтына, білім дәрежесіне, таңдаған мамандығы және өмірлік тәжірибесіне байланысты екендігін эмпирикалық тұрғыдан дәлелдеген. Автор өзбек әйелдері мен ерлерінің отбасындағы орнының ерлі-зайыптылардың өзара қатынастарына, балалар тәрбиесі және отбасындағы рөлдер бөлінісіне ықпалын, жастарда отбасы туралы дұрыс, адекват әлеуметтік түсініктердің қалыптасу жағдайлары мен оның әлеуметтік-психологиялық факторларын айқындайды [9].

Ал, Х.К.Каримовтың “Өзбек отбасыларында ерлі-зайыптылар дауларының әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері” атты зерттеуінде өзбек отбасыларындағы ерлі-зайыптылар арасында кездесетін араздардың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері, оның нендей ұнамсыз салдарға әкеп соқтыруы секілді өзекті мәселелер талқыланған. Автор келіндердің үй-тұрмыстық міндеттерін атқаруға дайын емес екендігі, кейбір ежелдердің келіндерінің бұл барысындағы білім, дағды және іскерліктерін өзінікімен салыстыруы, кейде жас келініне қажетті нәрселерді үйретудің орнына оларды қатты сынауы, келінін ұнатпауының себебі басқа болса да, әрқашан үй-тұрмыстық жұмыстарын сылтауратуы ене мен келін қатынастары ғана емес, сонымен қатар, ерлі-зайыпты қатынастарының да шытынауына әкеп соқтыруын ерекше атап көрсетеді [8].

М.М.Маматов түрлі ұлт өкілдері отбасыларының этнопсихологиялық ерекшеліктеріне тоқталып, өзбек және қазақ отбасыларының өзіне тән жанұялық әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері арасындағы айырмашылықтарды нақты мысалдарға негізделе отырып баяндайды [2]. Мысалы, қазақ халқындағы “қыз алып қашу” дәстүрінің пайда болуы туралы автор былай жазады: “Қыз алып қашу” дәстүрі топтық некенің жойылуы және экзогамиялық некеге өту кезеңінде пайда болған деп есептеледі. Топтық некедегі барлық әйелдер сол топтағы барлық ерлерге тиесілі болған. Басқа топтан бөтен еркектің араласуына қатаң түрде тыйым салынған әрі жазаланған.

Экзогамиялық некеге өтумен рудағы әйелдерге басқа топтағы еркектер иелік ете бастайды. Бұл жайт әйелдің тобындағы еркектерді оған иелік ету құқығынан айыра бастады. Әрине, мұндай психологиялық күй – стереотиптің бұзылуы оңайға соқпайды. Егер бұл стереотип бірнеше ғасырлар бойы қалыптасқан және орныққан болса, оның жойылуы үшін де сонша уақыт қажет. Сондықтан да әйелдің рудың еркектері құда жақпен келісіп, қызды алып қашуға мүмкіндік берген. Біраз уақыт өтіп, “сезіп қалған соң” өз құқықтарын қорғау үшін “қарсыластарын” қуған. Кейіннен бұл жағдай әдет-ғұрып көрінісіне енген” [2].

М.А.Утепбергеновтің “Қарақалпақ отбасының әлеуметтік және этнопсихологиялық ерекшеліктері” атты зерттеуінде қарақалпақ отбасының әлеуметтік және этнопсихологиялық ерекшеліктері жете зерттелген [12]. Сондай-ақ қарақалпақ отбасының неке факторларының өзіндік ерекшеліктері талданып, танысу мәдениетінің төмен дәрежеде екендігі, әдет-ғұрып мағынасында “қыздың разылығынсыз алып қашу”, жастардың некеге дейінгі мінез-құлқының шектелмегендігі, өмірлік жар таңдауда ата-ана ықпалының аз екендігі сияқты мәселелер зерттелген [12].

Р.Х.Душанов зерттеулерінде қырғыз отбасыларының әлеуметтік-этнопсихологиялық ерекшеліктері, неке факторлары, некеге қанағаттану, ерлі-зайыптының арасындағы қатынастардың өзіндік тұстары толыққанды зерделенеді [7].

Т.Б.Нарымбетовтің “Өзбекстанда тұратын қазақ отбасыларының әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері” атты диссертациялық зерттеуінде Ўзбекстан аумағында өмір сүретін қазақ отбасыларының әлеуметтік және этнопсихологиялық ерекшеліктері зерттелген. Атап айтқанда, мәдениетаралық ерекшеліктер мен этникалық стереотиптердің

отбасылық қатынастарға әсері, неке факторлары, танысу орны, формасы, жасы мен тұрмыс құру мотивтері, қарым-қатынас, рөлдер бөлінісі, некеге қанағаттану, даулар және ажырасымдардың себептері мен салдары жіктеледі [10].

Р.С.Самаровтың “Тәжік отбасындағы ерлі-зайыптылар арасында туындайтын дау-жанжалдың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері” атты диссертациясында тәжік отбасыларындағы араздасулардың әлеуметтік және этнопсихологиялық ерекшеліктері, себептері және формалары ғылыми тұрғыдан талданады. Зерттеуші тәжік отбасына тән этнопсихологиялық ерекшеліктердің бірі ретінде қайынатамен араздыққа бармау екендігін атап көрсетеді. Тәжік отбасыларында келін мен қайыната немесе күйеу мен қайыната арасында дерлік араздасушылық байқалмайды. Араздық, негізінен, ерлі-зайыптының арасында, сондай-ақ біршама ене мен келін арақатынасында байқалады. Тәжік отбасында қайыната дерлік араздықтың қатысушысы болмайды. Алайда оның туындауындағы қайынатаның орнын жоққа шығаруға болмайды. Демек, қайыната жастар арасында даудың пайда болуында нұсқау, кеңес беруші не болмаса оны шешуде отбасылық қатынастарға кірбің ұялатпай некені сақтап қалу бойынша жөн-жосық көрсетуші тұлға рөлін атқарады [11].

Жоғарыда келтірілген ғылыми әдебиеттерді талдай отырып, отбасы-неке мәселелері, адамаралық қатынастар мен тәлім-тәрбие, отбасында бөлінген рөлдер, отбасы мүшелерінің статусы, сондай-ақ дау мотивтерін зерттеу елдегі және шетелдегі ғалымдардың тұрақты назарында тұрған проблемалардың бірі болып табылады. Отбасы тақырыбына арналған зерттеулер тек өзбек отбасыларының ғана емес, Өзбекстанда өмір сүретін өзге ұлт өкілдерінің отбасыларының да әлеуметтік-этнопсихологиялық ерекшеліктерін үйренуге деген қызығушылықтың артып келе жатқандығын көрсетеді. Расында, ғалымдар қашанда отбасының қоғамдағы орнына ерекше мән берген. Өйткені қоғамның ең маңызды байлығы – отбасы. Отбасы салауатты әрі берік болса, қоғамда бейбітшілік пен береке орнығады.

Нәтижелер мен талқылау. Зерттеудің мақсаттары мен міндеттеріне сүйене отырып, эмпирикалық зерттеуіміз Өзбекстан Республикасы, Науаи облысының Кенімех ауданында жасайтын қазақ отбасыларында жүргізілді. Зерттеудің негізгі нысанын 50 жаңа отау құрған қазақ келіні құрады. Навбахар ауданында тұратын 50 жаңа отбасы құрған өзбек келіні бақылау тобы ретінде алынды. Келіндердің жаңа отбасына бейімделуіндегі рөлін ескере отырып, 100 күйеулер де (50 қазақ және 50 өзбек жігіті) зерттеуге жұмылдырылды. Зерттеуімізде некеге рухани дайындық тестін [5] пайдаландық. Бұл тест 16 сауалдан құралып, жастардың некегерухани дайындық дәрежесін 5 балдық критериймен бағалау мүмкіндігін береді. Зерттеуіміздің келесі басқышында Э.Ғ.Ғазиевтің “Ерлі-зайыпты қатынастарын бағалау шкаласы” әдістемесін пайдаландық [6].

Әдістеме 9 сауалдан құралып, ерлі-зайыпты қатынастары мен некеге қанағаттану дәрежесін анықтауға бағытталған. Зерттеу нәтижелерінің сенімділігі «SPSS-15.0» математикалық статистика әдістері кешені бойынша орташа мән және оның вариациясы, стандарт көлбеу, Стьюдент өлшемі, Пирсон бойынша корреляция коэффициентін есептеу арқылы негізделді. Отбасылық өмірге бейімделу үдерісіне келін-күйеулердің некеге рухани дайындығының көрсететін әсерін зерттеу төмендегі нәтижелерді берді:

1-кесте - Сыналушыларда некеге рухани дайындық көрсеткіштері арасындағы корреляциялық байланыс коэффициенттері (n=200).

	Отбасылар	x	σ	t
Келіндер	қазақ	55,00	10,17	-0,503
	өзбек	56,00	7,83	

Күйеулер	қазақ	62,14	8,34	1,866
	өзбек	58,64	9,79	

Ескерту: ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

Келін-күйеулердің некеге рухани дайындығын зерттеу нәтижелеріне орай, қазақ отбасындағы келіндерде некеге рухани дайындықтың орташа арифметикалық мән көрсеткіштері 55,00-ді, ал өзбек отбасындағы келіндерде 56,00-ді құрады. Сондай-ақ, қазақ отбасында күйеулердің некеге рухани дайындығының орташа арифметикалық мән көрсеткіштері 62,14-ті құраған болса, өзбек отбасындағы күйеулерде 58,64-ке тең екендігі айқындалды. Демек, қазақ, сондай-ақ өзбек отбасыларындағы келін және күйеулердің некеге рухани дайындығы жоғары дәрежені көрсетіп, олардың арасында дерлік айырмашылық байқалмады. Бұл қазақ және өзбек отбасыларында келін-күйеулер отбасының қасиеттілігін сезінетінін айғақтайды. Олар отбасында өздерінің еншісіндегі жұмыстарға жауаптылықпен жанасу, отбасындағы проблемаларды жоюға, әрқашан ата-анасын түсінуге әрекет жасау, отбасын берік сақтау қажет екендігін дұрыс пайымдайды.

Шығыс халықтарында, соның ішінде, қазақ және өзбек халықтарында өте ежелден некені қасиетті деп санаған, бұл отбасы тұрақтылығының негізгі факторларының бірі болып келген. Неке отбасы құрып жатқан екі жастың бір-біріне, қоғамға, перзенттеріне деген рухани, құқықтық борышы мен жауапкершілігін белгілеу болып табылады.

Сыналушылардың барлығында некеге рухани дайындық және әлеуметтік-психологиялық бейімделу нәтижелерін корреляциялық талдау олардың арасында ұнамды байланыс барын көрсетті ($r=0,202$; $p < 0,05$). Қазақ және өзбек отбасыларында жастарды некеге дайындау қашанда үлкендердің қадағалауында болған. Ата-бабаларымыз болашақта бір үйдің берекесі, ұлтының анасы екендігін жастайынан қыздарының құлағына құйып отырған. Бұл жайт болашақ отбасының берік болуына игі әсерін тигізеді. Қазақ және өзбек отбасыларына тән әлеуметтік-психологиялық және этнопсихологиялық қасиеттерде отбасы ережелері де бар, бұл этнопсихологиялық қасиеттер отбасын сақтауда, отбасылық проблемаларды шешуде, отбасында жастарды некеге рухани дайындауда маңызды орын иелейді.

Қазақ отбасыларында қаршадайынан қыз баланы некеге дайындауда келіннің міндеттері, оған жүктелетін жауапкершіліктерді түсіндіреді. Олар төмендегілерден тұрады:

- жас келінге мін тағатындар көп болатынын мойындай отырып, ерінің ата-анасы берген кеңестерге құлақ асу, үлкен келіндерден үлгі алу;
- ата-аналар және үлкен келіндерге құрмет үнемі көрсету;
- өз анасына сын әкелмеу, ешқашан ерінің отбасын біреуге жамандамау;
- отбасындағы үлкендердің өмір салтына бейімделу;
- ерінің апа-сіңлілерімен достасу, сырлас болу;
- сәлемдесу дәстүрлерін сақтау, күйеуінің ағайын-туыстарына үнемі сәлем салу;
- жолдасымен отбасына адал болу;
- күйеуінің ағайын-туысқандарының, сол шаңыраққа сыйлы, жақын адамдардың атын атамау және дастарқан басында олардан жоғарыда отырмау;
- балалардың тәрбиесіне ерекше мән беру, үлкендердің кеңесіне құлақ асу.

Некенің сәтті қайнар көздерінің бірі – тұлғаның отбасылық өмірге дайындығы, әлеуметтік-психологиялық және физиологиялық тұрғыдан жаңа ортаға, жаңа рөлдер мен міндеттемелерге бейімделе алу дағдысының қалыптасқандығы. Отбасылық қатынастар мәдениетін қалыптастыру ерлі-зайыптының өздеріне байланысты. Олардың тіпті бірі бұған дайын болмаса, отбасы тұрақтылығы кепілді болмайды.

Дәл сондай ұлттық құндылықтар өзбек халқында да бар. Жігіт-қыздарды бала күнінен отбасына дайындау, үлкендермен дұрыс сөйлесу дағдыларын қалыптастыру, үй-

тұрмыстық жұмыстарына тарту, отбасылық құндылықтарды құрметтеуді олардың санасына сіндіру әрбір өзбек отбасында перзент тәрбиелеу барысында қатар жүргізіледі.

Жас келіндердің жаңа ортаға бейімделуінде отбасындағы ерлі-зайыпты қатынасының, сондай-ақ олардың некеге рухани дайындығының орны шексіз.Отбасындағы жас келін-күйеулердің өзара татулығы, түсінуі және мейірі мен махаббаты, бір-біріне шынайы қатынаста болуы келіннің жаңа ортаға бейімделуіне игі әсерін тигізеді.

Біз зерттеу барысында ерлі-зайыпты қатынасын бағалауда төмендегі нәтижелерге қол жеткіздік.

2-кесте- Сыналушылардың ерлі-зайыпты қатынасын бағалау көрсеткіштері арасындағы корреляциялық байланыс коэффициенттері (n=200).

	Отбасылар	x	σ	t
Келіндер	қазақ	22,28	2,25	3.26**
	өзбек	20,66	2,73	
Күйеулер	қазақ	20,86	2,71	2.01
	өзбек	19,80	2,92	

Ескерту: **p<0,01; *p<0,05

Алынған нәтижелерге орай, қазақ отбасындағы келіндердің өмірлік жолдасына қатынасының орташа арифметикалық мәні 22,28-ді, өзбек отбасындағы келіндерде 20,66-ны құрады (p<0,01). Қазақ отбасындағы күйеулердің жұбына қатынасының орташа арифметикалық мәні 20,86-ны, ал өзбек отбасындағы күйеулерде 19,80-ді көрсетті.

Осы көрсеткіштерге сүйене, қазақ, сондай-ақ өзбек отбасындағы ерлі-зайыпты қатынастарының ұнамды сипатта екендігі жайлы қорытындыға келуге болады. Зерттеу нәтижелерінен осы екі ұлт отбасыларындағы келін-күйеулердің некеге қанағаттану дәрежелері орташа көрсеткіштерге сай келеді. Жас келін және күйеулер өмірлік жолдасының көбірек неге қызығатынын білуге ұмтылысы, бос уақытын бірге мазмұнды өткізуге әрекет етуі байқалады.

Ерлі-зайыпты қатынасы қазақ, сондай-ақ өзбек отбасыларында ұнамды нәтижені көрсетумен қатар келіндердің көрсеткіштері арасында айырмашылықтардың бар екендігі аңғарылады, яғни қазақ келіндерінде жарына деген қатынастар дәрежесі жоғары, жаңа отбасына келгенде олар басқа отбасы мүшелерінен гөрі өз жұбына арқа сүйеуге әрекет жасайды. Қазақ отбасындағы келіндердің еріне қатынасының жоғары болуында этникалық қерекшеліктердің рөлі басым. Өйткені, қазақтарда көбінесе келінді перзенттің (күйеудің) өзі таңдайды, келін-күйеулер бір-бірін жеткілікті дәрежеде үйреніп, өзара бейімделуі үшін мүмкіндігі де жеткілікті болады. Біздің зерттеуімізге қатысқан өзбек келіндерінің басым бөлігі кісі салу арқылы болашақ жарын танығанын, тойға дейін келін-күйеу 5-6, ары кетсе 8-10 рет кездескенін айтты. Бұл кездесулер де негізінен тойға дайындалумен ғана байланысты болған. Жоғарыдағы айырмашылықтарды осы жайтпен түсіндіруге болады.

Психологиялық әдебиеттерде бейімделгіштік өлшемі ретінде некенің жалғасымдылығынан (объективті көрсеткіш), сондай-ақ ерлі-зайыпты қатынастарына қанағаттану дәрежесінен (субъективті көрсеткіш) тұратын интеграл көрсеткіштің қолданылуы көп айтылады [4]. Отбасы-неке қатынастарына қанағаттану отбасында жүріп жатқан барша үдерістердің, соның ішінде, бейімделу үдерісінің нәтижелерін көрсетеді. Ерлі-зайыпты қатынастарын жоғары бағалау отбасындағы бейімделу кезеңіндегі

міндеттердің орындалғанын көрсетеді [4].

Көптеген авторлар отбасы-неке бейімделуін күрделі, көп басқышты үдеріс екендігін айта келе, бұл үдеріс екі компоненттің бірлігінен құралатынын тілге тиек етеді: өз өмірлік жолдасына бейімделу және үй-тұрмыстық жұмыстары мен психологиялық рөлдерді, жаңа міндеттемелер мен құқықтарды, сондай-ақ еңбек бөлінісін қамтитын отбасылық өмірге бейімделу. Біздің ойымызша, отбасылық өмірдің алғашқы жылында келіндердің отбасына бейімделуіндегі күрделіліктер екіншікомпонент, яғни үй-тұрмыстық жұмыстары мен психологиялық рөлдерді, жаңа міндеттемелер мен құқықтарды, сондай-ақ еңбек бөлінісін қамтитын компоненттермен байланысты. Қазақ келіндерінің өмірлік жолдасына деген қатынас көрсеткіштерінің өзбек келіндеріне қарағанда жоғары болатынына қарамастан, бейімделу дәрежесі көрсеткіштерінің төмен болатынын екінші компонентке байланыстыра түсіндіруге болады. Сонымен қатарерлі-зайыптылардың бір-біріне сай болуы да отбасылық бейімделу проблемасының оңды шешім табуында маңызды рөл ойнайтынын ұмытпау қажет.

Отбасылық өмір барысында ерлі-зайыптылардың көпшілігі дау-дамайдың алдын алу, толыққанды сәйкестікке қол жеткізу мақсатында өздерін жарының сапалары мен қасиеттеріне қарай өзгертуге ұмтылады. А.Крониктің пікірінше, басқа адам неғұрлым маңызды болса, оған деген қатынас та соғұрлым өміршең болады, яғни жақсы отбасының ең күшті әрітұрақты негізі – ерлі-зайыптылардың рухани бірлігі, олардың бір-біріне деген сезімдері және ішкі жылуы [1]. Ерлі-зайыптылар арасындағы өзара құрмет, мейір мен махаббат, сенім мен адалдық, ізеттілік, пікірлестік және қатынастардың шынайылығы отбасы беріктігін қамтамасыз етудің ең маңызды негіздері қызметін атқарады. Әрбір ұлттың тарихи қалыптасқан отбасылық өмірі, өмір салты болады. Отбасылық өмірде ер мен әйелдің міндеті мен борыштарына қатысты құндылықтар бар. Ерінің немесе әйелінің осы құндылықтарды жеткілікті дәрежеде игеруі олардың арасындағы өзарақұрмет, адалдық және сенімніңберік болуын қамтамасыз етеді.

Қорытынды. Біріншіден, қазақ және өзбек отбасыларында ерлі-зайыптының өзара қатынастары ұнамды бағаланған. Зерттеуде қазақ және өзбек отбасыларындағы келіндерден алынған нәтижелерде айырмашылықтар байқалды. Қазақ отбасындағы келіндердің өзбек отбасындағы келіндерге қарағанда өмірлік жолдасына деген қатынасы жоғары болатыныанықталды. Бұл көрсеткіштердітікелей қазақ және өзбек отбасыларының өзіндік этникалық ерекшеліктерімен түсіндіреміз.

Екіншіден, екі ұлт келіндерінде отбасылық қатынастарда абай болушылық, өзінің қарым-қатынас тәсілдері мен мінез-құлқын бақылауға ұмтылу, әлеуметтік-рөлді күтілімдерге жауап ретінде отбасындағы тәртіп-қағидаларды игеру және оларға бейімделу, үй-тұрмыстық жұмыстарды ынтамен орындау сияқтыларға әрекет жасайтыны расталды.

Үшіншіден, келіндердіңжанұяға бейімделуіне некеге рухани дайындық, ерлі-зайыпты қатынастарының сипаты, отбасылық тұтастық пен татулық, отбасы мүшелерінің келінге дегенқарым-қатынасы секілді алғышарттар ықпал жасайтынын ескеру қажет.

Төртіншіден, келіндердің жаңа отбасына бейімделуінде ерлі-зайыпты арасындағы қатынастар сипаты, некеге рухани дайындық дәрежесімен қатар, келіндердің үй-тұрмыстық жұмыстары, психологиялық рөлдер, жаңа міндеттемелер, құқықтар, еңбек бөлінісі, отбасының басқа мүшелерінің рөлді күтілімдері негізінде өз мінез-құлқын өзгерте алуы да ерекше маңызға ие.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кроник А.А., Кроник Е.В главных ролях: вы, мы, он, ты, я: психология значимых отношений. Москва, 1989. 226 с.
2. Маматов М.М. Этнопсихология. Ташкент: 1999.60 б.
3. Узақов Х., Ғозиев Э., А.Тожиев А.Отбасы этикаси және психологиясы.Ташкент: “Ўқитувчи”, 1992. 128 б.

4. Шнейдер Л.Б. Основы семейной психологии. Москва, 2003. 341 с.
5. Шоумаров Ғ.Б. Отбасы психологиясы. Ташкент: “Шарк”, 2008. 296 б.
6. Ғозиев Э.Ғ., Азизова Ш.В. Ұйымдастырушылық психологиясы. I кітап. Ташкент: “Университет”, 1999. 92 б.
7. Душанов Р.Х. Қырғыз отбасының әлеуметтік және этнопсихологиялық ерекшеліктері. Дис. ... психол. ғылым. канд. Ташкент: 2006.173 б.
8. Каримов Х.К. Өзбек отбасындағы ерлі-зайыптылар арасында туындайтын дау-жанжалдың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері. Дис. ... психол. ғылым. канд. Ташкент: 1994. 142 б.
9. Каримова В.М. Жастарда өзбек отбасы бойынша әлеуметтік көзқарастар. Дис. ... психол. ғылым. докт. Ферғана. 1994.310 б.
10. Норимбетов Т.Б. Социально-психологические особенности казахских семей проживающих в Узбекистане. Дис. ... канд. психол. наук. Ташкент: 2008. 227 с.
11. Самаров Р.С. Тәжік отбасындағы ерлі-зайыптылар арасында туындайтын дау-жанжалдың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері. Дис. ... психол. ғылым. канд. Ташкент: 1997.141 б.
12. Утепбергенов М.А. Социальные и этнопсихологические особенности Каракалпакской семьи. Дис. ... канд. психол. наук. Ташкент: 1999. 154 б.

Аннотация.Статья направлена на рассмотрение социально-психологических проблем семей. Объектом исследования являются снохи, попавшие в новые семьи, проживающие в Конимекском районе Навоийской области (всего 50 человек). Проживающие в Навбахарском районе 50 снох, узбекского происхождения, составили контрольную группу. Всего в исследовании участвовали 200 респондентов (испытуемых)-(100 женихов и 100 невест). В исследовании использованы следующие психодиагностические методики: Разработанный Газиевым Э. «Тест культуры подготовки к супружеству», а также «Шкала оценки взаимоотношений между супругами». Все испытуемые были оценены в соответствии с корреляционным анализом по положительной шкале результатов готовности к социально-психологическим особенностям семьи ($r=0,0202$; p меньше $0,05$). Следует учесть тот факт, что подготовка юношей и девушек, и в казахских и в узбекских семьях всегда была в центре внимания. Наши предки в ожидании прекрасного будущего своим дочерям и сыновьям, готовили их будущей жизни, в мальчиках в особенности видели защитников семьи и очага. Также в соответствии с исследованием, при адаптации снох к новым семьям играют немаловажную роль отношения между супругами, их психологические роли в семье, новые обязанности и права, распределение труда, изменение своего поведения в соответствии с порядками и укладами новой семьи.

Ключевые слова: семья, социальная адаптация, казахская семья, узбекская семья, сноха, супруги.

Abstract. The article is aimed at considering the socio-psychological problems of families. The object of the study is the brides who fell into new families living in the Konimek district of the Navoi region (only 50 people). The 50 brides living in Navbakhar district, of Uzbek origin, made up the control group. In total, the study involved 200 respondents (subjects) - (100 grooms and 100 brides). The following psychodiagnostic techniques were used in the study: Developed by E. Gaziev, “Test of culture of preparation for marriage”, as well as “Scale for assessing relationships between spouses”. All subjects were evaluated in accordance with the correlation analysis on a positive scale of the results of readiness for socio-psychological characteristics of the family ($r = 0.0202$; p less than 0.05). It should be borne in mind that the training of boys and girls in both Kazakh and Uzbek families has always been in the spotlight. Our ancestors, in anticipation of a beautiful future for their daughters and sons, prepared their future life for boys in particular they saw the defenders of the family and the hearth. Also, in accordance with the study, when adapting dreams to new families, relations between spouses, their psychological roles in the family, new responsibilities and rights, the distribution of labor, changing their behavior in accordance with the orders and patterns of the new family play an important role.

Keywords: family, social adaptation, Kazakh family, Uzbek family, brides, spouses.

ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ -ЯЗЫКОЗАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА–
LINGUISTICS AND LITERATURE

ӘОЖ 81'367.624

¹Әбдуәлиұлы Б., ²Махмут Г.

¹филолог.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың профессоры,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

²магистр оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

БАЙЫРҒЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ЕСІМДЕРІНІҢ
ДЫБЫСТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін: Мақалада қазіргі қазақ есімдерінің жазу нормасындағы кемшіліктерге тілдің дыбыстық заңдарымен салыстыра отырып талдаулар жасалады. Белгілі бір бектілген ережелері болмағандықтан, жазуда әртүрлілікке жол берілгені айтылады. Осы мәселенің дұрыс шешімін іздеу барысында, автор өткен ғасырдың басында Алаш зиялылары айтып кеткен пікірлерді басшылыққа алады. Онда тілдің ұлттық табиғаты мен оны жазуда қандай қағидаларға сүйенуге болатыны туралы біршама ғылыми тұжырымдар жасалған. Бүгінгі есімдерді орфографиялық нормалау мәселесінде де тарихи сабақтастықты сақтау үшін сол пікірлер назардан тыс қалмауға тиіс деген қорытындыға келеді. Қазіргі қазақ есімдерінің дамуы барысындағы оң бағыттар мен кемшіліктерге тоқтала келіп, алдағы болашағын айқындаудың тиімді жолдары ұсынылады. Ғылым мен техника қарыштап дамыған ХХІ ғасырда ұлттық есімдердің біртұтас кескі-келбетін айқындау ұлттық тұтастығымыздың да кепілі екенін есікеруіміз керек.

Кілттік сөздер: дыбыстар тіркесі, фонетика, жазу нормасы, кісі есімдері,буын түрлері.

Кез келген тіл өзінің дамуы барысында түрлі өзгерістерге түседі. Мысалы, тікелей жалғасы екеніне қарамай көне түркі тілі мен қазіргі қазақ тілінің арасында біршама айырмашылықтар бар. Дыбыстардың құрамы мен үндесіміндегі, қосымшалар жүйесіндегі т.б. өзгерістер тіл дамуының барысында пайда болған. Сыртқы ықпалдарға соншалық ұшырай қоймаған тіліміз өзінің төл заңдылықтарын сақтай отырып, жаңаша сапаға көтерілді. Осы тұрғыдан келгенде, уақыт талаптарына сәйкес түрлі себептермен өз кескін-келбетін жаңартып отыруының заңды құбылыс екенін мойындаймыз. Алайда, ХХ ғасырдағы тілге, соның ішінде кісі есімдеріне қолдан жасалған өзгерістердің бұл заңдылықтарға қытысы жоқ екенін атап айтуымыз керек. Өйткені құжаттарда бір есімнің бірнеше нұсқада жазылуы табиғи үдерістің емес, қолдан жасалған кері ықпалдардың нәтижесі. Сондықтан байырғы қалыбымызды қайта табу үшін қолдан жасалған қателерді қолмен түзететін уақыт жетті. Ғылым мен техника қарыштап дамыған ХХІ ғасырда ұлттық есімдердің біртұтас кескі-келбетін айқындау ұлттық тұтастығымыздың да кепілі екенін есікеруіміз керек.

Руханият ісін жолға қоюда тақыр жерден бастап, болашағы бұлыңғыр болжамдарға сенім артпайтынымыз белгілі, сондықтанбағыт түзер темірқазығымызды айқындап алуымыз керек. Өйткені бүгінгі тілдік сана мен қазақ тілінің қаймағы бұзылмаған асыл қазынасының арасы алшақтап кеткенге ұқсайды. Қазіргі есім туралы көзқарастардан дұрыс пен қатені айырудың өзі қиынға түсетін сынай байқалады (оған төменде келтірілетін мысалдар дәлел).Сондықтан мәселені шешуде, тарихи-табиғи болмысымызға

уақыт жағынан да, танымдық жағынан да бізге қарағанда әлдеқайда жақын Алаш зиялыларының пікірлерін қазылыққа тартпақпыз. Қазіргі аты-жөніміздегі мәселелер өткен ғасыр басында да болған және қазақ оқығандары бұған өзіндік пікірлерін де айтып отырған. Кісі есімдерінің рәсімделуіне қатысты алғанда ХХ және ХХІ ғасыр басындағы мәселелер бір-біріне өте ұқсас екенін көреміз, сондықтан оған арнайы ат басын тірмей тұра алмаймыз. Осы ұқсастықтардың бірі қазақ фонетикасының негізін қалаушы, «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңына» зерттеу арнаған ғұлама ғалым Х.Досмұхамедұлының пікірлерінде анық көрінеді. Былай дейді: «Араб-парсы сөздері тілімізге дінмен бірге кіре бастады. Молдалар қаншама дін сөздерін дұрыс айтқызамыз деп, [тіл] бұраса да ел болмады. Жат сөздерді өзінше айтып, тілінің заңына лайықтап қолданатын болды. Дін тілімізді бұза алмады. Бұған себеп – көшпелі салтымыз һәм елге тілге тым қадірлі болған орасан бай ауыз әдебиетіміз. Көшпелі елге жазу-сызу оңайлықпен таралмады. Жазба әдебиет жоқтық бізді сақтады» [1, 123 бет.]. Сол тұста қалың ел тұтастай тізімге ілікпеген еді, аты-жөндері де жазу нормаларына бағындырылмағандықтан, ауыз-екі тілде ұлттық есімдердің де негізгі бөлігі сақталып қалған болатын. Бүгінге дейінгі бір ғасырға жуық уақытаралығында орыс тілінің заңдарына қарай бұрмаланып, құжаттарда екі тілде (басым бөлігі орыс тілінің заңдарына сай) жазылғанымен, тарихи сана дағдылы «инстинктінен» жаңылған жоқ, ұлттық есімдер өзінің табиғи болмысын сақтап қалды (бұл орайда біз қаймағы бұзылмаған қазақ ауылдарына және ұлттың шын мәніндегі зиялы қауым өкілдеріне қарыздармыз). Зардапсыз да болмады. Батыс тілдерімен байланысқа түсу қазақ тілінің дыбыс тіркесімділігіне біршама ықпалы етті. Тіл тарихында болып тұратын ондай өзгерістер туралы зерттеушілер еңбектерінде де айтылды [2, 41 б.; 3, 85-86 б.]. Сөзіміздің дәлелі ретінде ұлттық есімдер қалыбының сақталу дәрежесіне қатысты төмендегі статистикалық мәліметтерге назар аударып көрелік: 81573 бірліктен тұратын есімдер тізімінің ішінен *Әсе, Дәул, Қас, Гүл, Күл, Құл* түріндегі ұлттық нұсқасы мен *Асе, Даул, Кас, Гул, Кул* өзгертілген нұсқасын жазылу жиілігі бойынша салыстырып, санақ жүргізіп көрген едік, нәтижесімынандай болып шықты:

Дыбыс заңдарына сәйкес	Саны	Дыбыс заңдарына сәйкес емес тұлғалар	Саны
Әсе	355	Асе	322
Дәул	345	Даул	345
Қас	259	Кас	166
Гүл	832	Гул	787
Күл	49	Кул	418
Құл	370	Кул	
Барлығы	2210		2038

Айырмашылық – қазақтіліндегі нұсқасы 172-ге артық. Сатистикалық талдау 2015 жылы оқуға түскен талапкерлердің «Егемен Қазақстан» газетіне жарияланған тізімі бойынша жасалғанын еске саламыз. Отыз мыңға жуық талапкердің аты-жөнін жеке-жеке алғанда 81573 есім шықты, соның ішінде аталған антропоним компоненттері мен дыбыстық тіркестердің қолданылу жиілігі осындай мәліметтер беріп отыр. Түсінікті болу үшін айта кетейік, бұл дыбыстық тіркестерден *Әсел, Әсем, Әсен, Әсет, Әсемкүл* т.б.; *Дәулет, Дәулен, Дәулескер, Дәуірбек, Дәужан* т.б.; *Қасым, Қасен, Қасиет, Нұрқас, Қасабек, Гүлайым, Гүлжан, Күләш, Күлпәш, Құлбек, Құлжан* т.б. көптеген есімдер тарайды. Жазу барысында ұлттық тілге тән нұсқасын оның сыңар дыбыстарымен таңбаланған түрлерімен алмастырып алсақ, басқаша сипаттағы есімдер пайда болады.

Мысалы, Дәуіржанды – Дауыржан, Әселді – Асель деп жазсақ, қазақ есімдері бола алмайды.

Дыбыстық ерекшеліктері бойынша жасалған талдаулар барысында туындайтын келесі мәселелердің бірі – есімдер құрамындағы буын үндестігі. Көне түркі тілінен жеткен осы заңдылық айнымас қағида ретінде тілмен бірге мәңгі жасауы тиіс еді, алайда араб-парсы тілдерінің ықпалымен аздаған өзгешелік байқалған, кейін кеңестік жүйе тұсындағы жазу нормалары оларды заңдастырып берді. Мысалы, айтылуда *арап, кітап, мұғалым* т.б. болып қазақ тілінің заңдылығына сай соңғы дыбысы п түрінде, әрі буындары біртұтас не жуан, не жіңішке сипатта қалыптасқан көптеген сөздер, жазуда *араб, кітап, мұғалім* түрінде соңы б дыбысына аяқталып, аралас буынмен таңбаланып, ол қағида ретінде бекітілді. Бұған орыс тілінің кейпіне келтіріліп, өзгертуге тыйым салынған мыңдаған терминдер қосылғанда, осы тілде сөйлеуші жұртты тарихи жадынан жаңылдырды. Ілгеріде атап өткеніміздей, дұрыс пен бұрысты айыру қабілетіміздің нашарлау себебі де осыдан. Бір түрлі айтып, екінші түрлі жазу кімді де болса шатастыратыны белгілі. Буын жігіндегі немесе буынаралық үндестік жүйесіндегі араластыққа тіліміз үйреніп, қазіргі кезде тіпті етіміз өліп кетті, сондықтан ол туралы сөз қозғау артық. Енді дыбыс заңдарын жайлаған осы дерттің бірі буын ішіне де дендеп кету қаупі күшейіп келеді. Соның мысалы ретінде, ілгерідегі дереккөзден алынған төмендегі мәліметтерді ұсынамыз.

Дыбыс заңдарына сәйкес тұлғалар	Саны	Дыбыс заңдарына сәйкес емес тұлғалар	Саны
Ға	2598	Га	1906
Қа	3525	Ка	3010
Барлығы	6123		5074

Буын жігінде келетін *ега, ека* (Бегарыс – Бекарыс, Бегасыл – Бекасыл т.б.) секілді дыбыс тіркестері тізімде қамтылған жоқ, өйткені біріккен сөздер жігіндегі бұндай құбылыстар тіл заңдылығында сәйкес келеді. Дыбыстарының тіркесі үндестік заңына сәйкес есімдердің сәйкес еместермен салыстырғанда айырмашылығы – 1049 болады екен. Бұлардың ішінде «га» буынына қатысты Гаухар есімі де бар, олардың жалпы саны – 136. Ауыз екі тілде айтылу нормасы бұрын Кәукәр, Кеукер болатын, қазіргі тілде «Гаухар» нұсқасы норма ретінде қабылданған. Дыбыстардың *га, ка* болып тіркесуі қазақ тіліне жат құбылыс, *га, қа*-мен салыстырғанда екеуіне де ортақ а дыбысының бір-бірінен айырмашылығы бар. Бір буынның өз ішінен осындай өзгеріске түсуі жазу нормаларын белгілеу кезінде мұқият болуды талап етеді.

Дыбыстар тіркесіндегі үндестіктің «тұрманы түгел» тұруына неге мүдделіміз? Бұл жөнінде Қ.Жұбанұлының мына сөзімен жауап беріп көрелік: «Қазақ тілінің дыбыстары көп орында өз бетілік кейіпке ене алмаған; буын ішіндегі дыбыстар болып бірлесіп қана, тұрғылықты түрге енеді. Бір-бірімен байланысты, бірінің-бірі қас-қабағына қарап тұрғандай үйіріліп, ымыраласып отырады. Жұртқа мәлім «үндестік заңы» дейтініміз – дыбыстардың осы ымыраласуы болатын. Дыбыстардың ымыраласуы, үндесу дегеніміз өзі – оқшау тұрған және дыбыстың жеке басы бөлініп шығуға әлі кемдігін көрсететін бір құбылыс» [4, 298 б.]. Қ.Жұбанұлының «кемдік» сөзін, кемшілік деп емес, ерекшелік ретінде түсінген абзал. Дыбыстардың буын ішінде бір-бірінің қас-«қабағына қарауы», «үйірілуі», «ымыраласуы» тілдің жанды бейнесі үшін аса маңызды құбылыстар. Осы пікір Ә.Жүнісбек еңбегінде толығымен түседі. Ол қазақ дыбыстары өзара артикуляциялық үйлесім тапқанда ғана бір-бірімен тіркесіп, бір буынға (сөзге) біріге алатынын және біркелкі үйлесім әуезбен айтылып, қазақы жатық естілетініне назар аударады [5, 157 б.]. Ілгерідегі статистикалық талдаулардан осы ымыралы байланыстың тым қатты әлсірегенін

байқаймыз. Екі тілдің жүйесіне бағындырылған есімдеріміз ортасынан қақ бөлініп, өзінің 50 пайыз шамасында ұлттық кескінін жоғалтып отыр.

XX ғасыр басындағы қазақ тілінің байырғы болмысына ықпал еткен тағы бір фактор Х.Досмұхамедұлының еңбектерінде былайша баяндалады: «Қазақтың балалары ноғай, сарт мектеп-медреселерінде оқитын болды. Медреселерде араб-парсы сөздерін өзгертіп айту зор күнәға есептелінетін еді. Молдалар қазақ арасына араб-парсы сөздерін бұлжытпай айтуды жазу арқылы үйрете бастады, ана тілін бұзып, ноғайшылап, сартшылап сөйлеуді, жазуды шығарды» [1, 123 б.]. XXI ғасыр басында аты-жөнге қатысты аталған мәселе мынандай бір сипатта алдымыздан тағы шығып отыр. Сырттан кірген түрлі діни ағымдардың ықпалымен балаға ат қойғанда араб тіліндегі дыбыстық нұсқасының сақталуына баса мән берутуралы түсінік пайда болды. Нәтижесінде кешегі ұлттық тілдің заңдарына бағындырыла игерілген есімдердің қалыбы бұзылып, қазақ тілінебөгде формалар ұсынылып жүр. Ыбырай, Ыбырайымның – Ибрахим, Ісләмнің – Ислам, Жапардың – Джаффар, Әбдірақымның – Абдурахим, Әбдімәліктің – Абдумалик болып өзгеруі соның көрсеткіші болса керек. Ілгеріде атап өткеніміздей, бұл өзгерістердің де тілдің табиғи заңдылығы бойынша дамуына қатысы жоқ, керісінше саяси факторлардың негізінде туындап отырған жасанды құбылыс. Х.Досмұхамедұлы бұл жөнінде де өзіндік пікір білдіреді: «Адамның аттарын өзгелеп бөлудің керегі жоқ; заңмен жүретін болсақ, заңды заң қылу керек. Заңға көнбейтін аттар да әбден сіңіп болмаған сөздер болады да, өзгертіп сіңіру керек. Арабтың «Ахмад»-ы заң бойынша қазақшалағанда «Әмет» болатын болса, Әмет қылу керек. Арабтың «Мухамад»-ы мен «Халил»-ы қазақша «Мәмбет» бен «Әлел» болатыны ырас болса, қазақша дұрысын жазу керек. Араб-парсыдан келген адам аттарын әбден тексеру керек те, қазақша нағыз дұрысын шығарып алып, азан айтып, жұрттың көбіне қайта ат қою керек» [1, 138 бет.]. Қазіргі қазақ есімдерінің жазылуында кеткен қателерге қарағанда «Азан айтып қайта ат қою» ұсынысы әлі де болса өз мәнін жоймаған. Әрине ауыспалы мағынада айтылып отыр, дегенмен ұлттық есімдердің кей жағдайдағы адам танымастай кейпі Х.Досмұхамедұлының осы сөзіндегі ащы шындықты еске салады. Тек бұл ғасырдың «әлегі» басқашалау, бұрынғыдан қомақтырақ. Алдымызда кірме есімдерді ғана емес, төл кейпінен айрылған қазақ есімдерін де қайта игеру міндеті тұр. Ілгеріде көрсетілгендей кемшіліктермен азаматтарға қызмет етіп жатқан, болмысы өзгерген есімдерді қайтадан үйіріне қосуымыз керек.

Кирилл әліпбиінің тегеурінді ықпалы, жазу нормасы бекітілмеген аты-жөніміздің түрлі нұсқаларын дайындап үлгерді. Құжаттарға әртүрлі етіп толтырылды да, ол тілдік санаға әсер етті. Енді бір есімнің бірнеше түрлі нұсқасын иеленгендер «әркімдікі өзіне жөн» принципімен ғұмыр кешіп жатыр. Латын әліпбиіне өтер тұста азаматтарымыздың барлығын дұрысын жазуға көндіріп, ұлттық есімдерімізді біріздендіру ісін жүзеге асыру елеулі қиындықтар тудыруы мүмкін деген күмән жоқ емес. Қазіргі құжаттарда жарыса жазылып жүрген аты-жөніміздің орфографиялық сипаты мынандай:

- *Әбдікәрім – Абдикаримова – Абдукаримова – Абдукәрімова.*
- *Әбдіжапар – Әбдіжапбар – Абдижапар – Абдужапарова – Абдужаббарова.*
- *Әбдіқадір – Әбдіқадыр – Абдиқадырович – Абдуқадирова*
- *Әбдіганар – Әбдіганбар – Әбдіганбарұлы – Әбдіганнар - Әбдіганфарқызы – Әбдіганпырқызы – Абдұганнарқызы – Абдыганнарқызы.*

Бүлгізімді

арықарай соза беруге болады.

Екі компоненттен тұратын есімдердің біріншісінары *Әбді, Абди, Абду, Абды, Абді* секілді бес түрлі, екіншісінары *Жапар – Жапбар – Жаббар; Қадір – Қадыр – Кадыр – Кадир - Кадр; Гапар – Гапбар – Гапбар – Гаппар – Гапфар – Гапыр – Гаппар- Фафар* секілді үш, төрт..., жеті түрлі жызылып жүр. Дұрыс жазылған нұсқасына бірнеше қате нұсқа қайшылық пен қарсылық тудырады, өйткені ілгеріде атап өткеніміздей, бұл есімдердің артында жеке

азаматтар тұр. Тілдік санадағы түрлі түсініктер бойынша және өзгелер тарапынан үнемі солай аталғандықтан, балабақшадан бастап түрлі салалардағы қызметіне дейінгі аралықта құжаттағы ресми (қате болса да) есімдеріне күнделікті көзі үйреніп, көңілі сеніп қалған азаматтарға өмір бойы арқалап келген серігінен бас тарту оңай емес.

Қазақ есімдері бүгінге дейінгі дамуы барысында түрлі қиындықтарды басынан кешіре отырып, ХХІ ғасырдың ширек бөлігін еңсерді. Алдымызда екі түрлі мәселе тұр: *бірі* – сәбиге ат таңдау; *екіншісі* – оны ұлттық тілде рәсімдеу, яғни құжатқа жазу. Ат таңдау бойынша да екі бағытты көріп отырмыз: 1) шетел тұлғалары мен олардың есімдеріне, ат қою дәстүрлеріне еліктеу. Сыртқы елдермен арадағы ашық қатынас тілдік санамызға өзгерістер әкелгені секілді, ұлттық есімдерімізге де жаңаша көзқараспен қарауға жетелей бастады: Айлин, Камила-мелания, Диана, Анжелика т.б. айтпағанда, Айшаны – Айиша, Кәмиләні – Камила т.б. бөтен тілдің екпінімен немесе созылыңқы айтып, атажәне соған жақындата жазу көрініс бере бастады. Шетелдерде белгілі дәрежеде кісі есімдеріне қатысты тыйымдардың бар екенін білеміз, ал бізде азаматтардың есім таңдау құқығы қорғалған, яғни тыйым салатын заң жоқ. Қазіргі кезде қойылып жатқан ойсыз немесе ыңғайсыз есімдерге шектеу қойылса артық болмас еді. 2) тарихымызбенжалғасуға бейіл білдіріп отырғандар. Қазіргі кезде Елхан, Білге, Қасым, Ағназар, Айшабибі, Қарашаш, Нұрилла т.б. секілді тарихи есімдерді қайта жаңғыртып жатырмыз. Тағы бір айта кететін жайт – жаңа тұлғалар жасау ізденістері, нәтижесінде Айару, Айзере, Айбота, Айсәнім, Жаннұр т.б. көркем есімдер қатары көбейіп келеді. Әсіресе осылардың ішінде қазақ тіліне тән ерекше дыбыстары бар түрлерін жазуда ұлттық үлгіден жаңылмау ләзім.

Аты-жөніміздің құжатта толтырылуына қатысты алғанда бірізділікке келуіміз керек. Бұл жөнінде де түрлі қайшы көзқарастардың бары белгілі, алайда тарих қойнауынан жеткен асыл мұра жеке адамдардың мүддесінен жоғары. Қамаров пен Камаров, Кәрімов пен Каримов, Нұрмағамбетов пен Нурмағанбетов, Қожықов пен Кожухов т.б. «қазақ есімі» деген ұғым мен «Рухани жаңғыру» идеясының мақсат-мұраттары тұрғысынан алғанда қатар тұра алмайды, өйткені ұлттық есімдер – ұлттықтұтастықтың кепілі, осы жөнінен аса маңызды қызмет атқарады; ұлттың ғасырлар бойғы шығармашылық ізденістерінің жемісі; ұлттың өзіндік болмысы мен мәдениетін айғақтаушы паспорты.

Ойымызды жинақтай келе айтарымыз: кісі есімдерінің қойылуында болсын, құжатта таңбалануында болсын өзінің төл табиғатынан ауытқымауы керек. Кешегі «Алаш» зиялыларын алаңдатқан мәселе өзгеріссіз келіп, жаңа ғасырдың босағасын аттады. Күрделене түспесе, жеңілдеген жоқ, соның бәрі жазуда кеткен кемшіліктердің салдары. Тарих тағы да таңдау мүмкіндігін ұсынып отыр, бұл ел болып жұмыла атқарылатын іс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алаштың тілдік мұрасы. Алматы: «Кие» лингвоелтану инновациялық орталығы», 2009. 364 бет.
2. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Алматы: «Мектеп», 1988. 264 бет.
3. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері (Монография). Алматы: «Санат», 1994. 168 бет.
4. Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Алматы: «Абзал-Ай», 2013. 640 бет.
5. Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. Алматы: «Арыс», 2009. 312 бет.

Аннотация: В статье анализируются недостатки в нормах написания современных казахских имен в сравнении со звуковыми законами языка. В написании современных казахских имен существует большое разнообразие, так как нет определенных утвержденных правил. В поисках правильного решения данной проблемы автор руководствуется мнениями Алашской интеллигенцией, которые были озвучены в начале прошлого века. Ими было сделано несколько

научных выводов о национальной природе языка и о том, на какие принципы можно опираться в написании имен. Эти мнения не должны оставаться без внимания как в вопросе орфографического нормирования сегодняшних имен, так и для сохранения исторической преемственности. Предлагаются эффективные пути определения будущего современных казахских имен, отметив их положительные направления и недостатки в процессе развития.

Ключевые слова: звуко сочетания, фонетика, нормы правописания, имена людей, виды слогов

Annotation:The article analyzes the shortcomings in the norms of writing modern Kazakh names in comparison with the sound laws of the language. There is a great variety in the spelling of modern Kazakh names, since there are no certain approved rules. In search of the correct solution to this problem, the author is guided by the opinions of the representatives of Alash intelligence, which were voiced at the beginning of the last century. They made several scientific conclusions about the national nature of the language and what principles can be used in writing names. These opinions should not be ignored both in the matter of spelling rationing of today's names, and in order to preserve historical continuity. Effective ways of determining the future of modern Kazakh names are suggested, noting their positive directions and shortcomings in the development process.

Keywords: sound combinations, phonetics, spelling standards, names of people, types of syllables

ӘОЖ 81`373.21

Тілеубердиев Б.М., Сапарәлі А.

филолог.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
«Филология» факультетінің 6М020500 - Филология мамандығының 2 курс магистранты
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТОПОНИМДЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ДӘСТҮРДІҢ КОДЫ

Түйін:Мақалада топонимикалық зерттеудің лексиканың өзге де салаларымен салыстырғанда жалқы есім ерекшеліктеріне ықпал етуші топонимикалық белгілерін анықтаудағы, топонимдердің этномәдени топтарын зерттеу және ерекшеліктері жүйелі қарастырылған. Оған қоса мақалада «мәдениет» ұғымына жан-жақты мәліметтер келтіріліп, академик Ә.Қайдардың еңбектері негізінде талдау жасалды. Сондай-ақ мақалада бірнеше еңбектерден мысалдар келтіре отырып, атап айтқанда Оңтүстік Алтай оронимдерін зерттеген Б.Н. Бияровтың еңбегінен мағлұматтар келтірілген. Мәдениеттің ішіндегі ұлттық мәдени код – мәдениеттің адам санасында өмір сүру формасы. Рухани жаңғыру бағдарламасын ұлттық мәдени кеңістіктің өзегімен салыстырып, сабақтастыру когнитивтік базаны, ұжымдық когнитивтік кеңістікті, жеке адамдардың кеңістігін құрайтындығы толық дәлелін тапқан және мәдениет пен менталитеттің тығыз байланыстылығын дәлелдеу мақсатында Р.Авакованың еңбегіне сүйене отырып ғылыми анализ жасалды.

Кілттік сөздер: топоним, этномәдени, этнопсихология, экклезионим, ойконим, астионим, урбаноним, комоним, дромоним, мәдениет, кодификация, парадигма, менталь, этноботаника, мифоним.

Өзіне тән зерттеу объектісі бар басқа ғылымдар сияқты топонимиканың да өз мақсаты, өзіндік нысаны бар. Топонимикалық зерттеудің мақсаты – лексиканың басқа салаларымен салыстырғанда жалқы есім ерекшеліктеріне ықпал етуші топонимикалық белгілерін анықтау, топонимдердің этномәдени топтарын зерттеу, олардың ерекшеліктерін талдау. Сонымен қатар топонимика мақсатына тілден тыс жатқан факторлардың онимдер қалыптасуына ықпалын анықтау, шығу тегін ашу, оларды кодтау, топонимнің этномәдени болмысын анықтау т.б.

Топонимнің құрамына гидроним (су нысандарының атауы), ойконим (елді мекен атауы), экклезионим (монострь, шіркеу атауы) кіреді. Ойконим құрамына астионим (атауы), урбаноним(қала атауы), комоним (ауыл атауы) жатады. Сонымен қатар дромоним

(кез келген байланыс жолдар атауы), некроним (жерлеу орындары атауы), дромоним (орман, алқап, тоғай атауы) өзара сабақтастықта жұмыс жүргізеді. Рухани жаңғыру аясында, ұлттық танымда топонимдерді этномәдени тұрғыдан қарастыру бүгінгі таңдағы өзекті мәселе болып табылады.

Этномәдени аспекті – ұлттық ерекшелік, ұлттық көз –қарас, этномәдени, этнопсихологиялық факторларды ескере отырып, топонимдерді зерттеу этностың материалдық және рухани дүниесін, оның ұлттық болмысын ескеру. Этномәдени зерттеулерде топонимдердің рулармен, диалектілермен, сонымен бірге мәдени топтармен генетикалық топтармен байланысын анықтауға көбірек көңіл бөлінеді. Бұл тұста топонимикалық деректер халықтардың ұлттық менталитетінен, тұрмыстық және мәдени ерекшеліктерінен, олардың шығу тегі мәселелерінен мәлімет береді.

Тіл теориясында кодталу (кодификация) деген термин бар, мағынасы – тіл нормаларын қалыптастыру және тарату. Кодтау топонимикалық фактінің жүйелігін қалыптастырады, практикада қалыптасқан құбылысты белгілей отырып, нормаға қатысты сипатта болады. Кодталған әдеби норма уақыт өте келе сұрыпталып тілдің грамматикалық анықтағыштарда, сөздіктерде көрініс табады.

Мәдениеттің өзі адамның сан – салалы әрекеті арқасында қалыптасқан жасанды орта, яғни адам үшін ол ақиқатқа айналған орта, адам сол «мәдениленген»контексте тіршілік етеді. Академик Ә. Қайдар «Мәдениет» жеке адамның басына тән қасиеттен басталып, бүкіл ұлттық менталитетті, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық сана, дүниетаным, салт – дәстүр, рухани – материалдық байлықтың бәрін түгел қамтитын өте күрделі ұғым”, - деген ой айтады [1,13]. Ұлттық мәдени кеңістік – мәдениеттің адам санасында өмір сүру формасы, оның өзегін ұлттық когнитивтік база құрайды. Ұлттық когнитивтік базаны ұлттық санадағы материалдық және рухани феномендердің ықшамдалған жиынтығы ретінде түсінуге болады.

Ұлттық мәдени кеңістіктің тереңде жатқан қабаттарын мәдени тұрғыдан кодталған халықтың дүниетанымы, болмыс тіршілігінің үзіктері құрайды деуге болады. Осымен байланысты *мәдени код* деп мәдениетті сәйкестендіруге мүмкіндік беретін қандай да бір түрде кодталған ақпаратты түсінеміз. В. Красных мәдени кодқа мынадай анықтама береді: «код культуры есть «сетка», которую культура «набрасывает» на окружающий мир, членит, категоризирует, структурирует и оценивает его» [2,297].

Проф. Н. Уәли: «Белгілі бір тілдік таңбада екі түрлі мағына (білім) кодқа салынуы, соған сәйкес екі түрлі код болуы мүмкін. Біріншісі – *тілдік код*, екіншісі *мәдени код*. Тілдік таңбалардың мәдени семантикасын зерттеуде осы екі түрлі мәнділікті ажырата білу қажет», - екендігін көрсетеді [3, 16-17]

К.Қ. Рысберген осы тұрғыда соматикалық код пен кеңістік кодтарын бірінші қатарға қоя отырып, мәліметті былайша келтіреді:“Ұлттық топонимиядағы мәдени кодтардың барлығы дерлік репрезенттелген, бірақ басымдылығы жағынан өзге мәдениеттердегідей, соматикалық код пен кеңістік кодтары бірінші орында тұрады. Қазақ топонимиясындағы соматикалық атаулар адам тәнінің параметрлеріне сай номинацияланып, адамның төбесінен табанына дейін топонимдік кодта репрезенттеледі. Жұмыста анатомиялық атаулардың топонимдерде репрезенттелуінің соматикалық картасы берілген. Топонимдік атауларда вербалданған соматикалық код түгелдей дерлік кеңістік кодында, оның ішінде ландшафттық кодта көрініс тапқан: төбе, бас, ми, маңдай, бет, мойын, көз, мұрын, (танау), құлақ, иек, жақ, қабақ, Баскөкше, Ақтөбе, Төбекұм, Милысай, Аймаңдай, Қаракас, Ақкөзқайнар, Тікқабак, Бетүйеңкі, Құрбеткөл, Қарашат, Аяққамыс т.б. ” [4,13].

Қазақ топонимдерінің тілдегі көрінісін, рухани болмысын қарастыру –адамға ғана тән ең жоғарғы формасы оның ақыл – ойы, санасы, ойлауы, рухани ішкі дүниесімен тығыз байланысты болмақ. “Адам және тіл” мәселесі мол өзектілікке ие, өйткені тілді адекватты зерттеу ісі тілдің өз шеңберінен шығып, табиғат пен қоғамдағы белгілі бір ортада өмір

сүретіндердің тобына жүгінгенде ғана ұлттық дәстүрдің коды сақталады.

Қазақ этносының ұлттық таным кодын өз бойына сіңірген қазақ топонимдерін жаңа ғылыми парадигмаға сәйкес зерттеу пәннің алдына соны мақсаттар, міндеттер, маңызды ұғымдар мен тәсілдер қойып, топонимиканың бұрын – соңды болмаған метатілдік теориялық негіздерін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Әлемді тіл арқылы танудағы топонимдердің орны мен маңызын ескерсек, топонимикалық тілдік бірліктердің кодын, ментальді – когнитивтік сипаттарын айқындау Елбасының “Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру” бағдарламасын іске асырудың өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Осы тұрғыдан келгенде қазақтың ежелдегі ата кәсібі мал – шаруашылығы, төрт түлік топонимдік аталымға негіз болған зооморфтық принципке сай уәж – белгі үй жануарларының және олардың дене мүшелерінің атауларына байланысты таңдалып, іріктелген: *Ақтайлақ, Ақтүйе, Алабайтал, Атжайлау, Атомтаған, Биесыймас, Ботамойнақ, Ешкіқарасу, Қошқар, Ешкіөлмес, Есекартқан, Текелі, жсал, құйрық, тұмсық, төс, асуыр, жамбас, мүйіз, жауырын, түк, сирақ, бақай* т.б. Адамды қоршаған табиғатта, Қазақстанның орман, тауларын, көл, өзен, бұлақтарын, жазық пен шөл далаларын мекендейтін аң – құс пен жәндік, суды мекендейтін, бауырымен жорғаушылар т.т. барлығының да атаулары зооморфтық код ретінде танылып, жер – су атауларында репрезенттелген. Мәселен, *Айгұрұшқан, Құләнәтпес, Құләншпес, Соналы, Аюлы, Бақалы, Жыланды, Түлкілі, Бұғымүйіз, Бүркітті, Балықтыкөл* және т.б.

Өсімдікке қатысты фитоморфтық принцип халықтық танымдағы этноботаникалық білім – тәжірибеге, стереотиптік түсініктерге сай қалыптасқан және өсімдік атауларының қатысуымен жасалған жер – су атауларында вербалданған. Мысалы, *Аққайың, Қайыңды, Аришалы, Сөгеті, Қарағайлы, Жусанды, Изенді, Белсексеуіл, Доланалы, Шеңгелді, Шеңгелдісуат, Шилібастау, Өрікті, Шетенді* және т.б.

Мәдениет пен ұлттық менталитеттің тығыз байланыстығын Р. Авакова: «Ұлттық мәдениеттің кілтін кез келген халық өкілі шеше алмайды, ол үшін ол сол тілде сөйлеп, сол тілде ойлап, сол халықтың топырағында аунап, суын ішіп, ауасымен демалу керек. Себебі мәдени кодты ашудың кілті сол атрибуттармен тікелей байланысты», - деп әсерлі оймен жеткізген [5,41]. Мәдениеттің архетиптік түсініктеріне байланысты оның төмендегідей іргелі (базалық) кодтары бар: 1. соматикалық; 2. кеңістіктік; 3. уақыттық (мезгілдік); 4. заттық; 5. биоморфтық; 6. рухани [2,298].

Қазақ халқының биоморфтық кодтағы мифологиясының өзі тілден, жалқы есімдерден көрініс береді. Тіл тарихы ұлт тарихынан да әріде. Ұлттық тіл болмайынша, ұлттық мәдениеттің қалыптасуы, оның ғасырлар көшіне ілесіп, бүгінгі күнге дейін жетіу мүмкін емес еді.

Мәдени – құнды ақпарат немесе мәдени мәтін жалқы есімдердің таңбалық семантикасында энциклопедиялық ақпаратында берілуі мүмкін. Қандай да бір жалқыесімдермен байланысты болатын аялық білімдер, мәдени коннотация, мәдени – тарихи коннотациялар онимдердің мәдени мәтініне енеді. Қандай да бір жалқы есімдерге қатысты немесе байланысты фольклорлық және басқа да тілдік мәтіндер оның семиотикалық кеңістігіне кіреді, яғни оним мәтінінің бір бөлімі болып табылады. Соның салдарынан қандай да бір онимнің өзі (антропоним, топоним, мифоним, және т.б.) мәтін болып саналады.

Қазақ мәдениеті мен ұлттық когнитивтік кеңістігіндегі кеңістік концептісінің мағыналық көлемінің қайнар көздері мен тереңде жатқан архаистік қабаттары жалпы адамзаттық мифологиялық дәстүрлер ежелгі түркі мифологиясынан бастау алады. Осыдан келіп, қандай да бір концептілер түріндегі ментальдік түсініктер ұрпақтан ұрпаққа ауысып отырады – деп қорытындылауға болады, мұнда олар семиотикалық мазмұнды мәтіндерде: мифтерде, әдет – ғұрыптарда, салттарда, антропонимдерде, мифонимдерде, топонимдерде, фразеологияларда беріледі. Мәтінді семиотикалық тұрғыдан ұғыну “мәтін” ұғымын

лингвистикалық және әдебиеттану тұрғысынан түсіндірумен ерекшеленеді. Дүние моделі адамның жүріс – тұрысы сияқты түрлі үлгілері арқылы іске асырылады (мәселен, тілдік мәтіндерде, әлеуметтік институттарда, материалдық мәдениет ескерткіштерінде және т.б.); әрі қарай кез келген мұндай әрекет (іске асыру) “мәтін” деп аталатын болады.

Ежелгі түркі ескерткіштерінде “йер - суб” жер мен су тәңірі ретінде қарастырылады: “Үстінде аспан” және “йер - суб” былай деп айтты: “Түркі халқы жойылмасын, халық болып қалсын: Аспан, Ұмай Йер – суб, “жеңіс сыйласын”.

Мифтік және де беймифтік топонимдердің актив және пассив қоры (саны) тілді пайдаланушы жеке адамның, жеке тілдік тұлғаның сөздік қорына, яғни білім аясының кендігіне, тарлығына байланысты болып келетіндігін есте сақтауымыз қажет. Мысалы, *Хан Тәңірі, Бектау ата, Қазығұрт, Көктөбе* т.б. топонимдерді белгілі бір адам (қазақ тілінде сөйлеуші – сол тілді пайдаланушы) мифтік жер – су аттары ретінде қабылдауы мүмкін, себебі сол топонимдерге қатысты мифологиялық ұғымдар (мифтер, аңыздар, мәтіндері арқылы) оған белгілі, оның фондық білім аясында бұл атаулар туралы түсінік бар. Дәл сондай сол аталған топонимдерге қатысты мифологиялық түсінік басқа бір қазақ тілін пайдаланушы адамда болмауы мүмкін, ал орыс тілді немесе маргиналды тілдік тұлғада аталған мифтік топонимдік түсініктер, ұғымдар мүлдем болмауы анық. Сонымен беймифтік топонимдердің тілдік санадағы саны мен мөлшері жеке адам деңгейінде және жалпы қауым (этникалық хәм қоғамдық) деңгейінде, шеңберінде қарастырылуы керек. Бұл жасалған тұжырымды, әрине қаралып жатқан мәселенің басқа қыры, аспектісі ретінде ұғынғанымыз жөн болар.

Проф. Н. Уәлидің «Белгілі бір тілдік таңбада екі түрлі мағына (білім) кодқа салынуы, соған сәйкес екі түрлі код болуы мүмкін. Біріншісі – тілдік код, екіншісі – мәдени код. Тілдік таңбалардың мәдени семантикасын зерттеуде осы екі түрлі мәнділікті ажырата білу қажет», - екендігі туралы ойы орынды [3, 16-17].

Этностың мәдениеті адамның сан – салалы әрекеті арқасында қалыптасқан жасанды орта, адам үшін бұл орта ақиқатқа айналған. Рухани және материалдық мәдениет тілде кодталып өз көрінісін табады, кез келген мәдениет ұлттық сипатқа ие, оның ұлттық сипаты, ақиқат дүниені қабылдау ерекшелігі әр түрлі.

Ұлттық мәдени код – мәдениеттің адам санасында өмір сүру формасы. Рухани жаңғыру бағдарламасын ұлттық мәдени кеңістіктің өзегімен салыстырып, сабақтастыру когнитивтік базаны, ұжымдық когнитивтік кеңістікті, жеке адамдардың кеңістігін құрайды. Бұл дегеніміз кез келген тілдік тұлғаға сол тілде сөйлей алатын адамға тән бір тәртіпке реттелген білімдер мен түсініктер жиынтығы.

Мәдени кодтар адамзаттың ең көне, тереңде жатқан түсініктерімен байланысты болады және әр ұлт ерекшелігіне қарай детерминденетін халықтардың бәріне бірдей тән әмбебап құбылыс деп саналады. Мәдениет пен ұлттық менталитеттің тығыз байланыстылығын Р. Авакова: «Ұлттық мәдениеттің кілтін кез келген халық өкілі шеше алмайды, ол үшін сол сол тілде сөйлеп, сол тілде ойлап, сол халықтың топырағында аунап, суын ішіп, ауасымен демалу керек. Себебі мәдени кодты ашудың кілті сол атрибуттармен тікелей байланысты», - деп әсерлі оймен жеткізген [5, 41]

Орыс тіл білімін зерттеуші В. Красных жалпы мәдениеттің архетиптік түсініктеріне байланысты олардың іргелі (базалық кодтарын төмендегіше көрсетеді: 1) соматикалық, 2) кеңістіктік, 3) уақыттық, (мезгілдік), 4) заттық, 5) биоморфтық, 6) рухани.

Соматикалық кодтың бірінші орында тұрғандығы оның аса көне мәдени код екендігімен түсіндірілсе керек. Қоршаған ортаны тануды адам ең алдымен өзінен бастаған. Осыдан кейін сол ортаны «мәденилендіріп», өз қажеттілігіне орай игере бастаған, яғни өзі туралы білімдерді қоршаған ортаға таратып орнататын (экстраполяция) болған. Нәтижесінде ақиқат болмысты тану барысында адам қайтып өзіне оралып, осы «герменевтикалық шеңберді» жаңа деңгейде қайтадан өзінен бастайды. Бұл туралы

зерттеуші Р. Авакова тіл дамуының ерте сатысының өзінде таныс сөздер (лексемалар) негізінде жаңа комбинациялар жасау, жаңа тіркестер қалыптастыру үрдісі болғандығын айта келе, оған соматикалық атауларды жатқызады, өйткені адамға етене таныс, жақын атаулар – өзінің дене мүшелері [5, 72].

Қазақ философы М.С. Орынбеков былай деп жазады: “Қазақ аңыздарында жер – су түсінігі Алтай тауларындағы арғытүркі дәуірінен бастау алып келеді, Алтайға деген сыйластық қатынас сақталады (Ақ Алтай, Асқар Алтай) жер – судың қазақ жерінде орын алған бабалар рухымен кездесу орны деп есептелінді. Алтайда сүт көл деп аталатын жер бар, мұнда орта аралық дүние мен аспанды байланыстыратын қасиетті Алтын Бай Терек орналасқан. Олар жер тәңірі кіндігі арқылы байланысады, ал жер тәңірі кіндігі қызметін осы терек атқарады. Жер – су Қызыл көлді меншіктеді, мұнда адамдар мен мал – жануарлардың прототиптері бойына жинақталған және бүкіл жер – судың тауларын ұстап тұрған атақты балық Кер – балық өмір сүрген. Кер – балық оларды жер – суға беріп отырды, жер – су оларға ру қорғаныштары – аруақтарды (рухтарды) беріп отырды, ал аруақтар (рухтар) ары қарай өздері басқарып отырды”[6,62].

М.С.Орынбеков суреттеген қазақтың “жер–су” концептісі мифологияландырылған, яғни едәуір дәрежеде ежелгі түркілік жер – судың көне замандық қасиеттерін сақтап қалған. Атап өтетін бір жағдай, “жер – су ” концептісінің мифологиялық мазмұны уақыт өте келе диахрониялық тұрғыдан біртіндеп жоғала түсті, мұнда тарихи уақыт шеңберінде үнемі өзгеріп отыратын этномәдени, әлеуметтік – саяси, экономикалық, материалдық әлеммен байланысты болған жаңа мәдени код пайда болды.

Әр адамның түсінік танымы, көпшілікпен араласуы мәдени болмысы отбасындағы алған тәрбиесімен байланысты. Мәдениет – адамның аса жоғары қасиеттерін насихаттау арқылы олардың рухани құндылықтарын іске асыру болып табылады. Тіл мен мәдениет бір – бірімен тығыз байланыста дамиды, бұдан бөлек, тіл мәдениеттің өзіндік ерекшелігі бар, өмір сүру тәсілі, сонымен қатар мәдени кодтарды қалыптастырушы фактор болып табылады.

Этномәдени кеңістіктің теренде жатқан қабаттарын мәдени тұрғыдан кодталған халықтың дүниетанымы, болмыс тіршілігінің үздіктері құрайды. Осымен байланысты *мәдени код* деп мәдениетті сәйкестендіруге мүмкіндік беретін қандай да болмасын кодталған ақпаратты түсінеміз. Сондай – ақ мәдени код мәдени мәнділіктерді тасымалдаушы заттың және рухани дүниенің таңбалар жүйесін, сонымен қатар қоршаған дүниені игеру барысында адам баласының санасын қалыптастырады.

Мәселен, қазақтың наным – сенімдеріндегі көрінісін топонимдерден байқауға болады. Аң құс, жылан, жануарларға байланысты тотемдік түсінік қазақ дүниетанымында, этнотілдік санада кодталған. Мысалы, *Бөрілі, Жыланды, Қорғалы, Қарсақты, Аққулы, Барысты, Түлкілі, Маралды, Бұғылы, Аюлы, Текелі, Жолбарыс, Атишабар, Құлтайлақ, Бозайғыр, Торайғыр, Айғырұшқан, Мыңжылқы, Тайжүрген, Қарала айғырдың түбегі, Қоңыр ат жолы, Атишабар жоны, Қалдай аты құлағант.б.*

Қазақ топонимдерінің рухани жаңғыру асындағы коды ғаламның мифонимиялық бейнесінде өз ізін қалдырған. Қазақ танымында тәңір сөзі бірнеше мағынада қолданыс тапқан. *Көк аспан, құдай, тәңірлік таным, билеуші* деген сөздер көне түркілерде ежелгі бір құдайға табынушылық сенім ретінде кең қанат жайған болуы керек. Ғаламның құрылымындағы үстіңгі қабат (көк,аспан) киелі болып саналған. Себебі жоғары қабатта Тәңір төменгі қабатта өз билігін жүргізген деп түсінген. Сондықтан да бүгінгі күнге дейін “Тәңір жарылқасын”, “көк соққан” деген фразеологизмдер ежелгі сенімнің айғағы.

Қазақ халқының дүниетанымында мифтік ғалам бейнесі үш түрде кодталған, үш түрлі қабаты бар. Дүниенің тілдік бейнесінде қазақ халқы үшін *жеті қат көк, жеті ғалам* деген сөз аралымдары бар.

Жеті ғалам астында

Дауысың кетті алысқа,
Өзіңнен өрнек жайылды,
Жақынға туған қалысқа.

Ғаламның келбетін, көлденең (горизонталь) космографиясын сипаттау барысында *Хантөрткүл, Алғи, Әзіреттің Алатауы (Ғазіреті Ғали тауы) Төрткүл, Құндыздың, Қара Теңізі, Пұрбұлақ* т.б. ұлттық код бірден байқалады.

Н. Уәлиұлының пікірінше *жеті* ғалам мифологиялық түсінігіндегі жеті саны негізгі *жеті* бағытты білдірген. Олар – дүниенің төрт бұрышы: *күншығысы, күнбатыс, түстік, терістік, жәнетиігінен* келген модельдегі *аспан – жоғарғы ғалам, жер – орта ғалам, жер асты – төменгі ғалам* [7,106].

Сонымен, “мифтік ғаламның горизонталь моделі” “орталық пен шеттің” (центр мен периферия) қарама – қарсы қойылуына негізделеді. Бұл модельдеудегі басты көрсеткіштер – орта (кіндік, центр) мен төрт тарап (бағыт): “оң” – “сол”, “алғы” - “артқы”, “солтүстік” - “оңтүстік”, “батыс” - “шығыс”. Сондықтан да горизонталь модель көбінесе төрт бұрыш (квадрат, шартарап, төрткүл) және шеңбер түрінде суреттеледі. Ғаламның көлденең құрылымы шеңбер немесе төрт бұрыш тұрпатты болып, төрттік жіктелуімен ерекшеленеді. Көп жағдайда көлденең модель орта дүниеге – адамдар дүниесінің моделі екендігін де естен шығармаған жөн.

Адамдар дүниесі – ғаламның, жердің ортасында, ал, төрт тарапта басқа мифтік, тарихи пенделер орнастырылады. Жер не болмаса адамдар мекендейтін жер беті, ойкумена төрт бұрыш пішінді болып келеді де, оны айнала ғаламдық су немесе ғаламдық жылан қоршап жатады. Жердің кіндік тұсында: а) ғаламдық тау; б) ғаламдық бәйтерек өсіп тұрады. Ал, төрт бұрышты жер үстін дөңгелек, шеңбер, күмбез пішінді қатты аспан жауып жатады [8,145].

Ұлттық топонимиядағы мәдени кодтардың барлығы дерлік репрезентталған, бірақ басымдылығы жағынан өзге мәдениеттердегідей, соматикалық код пен кеңістік кодтары бірінші орында тұрады. Сонымен қатар соматикалық код қазақ тіліндегі көптеген фразеологиялық, паремиялық бірліктерде, тұрақты тіркестерде вербалданған және ол қазақ тіл білімінде біршама зерттелген мысалы, Г. Смағұлованың, Р. Авақованың т.б. еңбектерін атауға болады. Қазақ топонимиясындағы соматикалық атаулар адам тәнінің параметрлеріне сай номинацияланған. Мәселен, қазақ орографиялық терминологиясында және оронимияда (топонимияда) адам және жануар дене мүшелеріне қатысы бар сөздер көптеп саналады. Солардың біразын ғана мысал ретінде келтірейік: *арқа, ауыз, аяқ, айдар, бел, беткей, бет, ерін, ернеу, жал, жамбас, жота, жон, иық, қабақ, қабырға, қарабауыр, қойын, қолтық, ми, мойын, мұрын, тамақ, сауыр, төс, төскей, тұмсық*, т.б. Ақжал, Айғыржал, Құсмұрын, Қаратұмсық, Маймұрын, Сауыр, Құбажон, Итауыз, Ақбел, Сарыжон, Сарыарқа, Қызауызтау, Жамбасбел, Еренқабырға, Арқа, Айдарлы т.б.

Топонимдердің кодталған белгілерін қарастыру кезінде кеңістіктегі атаулардың номинациясын негізге алу керек, антроморфтың уәждер рухани жаңғыру аясындағы этномәдени уәждерге негіз болатындығы белгілі. Ол соматикалық тілдік маркерлер адамның дене мүшесіне тікелей қатысты болып, топонимдік ортаға бағдарланады, ұлттың таным болмысында кодталады. Олар: *төбе, бас, ми, маңдай, бет, мойын, көз, мұрын (танау), құлақ, иек, жақ, қабақ, қас, ауыз, иық, қол, қолтық, бел, арқа, аяқ, емшек, кіндік, қабырға, бүйір, бүйрек, тіс, жүрек, бауыр, ішек, қарын, қолқа, шат, бұт, бақай* т.б.

Аталмыш соматизмдер Қазақстан территориясындағы қазіргі синхрондық сипаттағы топонимдік кеңістікте нақты жер – су атауларын жасауға қатысатындығын көруге болады: **Баскөкше, Басбұлақ, Ақтөбе, Төбекұм, Милысай, Аймандай, Қарақас, Ақкөзқайнар, Тікқабақ, Шекелі, Бетүйеңкі, Құрбеткөл, Қарамұрын, Мұрынсу, Тасмұрын, Құлақтыкөл, Шұбартарауыз, Қызауыз, Кеңдірсақал, Қаражота, Көкмойын, Мойынқұм, Битамақ, Шимойнақ, Қолқа, Майжүрек, Жүрекадыр, Қолүйік, Қолқамыс, Майбүйрек,**

Құмбел, Қойындық, Қабырға, Бауырбас, Басбармақ, Бүйірағаш, Тырнақ, Көктырнақ, Бірқарын, Кіндік, Кіндіккөл, Кіндіктау, Жамбасжол, Беласар, Жауырынбайлаған, Үлкен Шибұт, Шат, Қарашат, Аяқты, Аяқсаз, Тақыртабан, Көлтабан, Сарыарқа, Құйрықтөбе, Ақбақай және т.б.

Өсімдікке қатысты фитоморфтық код ұлттық танымдағы этноботаникалық білім – тәжірибеге, стереотиптік түсініктерге сай қалыптасқан топонимдік атаулар вербалданған түрде көрініс табады. Мысалы, *Өрікті, Шеңгелдісуат, Шилібастау, Шетенді, Шеңгелді, Қарағайлы, Изенді, Жусанды, Доланалы, Белсексеуіл, Сөгеті, Аққайыңды, Аршалы* т.б.

Өсімдік фитоморфдық кодты көп қабатты деп тануға болады, соның бір қабаты мифологиялық мифтік код немесе танымдық қабаты. Осы деңгейлік қабатта, екі мифотопоним бар. Оның бірі – *Бәйтерек* болса, екіншісі *Шоқтерек*.

Қазақ ертегілерінде эпосында, мифтерінде осы теректер жөнінде көптеген аңыз – әңгімелер мен өмір деректері айтылады.

Заттық мәдени код пен когнитивтік код ұлтты танымдық тәжірибесімен сабақтастыра отырып, ментальді когнитивтік түрде таңбалағанын төмендегі дәлелден де байқауға болады.

Қорқыт ата дәуірі мен оның шығармаларындағы деректерді Х. Көроғлы мен Ә. Марғұлан оғыз дәуірімен бірлікте қарастырады. Х. Көроғлы “Қорқыт Ата кітабында” айтылатын Қазылық тауы мен қырғыздардың “Манас” жырындағы Қазылық тауын көне оғыздар мекені десе, академик Ә. Марғұлан да осы сарындас пікір айту барысында “Қорқыт” эпосында ұшырасатын *Өғызтау* (Атасу бойында), Арку (Арқа) белі, *Ортағ* қыры Ортау, *Көкше теңіз* (Балхаш көлінің ескі атауы), Қазылық тауы топонимдерінің қазіргі Орталық Қазақстанда ұшырасатынын айтқан Ә. Марғұлан “Ежелгі жыр - аңыздар” атты кітабында “Қарқаралының күншығысында, Семейдің күнбатасында тұратын биік тауларды (Кент, Мыржық, Абралы, Дегелен) ерте заманда қарлықтардың қоныстанғаны туралы қытай деректерінде ұшырасатынын жазып, кейбір ғалымдардың *қарлықты* – *қазылық* деп атауының негізі де сонда жатыр деген ой айтқан. Бұл жай түркі тілдеріндегі р/з дыбыстарының сәйкестігінен де хабар береді.

Мәдени кодтардың ішіндегі ерекше орынға ие код – тілдік немесе верболдық код екені анықталды. Қазақ халқының когнитивтік базасындағы төлтума сөздер, ұғымдар ақиқат дүниенің байырғы замандағы денотаттар әлемі ретінде қарастырылды. Тілдік код пен когнитивтік код арқылы ақиқат дүниенің картинасы ұрпақтан – ұрпаққа топонимдер арқылы беріліп келе жатқан дәстүрлі білімдер жүйесі екені дәлелденді. Қазақ топонимдерінің атауларындағы мәдени кодқа нақты атауға қатысты халықтың когнитивтік базасында жинақталған білімдер жүйесіне экстралингвистикалық ақпараттар жататыны ғылыми түрде дәлелденді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қайдар Әбдуәли. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка. Алматы: Ана тілі, 1998, 13 б.
2. Красных В. “Свой” среди “чужих” миф или реальность? М: “Гнозис”, 2003, 198с.
3. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. филол. ғыл. докт. автореф. Алматы. 2007, 44 б.
4. Рысбергенов Қ.Қ. Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері. филол. ғыл. докт. автореф. Алматы: 2010, 44 б.
5. Авакова Р. Фразеология теориясы. Алматы: “Қазақ университеті”, 2009, 292б.
6. Орынбеков М. История философской и общественной мысли Казахстана. Алматы: Наука, 1997. 304 б.
7. Уәлиев Н. Жұмбақ жетілер // Жалын. Алматы. 1988, №3. 105-106 б.
8. Қондыбай С. Қазақ мифологиясына кіріспе. Алматы. Зерде. 1995, 302 б.

Аннотация: В статье систематизированы особенности и исследования этнокультурных групп топонимов, выявление топонимических признаков, влияющих на самостоятельные особенности местоимения по сравнению с другими областями лексики топонимического исследования. Кроме того, в статье приводятся всесторонние сведения о понятии «культура», проанализированы труды академика А.А.Кадиярова. В статье также приводятся примеры из нескольких трудов, в частности, из трудов Б.Н.Биярова, исследовавшего оронимы Южного Алтая. Национальный культурный код внутри культуры-форма жизни в сознании культуры. В целях подтверждения тесной взаимосвязи культуры и менталитета был проведен научный анализ, опираясь на труд Р.Аваковой. Таким образом, научно-исследовательская работа имеет актуальную значимость и внедряет новые наименования.

Посредством языкового кода и когнитивного кода картина истины передается из поколения в поколение через топонимы в системе традиционных знаний.

Ключевые слова: топоним, этнокультурный, этнопсихология, экклезионим, ойконим, астионим, урбаноним, комоним, дромоним, культура, кодификация, парадигма, менталь, этноботаника, мифоним.

Abstract: In summary, this article systematically examines the features and features of toponymic research in identifying toponymic features contributing to nouns, as well as in the ethnocultural groupings of toponyms. In addition, the article provides a comprehensive overview of the concept of "culture" and analyzes it based on the works of academician A.Kaidar. Also in the article there are some examples of works, such as B.N. Here are the details of Biyarov's work. The national cultural code within culture is a way of life in the culture of the mind. The national cultural code within culture is a way of life in the culture of the mind. Comparing the program of spiritual revival with the core of the national cultural space, a scientific analysis was performed based on the work of R. Avakova, who found complete evidence that the constitution forms a cognitive base, a collective cognitive space, and a personal space and that culture and mentality are closely linked.

Keywords: toponym, ethnocultural, ethnopsychology, ecclesionym, oikonym, astionym, urbanonym, comonym, dromonym, the culture, codification, paradigm, mental, ethnobotany, mythonym.

ӘОЖ 316.344.34:124

Тілеубердиев Б.М., Тулепбергенова А.Қ.

филолог.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

«Филология» факультетінің 6М020500 - Филология мамандығының 2 курс магистранты

М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ТІЛДІК ТОПТАРДЫҢ АССИМИЛЯЦИЯҒА ТҮСУІНЕ ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНЫҢ ЫҚПАЛЫ

Түйін: Түйіндей келе аталмыш мақалада латын тілінің ғұмыры өткен кезеңмен басталып, уақытпен бірге жылжып отырады, олардың ішінде ассимиляцияға түспей бүгінгі күнге дейін жеткендері де бар. Сонымен қатар тіл және ұлт мәселесі де екіұшты ұғымдар ретінде егжей-тегжейлі қарастырылады. Тарихи оқиғалар да көбінесе халықтың қай тілде сөйлейтіндігіне қарай өрбитіндігін баяндалған. Халықаралық байланыс әліпбиіне көшу- бұл жаппай тіларалық стандарттарға жақындау, ұлттық сана-сезімді нығайтуға ықпал ететін әлемдік тіл кеңістігіне бірігу жолындағы қадам. Бұл қазіргі заманғы технологиялық ортаға ену үшін жаңа жағдайлар жасап, елдің білім беру саласын дамытудың жаңа айналымын туғызады. Бұдан шығатын қорытынды - қазақ әліпбиінің латын графикасына көшірілуі ұзақ мерзімді болашақта стратегиялық тұрғыдан дәлелденген мәселе.

Кілттік сөздер: ұлы тілдер, эсперанто, ассимиляция, протоеуропалық, лингвист, концепция, өлі тілді.

Дүние жүзіндегі халықтардың барлығы бір-бірімен тіл арқылы қарым-қатынас жасайды, тіл дегеніміз ойдың тікелей шындығы. Тілдердің табиғатын, олардың шығу

тарихын, дамуы мен құрылысын білген адамға өзге тілді де меңгеру онша қиындық тудырмайды. Көп тіл білу адамдардың бірін-бірі терең түсінуіне, халықаралық достықтың дамуына жол ашады. Тілдерді түсіну дүние жүзілік мәдениет пен ғылымның бай қазынасына қол жеткізетін құрал болып табылады.

Дүние жүзінде тілдер көп. Испанияда болып өткен тіл білімі конгресінде ғалымдар бүкіл әлемде 2976 тіл бар екенін есептеп шығарды. Соның бір мың екі жүзі 17 жарым миллион халқы бар американдық индеецтердің үлесіне тиеді. Ал дүние жүзі халқының үштен екі бөлігі не бары 13 тілде сөйлейді. Бұлар - әрқайсысының тілінде кемінде 50 миллион адам сөйлейтін тілдер, яғни «ұлы тілдер» деп аталады. Бұларға - қытай, ағылшын, орыс, хинди, урду, испан, жапон, неміс, француз, араб, португаль тілдері жатады.

Көп тілді халықтардың бірін-бірі түсінісіп, қарым-қатынас жасау мәселесі ғасырлар бойы күн тәртібінен түскен емес. Көптеген ғалымдар ерте замандардан бері халықаралық тіл жасау идеясымен шұғылданып келеді. Тарихқа көз жіберсек, мыңға жуық жасанды халықаралық тіл болғандығын көреміз. Бірақ олардың қай-қайсысы да әр тілде сөйлейтін халықтардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауын толық қамтамасыз ете алмады. Қазір халықаралық тіл ретінде эсперанто тілі жер шарында кеңінен қолданылып жүр. Көптеген ғылыми пікірлерге қарағанда, эсперанто үйренуге жеңіл, сөздік қоры мен грамматикалық құрылысы қарапайым, сөйлеуге де өте қолайлы деп есептеледі.

Қай тіл болмасын өткен кезеңмен басталып, уақытпен бірге жылжып отырады, олардың ішінде ассимиляцияға түспей бүгінгі күнге дейін жеткендері де бар. Торе Янсонның «Тіл тарихы» атты еңбегінде тілдің тарихпен қаншалықты байланысты екені көрсетіледі, әлемдегі тілдерге қатысты ауқымды мәселелермен қатар, көпке аса белгілі емес тақырыптарды да қамтиды. Сонымен қатар тіл және ұлт мәселесі де екіұшты ұғымдар ретінде егжей-тегжейлі қарастырылады.

Торе Янсонның мына құнды пікірін сілтеме ретінде алуды жөн санадық: «Екі мың жыл бұрын жер бетінде ағылшын тілі болмаған. Қазір ағылшын тілі қолданыста бар, бірақ болашақта бұл тілде ешкім сөйлемейді. Барлық тілдің тағдыры осындай: кез келген тіл белгілі бір уақыт қолданыста болады да, сосын жойылады. Дегенмен тілдердің арасында айтарлықтай айырмашылықтар бар. Кей тілдердің ғұмыры тек бірнеше ұрпақпен шектелсе, тағы бір тілдердің өмірі мыңжылдықтармен өлшенеді.

Тіл қалай туады, қалай жойылады және олардың тағдыры неліктен әрқилы деген сұрақтар сол тілдерді қолданатын халықтың өмірімен тікелей байланысты. Басқаша айтқанда, тіл тарихпен сабақтас. Бірақ тарихи оқиғалар да көбінесе халықтың қай тілде сөйлейтініне орай өрбиді. Яғни тарихқа тіл әсер етеді және тіл - тарихтың бір бөлігі» [1,13].

Латын тіліндегі жазба мәтіндер біздің заманымызға дейінгі алты жүз жылдар төңірегіндегі көптеген жазба жәдігерлерде кездеседі. Сол кездің өзінде Римдіктер латын тіліне ұқсас тілдерде сөйлеген болуы мүмкін деген болжамды лингвист ғалымдар айтады. Дей тұрғанмен біздің заманымызға дейінгі үш жүз жылдардан бізге жеткен жазба жәдігерлер көп емес, олардың өзі қысқа түрде жазылған мәтіндер, ұзақ мәтіндер сақталып қалмаған. Римдіктердің ішінде көбісі жауынгерлер болса, біршамасы фермерлер болған, сондықтан болса керек көп мәтіндердің сақталмағаны.

Рим экономикасы III ғасырдың соңына таман қатты дамыған, ел байып кеткен. Жерорта теңізі жағалауындағы грек қалаларымен сауда-сағтық жасады. Осы кезде көркем әдеби шығармалар пайда бола бастады. Алғашқы кезде римдіктер грек мәдениеті мен әдебиетінен үйренді, үлгі алды. Біздің заманымыздың бірінші ғасырында рим әдебиеті шарықтау шегіне жетті. Цезарь, Цицерон сынды прозашылар, Гораций, Вергилий секілді ақындардың өлеңдері бүгінгі күнге дейін оқылып жатқаны бұның дәлелі. Олардың шығармалары екі мың жылдан астам уақыт бойы европаның көркем туындыларына үлгі

болып келеді.

Жоғарыда баяндап өткеніміздей Рим халқы латын тілінде сөйледі, олардың диалектісі мен сөйлеу стилі қалай болғанын білмейміз, себебі қолжазбалар сақталмаған. Жұрттың бәрі Цицерон сияқты сөйлей алмауы да мүмкін, бірақ латын тілі содан бері сәл ғана түрленіп өзгеріске түскен. Ғасырлар өте келе, латын ауызекі сөйлеу тілі ретінде де, жазба әдеби тіл ретінде де жан-жаққа тарай бастады. Біздің заманымызға бірер ғасыр қалғанда, Италияда жазуы бар бірнеше тіл болған, олардың бес-алтауының сөйлеушілерінің саны латын тілінде сөйлеушілерден көп болған.

Халықтардың осылайша латын тіліне көптеп ауысуына римдіктердің елді басқару стилі әсер етті. Салық жинаушылар, бақылаушылар, заңгерлер, кеденшілер, тағы да көптеген қызметкерлер мен жауынгерлер латын тілінде сөйлеу керек болды. Мұндай жағдайда тұрмысын түзеп, қызмет істегісі келгендер латын тілін үйренуге мәжбүр болды. Қай жұмысқа тұрсаң да латын тілін білсең, тілді жақсы білген адам көптеген артықшылыққа ие болды.

Бірнеше ғасыр бойы латын Еуропаның жалпыға ортақ жазу тілі болып қала берді. Уақыт өте келе, өзге де жазуы бар тілдер тарапынан бәсекелестік көбейді, бірақ ол өз бетінше жүрді. Латын ұзақ уақытқа дейін тізгінді бермей жүрді.

Латын тілі шіркеулерде XVI ғасырдың басындағы реформацияға дейін қолданылды. Одан кейін протестант шіркеуі Құдайға құлшылық етуде әр ұлт өз тілін қолдансын деген ереже бекітті. Католик дінінде латын бәрінен жиі қолданылды. 1960 жылдарға дейін дүниенің әр түкпіріндегі католик шіркеулері латын тілінде сөйледі.

Ғылыми жұмыстар және оқулықтарды өзге тілдерде жазу тек XVIII ғасырдан бастап мүмкін болды. Өткен ғасырлардағы француз Декарт, ағылшын Ньютон, неміс Лейбниц сынды ұлы ойшылдар ғылыми жаңалықтарын латын тілінде жазған.

Бүгінгі таңда латын тілі халықаралық тіл деңгейіне дейін көтерілді. V ғасырда Батыс Рим империясына остроготтар мен вестготтар, суевтер мен вандалдар, бургундтар мен франктер т.б. герман тайпалары басып кірді. Мұндай саяси күйреу лингвистикаға айтарлықтай өзгеріс әкеле қойған жоқ. Бұл мерзімге дейін латын тілінде сөйлеген халық сол тілде сөйлеуін жалғастыра берді. Осының салдарынан герман тайпалары халқының аз болғандығынан тілі жойылып латын тілде сөйлейтін болды. Тілдің грамматикалық құрылымы мен лексикалық қорының құрылуына, дыбыс жүйесінің қалыптасуына жүздеген, кейде мыңдаған жылдар кететіні лингвист ғалымдарға түсінікті. Себебі, тіл мыңдаған, миллиондаған адам қатысатын тұрақты ұғымдық іс-әрекеттің арқасында іске асатын құбылыс.

Екінші жағынан қарағанда тіл жәдігер емес, ол музейде тұрмайды. Тіл – қолданыс құралы, жағдайға байланысты өзгеріп, қоры мен құрамы толығып отырады. Егер ұсақ, әлеуеті жоқ тілмен қарым-қатынас жасағаннан гөрі үлкен әрі кең тараған тілде сөйлесеңіз, көп нәрсеге қол жеткізесіз. Сол себепті де адамдар өз ана тілінде бір-бірімен қарым-қатынас жасағанды қажет етеді. Өкінішке орай, кең тараған тілде сөйлеп, жазып жетістікке жеткісі келеді.

Латын тілі кеңінен және өте ұзақ уақыт қолданыста болғандықтан, барлық еуропалық тілге әсер етті. Ол тілдерде ортақ сөздер өте көп, олар негізінен латын сөздерінен тұрады, ал грек сөздері алдымен латын тілінен енген, сосын әрі қарай ауысқан. Ағылшын тіліндегі латын сөздері көбінесе француз тілі арқылы енген.

Tu regere imperio populos, Roniane, memento!

Бұл жолдардың сөзбе-сөз аудармасы: «Сен, римдік, империядағы өзге адамдарды билеп-төстеуді ұмытпа!». Бұл сөйлемдегі әр сөз бір немесе бірнеше ағылшын сөзінің негізін құрайды. Ағылшын тіліндегі *regent*(регент) және *regiment*(полк) осы өлең жолындағы *regere*(басқару) деген сөзден шыққан. Ал оның есімшесі *rectus*(басқарылған) деген сөзден *correct*және *direct*деген сөздер туындайды. Ағылшын тіліндегі *reign*латын

тіліндегі *regnare* деген сөзбен жақын туыстас. *Imperio* деген сөзден ағылшын тілінде «*empire*» (империя), *imperialism* (империализм) және *imperialist* (империалист) деген сөздер пайда болды. *Populos* (халық) ағылшын тіліне француз тілі арқылы *people* болып кірді. Бірақ дәл сол латынның *population* (тұрғындар) және *populist* (популист) деген сөздері ағылшын тіліне тікелей кіріп, туындатты. *Romane* деген сөзден Рим (Roma) қаласының атауы туындады. Ағылшын тілінде осы сөзбен тікелей немесе жанама енген *romance* (романтика) және *Romania* (Румыния) деген сөздер бар. *Memento* (есте сақтау, ұмытпау) ағылшын тілінде кейде «ескерту» деген мағынада еш өзгеріссіз, осы латын тіліндегі формасында қолданылады. Бұл сөздің түбірін ағылшын тіліндегі мына сөздерден көруге болады: *memory* (жад, зерде), *memorize* (есте сақтау, жаттау), *remember* (ұмытпау).

Қысқаша айтқанда, жоғарыда мысал ретінде келтірілген өлең жолдарындағы ағылшын тіліндегі әр сөздің күнделікті ауызекі тілде қолданылатын бірнеше сөзбен туыстық байланысы бар. Олардың бәрі латын тілінен тікелей кірген, не француз тілі арқылы енген немесе итальян тілі сияқты Еуропаның өзге тілдерінен ауысқан. Тек өлеңдегі *Tide* деген бірінші сөз ғана ерекше тұр. Ағылшын тілінде оның *than* деген аналогі бар (көнерген сөз), бірақ оны жалпыға ортақ мұра деп есептейміз. Бұл сөздің латын тіліндегісі де, ағылшын тіліндегісі де олардың ізашары протоеуропалық тілден келген.

Сөйтіп, латын тілі тікелей және жанама түрде ену арқылы ағылшын тілін көптеген сөзбен байытқан екен. Мысалдардан көргеніміздей, латын сөздері көбінесе күнделікті қолданыстағы заттардың атауларын емес, дерексіз ұғымдарды білдіреді. Латын тілі мен грек тілі шынайы өмірді сипаттау және түсінуде қолданылатын сөздерді де, ұғымдарды да қамтамасыз етті. Тілдегі концепциялар болмаса, әлемдегі тіршілік бейберекет болып кетер еді.

Адамзат тарихында өткен өмірдің тарихын, олардың өткен ізін танып білуге сөз, графика, таңбадан өтер сенімді белгі болмаса керек. Осы тұрғыдан келгенде ҚР тұңғыш Президенті Н. Назарбаевтың «Түркі әліппесі өзінің қарапайым әрі жеңілдігі арқасында орасан зор кеңістікке мейлінше тез жылдамдықпен тарады. Мұның өзі оның кең көлемде меңгерілуіне мүмкіндік берді» [2,96-97], - деп жазуында терең мән-мағына жатыр.

Мекемтас Мырзахметұлы жоғарыдағы ой-түйінді былайша топшылайды: «Егер түркі халықтары бәріне ыңғайлы жасалған ортақ жазу таңбасын, яғни қазір қолдануға бет алған латынша жазу таңбасын ортақ жазу таңбасына айналдыра алса, рухани тұтастықтың тетігін таба алады, болмаса осы ғасыр ішінде-ақ «өлі тілді» халықтарға айналып кетуі қиын емес. Өйткені бүгінгі жаһандану заманында әлемде 7048 тіл болса, екі аптада бір тіл жойылып отырады екен. Осы жойылатын тілдердің ішінде түрік тілді халықтар да жүр. Оларды аман алып қалудың кілті - түркі халықтарының бәріне ортақ жазу таңбасын тезірек өмірге енгізу амалы ғана, бұл оларға рухани қорған болып, сақтап қала алмақ» [3,200].

«Бүкіл түркі халықтары латын жазуына көшірілуіне байланысты әрі Түркия түріктері қандас бауырларынан рухани жағынан қол үзіп қалмау үшін, Кемел Ата Түрік Түркия Республикасында араб жазуын латыншаға ауыстыру саясатын ұстанды. Бірақ Мәскеу билеушілерінің арамза пиғылы түркі халықтарын бір-бірінен ыдыратып, бөлшектеп, алыстатып ұстау болғандықтан, қабылданатын латын жазуы түркі халықтары үшін ортақ жазу таңбасы болмауы жағын қарастырды. Ол үшін түркі халықтары дыбыстық ерекшеліктерін олар бірін-бірі оқи алмайтындай латын жазуының бір-біріне ұқсамайтын таңбаларымен беріп, ортақ жазу болудан алыстатып жіберуді көздеді. Осы саяси мақсатты жүзеге асыру үшін әр республикаға бір-бірден өздерінің сенімді миссионерлік пиғылдағы орыс филолог ғалымдары жіберілді» [3,202].

Осы саясатты 1940 жылы, бүкіл түркі халықтарына орыс жазуы кириллицаны «өз еркімен» қабылдатқан кезде де, жүзеге асырып отырды. Мұнда да орыс әрпінің жазу таңбаларын тұтас енгізіп, оған қосымша берілетін ұлт тілдеріне тән ұлттық дыбыстарды

таңбалағанда соларды бір ізге түсірмей, яғни бірін-бірі оқи алмайтындай қалыпқа түсіріп таңбалады.

Мысалы, бір берілген қазақтың «һ» әрпі «һ, һг, һь, һ» т.б. түрге түсіріліп, әркелкі етіп берілді. Бұрын араб жазуын қолданғанда түркі халықтары бірін-бірі оқып түсіне беретін ортақ жазу таңбасында болса, енді кириллица таңбасын толық қабылдаған соң, бірін-бірі оқи алмайтындай болып, бір-бірімен рухани байланысын үзіп алды. Ал қандас туыстарымен рухани байланыста болуды армандап, үлкен үмітпен латын жазуын қабылдаған Түркия түріктері латын жазуында қалып қойды. Осы себепті олардың қандас өз туыстарымен рухани байланысы үзілді. Олар үшін қандас туыстары қолданатын орысша жазу таңбасы қытай қорғанына айналып кете барды. Орыс жазу таңбасын бізге түгел енгізгендегі мақсат та түрік халықтарын орыстандыруға тілдік жағынан іргелі негіз салып қоюды көздеу еді. Түрік халықтарының артикуляциялық базасын, яғни дыбыс шығару, сөз саптау базасын орыстың әріп таңбалары арқылы қалыптастырды. Осы себепті де түрік халықтары орыс тілін акцентсіз сөйлесе, кавказдық грузин, армян және Балтық жағалауы халықтары акцентпен сөйлейтін болып шықты. Өйткені бұл халықтар өздерінің артикуляциялық базасын ұлттық жазу таңбасы негізінде қалыптастырды. Ең нәзік саясат елеусіз түрде болса да тіл саласында қолданылатынын осы әрекеттен аңғарса болады. Бұдан халықтардың рухани тұтастық болмысын сүттей ұйытып біріктіретін де, іркіттей ірітетін де қуатты күш - жазу таңбасында жататынын ұғынамыз.

Кезінде Құбылай хан қытайларға 24 таңбадан тұратын шаршылы жазу таңбасын енгізбекші болған еді. Сол таңбаны қытайлар қабылдағанда бүгін тас түйін болып отырған қытай империясы шашылып, бірнеше мемлекетке бөлініп, бөлшектеніп кеткен болар еді. Өздерінің ұлттық таңбасын сақтап қалу себепті бүгінде қытай мемлекеті үлкен державаға айналып отыр. Сун Ят Сен заманында еуропалықтар қытайларға латын жазуын алуға үгіттеген болатын. Бірақ қытай халқының көреген көсемі Сун Ят Сен латын жазуын қабылдамады, егер қабылдағанда жүз тайпасы жүз жаққа кетіп, ыдырап, жоқ болып кеткен болар еді.

Осындай ойнамалы тағдырды басынан өткерген қытай мемлекеті бүгінде «қоңсың соқыр болса, көзінді қыс» дегендей, Ресей империясының түрік халықтарының жазу таңбасын сан құбылтып өзгерту арқылы олардың ұлттық санасын маргиналды орыстық сана қалпына түсіріп мәңгірттендіргені сияқты саяси ойынмен айналысып отыр. Қытайдан басқа жергілікті ұлттардың жазуын күшпен үш-төрт рет алмастырып, жаңа буын жас ұрпақты ұлттық санасынан тайдырып, нигилистік космополиттік жолға бағыттауда. Ресей империясы өз қарауындағы түркі халықтарына жазу таңбасын өзгерту жағынан қандай саясат ұстанса, қытайлар да сондай саясат ұстанып, егіздің сыңарындай отаршылдық қалпын танытып келеді. Әрине, мұның бәрі де бодандықта ұстау саясатынан туындап жатқан кәнігі айла-шарғылар ғана» [3,206-207].

Бүгінгі күні Ахмет Байтұрсынұлының танымы бойынша жазу таңбасы (алфавит) ұлт тіліне қызмет етуі заңды табиғи құбылыс болып табылады. Кезінде алты тәуелсіз түркі мемлекеті егемендік алғаннан кейін ғалымдардың ортасында ортақ жазу таңбасына (ойма жазу) ауысу мәселесі біраз талқыға түсті. Мұстафа Ата Түрік тарапынан да ата жазуға оралу мәселесі кезінде күн тәртібіне қойылған болатын. Себебі түрік халқына ортақ ата жазуымыздың жаңаша жобасын жасап, бүкіл түркі халқына ортақ жазу таңбасын қалыптастыратын уақыт жетті, әрі осы мүмкіндіктерді жүзеге асырудың тарихи жағдайы туып отыр деп есептеді кейбір филолог, тарихшы ғалымдар. Ұлтжанды ғалымдардың ата жазу таңбасына арнап жоба жасағанмен, көпшіліктің қолдауымен латын графикасы бүгінгі таңда Қазақстанда жүзеге асырыла бастады.

Тілдер кез келген уақытта пайда болып, кез келген уақытта жоқ болып кетіп жатады. Бүгінде дүние жүзі халқы 6900 тілде сөйлейді екен, бірақ олардың көбінде сөйлейтін адамдардың саны аз. Қазір ғаламшарда 7 миллиардқа жуық адам сөйлейтін 85 тілдің

бірінде сөйлейді. Қалған 2 миллиардқа жуық адам 6800 тілдің бірінде сөйлейтіні анықталып отыр. Шағын тілдердің бірнешеуі сөйлеушілерінен тез айрылуда, олар көп кешікпей тілдердің ассимиляцияға түсіп, жойылып кету қауіпінің үстінде тұр. Одан да көп тілдердің әлсіреуін байқадық, олардың да жойылып кету қауіпі жоқ емес. Сонымен қатар латын таңбасында дүние жүзі халықтарының басым бөлігі жұмыс жасай бастады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Янсон Т. Тіл тарихы: кіріспе. Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. 244 б.
2. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. Астана, 2010, 347 б.
3. Мырзахметұлы М. Қазақ қалай орыстандырылды? Алматы: Penton Hill, 2010, 400 б.

Аннотация: В заключении, в данной статье жизнь латинского языка начинается с прошлого периода и продвигается со временем, в том числе и до сегодняшнего дня, не попадая в ассимиляцию. Кроме того, вопросы языка и нации подробно рассматриваются как двусмысленные понятия. Историческое событие, в основном, происходило в зависимости от того, на каком языке народ разговаривает. Переход на алфавит международного языка-это шаг на пути приближения к глобальным межкультурным стандартам, интеграции в мировое языковое пространство, способствующее укреплению национального самосознания. Это создаст новые условия для вхождения в современную технологическую среду и создаст новый оборот развития сферы образования страны. Вывод из этого-переход казахского алфавита на латинскую графику стратегически доказанный вопрос в долгосрочной перспективе.

Ключевые слова: великие языки, эсперанто, ассимиляция, протоевропейский, лингвистский, концепция, мертвый язык.

Abstract: In conclusion, in this article, about the life of the Latin language begins with the past period and progresses over time, including to the present day, without falling into assimilation. In addition, questions of language and nation are treated in detail as ambiguous concepts. The historical event mainly took place depending on the language spoken by the people. The transition to the alphabet of the international language is a step towards approaching global cross-cultural standards, integration into the world language space, which contributes to the strengthening of national consciousness. This will create new conditions for entering the modern technological environment and create a new turn in the development of the country's education sector. The conclusion from this is that the transition of the Kazakh alphabet to the Latin script is a strategically proven issue in the long term.

Keywords: great languages, esperanto, assimilation, protoeuropean, linguistic, concept, dead language.

ӘОЖ 81`373

Әділбекова Ж.Қ., Сейдан Ұ.Б.

филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
«Филология» факультетінің бМ020500 –«Филология» мамандығының 2 курс магистранты
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛДІ БАСЫЛЫМДАРДЫҢ ТАҚЫРЫП-АЙДАРЛАРЫНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін: Тұрақты тіркесті, мақал-мәтелді тақырыптар газет бетінің айнасы. Әдетте тілші мамандар күнделікті өмірде өзін толғантқан келелі ой, пікірлерін оқырман қауымға жеткізуде құлақ құрышын қандырап тіркестерді қолданады. Мақал әдетте толық тұлғалы болады, ой тұтас келеді, бір не бірнеше тұжырымды толық сөйлемнен құралады.

Газет-журнал тілі халыққа мол білім, ақпарат беретін қайнар бұлақ. Мақалада қазақ тілді газет-журналдың тақырыптарындағы тілдік ерекшеліктері қарастырылған. Зерттеу барысында көптеген әдебиеттерге шолу жасалған. Тақырып оқу арқылы кейінгі мазмұнын оқуға бет аламыз.

Егер оқырманға тақырып қызықты болса, ары қарай оқи бастайды, ал қызықсыз болса оқылымға түспей, шетке ысырып қоя салуы әбден мүмкін. Сол себепті газет журналисі және кез келген мақала жазушы автор осыны ескеруі керек. Тақырыптарды зерттеу барысында фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, дәйексөздер және антонимдер тақырып атауы бола алатындығы сөз болған. Сондай-ақ, аяқталмаған ойдан кейін көп нүктелердің қойылуы себептері анықталған. Әр тақырыпты оқып ішкі мазмұнымен салыстырғанда, бәрі біріне-бірі сай мағынасы толық ашылады. Баспасөз мақалалары өте жоғары деңгейде болуы үшін ешбір грамматикалық қателердің кездеспей, тақырып атауларының дұрыс болуы керектігі дәлелденген.

Кілттік сөздер: газет, журнал, тақырып, сөз, сөйлем, тіл, қоғам

Баспасөз қай кезеңде, қай заманда болмасын қоғамға қызмет ететін өзіндік рөлі бар ақпараттар ағыны. Ал қазіргідей компьютерлік байланысы әлемді шырмауықтай қаптаған, техникалық мүмкіншіліктердің орасан дамыған кезеңінде, ақпарат жүйесінде ең алдымен баспасөздің жеделдігі, нақтылығы, мазмұндылығы, дәлдігі басты рөл атқарады. Газеттің қазіргі қоғамдағы мәдени ақпаратты сақтаушы және жаңғыртушы ретіндегі қызметі анық көрінеді.

Баспасөздің орнын айқын, анық көрсеткісі келген, сөз зергері, әрі қоғам қайраткері, жазушы А.Байтұрсынұлы: «Газет – халықтың көзі, құлағы, һәм тілі», - деген мағыналы сөз айтқан [1, 15-б.].

Қоғамдық санаға ықпал ететін бұқараны ортақ мақсатқа жұмылдыратын бірден-бір күш бұқаралық ақпарат құралдарының басты тетіктерінің бірі – баспасөз болып табылады. Баспасөздің қоғамымыздағы алатын орнына жоғары баға берілді. Мерзімді баспасөз – сол қоғамдағы әлеуметтік саяси, ресми, қаулы-қарарларды, өз беттерімен жариялап тұратын ақпараттар ағыны. Осы мәселе тұрғысында Б.Момынова: «Қазіргі кездегі өркендеп дамыған бұқаралық ақпарат құралдары оқылтын (визуальды) мерзімді басылымдар тыңдалатын (аудиальды-радио), әрі тыңдауға, әрі көруге болатын (аудиовизуальды-теледидар, деректі кино) болып үш түрге бөлінеді. Бұлардың коммуникативті құрылымдарындағы кейбір айырмашылықтары болмаса, атқаратын қызметтері ұқсас» [2,11-б.].

Газет – біздің санамызға әсер етуші негізгі фактор. Ол – тәрбие құралы. Тәрбие құралында тілдің көркемдігі, ойдың жинақылығы, сөздің жандылығы бірінші орында тұруы шарт. Ғылыми немесе көркем әдебиет мәтіндерімен салыстырғанда, газет мәтіні оқуға жеңіл. Газет оқырманы – мінезі әр қилы, мамандығы әр түрлі, әлеуметтік жағдайы да бөлек адамдар аудиториясы.

Бүгінгі зерттеу жұмысымыз газет-журналдардың тақырыптарына арналады. Жалпы газет тақырыбының негізі – идеяны, ойды, түйінді береді, ал бар идея мақалада жинақталады, оны оқып шыққан соң оқырманда толыққанды түсінік пайда болады. Автор ең алдымен мақаланы беруде оның мазмұнын идеяға түйіндейді. Тақырып – мақаланың мәтінде болатын және тұтас шығарманың басқа құрамдас бөліктерімен байланысты толық заңды құрамы. Мақала мәтіннің прагматикалық мүмкіндігін арттыра түсетін микрокомпоненттердің бірі – мәтіннің тақырыбы, айдары, аты.

Тұрақты тіркесті, мақал-мәтелді тақырыптар газет бетінің айнасы. Әдетте тілші мамандар күнделікті өмірде өзін толғантқан келелі ой, пікірлерін оқырман қауымға жеткізуде құлақ құрышын қандырар тіркестерді қолданады. Мақал әдетте толық тұлғалы болады, ой тұтас келеді, бір не бірнеше тұжырымды толық сөйлемнен құралады. Материалдың анализі көрсеткендей мақал-мәтелдер хабарды дәл, айқын «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін» тақырыпқа үстеме реңк меңзеу үшін қолданылады.

Психологтардың зерттеуінше ең бастысы оқырман қауымның 80%-ы газеттегі мақала тақырыбына көңіл аударады екен. Тақырыпқа қарап оқырман мақаланы ынтыға оқып немесе шетке ысырып қоюы әбден мүмкін. Мәтіндегі айтылатын ойдың жиынтығы тақырып арқылы көрінеді. Сонымен бірге мәтіндегі айтылатын ой мен жеткізілетін

хабарға баға беруі әрі осы баға берушілік қасиетінің нәтижесінде мәтінді қабылдау кезінде жүзеге асады.

«Ontustik Qazaqstan» газеті 1924 жылғы 24 қарашадан бастап шығады. Бүгінгі таңда 95 жыл толып отыр. Көлемі 6 беттен тұрады. Берілетін мәліметтер төңірегіне сай айдар атаулары қойылған. Дәйексөзі «Тұғырымыз – тыныштық, тірегіміз – тұрақтылық!» деп аталады. Тақырып атауларына кезек берсек, «*Нұр-сұлтан «төрт құбыласы тең қала» қағидатымен дамуы тиіс*», (2019 жыл, 10 қазан), «*Оңтүстіктің торқалы тойы Түркістанның төрінде өтті*» (2019 жыл, 7 желтоқсан). Алғашқысы ұлтымыздың ұлағатты ұғымдарында «төрт құбыла» деп шығыс, батыс, оңтүстік және солтүстікті айтқан. «Төрт құбыласы түгел» деген тағылымды сөзде осы ұғымға сәйкес «қайда барса да жолы ашық» дегенді меңзейді. «Торқа» сөзі мата атауының бірі – ең қымбат жібек матаның атауынан шыққан. Азалы үйдің адамдарына жұбату ретінде: «Арты қайырлы болсынмен» қатар, «Топырағы торқа болсын!» деп тілек білдіру жоралғысы бар. М.Балақаев осы бір тіркесті той-думанға араластырудың қажеті жоқ екенін айтады. Дегенмен, «торқа» той-думан мағынасында да қолданылады. «Торқалы көйлек, торқаға орану, торқалы той» деген тіркестер әлі «тірі». Қалада болмаса да алыс ауылдарда айтылып жатады. Торқалы той, тұмарлы жүйрік – даңқты үлкен мереке, кәделі, салтанатты жиын, мерейтой. Торқалы той, топырақты өлім – бір қуаныш, бір қайғы. Бұл ұлтымыздың ежелден келе жатқан бірлігі, ағайын-туыс, тұтас елдің ұрандасып, баталасып, барлығын да бірге атқарысуы. Ауыл, рулы ел болып жұмылу салтын білдіреді.

Баспасөз бетіндегі тақырыптар тіл-тілде жүйелі түрде пайдаланылып, тілдік қорды байытуға септігін тигізетін бұқаралық ақпарат құралдарының құрамдас бөлігі. Тұрақты тіркесті тақырыптар – мақаланың мазмұнын ашатын автордың өзіндік көзқарасын танытуға мүмкіндік беретін қоғамдық сана мен болмыстағы өзгерістерді беретін тілдік бірлік. Кейде стильдік мақсаттар үшін сөйлем мүшелерінің қалыпты орны өзгеріп, инверсия арқылы белгілі бір сөзге ой екпіні түсіріледі. Ал публицистикалық, ғылыми шығармалардағы сөйлем мүшелерінің орнын газет-журнал тілінде қалай болса солай ауыстыра беруге болмайды. Ондай жағдайда сөйлем жатықтығынан айырылып, мағынасы қиындап, негізгі ой көлеңкеленіп, мағынасы солғындап қалады. Бұл ерекшеліктер ой білдіру мақсатының, ойды жеткізудегі, әдеби түйіндердің өзгешеліктерінде ғана, яғни көркемдік тәсілдерінің басым болуында емес, соған лайық ойдың формасы тілдік тұлғалардың да, біркелкі қолданыла бермеуінде. Яғни, жекелеген грамматикалық формалар мен лексикалардың белгілі бір стильде жұмсалыуының өте икемді болуында. Демек, баспасөз тілінің де өз ерекшелігі бар.

Тақырып ретінде халық тілінде бұрыннан қалыптасқан, ұлт санасында жатталып қалған афоризмдер, қанатты сөздерді қолданады. Зерттеуіміздің мақал-мәтел маржан сөздерінен кейінгі тақырыбы – афоризм тобы. Абай фразеологизмін зерттеген ғалым Р.Сыздықова: «Фразеологизмдер – сандаған жылдар мен ғасырлардың қатынасы, бұл бір жағынан, екінші жағынан жеке қаламгердің табысы, еңбегі, ізденісі» деді.

Афоризм – жоғарыда атап көрсетілгендей, қазір ділмәр сөздер деп те аталып жүр. Мысалы: *Өзіңе сен өзіңді алып шығар* (Егемен Қазақстан 2000), *Фариза, Фаризажан, Фариза қыз*, (Егемен Қазақстан 2000), *Білімдіден шыққан сөз, талаптыға болсын кез* (Егемен Қазақстан 2001), *Ғылым таппай мақтанба...* (Егемен Қазақстан 2002), *Пайда ойлама, ар ойла* (Shymkentkelbeti 2019 жыл, 30 қазан) тақырыптары мысал бола алады. Зерттеуші ғалым И.Вербицкая айтуынша: «афоризмдер баспасөз тақырыптарына арқау болатын кеңінен тараған құбылыс болып табылады» [3,41-42-бб.].

Журналистер фразеологизмді кіріспе сөзде, тақырып қоюда, мәтінді жариялау кезінде газеттің тақырыбына назар аудару үшін қолданады.

Зерттеушілер тілімізде фразеологизмдерді қолданудың екі тәсілі бар екенін айтады:

1. Фразеологизмдердің жалпыхалықтық формада қолданылуы;

2. Фразеологизмдердің өзгертіліп, авторлық өңдеумен қолданылуы;

Баян Бактыгерейқызының зерттеу пікірінде, баспасөздегі фразеологизмдерді екіге бөліп, қарастырды:

1) Дәстүрлі тұрақты тіркестер (Барар жерің – балқан тау; Балта шабу; Бай бастас, бауыр қандас, би құлақтас; Әділдікке өлшеу; Сабырлы мойымау; Сағымдай құбылу; Сау басына сақина тілеу т.б.)

2) Авторлық қолданыстағы тұрақты тіркестер (Саяси арена; Билік баспалдағы; Саясаттың сойылын соғу; Ноқталы сот; Саясат сахнасы, т.б.) [2,5-б.].

Мысалы: *Толғауы тоқсан, қызыл тіл (Ана тілі, 2014 13-19 ақпан)*. Газет бетінде көкейге қонымды, көркем орамды түрлі тақырыптар кездеседі. Қазақ әдебиеті газетінде жарияланған: *Дәстүрдің озығы бар, тозығы бар*. Ана тілі газетінде 2017 жылы наурыздағы шығарылымда: *Жақсы сөз – жарым ырыс, Аурудың алдын алған абзал, Орамал тон болмайды, жол болады десек те...Айран ішкен құтылып шелек жалаған тұтылады т.б.*

«Егемен Қазақстан» газеті көп айдарлы болып келеді. Ондағы айдарлар: Ел және Елбасы, Экономика, Саясат, Қоғам. Ондағы айдар орындары ауысып отырады. Тұрақты тіркесті тақырыптарға назар аударсақ, *«Қызға қырық үйден тыйым болуы керек-ақ»* (Егемен Қазақстан, 2019 жыл, 29 қараша), *Қысқа жіп күрмеуге келмейтін кезеңде көп мәселе шешіледі* (Рейтинг газеті 2018 жыл, 25 желтоқсан) және т.б.

Мақал-мәтелді тақырыптарға көз жіберсек, *«Суга салса, батпайды»* (Рейтинг 2018, 25 желтоқсан), *«Жақсыдан жасыл бақ қалар»*, (Егемен Қазақстан 2019 жыл, 29 қараша), *«Шеберді саусағы асырайды»* (Shymkent kelbeti 2019 жыл, 25 желтоқсан), *«Тамызық тапсаң, тас та жанады»* (Shymkent kelbeti 2019 жыл, 25 желтоқсан), *«Өнерлінің қолы алтын»*, *«Көзден кетсе де, көңілден кетпес»* (Shymkent kelbeti 2019 жыл, 25 желтоқсан) және т.б.

Көп нүкте (...) мағынаға байланысты қойылатын тыныс белгісі. Көп нүкте ойдың аяқталмай қалғандығын білдіреді дейді зерттеуші ғалым Ф.Ғ.Мұсабекова. Мәтін соңына дейін ойы аяқталмаған тұрақты тіркестерді бергенде, оқырманның қызығушылығы артады, әуесқойлығы туады. Тақырыптың соңына көп нүкте беру әдісі де тақырыптарда кездеседі. Бұндай құбылысты орыс тілінде «недоговаривание», яғни «аяқталмаған» деп те атайды. Бұл әдістің мәтіндегі ойды түсінуге деген оқырман қызығушылығын арттыру мүмкіндігі зор. Тақырыпты көп нүктемен аяқтау мәтіннің стилистикалық категориясына жатады. Ал көп нүкте арқылы берілген тақырыптарды оқыған оқырман үшін, автор жасырын тұрған астарлы ой тастағандай көрінеді. Бұл ой оқырманды мәтінді толық оқып шығуға ынталандырады. Оқырман мәтінді оқи отырып, жарияланымның авторы идеяны толық жеткізбей, көп нүкте арқылы беріп отырған тақырыпты қалай аяқтаса болар екен деп, мәтінді қызыға оқитыны сөзсіз. Бұл процесс газет мәтіні тақырыбының прагматикалық функциясын атқаратын микрокомпоненттердің бірі. [3,44-45-бб.].

«Дертті жасыраң, дендейді...», *«Жүйріктен жүйрік озар жарысқанда...»*, *«Жауһар жырды жүрегінде тербеген...»* (Shymkent kelbeti, 2019 жыл 25 желтоқсан), *«Қазаннан қақпақ кетсе...»*, *«Тағы да кезектен тыс...»* (Рейтинг 2018, 25 желтоқсан), *«Әміре ізін жалғаған...»*, *«Абайдан соң...Мұқағали сөздігі»* (Егемен Қазақстан 2019 жыл, 29 қараша)

Ассонанс пен аллитерация құбылысы да, газет тақырыптарының өзегі болған. Ассонанс дегеніміз – бірыңғай дауысты дыбыстардың қайталануы. Ассонанс – өлең сөзде дауысты дыбыстардың үндес қайталануы. Мұның өзі суреткердің шеберлігіне байланысты болатын құбылыс. *«Елін сүйген, елі сүйген Елбасы»* (Егемен Қазақстан 2019 жыл 29 қараша).

Аллитерация дегеніміз – бірыңғай дауыссыздардың қайталануы, бүкіл әлем поэзиясында ертеден қалыптасып келе жатқан стилистикалық айшық. *«Кекілбаев кемеңгер»*, *«Дара дауысты дарын»*, *«Сәкеннің соңғы сапарын сахналады»* (Егемен

Қазақстан 2019 жыл, 29 қараша), «Тағдыры тосын талант», «Тағдыры тартыспен тұсалған таутұлға» (Shymkent kelbeti 2019 жыл, 25 желтоқсан)

Бүгінгі күні тілдік қорымыздан берік орын алған, кейбір терминге айналған нарық, кеден, ұжым, тәркілеу, ұжымшар, кеңшар, нысан, мәтін, құқық және басқа көптеген сөздер – баспасөз арқылы немесе баспасөздің дәнекерлігімен кірген, орныққан сөздер. Осы салада, әсіресе, «Ана тілі» газетінің сіңірген еңбегінің зор екенін атап көрсеткен жөн. Оның бір кезде жарияланған «Тәржімелік тәжірибелер», «Ақылдасайық, ағайын», «Толғауы тоқсан қызыл тіл», және басқа айдарлармен берілген мақалаларын жүйелеп, жеке кітап етіп шығарса, менің пікірімше, соның ішінен бүгінгі күннің қажетіне жарарлық сөздер де, қазіргі сәтте шешілуге тиіс күрделі мәселелердің ілгегі де ілінер еді.

Сайып келгенде, тілдің басты тұтынушысы да, түлетушісі де, топшысын қатайтушысы да, байлығын молайтушысы да, есесін іздеп, жоғын жоқтап, мұңын мұңдаушысы да – баспасөз. Олай болса, бірде-бір басылым сөз алдындағы өзінің жауапкершілігін ешқашан естен шығармауы керек. Баспасөз бетінде жарық көрген әрбір мақаланы үтір, нүктесімен тексеріп қарайлайтын газет журналистері болады. Олардың еңбегі орасан зор. Жұмысты «ар ісі» деп қарайды. Бүкіл бұқара газетті алып оқитын болған соң, баспасөз орфография және пунктуация ережелерін қатаң ұстануға міндетті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қапалова Ә.І. Білім және ғылым тақырыбының баспасөз беттерінде жазылу ерекшелігі //Білім/Образование. 2014, №1. С. 15
2. Қожабекова Р. Баспасөз бетіндегі тақырыптардың фразеологиялану ерекшелігі. Түркістан: Тұран, 2004, 141 б.
3. Жұмағұлова М.Ш. Газети публицистика тіліндегі эвфемизмдер. Алматы, 2000, 111 б.

Аннотация: Правильно расположенные поговорки и пословицы являются зеркалом на веб-странице. Журналисты часто используют фразы «от уха до уха» чтобы донести до читателя самые важные мысли и идеи в повседневной жизни. Статья обычно полноценная все продумано, состоит из одной или нескольких формул.

Богатые знания, информацию мы черпаем из газет и журналов. Мы выбрали тему «Языковые особенности казахского языка в газетах и журналах. В ходе исследования больше внимания уделила казахской литературе. Сначала мы читаем название статьи, а затем приступаем читать сам текст если название текста заинтересовало читателя, то он дальше продолжит читать, но если название текста не заинтересовало, то и сам текст не будет прочитан. Поэтому журналист газеты и автор любой статьи должен об этом помнить.

В ходе изучения темы я столкнулась с фразеологизмами, пословицами, антонимами незавершенными мыслями изречения слов цитатами заголовков. Сравнивая тему и содержание все соответствует. Печатные статьи опубликованные на высоком уровне без грамматических ошибок нас очень радует.

Ключевые слова: газета, журнал, тема, слова, предложение, языка, общества.

Abstract: Properly placed proverbs and sayings are mirrors on a web page. Journalists often use the phrases “from ear to ear” to convey to the reader the most important thoughts and ideas in everyday life. An article is usually full, everything is thought out, consists of one or more formulas.

We draw rich knowledge and information from newspapers and a magazine. I chose the topic “Language features of the Kazakh language in newspapers and magazines. During the study, more attention was paid to Kazakh literature. First, we read the title of the article, and then we start reading the text there if the title of the text interested the reader, then he will continue to read, but if the title of the article is not interesting, then the text itself will not be read. Therefore, the journalist of the newspaper and the author of any article should remember this.

In the course of studying the topic, I came across phraseologisms, proverbs, antonyms, incomplete thoughts of saying words, quotes from headings. Comparing the topic and content, everything is consistent. Printed articles published at a high level without grammatical errors make us very happy.

Keywords: newspaper, magazine, topic, words, sentence, language, societies.

ӘОЖ: 398:512.122

¹Дәрменқызы З.,²Махмут Г.

¹аға оқытушы, «Ақпарат және журналистика» факультеті,
Батыс Оңтүстік Ұлттар Университеті, Сычуан провинциясы, Чыңду қаласы, ҚХР

²магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

«ҚОБЛАНДЫ БАТЫР» ЖЫРЫНДАҒЫ ҚОШТАСУДЫҢ САЛТЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін: Қазақ халқының өмірінде қоштасу салты және айырлысардағы қимас сезімдерін жеткізудің қалыптасқан үлгісі – қоштасу өлеңі бар. Дәстүрлі мәдениетіміздің бір тармағы ретінде бұл мәселе арнайы зерттеулерді талап етеді. Сондықтан, мақалада «Қобланды батыр» жырындағы осы салттың берілу жолдарына талдаулар жасалады. Бір-бірімен тығыз байланысты айрылысу, қоштасу және қоштасу өлеңінің өзіндік ерекшеліктері мен байланысы айқындалады. Жырдағы кейіпкерлердің айрылысатыны, бірақ барлығында қоштаспайтыны және қоштасулардың барлығында қоштасу өлеңінің айтылмайтыны осы мәдени ұғымдардың әрқайсысының белгіленген орны барын білдіреді. Қобланды батырдың туған туыстары: әке-шешесімен, жары Құртқа, қарындасы Қарлығашпен қоштасуында немесе басын бәйгеге тігіп тұрған сәтте Қараманмен қоштасуында кейіпкерлер ішкі сезімін ақтарып жырлайды, жырдың басқа тұсында бұлайша тіл қатысу кездеспейді. Бұл қоштасу өлеңінің кез келген жерде айтылмайтын өзіндік мәртебесін айғақтайды. Мақала қазақ халқының дәстүрлі өміріндегі мәдени ұғымдар мен қатынастардың әдеби сипатын ашуға арналған.

Кілттік сөздер: батырлар жыры, қоштасу, қоштасу өлеңі, сыңсу, көркем әдебиет, салт-дәстүр.

Кіріспе. Батырлар жыры – ертеден жеткен халық қазынасы. Ондағы түрлі кейіпкерлер мен оқиғалардың халық тарихына қосатын деректік мәнінен бөлек, халқымыздың салты мен дәстүріне қатысты көптеген материалдар арнайы зерделеуді талап етеді. Бұл жөнінде біршама зерттеулер жүргізілгенмен, дәстүрлі мәдениетіміздің жекелеген түрлері әлі де болса, арнайы қолға алынбай келе жатқаны шындық. Қазақ ауыз әдебиеті өткен ғасырдың басында теориялық тұрғыдан жүйелене бастаған тұста, яғни А.Байтұрсынұлының еңбектерінде «батырлар әңгімесі» түрінде аталғаны белгілі: «Батырлар әңгімесі өлеңмен айтылған, өлеңмен айтылған әңгіменің сөзі көпке төзеді, тез өзгере қоймайды. Солай болған соң, батырлар әңгімесінде аталарымыздың сөздері сақталып келген» [1: 276]. Жыр тілінде кездесетін белгілі бір дәуірлерге қатысты тарихи деректердің көмескіленуі мүмкін, алайда салт-дәстүр элементтерінің сол әуелгі қалпында сақталатыны шындық. А.Байтұрсынұлының пікіріндегі «көпке төзу» түсінігін халықтың салт-дәстүрімен байланыстыруға болады, өйткені салт-дәстүр қай заманда да оны тудырып, қалыптастырушы халықтың өзімен бірге жасай береді. Келесі бір ескеретін жайт «...эпикалық санада нақтылықтан гөрі жалпы шындық басым жатады» [2: 37]. Жалпы шындықты екінші жағынан өмір шындығы ретінде қабылдауға болады. Батырлар жырында халықтың ғасырлар бойы ұстанған салты мен дәстүрі өмірдің шындығы ретінде қатар өріліп отырады. Мысалы, қаһарман өмір кешкен орта, оның тұрмыс-тіршілігі, барша әрекеті қазақтың дәстүрлі өмірімен тығыз байланысты. Батыр осы оратада өседі, сондықтан оның бейнесі де осы ұлттық қалып бойынша сомдалады. Жырдың негізгі мақсаты батырлықты, ерлікті, елді жаудан қорғау әрекетін жырлау болса, ол тек сол идеяның төңірегімен ғана шектеле алмайды, олай еткенде оқиға тартымсыз, көркемдік табиғаты кем болып шығар еді. Жырды тудырып отырған халықтың мұң-мұқтажы, арман тілегі өзінің дәстүрімен, өмірлік қағидаларымен кешенді түрде баяндалғанда ғана толық бола алады. Сөз болғалы отырған қоштасу дәстүрінің арнайы тақырып ретінде алынуында

да осы мүддемен байланысты себептер бар.

Негізгі бөлім. Көнеден сақталып келе жатқан ұзақ халқының тұрмыстық салттарының бірі – қоштасу. Қоштасу – қош түбірінен тарайтын туынды етістік. Ал «қош» сөзі парсы тілінен аударғанда *ұнамды, жағымды, құптаған* мағыналарын береді. *Көңілдің қошы* – көңілдің жайлануы, қоштасу ұғымында алғанда қоштасушы екі тараптың бір-біріне риза болуы, жақсы тілекте қалуы [3: 162]. Қазақстан ұлттық энциклопедиясында «Қоштасу өлеңі – қазақтың дәстүрлі салт жыр өлеңі. Ел-жұртымен, туған туысымен, сүйген жарымен, ата-анасымен, жүйрік атымен, қыран құсымен т.б. қоштасу бар. Қоштасу өлеңі эпос, дастандарда көп кездеседі... Қазақ халқының «Қыз Жібек», «Ер Тарғын», «Қобланды батыр» т.б. лиро-эпостық және батырлық жырларында қоштасудың көркем үлгілері кездеседі», – деп көрсетіледі [4: 80-81]. Қазіргі еңбектерде қоштасудың жырлау тәсілдеріне, мұң-шерлік сезімдеріне байланысты әртүрлі болып келетіні және олардың бір жүйеге келтірілмегені мен арнайы зерттелмегені туралы айтылады [6: 267]. Шындығында қоштасудың арнайы жүйеленіп, зерттеу нысанына айналмағанын бүгінге дейінгі жарық көрген еңбектерден байқаймыз. Мысалы, сыңсу – тұрмысқа шығып бара жатқан қыздың туған елімен, ата-анасымен, құрбы-құрдасымен қоштасу өлеңі. Қазір біз оны отбасылық ғұрып фольклорының қатарында қарастырып жүрміз [6: 44]. Бұл тұрғыдан алғанда сыңсу қоштасудың бір түрі болып табылады. Мазмұны жағынан сыңсу қоштасумен сәйкес келеді, алайда оның орындалатын жері – қыздың аттанар кез. Демек, қоштасу мазмұны мен идеясы жағынан біртұтас болғанымен, шығу себептері әртүрлі болып келеді. Осыған баланысты оның түрлері қалыптасқан. Алдымызда тұрған ендігі міндет дәстүрлі өлең түрі болып табылатын қоштасудың барлық түрін осы атаудың аясына жинақтау. Алыс ғасырлар қойнауынан ауызша жеткен көркем туындының (халық шығармаларының) құрамынан орын алып, түрлі тарихи кезеңдердің көп қалтарысының бірінде қалып қоймай, ұзақ уақыттар сақталуы қоштасу салтының тек жыр құрылымының бөлшегі емес, халықтың өмірінде де елеулі орын алатынын білдіреді.

Қазіргі зерттеушілер теориялық тұрғыдан саралағанда әр жанрдың өзіндік функциясының болатынын және әр фольклорлық жанр мен шығарманың мақсатын, қызметін түсінбей тұрып, оны дұрыс танып зерттей алмайтынымызды айтады. «Мысалы, қазақтың қаһармандық эпосын тек танымдық тұрғысынан қарау біржақтылық болар еді. Сөз жоқ, бұл жанр шығармалары өзі бейнелеген болмысты білуге зор жәрдем етеді. Бірақ оның ең басты мақсаты – елді ерлікке шақыру, жауға деген өшпенділікті арттыру. Сол себепті қаһармандық эпоста маңызды нәрсе – батырдың іс әрекетін түсіндіру емес, оның ерлігін мақтау, жауға қарсы соғыстың саяси, моральдік, отан сүйгіштік мәнін ашу» [7: 34]. Кез келген шығарманың алдына қойылған дұрыс мақсаты болмаса, оның жанрлық сипат алуы да екіталай. Бұл тұрғыдан келгенде, ілгеріде атап өткеніміздей мақсат-мұраты айқын эпостық жырлардың (соның ішінде «Қобланды батыр» жырының) құрамындағы қоштасу салтының орны қандай? – дейтін сұрақтың туатыны заңды. Бұл сұрақ екіншіден, «қоштасу» тақырыбының арнайы қарастырылу мақсатын да айқындауға мүмкіндік береді. Бірінші мәселе бойынша «қоштасу» – сүйіспеншілік сезімімен байланысты салт. Жақсы көрген туысы, ел-жұртымен қоштасу кімге де ауыр. Оны, қимастықтан туып, санаға салмақ салатын ауыр жағдайды жеңілдетуің дәстүрге айналған бір жолы ретінде бағалаған дұрыс. Батырлар жырындағы қоштасу түрінің екі жағы бар: қайтып келу-келмеуі екіталай бұлыңғыр күндерге аттанып бара жатқан батырымен қоштасу ел-жұртының жүрегінде қаншалық қимастық сезімін тударса, жауына деген соншалық өшпенділік әкеледі. Жыршы жырдың мақсатына жету жолында осындай қарама-қайшы сезімдерді де ұтымды пайдаланады. Екіншіден, қоштасу тақырыбының арнайы қарастырылу себебі оның түрі мен құрылымын сипаттай отырып, атқаратын қызметін, ұлттық дәстүрдің құрамды бөлігі ретіндегі орнын айғақтай түсу болып табылады. Қоштасу фольклорлық жанрлардың көп түрлерінде кездеседі және ұлттың рухани әлемін бейнелей отырып, түрлі

қызмет атқарады.

Қоштасу ауыз әдебиетіне қатысты зерттеулерде көбіне қыз ұзатылғанда айтылатын өлең түрінде де белгілі. «Ұзатылатын қыз көңіліндегі шын қайғысын білдіру керек. Туған ел, өскен жермен ақырғы айырлысу сағатында көздегі жасы, көңілдегі қайғымен арыздасқан, қоштасқан сөзін айтады... Бұл күнге шейін жасырып келген, іркіп айтпай келген қайғысы болса ақырғы сағытта, сол қайғының бәрін өлеңмен, көздің жасымен шығарады» [8: 51]. Ауыл-елі, құрбы-құрдастары қоштасу сәтінде қыздың көңілін аулап, оның барлық айтқандарын қабылдап, құрметпен, көңілін аулап шығарып салады. Ұлттық дәстүрдің негізгі мақсаты – көңіл ризалығын алу, іштегі шерді, арман-тілекті сыртқа шығаруына мүмкіндік беру. Әлеуметтік ұжымдағы адами қатынастардың мәдени сапасы артып, үздіксіз жетіліп отыру үшін азаматтардың бір-бірін құрметтеуі, жоғары бағалуы аса маңызды мәселе. Оның алғашқы сатылары, қазақтың байырғы қоғамындағы «қоштасу» жағдайында кішкентайдан бірге өскен құрбылар мен ағайын-туыстардың өзарасындағы сағыныш, қимастық сезімнен басталады. Осы тұрғыдан алғанда қазақ ауыз әдебиетіндегі психологизм мәселесінің бір белгісі қоштасу салтынан да көрініп қалатын секілді. Қыздың, ел-жұртымен қоштасуы, иесінің сүйікті жануарымен (аты, қыран құсы, құмай тазысы) қоштасуы т.б. секілді қоштасуларда бірыңғай қимастық сезімі болса, қаһармандық жырлардағы батырдың елі, ағайын-жұртымен т.б. қоштасуының өзіндік ерекшелігі бар.

Ілгеріде атап өткеніміздей, қоштасу салтының тамаша бір көрінісі «Қобланды батыр» жырында да сақталған. Бірнеше жерде кездеседі және олардың өзара айырмашылықтары бар. Бір ерекшелігі жырдың қай тұсында болсын жақын жандар айрылысарда қоштасуды ұмытпайды. Ескере кету керек: қоштасу – қашанда екі немесе көп адамның айырылысар сәтіндегі бір-біріне айтар жылы лебізі, ақ тілегі, естелігі, болашақ туралы болжамы т.б. құралады. Фольклор мазмұнындағы қоштасудың негізгі сипатын тереңірек тану үшін оған себеп болатын – айрылысу мәселесіне тоқтала кеткен жөн. Жалпы жырдың бастан-аяқ мазмұнында бірнеше жерде айырылысу бар: Көктім Аймақ ханның еліне кетіп бара жатқан Қобланды мен Естемістің; әкесі, ел-жұртымен Құртқаның; Қазанға баруға шақырып келген Қараман мен Қобландының; Қазанға кетіп бара жатқан Қобланды мен ел-жұрты, туыстарының, Көбікті мен Қарлығаның; Біршімбай мен Қарлығаның; Қобланды мен Қарлығаның; Орақ батыр мен Қарлығаштың; Қарлығаны алып келуге бара жатқан Бөкенбай мен Құртқаның; әкесіне кетіп бара жатқан Бөкенбай мен майдан алаңында қалып бара жатқан батырлардың; неке қидыру рәсіміне алдын ала аттанған Қарлыға, Бөкенбай, Қараман, Орақтар мен Қобланды, Құртқалардың т.б. секілді кейіпкерлер арасында айырлысулар болады. Адам өмірінде айырылысудың түрлері көп болуы мүмкін, соның ішінде «Қобланды батыр» жырындағы ренжісіп немесе қан төгісіп және қимастықпен айырылысуды атап өтуге болады. Сонымен қатар уақытша және өмірлікке (мәңгілікке) айырлысу да бар, олар қоштасумен қатыстылығы жағынан алғанда әртүрлі сипатқа ие болады. Қарлыға мен Көбіктінің және Қарлыға мен Біршімбайдың арасын өлім ажыратты және ол өшпенділіктен туған қанды жол, сондықтан бұл арада қоштасу болған жоқ.

Екі тараптың қоштаспаған тағы бір айырлысуы бар, оған қырық мың қолмен келіп, Қазанға бару туралы ұсынысын Қобланды қабыл алмағанда Қараманның бұрылып кеткен сәтін жатқызамыз. Осы оқиға екінші рет қайталады: Қазанның Қырлы қаласын ала алмай, тауда жатқан Қобландыға Қараман өзі келеді, бірақ «қатын» дегенін өзінің бетіне басып, Қобланды оны ауыр сөздермен кері қайтарады. Айырылысар кезде «*Қараман құрдас өкпелеп, Көрмеймін деп жер тепкілеп...*» кете барады. Мұндай жағдайда қоштасу мүмкін емес болатын. Ешқандай қоштасусыз айырылысу Қобланды мен Қарлығаның арасында да орын алады: «*Кетейін тағы баяндап, Қарлыға сұлу не ғыпты? Қанишама еңбек қылса да, Қобланды батыр алмайды... Қобландыға өкпелеп, Сегіз құлақ ақ шатыр,*

Таудың тікті басына». Жыр оқиғасы бойынша, бір-біріне ашу шақырғанмен (Қарлығаның ызасы кекке айналып, Қобландыны найзалағанын ескермесек), бұл жақын адамдар арасындағы уақытша айырлысулар, белгілі бір уақыт аралығында олар қайта табысады. Ал бітіспес жаулардан тек кек қайтарып, өлтіріп тынады. Бұл оқиғалар айырылу мен қоштасудың өзара тығыз байланысты бола тұра, кейде түйіспейтін тұстарының да бар екенін көрсетеді.

Жыр мазмұнында қоштасу ашық айтылмай жыршының емеурінімен білдірілетін және кейіпкерлердің аузымен айтылатын түрде беріледі. Мысалы, ілгеріде аталған Бөкенбай мен Құртқаның; Бөкенбай мен батырлардың; Қарлыға, Бөкенбай, Қараман, Орақтар мен Қобланды, Құртқалардың айырылысуында ешқандай араздық немесе кері мағынадағы көңіл күй жоқ, сондықтан «қоштасудың» негізгі мақсатын ескере отырып, ашық айтылмаса да, олардың арасында жақсы тілектің тұрғанын шамалаймыз. Айырылысардағы жақсы тілек, аманат – қоштасудың бір белгісі. Құртқа баласын Қарлығаға жұмсап, қалай баратынын түсіндіріп тұрып, аманат айтады: *«Айналайын Бөкенбай Салғын құлақ сөзіме. Шамаң келер күн болса, Қан жұтқызба аузына! Көп жақсылық іс қылған Көкеңнің-дағы өзіне... Жазым жерде жоқ қылсаң, Өкпелермін өзіңе – Өлгенше көрмен жүзіңді»*. Бөкенбайға аманат айтып тұруының өзінде қоштасудың белгілері байқалады.

Қоштасудың келесі бір түрі Қобландының алғашқы сапарға аттанып бара жатқан кезінде көрінеді. Естеміс ер қызылбастың елінде болып жатқан сайысқа жас баланы жіберуге қимай тұрып, амалсыз қоштасады: *«Естемістей еріңнің Таусылғасын амалы, Батасын беріп қол жайып, Жад қылады Құданы. «Тапсырдым, – деп, – Жалғызға!»*, *Амандасып жүргізді»*. Бұл орайда «амандасып» сөзі қоштасу мағынасында қолданылып тұр. Қатері мол сапарға аттандырар алдында бата беріп, белін буып, Жаратқанға аманттау да қоштасудың бір түрі. Жалғыз жолмен берілсе де, Құртқаның қоштасуының астарында өзіндік мән бар: *«Ел-жұртымен қоштасқан Құртқа сынды сұлудың Жұрт таң қалды назына, Сөйлеген сөзі базына»*. Осы жолдардағы «базына» сөзіне назар аударсақ, «жақынадамдардың бір-біріне асқансыпайылықпен, көңілін жықпай өз ойын, тілегін жеткізуі» қоштасарда айтылатын қыз сынсуының мазмұнына жақын келеді. Алайда жырда қосымша деталь ретінде бұған аса мән берілмей, емеурінмен ғана тоқталып өтеді. Жырдың негізгі идеясына қосымша болғандықтан, осылай қоштасатын тұстарға көп тоқтала бермейді. Бұл айырылулардағы әр түрлі дәрежедегі қоштасуларды елеусіз қалдыруға болмайды, олардың халықтың өмірлік ұстанымдарымен тығыз байланысы бар.

«Қобланды батыр» жырындағы бір-бірімен тығыз байланысты «айрылу», «қоштасу», «қоштасу өлеңі» ұғымдарына талдаулар жасай келгенде, алдыңғы екеуі жөнінде осы айтылғандармен тоқталуға болады, ал көркем әдебиеттің негізгі нысаны болып табылатын «қоштасу өлеңінің» сипатын анық көрсететін мысалдар мынандай болып келеді. Соның бірі әрі негізгісі батырдың ел-жұрты, туыстарымен қоштасуы. Елімен қоштасуы: *«Үйдің сырты жиылған Ағайын-жұрты есіткен. Жиылып жұрты жылады, Жіберуге қимайды Қобландыдай баланы. Киініп үйден шыққасын, Халқы ортаға алады. Жиылған жұртпен қоштасып, Қобландыдай батырың»* бұл орайда жалпы көпшіліктің қоштасуы суреттелсе, келесі сәтте туыстарының жеке-жеке қоштасуы беріледі.

Қарындасы Қарлығаштың қоштасуынан аға – арқасүйер, қимас бауыр, оның жолына қарындастың өз басын құрбандыққа шалуы, ұл – елдің тірегі ұғымдарын түсінеміз. Ел иесі батыр-ағаның қайтып келгенінше ел-жұрттың, туыстарының жағдайына алаңдаушылықты байқаймыз. Сонымен қатар, ата-ананды, қарындасың – мені, Құдай қосқан қосағыңды, адалынан жиған малыңды кімге тастап барасың? – деген сұрақ қояды. Осы орайда Қобландының жылы жүректі батыр, дана, халық қамын жейтін ерге тән мәрт мінезді тұлғасы айқындала түседі: *«Батыр сөзге толықсып, Көп ойлады халықты»*.

Қарлығаш даусы шыққасын, Қобландыдай батырың Ақ найзаға сүйеніп, Өксіп жылап қамықты. Қарлығашқа көрсетпей, Жасын сұртті жеңімен». Қарындастың сөзіне бір сәт жүрегі езілген батыр: «Қарлығаш сенен айналдым, Ағызба қалқам, көзден жас! Жасыңды тыйшы көзіңнен, Сай сүйегім сырқырар «Жан көке» деген сөзіңнен!» – деп жұбатса, артынша қайта өз болмысын табады, қайратына мініп, тұжырымды сөз, тұшымды ойын былайша жеткізеді: «Тоғай толған түйемді Сарысуға тапсырдым, Желі толған жылқымды Жасанған жауға тапсырдым. Қорам тоған ақты қой, Аш бөріге тапсырдым. Тоқсанда атаң Тоқтарбай, Құдіретіне тапсырдым. Алпыста анам Аналық Бибібәтимаға тапсырдым. Шырағым, сені Қарлығаш Қарашаш ханымға тапсырдым. Қосақ жарым Құртқаны Балуан қызға тапсырдым». Әр сөзінде терең мән бар, оны індетте зерттеу алдағы күннің мәселесі. Өйткені қысқа ғана осы үзіндіде «дүние – жалған, ер азығы мен бөрі азығы жолда, адамның тағдыры жаратушысының, қолдаушы пірлерінің еркінде», – дейтін пәлсапалық түйінді аңғарамыз. Айырылысардағы қоштасу сөзі (өлеңі) Қобланды мен туыстарының ғана емес, тыңдаушының да жүрегіне ерекше әсер етіп, жырдың көркемдік мәнін арттыра түседі. Осы ерекшеліктері ескеріле отырып, бұл қоштасуға жырда елеулі көлемде орын беріледі. Қоштасу өлеңі арқылы жырдың негізгі идеясына қатысты көптеген мәселелер көтеріліп, тыңдаушысының сұрағына жауап беріледі. Танымдық қырынан бөлек, батырдың жеке басы мен туыстарынан халық қамын жоғары қоятыны, елге жау келгенде қарап жата алмайтындығы, сай сүйекті сырқырататын қарындастың сөзіне елжірей тұрып, негізгі парызынан айнымайтыны т.б. секілді қасиеттерді халық өз батырының бойынан көргісі келеді, солтілегі – қоштасу мазмұнынан табылады. Жырдың мақсатымен үндес осындай құндылықтарды қамти отырып, Қоштасу жырдың құрамдас бөлігіне айналады.

Қазіргі еңбектерде қоштасудың бірнеше түрі көрсетіліп жүр. «М.Әуезовтыңжіктемесі бойынша Қоштасу жырлары: а) жермен, елмен Қоштасу; ә) Сарыарқамен Қоштасу; б) өмірдің өткен шағымен Қоштасу; в) Өтіп бара жатқан заманмен Қоштасу. Қоштасу өлеңдерін түрлерге жіктеу әдебиеттану ғылымында қазіргі күнге дейін өзекті мәселелердің бірінен саналады. Қазақ халқының “Қыз Жібек”, “Ер Тарғын”, “Қобыланды батыр”, т.б. лиро-эпостық және батырлық жырларында Қоштасудың көркем үлгілері кездеседі» [9]. Осы үлгіні басшылыққа ала отырып жинақтай келгенде, «Қобланды батыр» жырындағы қоштасудың мынандай бірнеше түрін атап өтуге болады: 1. Ұзатылған қыздың (Құртқаның) ел-жұртымен қоштасуы. 2. Қобландының ел-жұртымен қоштасуы, 3. Қобландының қарындасы Қарлығашпен қоштасуы, 4. Қобландының жары Құртқамен қоштасуы, 5. Қобландының әкесі Тоқтарбаймен қоштасуы, 6. Қобландының анасы Аналықпен қоштасуы, 7. Қобландының лабақтан қашпақ болған Қараманмен қоштасуы.

Соңғысындағы бір ескерерлік жайт – қоштасқан, алайда айырылыспаған жағдай. Бір рет қана кездеседі – Қобланды мен Қараман лабақта жатқанда Қарлыға әкесіне білдірмей оларды қашырып жібермек болады. Қараман қашуға дайын тұрғанмен, Қобланды келіспей отырып алады да, қоштасу сөзін айтады: «Қош, Қараман, аман бол, Қайтасың ба елдерге? Бізден сәлем дегейсің Азаулы деген көлдерге, Асқар, асқар белдерге, Қараспан тауды жайлаған Қалың Қыпшақ елдерге...». Қобланды қоштасқанмен, Қарлыға мен Қараман жолын тауып оны өз айтқандарына көндіреді. Жан серігі Тайбурылдың тақымына қылбұрау салып шыңғыртқанда темір үйді талқандап сыртқа шығады да, оқиға ары қарай үш батырдың (Қарлыға да бар) бірге жүруімен жалғасады. Осы тұста да қоштасу өлеңіне тән мазмұн елеулі дәрежеде көрінеді. Батыр туған елді, жерді, туысқан бауырларды еске алып, сағынышын ақтарады, сәлем айтады. Бұнда да қоштасу өлеңінің өзінен тән ерекшеліктері айқын көрінеді.

Қорытынды.

«Қобыланды – халықтың идеал батыры. Оның бейнесінде елді қорғаушы батырға

керек ең ізгі қасиеттер жинақталған. Батыр сондай болса екен деген арман-қиялын халық қаһармандық эпос пен оның бас кейіпкері арқылы айтып, жүзеге асырып отырған» [10: 141]. Фольклорлық кейіпкердің бейнесі тек мақтап, мадақтау арқылы ғана сомдалмайды, өмірдің батырға қойып отырған шарттарына сәйкес келгенде ғана ол халықтың көңілінен шығады. Жырда Қоштасу өлеңі Қобландының бейнесін сомдау үшін де елеулі қызмет етеді.

Мақала көлеміне байланысты бұл жолы ойымызды осымен қорытындылаймыз, алайда «Қобланды батыр» жырындағы қоштасу арнайы талдап, жан-жақты саралауды қажет етеді: біріншіден, қоштасудың сипаты, мазмұны қандай болатыны туралы біршама ақпараттар бар мұнда; екіншіден, жалпы қазақ фольклорындағы қоштасудың түрлерін анықтауға арналған зерттеулер үшін маңызды материалдар бар.

Жыр мазмұнындағы қоштасу өлеңінің жалпы жүйесін осылайша талдау қазақ халқының тұрмысындағы оның қаншалықты орын алатынын және ішкі мазмұны мен құрылымын, қоғам өміріндегі орнын анықтауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. 1-том. Алматы: «Ел-шежіре», 2013, 384 бет.
2. Бердібай Р. Эпос мұраты. Алматы: «Білім», 1997, 320 бет.
3. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. Он бес томдық. 10-том. Алматы: «Дәуір», 2011, 752 бет.
4. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия/ Бас ред. Б.Аяған. Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2004, 696 бет.
5. Ақатай С., Адамқұлов Н.М., Жақышева З. Қазақтың фольклорлық ұлағаты: кәсіптік білімге арналған энциклопедиялық анықтама. Алматы: «Print-Express», 2011, 368 бет.
6. Қасқабасов С.А., Аймұхамбет Ж.Ә. Қазақ фольклоры. – Алматы: «ССК», 2017. 288 бет.
7. Қасқабасов С. Шығармалары. Т.1. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. Астана: «Фолиант», 568 бет.
8. Әуезов М. Әдебиет тарихы: Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған. Алматы: «Ана тілі», 1991. 240 бет. <https://kk.wikipedia.org/wiki/iҚоштасу>
9. Қасқабасов С. Таңдамалы. Т.4. Фольклор иірімдері. Әр жылғы зерттеулер. Астана «Фолиант», 2015. 328 бет.

Аннотация: В жизни казахского народа есть традиция прощания и сложения прощальной песни для выражения своих глубоких чувств при расставании. Это направление в нашей традиционной культуре требует специальных исследований. В связи с этим, в статье проанализировано каким образом данная традиция передается в эпосе «Кобланды батыр». Кроме этого, исследованы особенности и взаимосвязь расставания, прощания и прощальной песни. В эпосе герои часто расстаются, но не всегда прощаются, а при прощании не всегда создают прощальные песни, но каждое подобное событие имеет традиционную последовательность. В случае, когда Кобланды батыр прощается со своими близкими: родителями, женой Куртка, младшей сестрой Карлыгаш или с Караманом, перед решительным состязанием, герои эпоса изливают свои чувства в прощальной песне, но в других подобных ситуациях мы такого не встречаем. Это указывает на то, что прощальная песня слагалась в особых случаях. Таким образом, статья посвящена литературному анализу традиционных понятий в культуре казахского народа.

Ключевые слова: героический эпос, прощания, прощальные песни, причитание, художественная литература, традиция.

Abstract: In Kazakh tradition, a farewell song is the expression of the feelings In Kazakh tradition, a farewell song is the expression of the feelings of people who are splitting up. As a part of our

traditional culture, this issue requires a special research. Therefore, the article analyzes this tradition in the poem "Koblandy Batyr". The peculiarities and relationships of the closely interconnected separation, farewell and farewell song will be determined. Characters in the poem break up but not all of them bid farewell and not all of them sing a farewell song mean that each of these cultural concepts has a special meaning. When Koblandy Batyr says goodbye to his relatives (his father, mother, wife Kurt, sister Karligash) and Karaman, the characters of the poem express their inner feelings. There is no such expression of emotions in other parts of the poem which shows the importance of a farewell song. The article is intended for determining the literary character of cultural concepts and relations in traditional life of Kazakh people.

Keywords: Heroic Epos, Farewell, farewell songs, Lament, art literature, tradition

ӨОЖ: 82

Қалшабек А.Б., Омаров Н. Қ., Шәріп С.Н.

филолог.ғ.к., доцент М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

филолог.ғ.к., доцент М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

«Филология» факультетінің 6М020500 - Филология мамандығының 2 курс магистранты

М.Әуезов атындағы ОҚМУ. Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚ ЖУРНАЛИСТИКАСЫНДАҒЫ М.ӘУЕЗОВ КӨТЕРГЕН МӘСЕЛЕЛЕР (1917-1920 жылдар)

Түйін: Мақалада М.Әуезов өмірінің семейлік кезеңі, оның ішіндегі сол кезеңде жазған мақалаларындағы көтерілген мәселелері сөз болады. Мақала тек қазақ әдебиетіндегі М.Әуезов замандастарының мақалаларындағы көтерген мәселелерді зерттеумен шектелмей, сол кезеңдегі көршілес ресей ақын-жазушыларының да мақалаларымен салыстырыла қаралады.

Мақала авторы М.Әуезовтің көтерген мәселелерін екі топқа топтастырып, олардаң бүгінгі жай-күйіне де тоқталады. Бірі бүгінгі күнге дейін шешімін тапқан, екіншісі шешімін таппаған мәселелер. Осы екі топтың ішінен дін, оқу, билік, әйел теңдігі секілді мәселелер топтастырылған.

Әдебиеттану саласындағы ғылыми еңбектері турасындағы сөз тағы да тым бөлек. Өткен ғасырдың алғашқы жартысында жазылған ғылыми еңбектеріне бүгінгі күннің ғалымдары да сүйеніп, М.Әуезов қаламынан туған ойларды дамытып келеді. Жазушының «Абайтану» еңбегінің өзі бүкіл әдебиетіміздегі тұтас институттың іргетасын қалады

Кілттік сөздер: қазақ журналистикасы, М. Әуезов, Жапония, Алаш зиялылары, дін, оқу, билік, әйел теңдігі, ақын-жазушылар, Абай, Семей, Семейлік кезең, Абай жолы, қызыл өкімет, Кеңестік реализм, Ж. Аймауытов, Елес, Акутагава, мешеулік.

Кіріспе

«Зады, бірегей тұлғаларға, бірегей кітаптарға сын есім жүрмейді», – дейді А.Сүлейменов. [1;48] Расы солай. Өзінше із қалдырып, өзгеше құбылыс тудырған тұлғаларға қай атағың да жеткіліксіз. Оларға «атақты», «танымал», «бірегей» тіпті «Ұлы» деген сұлу сөздердің өзі жүре қоймасы анық. Сондай сын есім жүрмес тұлғалар бірі М.Әуезов екеніне дау жоқ.

Жазушының көркем шығармалары бір төбе болғанда, ғылыми еңбектері бір төбе. «Қорғансыздың күні», «Оқыған азамат» секілді тырнақалды туындылардан басталған көркем шығармалары бүгінгі күнге дейін қазақ оқырманының қолынан түскен жоқ. Ал «Абай жолы» болса қазақтың Бас ақынын қазаққа таныстырып қана қоймай, бүкіл қазақ тілінің көркемдік этолонына айналды.

Әдебиеттану саласындағы ғылыми еңбектері турасындағы сөз тағы да тым бөлек. Өткен ғасырдың алғашқы жартысында жазылған ғылыми еңбектеріне бүгінгі күннің ғалымдары да сүйеніп, М.Әуезов қаламынан туған ойларды дамытып келеді. Жазушының «Абайтану» еңбегінің өзі бүкіл әдебиетіміздегі тұтас институттың іргетасын қалады.

М.Әуезовтің біз айтқан жазушылығы мен ғалымдығы бөлек қалғанда, журналистігі

тағы бір төбе екеніне ешкім шек келтіре алмас деп ойлаймыз.

«Дәуірлер ауысқанда өмір сүр». Бұл қытай халқының ең ауыр қарғысы. Қайдан екені белгісіз, бірақ ХХ ғасыр басында қазақ даласына осы қарғыс айтылғандай. Бәлкім нәубеттің қалың көрпесін қазақ халқы деп өзімізге тартып алып отырған шығармыз, бірақ патшалық өкіметтің құлап, қызыл өкіметтің қаһарына мінгеннен қазақтан артық нәубет көрген халық жоқ. Мұны тарихи деректер әбден дәлелдейді.

Халқының басын шыр айналдырарын білгендей, осы тұста қазақ топырағында дарындар көп туды. Олар жоғарыда айтылған қытай қарғысының қарымтасындай еді.

«Қараңғы қазақ көгіне,
Өрмелеп шығып, күн болам.
Қараңғылықтың көгіне,
Күн болмағанда, кім болам? – [2; 87]

деп Сұлтанмахмұт Торыайғыров келді.

«Ұлтқа қызмет ету білімнен емес, мінезден», – деп Әлихан Бөкейханов келді.

Мысалы қазақ - малшы ұйықтап жатққан,
Жыланды бәле делік аңдып баққан.
Оның түрін көрген мен - Сарымаса,
Халықты оянсын деп сөзбен шаққан, – [3;137]

деген жолдарын өзіне ұран етіп, маса болып, халқын ызыңдап оятуға Ахмет Байтұрсынұлы көтерілді тарих сахнасына. Осы келген бір шоғыр зиялы қауым ішіндегі ең жасы және бүкіл қазақ нәубетінің сырын, ішкі, көзге көрінбес мәселелерінің бәрін түсіндіріп берген Мұхтар Омарханұлы Әуезов журналистикадағы жолына «Адамдық негізі – әйел» деп келді және осы сөзін өз шығармаларында толықтай дәлелдей алды.

Мұхтар Әуезов ардың ісіне, әдебиетке араласқан тұс қазақ қоғамындағы үлкен өзгерістер кезеңі болатын. Осы өзгерістердің барлығы дерлік жазушының көз алдынан өтті. Өйткені, қазақ даласында ХХ ғасыр басындағы мәдениеттің де, өркениеттің де дамыған орталықтарының бірі Семей қаласы болды.

М.Әуезовтің қоғам өмірінің дамуына негізделген әр салада қызмет етуі бұған дейін де назардан тыс қалмаса да, түбегейлі зерттеу нысанасына айналмаған еді, бүгінде ұлы жазушы шығармашылық өмірбаянын жасауда Семей кезеңінің тиянақты зерттелуінің қажеттілігі артып отыр.

Мұхтар Әуезов шығармашылық өмірбаянының Семей кезеңін зерттеудің айырықша маңыздылығы құнттала қарастырылып, аталмыш кезеңнің жазушының өмір жолында алатын орнын ашып, талдап шығуға тырыстық. Өйткені бұл кезең жазушының болашағының іргетасын қалаған кезең еді. Оның тырнақалды туындылары осы Семейде жазылып, алғашқы мақалалары жарық көрді.

Кемеңгер жазушының өмірдеректерін сүйенер болсақ, ол Семейге он жасында келген. 1908 жылы Семейдегі Камалиддин хазірет медресесіне түскен күннен бастап өмірінің 14 жылы осы қалада өтті деуге толық негіз бар. 1908 жыл мен 1922 жылдар арасы. Ал қазақ даласындағы, бүкіл Ресей патшалығы территориясындағы үлкен өзгерістер осы жылдары болып өтті емес пе? Қазақ даласының сол кезеңдердегі рухани орталықтарының бірі саналатын Семей қаласына бұл өзгерістер мен жаңалықтардың соқпай өтуі мүмкін емес. Сондықтан, осы тарихи оқиғалардың барлығының дерлік төңірегінде М.Әуезов жүрді.

Жас Мұхтардың медіреседен кейін 1909 жылы қалалық бес кластық орыс училищесінде оқуына орысша хат танып, қалаша киінетін Қасымбектің әсері орасан. Осы

жайттарға қарағанда Қасымбек жаңаша жақсы сауаты бар, заман орысқа ауысқанын іштей бағамдай білетін көзі ашық адам. Осы бес кластық орыс училищесінде оқып жүріп бала Мұхтар «Дауыл» деп аталатын тұңғыш шығармасын жазған.

««Дауыл» — Мұхтар Әуезовтің тұңғыш әңгімесі. Қолжазба күйінде қалған. Түпнұсқасы сақталмаған, ешқандай баспасөз бетінде жарық көрмеген. Әдебиет пәнінің мұғаліміне еркін тақырыпқа жазылған шығарманың орнына ұсынған. Тақырыбы «Менің өмірімде болған бір оқиға» деп аталады. Шағын суреттеме орыс тілінде жазылыпты. Әңгіменің қысқаша мазмұны мынадай: Жаз. Жайлау. Ауыл. Мәре-сәре болып дуылдасқан ауыл адамдары. Бала-шағалар да маз-мәйрам. Кенет ауа тымырсықтанып, аспан демін ішінетарта қалады. Батыстан қара бұлт түйіліп келіп, оқыстан дүрілдете соққан дауыл ауылдың астан-кестенін шығарады. Киіз үйлерді жел ұшырып әкетеді. Қазан-ошақтар төңкеріліп, айнала тып-типыл болады. Улаған-шулаған ел. Жылаған бала. Маңыраған қозы, мөніреген бұзау, айғайлаған кемпір-шалдардың дауысы. Азан-қазаны шыққан ауылдың арпалысы дауылмен қоса басыла қалады. Тып-тыныш. Ешкімнің үні естілмейді. Әр жерде шашылған заттар. Бұтаның бастарына ілініп қалған әйелдердің жаулықтары. Аударылған киіз үйлер. Бос қалған көгендер. Әр жерде әркімдер өздерінің дауыл шашып кеткен заттарын жиып жүр. Ешкім де сөйлемейді. Бұл тырнақалды шығарма Мұхтар Әуезовтің болашақтағы «Қыр әңгімелері» мен «Қыр суреттеріндегі» табиғат көріністерін еске түсіреді». [4; 196]

Бұл әңгіме шамамен 1912-1913 жылдары жазылса керек. Олай дейтініміз, әңгіме ауанынан саясылық байқалады. Егерде, детально талдар болсақ мамыражай күн кешіп жатқан ауыл өмірін орыс отарлаушылары келген кезеңге дейінгі қазақ ауылы деп қарауға болады. Осы сәттегі дауыл алдындағы тыныштық – халықтың белгілі бір жаудан сескенген, сол жаудың ерте ме, кеш пе келерін ұғынған кезеңі. Одан кейінгі басқа тұстан емес, дәл батыстан қара бұлт түйіліп келіп, оның арты дауылға айналуын орыс отарының келуі деп түсінуге болар.

Белгілі бір деңгейде бұл дауыл қазақ ауылының жойқын соққыға дайын емес екенін аңғартқан. Өйткені, үй ішіндегі заттардың, тіпті әйел орамалдарының ұшып кетуі қазақ меншігінің аса қорғалмауының айғағы. Осылай М.Әуезов батыстан, орыстан келген қасіретті тырнақалды туындысымен суреттеп шыққан. Яғни, жазушы алғашқы қолына қалам алған күннен бастап қазақты етең-жеңін жинауға шақырған. Дауыл астында қалған ауылдың жай-күйін суреттеу арқылы, бүкіл қазақ топырағының қасіретін жеткізген. Сонымен, жазушының орыс саясатына қарсылығы осы Семейлік кезеңнен, тұңғыш әңгімесінен басталған деген қорытынды айтқымыз келеді.

Бұл әңгіменің астарында шынында да осы тектес саясылық жатқан болса, бұл М.Әуезовтің алғашқы саяси көзқарастарының қалыптаса бастаған кезеңдері болса керек. Яғни, шамамен 15-16 жас. Бұл бізге «Дауыл» әңгімесінің 1912-1913 жылдары жазылғаны туралы қорытынды шығаруға мүмкіндік береді. Әрине, «бұл әңгімеде саяси астар жоқ» деген де пікір болуы ықтимал. Бірақ, М.Әуезовтің жәй ғана ауылға дауыл соққанын бейнелеуі мүмкін емес. Өйткені, бұл шағын әңгіме орыс тілінде жазылған. Яғни, бұл кездерде орыс тілінде еркін жазуға қабілетті Мұхтар орыстан шыққан И.Тургенев, Ф.Достоевский, Л.Толстой сынды жазушыларды оқымауы мүмкін емес. Ал бұл жазушылар, әсіресе И.Тургенев саяси астарда жазудың шебері екені баршаға аян.

Сонымен 1915 жылы М.Әуезов қалалық бес кластық училищені аяқтап, Семей қалалық мұғалімдер семинариясына түседі. Семинарияда Ж.Аймауытовпен бірге оқиды. Екі алыптың бір оқу орнында оқуы екеуінің де саяси және шығармашылық көзқарастарына оң септігін тигізген деп зор сеніммен айта аламыз. Мысалы бір ғана екеуіне де ортақ Жапония тақырыбын алып қарайықшы. Әуезов Жапония тақырыбын пулицистикалық тұрғыдан зерттеген болса, Ж.Аймауытов Жапонияның әдебиетіне қатты назар салған. Оның нәтижелері ретінде М.Әуезовте «Жапония» мақаласы дүниеге келсе,

Ж.Аймауытовта жапония тақырыбы «Елес» атты әңгімесінің стилінде қалды. Байқасаңыз, Ж.Аймауытовтың «Елесі» Акутагаваның «Диолог в темноте» атты әңгісесінің стилімен жазылған.

Ж.Аймауытов пен М.Әуезовтің пікірлестігі мен сырластығы шығармашылық тұрғыдан осылай бір жалт берсе, екеуінің ортақ ойы әлеуметтік мәселелер төңірегінде де астасып жатты. Оған екі алып қосыла жазған «Қазақтың өзгеше мінездері» атты мақаласы дәлел. Бұл М.Әуезовтің баспа бетіндегі алғашқы мақаласы саналады.

Мақала мазмұны сол кезеңдегі қазақ басындағы бүкіл нәубетке, жаңа қоғаммен өзгеріске ұшырап жатқан мінездеріне алаңдаушылықтан тұрады. Бұл өзгерістер мыналар еді: дүмше молдалар арылы діннің әлсіреуі, қазақ ұйымшылдығының әлсіреуі, билердің әділетсіздігі, пара, партияға бөліну, жаппай халықтың кедейленуі және әйел хәлі туралы. Бірақ авторлар бұл мәселенің барлығын үлкен мәселелердің бұтақтары деп есептеген.

Жалпы М.Әуезов пен Ж.Аймауытов жоғарыда аталған мәселелердің бәрін, жалпы қазақтың мінезінің өзгеруін де екі-ақ нәрсеге әкеліп тірейді. Бірінші, қазақы тіршіліктің өзгеруі.

«Қазақтың тұрмысы өзгерді. Киіз үйде қыстап, суыққа шынығып, қуатты, қайратты денелі өсетін қазақ, тазалығы жоқ, аласа жер үйге кіріп, аурулы нашар болып, мыжғыланып, еңсесі көтерілмей өсетін қалыпқа түсті. Осы себепті адамның өсімі де кеміді. Әрине, тән қуатты болса, жан қуатты, ажарлы болады. Нашар жаннан осал мінездер туады. Мысалы: ойнас, өтірік, өсек сияқтылар. Бұл – бір», – дей келіп, одан кейінгі мінездегі өзгерістерді мынаған әкеп тіреген:

«Екінші, сол уақта, өзі сурет ала алмаған бірлікке, қырсықтың қара басы боп партия деген қағынды тиді. Жауыздың, залымдың, қара бұлттай қоршап, халықты астан-кестен қылып, өзді-өзімен атыстырып, көзді шел қаптады. Күннен күнге өршіген қалың сасық тұманнан шыға алмай адасып келіп-келіп, түсіп отырған хәліміз, міне – осы күнгі» [5; 20].

Осы айтылған үзінділерден екі автордың да балаңдығы байқалған. Өйткені екі автор да қалаға, отырықшылыққа қазақтың болашағы ретінде қарамай, оны аурудың, әлсіздіктің ордасы деп бағалаған. Дамыған елдердің отырықшы күн кешіп, кәсіп істеп жатқанын сырт айналып өтеді. Жалпы осы қалаға деген қайырымсыз көзқарас тұтас кеңестік әдебиетте суреттелді. Дегенмен мақала авторларының сөзінде зор шындық бар. Қазақты қаланың бұзғаны, аурушаң еткені, мінезін майдалағаны рас еді. Бірақ даму үшін, өркениет көшіне ілесу үшін қаладан қашу мүмкін емес болатын.

Ал, екінші дүние ретінде қазақтың ұйымсыздығының, бытыраңқылығының басында партия тұр деген қорытындыға келген. Бұл сөзінің шын жаны бар еді. Орыс отаршылары бір төбе, ақтар мен қызылдар қақтығысы алдында партия тіптен көбейген болатын. Қазақ әрқайсысына бір кіріп, әрқайсысының жарнасына малын шығындап жатқан.

«Партиядан тарайтын фитнәнің бірсыпырасын айтайық», – дей келіп, автордар болыс болам деп мал шашқан болыстардың оны халықтан қайта қайтарып алуын алға тарта келіп, қазақтың кедейлене бастауын осы партияға әкеп тіреген. Шаруаның қырсығын осы деп тапса, дін қырсығын да осылай сілтейді.

«Қай жұрттың болсын қасиеті уағдашылық, антқор еместік, құдайдың атын жеңілге салмаулық еді. Біздің қазақта аруақ, құдай, ант-иман, құран дегеніңіз бержебайшының ісіндей қадірсіз. Құдайға қылған құлшылық, қайыр-садақа партияның берімсегіне жүріп кетеді. Дінге келген кемшілік осы».

Жалпы бұл мәселелер ХХ ғасыр басында ғана пайда бола қоймаған мәселелер еді және оларды тұңғыш көтерген де М.Әуезов пен Ж.Аймауытов емес болатын. Олар Ұлы Абайдың сөзін әрі жалғап отырғандай күй кештіреді.

«Болыс болдым мінекей,

Бар малымды шығындап», –

деген жолдар Абайда да бар емес пе еді. Одан кейінгі дін мәселесін де Абай айтып кеткен. «Алла деген сөз жеңіл, Аллаға ауыз қол емес».[6; 74]

Осылай, XX ғасыр басында өмір сүріп жатқан қазақтың қос алыбы, Бас ақынның сыншылық дәстүрін жалғап, ойын жонып отырғандай.

Жалпы бұл мақала М.Әуезовтің кейінгі жазған мақалаларының барлығының аннотациясы һәм кіріспесі секілді. Өйткені осы мақалада шалып-шалып тоқталып өткен мәселелерінің бәріне жазушы кейінгі жылдарда жеке-жеке мәтін арнаған. Даралай зерттеп, зерделеп, оның мәнін ғана емес, мәнісін, шешімін де көрсете біледі.

Шешімін тапқан мәселелер.

«Қазақтың өзгеше мінездері» мақаласынан кейін М.Әуезовтің ең атакты «Адамдық негізі – әйел» атты мақаласы «Сарыарқа» газетінде 5 қыркүйек күні жарық көрді. Дүмше молдалар арқылы, жалпы діннің дұрыс жеткізілмеуінен, көшпенді күн кешкен тұрмыстан қоғамдағы орны төмендеген әйел хәлінің қасиетін, қадірін аңғартқан мақала еді бұл.

«...Бұл туралы және сол білгіштердің шешуі мынау: адам баласы бір үлгі аларда, ең әуелі шын жүрегімен сүйген кісісінен күштеп алады. Сол сүйген кісісінен сүйіп алған үлгі жүрегіне нық орнайды дейді. Бұған қарағанда біздің ой буынымыз қатпай тұрған бала күнімізде ең әуелі елжіреп сүйетін кісі кім? Ол анамыз... Бұлай болғанда біз адамшылығымызға ірге болатын құлықты әкеміз қандай ғалым болсын, қой сауып, тезек теріп жүрген анамыздан аламыз. Бұлай болғанда өмірінде әділет, мархамет, махаббат деген нәрсенің атын естімеген ананың харекеті үй іші мен от басынан, ғайбат өсектен аспаған анадан ақ жүрек, адал ниетті қамқор жан тууы мүмкін бе?». [5; 23]

Бұл тұста М.Әуезовтің батыс философтарын көп оқығаны аңғарылады. Әсіресе З.Фрейдте осы тектес шешім көп. Оның құдай туралы баянында: «Бала құдай туралы түсінікті ата-анасына қарап қалыптастырады. Тіпті ата-ана бала көзіне құдай секілді көрінуі мүмкін. Өйткені олардың қолынан бәрі келеді», – дейді. Яғни балаға құдайды танытан бірінші әке мен ана. Десек те, баланың ес жиып қалыптасу жолындағы ананың орны орасан екені тағы аян.

Бүгінгі қазақ қоғамында әйел теңдігі, әйелдің орны айқындалып келеді. Оларға деген сыйластық пен сыйлық күшейген. Ауыл іші, ел ішіндегі біршама дөң мінез, дойырлар болмаса, қаладағы қазақтың әйел затына қарауы түзелді. Еуропадағыдай еркектермен тең дәрежеде тұрмаса да, олар бүгінгі қоғамда қазақы ибамен ерінен бір саты өзідері-ақ төмен тұрады. Әрине, бұл салада да бәрі жақсы деп айтуға болмас. Бірақ М.Әуезов аталған мақаласын жазған уақтағыдан әлдеқайда ілгерулеу бар.

Шешімін тапқан мәселелер қатарына М.Әуезовтің «Абайдың өнері һәм қызметі» мақаласында көтерілген мәселелерді жатқызуға болады. Бұл мақала болашақ жазушы қаламынан туған тұңғыш Абай тақырыбына, шығармашылығына бойлаған мақала болса керек. Бірақ ол қазақ арасындағы сол кездегі Абай бейнесін, Абай абыройын дәл бейнелеп жазған. Сөз басында Абай сөзін, өлеңдерін талдап, саралай келіп, Бас ақынымыздың кемеңгерлігіне бір бас иіп алса, соңыра Абайды тану мәселесіне, ел ішінде насихатталу мәселесіне баса тоқталады. Өз заманы тұрғысынан келгенде мақала авторының халқына көңілі тола қоймайды. Білімге, ғылымға сөз ұғыну, білім алып ел көркейту үшін емес, шен үшін ұмсынып жатқандарын көріп қынжылады. Абайды оқымау, оны танымау халықтың надандығынан деген. Дегенмен осы мақаладағы М.Әуезовтің кемеңгерлігін былай қойғанда, сәуегейлігіне, бәлкім сеніміне таңғалмасқа шараң жоқ.

«Халық жалпы ғылымға бет қойып, көзі ашылған сайын Абайдың сөзінің бағасы артылып, өзінің нұсқаған жолдарына халықтың ұғымын сүйремек, көпшіліктің қараңғы надандығына қарағанда Абайдың көп сөзі ертерек айтылғанға ұқсайды, бірақ іске аспай,

керекке жарамай қалмайды», [5;43] – дейді. Бүгінгі күні бұл сөздің айқын дәлелін көптеп табуға болады. Абайтану институтының іргетасын М.Әуезовтің өзі қалап кеткенін былай қойғанда, оның қазақтың Бас ақыны аталып, атын білмес қазақ қалмағанын айтпаған күннің өзінде, еліміздің идеологиясына айналған «Рухани жаңғырудың» түпкілікті мазмұны Абайдан екенін ұғынып отырмыз. Яғни Абай өлең жазып қана кеткен жоқ. Ол өз ұлтының тұтас идеологиясын қалыптастырған кемеңгер еді.

Мұнан ары тағы мақала авторы М.Әуезовке сөз берелік.

«Қазақ жұрты кең дала, еркін ауада сайран қылып, жер мен көк, су мен ағаш, тау мен тастың тамаша сырларымен бірге туысып, біте қайнап, басы бос, қиялы күшті, бұлғақтап жүрген дүниенің бір ерке баласы. Сондықтан қазақтың сүйегіне біткен ақындығы бар — бұл бір. Екінші, әдебиетіміздің алғашқы адымында надан халықтың ішінен мәдени жұрттардың алдыңғы ақындарымен таласа Абай сықылды кісі шығып көтермеші, таяныш болып отыр. Бұл екі себепке қарағанда біздің әдебиетіміз мәдени жұрттардың әдебиетінің қатарына тез ілінеді деп білеміз». [5;43]

Дәл осы сөздерді оқи отырып, бүгінгі қазақ әдебиетінің жай-күйін қарай отырып, М.Әуезовтің сәуегейлігіне таңданбасқа шара бар ма? Қазақ әдебиеті өткен ғасырдың сексенінші жылдары-ақ әлемдік әдебиетпен иық тірестіре аларлық деңгейге жеткені жасырын емес. Бұл деңгейдің алғашқы кезеңдеріне М.Әуезовтің өзі де куә болып кеткен еді.

Бұл мақалада көтерілген негізгі мәселе әдебиеттің жай-күйі, Абайтанудың мәселелерін көтерген болса, бұлардың бәрі де бүгінгі күні өз шешімін тауып жатқан дүниелер. Әрине А.Сүлейменов айтқан деңгейге жете қойғамыз жоқ. «Қазаққа ес кіргенде, Абай ескіреді» демеп пе еді жазушы.

Көтерген мәселелері бүгінгі күні шешімін тапқан М.Әуезов мақалаларының қатарына «Мәдениетке қай кәсіп жуық» атты мақаласын да жатқызуға болатын шығар. Бұл мақала проблемалық мақаладан гөрі, танымдық мақалаға көбірек ұқсайды. Сонымен қатар бұл дүниеден жас жазушының үлкен ізденістерін байқаймыз. Ол халықтардың тұрғылықты мекеніне, айналысатын кәсібіне қарай мінез түзейтінін сөз етеді. Көшпенділердің, отырықшы егіншілердің, балықшылар мен аңшылық тұрмыс кешкен халықтардың кәсіптерінің өз мінездеріне әсерін зерттеген. М.Әуезовтің ойының өсіп, санасының кеңігенін де осы мақаладан анық байқауға болатын шығар. Өйткені алғашқы «Қазақтың өзгеше мінездері» атты мақаласында қазақтың қалаланғанын кінә ретінде тақса, енді қалалануға М.Әуезов тұрпайы қараймайды. Онысы мақала соңындағы мына сөйлемнен анық аңғарылады:

«Ақыры бұл кәсіптердің бәрін қарап келгенде, мінезге, мәдениеттің күшеюіне біздің кәсібімізден қолайсыз кәсіп жоқ». Расы да солай еді. Күн ұзақ мал соңында жүрген адамның ғылымға дендеуіне жол болсын?!

Ары қарай М.Әуезов халыққа бағыт сілтей қоймайды. Бірақ сөз ауанынан оның отырықшылаққа қарай бағытталу керек екенін меңзеуін аңғаруға болады. Оның үстіне отырықшылық, қалалану қазақтың бұл кездегі қашып құтылмас дүниесі екенін жас жазушы анық сезген еді.

Шешімі әлі табылмаған мәселелер

М.Әуезовтің 1917-1920 жылдар аралығында жазған мақалаларындағы көтерілген мәселелердің әлі шешімін таппағандары, шешімін тапқандарынан бірнеше есе көп десе де боларлық. Мұны қазақтың өз билігінің өзінде болмауына, бүгінгі жүйенің осалдығына да жабуда болатын шығар. Бірақ пайда не? Бары – бар, жоғы – жоқ.

Бүгінгі таңдағы қазақ оқырманының, жаңа дайындалып жатқан мамандарының, тіпті мектептердің өзінде бірізділік жоқ екені күнде айтылып жүр. Мектепте биылғы оқыған кітаппен ендігі жылы оқымайды. Жоғары оқу орындарында базалық пәндер азайып, эликтивті пәндер қатары көбейген. Сондықтан жоғары оқу орнынан шыққан

мамандардың білімі мен сапасы біркелкі емес. Және ең сорақысы сол, қазақ тілінің ғылыми тілі толық қалыптасқан жоқ. Бүгінгі күнге дейін азулы ғалымдар ғылымнан қазақ тілінің шеттетілуімен күресіп келеді. Күресіп келеді. Бірақ ғылымды қазақ тілінде оқытайық дегендердің қолында бірізді жасалған тіл де жоқ. Құрал да жоқ. Біздің күйіміз қазір бұтаққа отырып, өзі отырған бұтақты аралап отырған Қожанасыр кейпінде. Өлсек осы өз тіліміздегі жүйесіз, қалыптаспаған ғылыми тілімізде өлейік деп отырғандаймыз.

Әрине, әдебиеттің, жалпы гуманитарлық бағыттың өз тілі бар десек те болады. Одан кенде болып отырғамыз жоқ. Тек технократтық тіл жеткізбей келеді. Мектеп бағдарламасындағы бір термин, жоғары оқу орнында өзгеше аталады. Сонымен түсініспеушілік туындайды. Бұл түсініспеушілік онсыз да техникалық ғылымдарды түсінбейтін студентті құрдымға, түсінетін студентті өзге, ғылыми тілі қалыптасқан тілде оқуға итермелейді. Сонымен сорлайтын кім? Халық. Халықтың білімі! Ал сорлаған білім – халықтың болашағының соры.

Кеше көтерілген мәселе емес. М.Әуезов 1918 жылы бастаған тақырып бұл. Оның «Қайсысын қолданамыз?», «Ғылым тілі» атты екі мақаласы да осы бағытта жазылған.

«Қайсысын қолданамыз» мақаласында: «Бұл, ғылым тілі деген мәселе — өз мектебіміз, өз мұғалім, үйретушілеріміз бола бастаған сайын «шеш» деп, дікілдеп қысатын мәселе. Сондықтан бар қазақтың оқитын баласының бірінің білімін біріне жанастыра, бір жолмен оқытуы керек. һәркім һәр жерде өз машықты жолымен төпей берсе, ол аз күшті ыдыратқан, береке ұйымы жоқ бір оқу болғаны. Бізге осы күннен оқу тілі мәселесін ашып, бір жолға бетті түзеу керек. Осы туралы орысша оқыған өз машығына, мұсылманша оқыған өз машығына тартпай, дәлелімен қай тілдің мағынасы орамдырақ, қай тіл қазақтың өмір жөніне қолайлы, осыны салыстырып, біреуін ұстау керек. Сонан соң не мұсылманша оқығандар болып, не орысша оқығандар болып, бір жағына елігіп, белгілі бір жолға түселік», – деп қазақ алдына мұсылманшылық оқу мен орыс оқуын таңғауға қойса, «Ғылым тілі» атты кейіннен, толыса келгенінде жазған мақаласында: «...Тезірек оқу ісін бір негізге құрып, мұғалімдер, учительдер ғылым тілінің жолында бір-ақ түрлі құралды қолдануы керек.

Биылғы Омбыда болған жастар съезінде де ғылым тілін Европадан алуды қаулы қылып жасаған жобалары: әуелі ғылым тілдерін жеткенше қазақтың өз тіліне аудару керек. Қазақ тіліне аударуға болмаған тілдерге ғана Европадан алу болатын. Жастар съезінің қаулысында қазақ тілінде шығатын журналдарда ғылым тілі деген бір бөлімі болып, сол бөлімге Европа қолданып жүрген ғылым тілдерін әркім өзінше перевод қылып оқушының сынына берсін дескен. Бұл жоба да әркімнің есінде болсын», – деп Еуропалық тілге анық иланады. Бұл жерде мұсылманшылық оқу жөнінде мүлде сөз жоқ. Өйткені бұл кезең қызыл өкіметтің дендеп келе жатқан шағы. Оның үстіне мұсылмандық тілдегі ғылымның Еуропалық тілдегі ғылымнан қалыс қалғанын М.Әуезов зерттей келе толық түйсінген болса керек. Міне XX ғасыр басында жасап берген қарапайым қағиданы бетке алып, әлі күнге дейін ғылым тілін толық қалыптастыра алмай келеміз. Жас Әуезов ғылымның аударуға болатын бүкіл тілін аударып, аударма қажет етпейтін, аударылмайтын сөздерді сол тілде қалдыруды ұсынады. Бұл тұста М.Әуезов халықаралық терминдерді меңзесе керек-ті. Осы қарапайым қағида әлі іске аспай келе жатыр. Талпыныстар көп. Біреуінің бүкіл аударымасы жақсы болғанымен, «бояушы бояушы дегенге, сақалын бояпты» дегендей, халықаралық, аударылуы қажет емес сөздерді де аударып кетеді. Ал кейбірінің аудармасын калька деуге толық негіз бар. Мектеп, жоғары оқу орындарының оқулықтарын дайындауда бірізділік мүлдем жоқ. Біріншісін мүлде бөлек ғалымдар жазса, екіншісін тіптен бөлек, бір-бірінің еңбектерімен мүлде таныс емес ғалымдар жазады. XX ғасыр басындағы Әуезовтен жеткен, шешімін таппаған мәселелердің бір осы.

«Ғылым» атты мақала өзінше бөлек ой қозғайтын жазушы шығармашылығының бір бұтағы. Мұнда М.Әуезов қазақтың ғылымсыз қараңғылығын, көштен қалғанын

сынамайды. Бұл тақырыпта ол әлемдік мәселеге бой созған және ол бойын әл-Фарабидің иығына шығып тұрып созғандай көрінеді. Неге дейсіз ғой. Өйткені «Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы» деген сөзді айтқан әл-Фараби емес пе еді. Осы сөзді эпиграф қылып алмаса да, ойында ұстай отырып жазған екі мақаласы болса бірі «Ғылым», екіншісі «Философия жайынан» деп аталады.

«Ғылым» мақаласы қысқа, көп дүниені жалпылай айтқан мақала. Жалпы М.Әуезовтің көп мақалаларына ортақ бір қасиет, ол мақалаларын адамзаттың даму кезеңінен, арғы тарихтан, ғылым тарихынан орағытып бастайды. Оның мақала бастаудағы келтірген мысалдарынан материалистік философтарды оқып, әсіресе Дарвиннің теорияларын көптеп зерттегені анық аңғарылады. Мысалы «Ғылым» атты мақаласы былай басталған: «Адам баласының ақылының ғылым жолындағы тарихын қараған кісіге белгілі: әуелі адам жыртқыш хайуандар жәрежесінде жүріп, өмірлік мақсаты – ішпек, жемек, жылы-жайлы жерде жан тыныштық қылып, қайраты мол аңдардан қашып-пысқанды айла қылып, күндік қорегі өлексе, айласыз, айдынсыз, әлсіз, ұсақ аңдар болып жүрген».

Есіңізге ештеңе түсірмей ме? Дарвиннің «Эволюция заңындағы» күшті түр мен әлсіз түрдің қақтығысы осылай басталмас па еді? Жә, әңгіме бұл туралы емес.

«Ғылым» мақаласында М.Әуезов оның тарихы мен даму сатыларын саралай келе, оның адамзаттың абзал армандарынан тыс қолданылып жатқанына тоқталады. Бүкіл табиғаттың тілін түсіндірген ғалымдардың ақ еңбегін өзінің қара ниеттеріне пайдаланып жатқандар туралы ой тастайды. Негізінен бұл тұста жазушы Бірінші Дүние жүзілік соғысты меңзеп отырса керек.

«Қазіргі адам баласының наданын былай қойып, білімдісін алғанда, ғылымның жолына түсінген жоқ деуге болады. Түсінген жолдары тән рахаты, нәпсі құмарлығы, өмірдің ғана керегі. Бұл – ескі бабалардың өмір қалпы. Шын ғылым жолына түсінсе, шын көздеген мақсаты – адамдық, ақтық болар еді», – дей келе М.Әуезов мақаласын ғылымның адамды жақсылыққа бастайтынына сеніммен аяқтайды.

Ал «Философия жайынан» атты мақаласы осы мақаланың дамытылған түріндей. «Ғылым» мақаласында жалпылама айтылған дүниелер ішінен философияны бөліп алып, оны ізгілікке бастаушы ғылым ретінде суреттеген.

«...философия – адамшылық жо---лындағы қараңғы қалтарыстарда қол-ға ұстайтын шамшырақ. Адам ба-ласы жан жемісін татпай, өмірдің те-рең мағына, шын мақсатына түсіне алмайды. Дүниауи ғылымдар күн-дік керекті жеңілдетіп беріп, дене тілегін күшейтпек. Бұл ғы-лым--дардың бетінен мағына шы-ға-рып, жанға азық жиып беретін терең ой. Адамның жүрегіне бақыт, ма-хаббат ұрығын орнататын да кө-кірекке сіңген сол толғаулы терең ой. Сол себепті философияның өр-кендеуін ғана тілек қылу керек», – дейді М.Әуезов.

Мұнан асырып түсіндірудің қажеті шамалы. Жалпы 1918 жылы жазған мақаладан-ақ адам деп аталатын жаратылыстың өте нәзік екенін аңғаруға болады. Әсіресе тән құмары жолында адамнан өткен әлсіз жоқ. Әуезов осы мәселенің шешімі ретінде философияны ұсынып отыр. Әлем философиясы бұл жолда өте нақты қадамдар жасады ХХ ғасырда. Бірақ тірелген нүктесі біреу. Ол – гуманизм, яғни батыс философиясы және әлемдік философия шығыстық гуманизмге тоқталды.

М.Әуезов қазақы философия жайында бұл мақалада онша сөз қозғай қоймайды. Бірақ өз жайымызды айта кетуіміз керек. Шынын айту керек, қазақ оқығандары арасында философияға дендеп еніп, оны зерттеп зерделегендер жетерлік. Тек біздің ұлттық философиясыз ақсап тұрғандай. Әлеммен таныстық. Батысты оқыдық. Шығысқа бой ұрдық. Бірақ сыртында бадырайып «Қазақ философиясы» деген кітапты, көңіл толарлық еңбекті әлі күнге қазақ оқырманы қолына ұстап көрген жоқ. Әрине, қазақта дүниенің ілімін, сырын таныын деп отыра қалып жазған философ жоқ. Бірақ біздің әлемде жоқ

поэзиямыз бар еді ғой. Түркі заманынан басталатын, орта ғасырларды көктей өтіп, кешегі Абай бір түйіндеп берген ой маржандары бар емес пе? Одан бері Шәкәрім философияға шын еңбек сіңірсе, олардың соңын ала М.Әуезов, М.Жұмабаевтар келген еді. Енді осы ой маржандардың барлығына қазақтың мақал-мәтелдерін, жалпы фольклорын қосыңыз. Осылардың барлығын ой елегінен өткізіп, тұтастырып қазақы философия қалыптастыруға шикізат жетерлік. Бұл істелмеді. Өкінішті. Өйткені қазақ құрастырылып, ұлттың таным-түйсігін жинақтаған қазақы философия бүгінгі сан тарамға бөлінген діннің қызметін атқара алар еді. Бүгінгі жастар өмір сүру салтын, рухани байлықты діннен іздейді. Іздегенде де аштықпен қомағайлана ұмтылады соған. Бірақ олар ұмсынған діннің дұрысы бар, бұрысы бар. Қазақы танымға, тұрмысқа, салтқа сәйкес келмейтіні тағы бар. Ал жастарды тәрбиелеуде біз дінге альтернатива ұсына алмақ емеспіз. Міне, XX ғасыр басында көтерілген мәселенің дұрыс орындалмауынан XXI ғасыр ұрпағы опық жеп отыр.

М.Әуезовтің шоқтығы биік, ізденісі мол мақалаларының бірі «Япония» екендігіне дау туғызар ешкім болмас. «Япония» мақаласын жазған кезінде ол небары 20 жастағы азамат. Яғни бұл мақала 1918 жылдары жазылған. Жаңа құрылған қызыл өкіметтің бұл кезеңдерде алыс қазақ жеріне қанды қолы толық жете алмай жатты. Сондықтан болар алғашқы кездерде аталмыш мақалаға аса назар аударылмаған еді. М.Әуезовтің мақаласының мазмұнындағы ойларды Алаш зиялылары ішінен А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытовтар да біршама қозғады. «Неге?» деген заңды сауал туады, әрине.

Бұл сұраққа М.Әуезовтің мақаласынан нақты жауап таба аламыз: «...тарихтың осы айтылған жолы Жапонияға келгенде өзгеше бір рақымдылыққа түсіп, өзі демеп, бойын зорайтып, көркейтіп, қалпына бүткіл дүниені әрі шамдандырып, әрі қызғантып, ішін қайнатып отыр.

Жапонияның әуелгі мешеу болып, дүние жарығынан меңіреу болып, өзінің, өзгенің не күйде екенін білмей отырған қалпынан шығуына себеп болған нәрсе – өзге Англия, Франция, Голландия секілді білімді жұрттардың Жапония надандығымен пайдаланғысы келген қомағайлығы болды», [5]– деп негізгі ойын бастаған 20 жасар М.Әуезов Жапония тарихындағы ең үлкен өзгерістердің бірі – Мэйдзи реформасына кеңінен тоқталады.

«М.Әуезовтің XX ғасыр басында айтып кеткен сөздері, әсіресе «Жапония» мақаласындағы ойлары әлі күнге өзекті» деп жазушының көрегендігін мақтауға болса да, сол кезде айтылған мәселелердің әлі күнге шешімін таппағанына мақтану мен оны сөз ету мүмкін емес.

М.Әуезов Жапония тақырыбын зерттей жүріп өз қоғамының, өз халқының әлсіз тұстарын таныды. Сол олқылықтарды өз шығармашылығында сөз етті. Мәселе көтерді. Жапон халқының дамуына кері әсерін тигізген көптеген қасиеттерді қазақ халқынан да байқап, солардан құтылуға үндеді. Халыққа жол көрсетті. Шын өнер адамының, жалпы әдебиеттің негізгі мақсаты осы емес пе? Бұл тұста да М.Әуезов Хәкім Абайды ұстаз тұтады.

Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,

Өлеңі бірі - жамау, бірі – құрау, – деген жолдарды Хәкім Абай Бұқардан бөлек Зар заман ақындарына кіретін Шортанбай мен Дулаттың өлең құрылысын сынап жазып отыр ма еді? Жоқ. Ол бұл ақындардың халық басындағы қаралы күйді жырлап, одан шығар жол көрсете алмағанын сынға алған. Міне, М.Әуезов те осылай өнер адамдарының халыққа жол көрсетіп, бағыт сілтеу керектігін білді және сол білгенін іске асыра алды.

1918 жылы «Жапония» мақаласы жазылды десек, М.Әуезовтің сол уақытқа дейінгі ізденістері осы мақаладан көрініс тапқан. Ал «Жапония» мақаласынан кейін оның шығармашылығы барынша күшейді. Өйткені, ол басқа халықтың даму жолын, ескі мешеулігін зерттей жүріп, өз халқының мешеулігін таныған. М.Әуезов жапон халқын, жапон жанын зерттей жүріп, екі халықтың тамырластығын білді ме, жоқ па бізге белгісіз.

Бірақ, екі халық бойындағы кертартпа мінездердің біршама ұқсастығына таңырқағаны мақаласынан аңғарылып тұр.

Қорытынды: Сөзімізді түйіндей келе М.Әуезовтің 1917-1920 жылдар аралығында Семейде жүріп жазған мақалалары тек ұлттық мәселелерді емес, адамзаттық мәселелерді көтере алған деп толық сеніммен айта аламыз. Оның мақалаларын оқи отырып жас жазушының өсу жолымен танысуға боларлық. Мысалы 1917 жылғы жазылған мақалалары мен 1919-1920 жылдары жазылған мақалаларын салыстыру мүмкін емес. Алғашқы кездегі балаңдық ойлары қалыс қалып, біздің заманымызға жақындай келе сөзі мен мәтінінің жинақталғаны, ойларының дұрыс жеткізілуі һәм көтерген мәселесінің шешімін де айқындап беруі жақсара түскен. Сонымен қатар бертін келе М.Әуезовтің әлеуметтік, қоғамдық мәселелерден, ұлтының мешеулігінен, қараңғылығынан запыран болғаны да аңғарылып тұрады мақалаларынан. Ол әдебиеттің ашық алаңына жол тартып, осы ар ілімі төңірегінде ғана сөз қозғап, әлемдік мәселелерді көтергісі келген. Бірақ көбіне қоғамдық өмір мен саяси мәселелердің етегінен тартқылай берегені қинайтындай.

Біз бұл сөздерімізге жауапты жазушы күнделігіндегі мына жолдардан анық байқаймыз:

«Арасында ауырып, оқуды бірлі-жарымды тоқтатып, доғарып қойып жүріп, семинарияны 1919 жылы шала-шарпы бітірдім. Бұл кездерде февраль төңкерісі болған. 19-жылдың аяғында кеңес өзгерісі болды, әлеумет қызметіне араласып кеттік. Содан кейінгі баспа сөзіне толығырақ араласқаным 1918 жылы «Абай» журналының шығуымен байланысты. Ондағы сөздер сырлы әдебиет емес, жалпы мақалалар, балалықтың, жастықтың әр сайға басын соққан сандалысы, далбасалығы сияқты».(Қолжазбалар қоры. 382-бума)

М.Әуезов «Абай» журналының тек әдеби бағытта болғанын қалаған секілді. Заманының озық ойлы азаматының бұл бастамасын, қынжылысын түсінуге боларлықтай. Өйткені 1918 жыл еді. Өзі жазушыларын, Толстой мен Достоевскийін сүйіп оқитын орыста бұл кезеңде бірнеше әдеби журнал болған.

«Мир искусства», «Весы», «Лукоморье» деп аталатын журналдардан бөлек, ақын А.Блок бастаған символистердің «Аполлон», символистердің жалғасы болса да, оларға әдебиет айдынында сес көрсете келген Акмеистердің «Гиперборей» атты журналдары шығып жатты. Қазақ топырағында олардың бәрімен танысып отырған М.Әуезовке өз халқының әдеби журналының болмауы қатты батса керек-ті. Бәлкім әдебиетінің дамымай жатқаны батқан шығар. Өйткені орыс халқы бұл кезде символизмді ескіртіп, акмеизм мен Маяковский бастаған футуризмнен сая таппай, модернизмге қарай аяқ басқан болатын. М.Әуезов соларды қуып жеткісі келді ме? Солай секілді. Өйткені, «Абайдың өмірі һәм қызметі» мақаласында өзі айтты емес пе: «Қазақ жұрты кең дала, еркін ауада сайран қылып, жер мен көк, су мен ағаш, тау мен тастың тамаша сырларымен бірге туысып, біте қайнап, басы бос, қиялы күшті, бұлғақтап жүрген дүниенің бір ерке баласы. Сондықтан қазақтың сүйегіне біткен ақындығы бар — бұл бір. Екінші, әдебиетіміздің алғашқы адымында надан халықтың ішінен мәдени жұрттардың алдыңғы ақындарымен таласа Абай сықылды кісі шығып көтермеші, таяныш болып отыр. Бұл екі себепке қарағанда біздің әдебиетіміз мәдени жұрттардың әдебиетінің қатарына тез ілінеді деп білеміз». [5;43]

М.Әуезов осы күнге асыққан болар. Бұл әрине, біздің болжам!

Әдебиеттер тізімі:

1. Сүлейменов А. Болмыспен бетпе-бет. Сын мақалалар, эсселер, сұхбаттар, ой толғамдар, аудармалар. Алматы: Жас қазақ, 2001, 216 б.
2. Торыайғыров С. Шығармалар, 2 томдық, I том. Алматы: «Жазушы», 1967, 218б.
3. Байтұрсынұлы А. Өлеңдер мен көсемсөздер. Алматы: Раритет, 2005, 208 б.
4. Мұхтар Әуезов энциклопедиясы Алматы, «Атамұра» баспасы, 2011, 799 б.

5. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы» баспалары, 2014. I том. Мақалалар мен пьесалар. 1917-1920. 414 б.
6. Абай. Қалың елім қазағым: Шығармалары. Алматы: Жалын, 1995. 384 б.

Аннотация: В статье рассказывается о Семиреченском периоде жизни М. Ауэзова, в том числе о вопросах, изложенных в его статьях. Не ограничиваясь исследованием проблем, высказанных в статьях современников М. Ауэзова в казахской литературе, она сравнивается со статьями русских поэтов и писателей. Вопросы, поднятые автором статьи М. Ауэзовым, сгруппированы в две группы, о том, что они находятся на сегодняшний день. Одна из проблем, решенная до сегодняшнего дня, вторая не решенная. Среди этих двух групп были сгруппированы такие вопросы, как религия, чтение, власть, женское равенство. Мнений о научных работах в области литературной критики различные. Современные ученые, опираясь на научные труды первой половины прошлого века, развивают идеи, созданные М. Ауэзовым. «Абайтану» заложило основы единого института во всей нашей литературе.

Abstract: The article describes the Semirechensk period of M. Auezov's life, including the issues set out in his articles. Not limited to the study of problems expressed in articles of contemporaries Of M. Auezov in Kazakh literature, it is compared with articles of Russian poets and writers. The questions raised by the author of the article, M. Auezov, are grouped into two groups, about what they are today. One of the problems that has been solved up to now, the second is unsolved. Among these two groups were grouped issues such as religion, reading, power, and women's equality. Opinions on scientific works in the field of literary criticism are different. Modern scientists, relying on scientific works of the first half of the last century, develop ideas created by M. Auezov. "Abaytanu" laid the foundations of a single institution in all our literature.

ӨОЖ:82.64

¹Көпбаева М.Р., ²Қалшабек А.Б., ²Елтаева Ж.Қ.

¹филолог.ғ.д. профессоры, М.Х.Дулати атындағы ТарМУ, Тараз, Қазақстан

²филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

²магистр, аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

КЕҢЕСТІК ДӘУІРДЕГІ ЭМИГРАЦИЯЛЫҚ ӘДЕБИЕТ

Түйін: Мақалада кеңес кезеңіндегі қазақ эмиграциялық әдебиеті туралы айтылады. Қазақ эмиграциялық әдебиетінің ошағы ХХ ғасырдың 20-30-40 жылдары Қытай, Түркия, Еуропа елдері болды. Оның белгілі тұлғалары ретінде М.Шоқай, М.Айтбаев, М.Қайбалдин, Х.Абдуллин және Түркияда Халифа Алтай, Х.Оралтайларды айтуға болады. М.Шоқай Париж қаласында «Яш Түркістан» («Жас түркістан») деген журнал шығарған. М.Айтбаев нағыз эмигрант жазушы. Ол немістерге тұтқынға түскеннен кейін Берлин қаласында «Түркістан ұлттық бірлік комитетіне» мүше болып, «Милли әдебиет» альманағының бас редакторы болған. 1943 жылы Берлинде «Абылай хан (дастан) және басқа өлеңдер» атты кітап шығарған. Халифа Алтай басқа бір эмиграциялық толқынның өкілі болып табылады. Ол өзі Түркияда тұрған. Оның бір үлкен еңбегі тұңғыш рет қазақ тілінде аударма жасап, Құран шығарды.

Кілттік сөздері: Эмиграциялық әдебиет, Жас Түркістан, Қытай, Түркия, Еуропа, Шоқай, Айтбаев, Қайбалдин, Абдуллин, Алтай, Оралтай.

Кеңестік дәуірдің өзінде эмиграциялық әдебиет болды. Эмиграциялық әдебиеттің тууына себепші болған әр түрлі кезеңдегі қуғын-сүргін, зобалаңнан сыртқа, шет елге қашып, ауып кеткен адамдар өмірі. Өз еліндегі қыспақтан әлемге тарыдай шашыраған қазақтардың тобы негізінен **Қытай, Түркия, Еуропа** жерлерінде пайда болды. Қазақтар, әсіресе социализм бүлігінен көп теперіш көрді. **Сондай бір атақты шет жердегі қазақ жазушысы Хасан Оралтай өзінің автобиографиялық «Елімай-лап өткен өмір» кітабын жазды (1).** Кітапта сонау 1944-1945 жылдары Шыңжаң жерінде құрылған

Шығыс Түркістан Ислам жұмхіриетінен бастап, 1991 жылы Қазақстан елінің тәуелсіздік алуына дейінгі аралықтағы, қызу саяси өмірлер суреттелген. Автор кітапта Қытай қазақтарының дінсіз комунистерге қарсы соғысын шынайы айтады. Х.Оралтай көп жылдар Американың СССР-ға қарсы құрылған «Азаттық» радиосында жұмыс істеген. Х.Оралтай саяси күреске бейім, ұлтшылдық сарынды ұстанған жазушы. **Эмиграциялық әдебиеттің көрнекті өкілі ол – Мұстафа Шоқай.** М.Шоқай 1929 жылы Парижде «Яш Түркістан» деген журнал шығарып тұрған. М.Шоқай өмірінің ақырына дейін большевизммен күресіп өткен жан. Большевиктерді ол жақсы таныған. Бір сөзінде «Ия, большевиктердің есінен ешқашан шықпайтын және бірінен екіншісіне ауысып отыратын бір өнерлері бар. Ол ұятсыздық, ождансыздық, өтірік, өсек», – дейді (2). М.Шоқай өз саяси ұстанымында түрікшілдік идеясын туғып ұстанған тұлға. Дархан Қыдырәлі деген тарихшы 1932 жылы «Яш Түркістан» журналында жарияланған «Домбырама құлақ сал» өлеңін Мұстафа Шоқайдың шығармасы ма екен дейді? (3). Ол өлең мынау:

Домбырамның құлағын бұрай алмаймын,
Бұрай алмасам, шириғып, тұра алмаймын.
«Бай мен кедей тең» деген тентек орыс,
Тең болғанды дүниеде көре алмаймын.

Құрғақ отты қайнатсаң ас болмайды,
Қара балшық, құрғатсаң тас болмайды.
Жұрттың биі өзінен болмақ керек,
Қызыл орыс қырғызға бас болмайды.

Түкті жерді жайлаған байлар қайда?
Кісінеген, тебісіп тайлар қайда?
Жылқыдағы торының жалын тұтып,
Құла дүзде ойнаған айлар қайда?

Қазақ түйе көрмейді ауылдарда,
Қырғыз бие көрмейді қияларда.
Түрік баласы қалмады,қанқор орыс,
Өрмекшідей ау құрды ұяларда!

**«Комунистік» дегенің тұзақ екен,
Айтқан сөзің өзіңнен ұзақ екен.
«Тауариш» деп алдадың туғаныңды,
«Азаттық» деп айтқаның – тұзақ екен.**

Жоғарыдан келемін, жолаушымын,
Бабалардың жолын мен құраушымын.
Қызылдардың қырғынын күні келіп,
Құнын қайтып өзіңнен сұраушымын.

Алыс екен келген жол, жете алмаймын,
Ел есіме түскенде жата алмаймын.
«Кеткен енді келмес» деп айтпа, ақымақ,
Жаным құрбан, жұртымды сата алмаймын.

«Қызыл көшіп келеді Алмалыға,

Кім көнбейді тағдырдың салғанына».
Түркістанның түріктігін білмек керек,
Мен сенбеймін орыстың қалмағына,

Қара торы атыммен есе алмаймын,
Ақ қымызды сіміріп іше алмаймын.
«Жұрттан кетті» деменіз қызыл қорқау,
Өлгенімше елімнен кете алмаймын.

Домбыраның айтқанын тыңдадың ба?
Құлақ салып, жақсылап түсіндің бе?
Болмағанға болар деп таң қалмаңыз,
Түркістанның түрік болғанын білмедің бе?

Эмигрант жазушылардың тағы бір тобын Ұлы Отан соғысында немістердің қолына түскен тұтқындар құрайды десе болады. Олардың біреуі – **Мәжит Айтбаев**. М. Айтбаев нағыз эмигрант жазушы. Ол немістерге тұтқынға түскеннен кейін Берлин қаласында «Түркістан ұлттық бірлік комитетіне» мүше болып, «**Милли әдебиет**» альманағының бас редакторы болған. 1943 жылы Берлинде «Абылай хан (дастан) және басқа өлеңдер» атты кітап шығарған. Кітаптың ксерокөшірмесін 1991 жылы Анкарада тұратын Ұядан Ақай деген қазақтан Сауытбек Абдрахманов алып келген (4,5). Мәжит өлеңдерін «Қобызшы Қорқыт» деген лақаппен жазған. Оның өлеңдерінен үзінді келтірейік:

Жазылмай зардың ізі келбеттен де,
Жанымды жас баладай тербеткенде.
Болды елес Алтай белі, Арқа жері,
Шет жұртта шерлі жүрек ер жеткенде.

Атасы асқарлардың аялы Алтай,
Саялы Сарыарқаға саялы Алтай.
Қырмызы қызыл гүлді жер жұмағы,
Қарт Алтай, қадірлі Алтай, баяғы Алтай.

Ақ қарлы, ала асқарлы Алтай қандай?!
Көзіме алтын арай Алтай таңдай.
Алтайды аңсай-аңсай алыс жерде,
Жас жаным қайғыменен қартайғандай.

Ел қайда Алтайдағы өз елімдей?
Ер қайда Алтайдағы өз ерімдей.
Алтайда астам өскен кезді ойласам,
Көз жасым ағад Алтай өзеніндей.

Ыстық тән бұл кездегі судай суып,
Секундым өтіп барад секунд қуып.
Амал жоқ әлдилеймін өзімді-өзім,
Жанымды көзден аққан жаспен жуып.

Шығыстан таң саз беріп атқан шақта,
Ой бөлмей өресі тар өзге затқа.

Қысқан соң жас жанымды қайғы-қасірет,
Талған көзбен қараймын Алтай жаққа.

Жас жүрегім сол кез толқып селдей,
Туған жерді еске алад, жанды тербей,
Шет жерлерде шынымен жермен шіріп,
Өтер ме өмірім, өткен күн қайтып келмей!

М.Айтбаев – «Қобызшы Қорқыт» 1945 жылы Америкалық әуе шабуылы кезінде Берлин қаласында қаза тапқан.

Екінші бір Ұлы Отан соғысының тұтқыны, эмигрант ақын ол – **Мәулікеш Қайбалдин**. Мәулікеш соғыстың алдында Мәскеу университетінің тіл әдебиет факультетін үздік бітірген. Соғыс жылдары қолға түскен соң Майндағы Франкфурт университетінің неміс философиясы мен ағылшын факультетінде оқыған. М.Қайбалдин Германияда 60-жылдары қайтыс болған. Мәжиттің Германиядағы әдеби лақап аты **«Асан Қайғы»** болған. «Асан Қайғының» бір неміс ақынынан жасаған тәржімә өлеңін келтірейік!

Мен сұрасам жолаушыдан:

«Барасың қайда жол шегіп?»
«Үйге барам, үйге барам!»
Дейді ол ауыр күрсініп.

Мен сұрасам жолаушыдан:
«Барасың қайда тартып жол?»
«Үйге барам, үйге барам!»
Жайдарланып дейді ол.

Мен сұрасам жолаушыдан:
«Бақытың қайда гүлдейді?»
«Үйімде менің, үйімде!» –
Жайдарланып ол дейді.

Жолаушы менен сұраса:
«Жүрегінде қандай шоқ?»
Қайта алмаймын үйіме,
«Енді менде Отан жоқ!» (6).

Ұлы Отан соғысындағы тұтқын ақындардың бірі – Мағжанның туыс інісі **Хамза Абдуллин** болған. Ол кейін елге оралып Сталин лагерлерінің дәмін татқан. Хамза эмиграцияда **«Сайран»** деген лақап атпен шығарма жазған. Ол Германияда «Түн перісі» атты (коммунизм туралы тарихи баллада) жазған. Онда ол:

Өтті содан талай қапас замандар,
Елді басты, тілсіз, дінсіз надандар.
Ойын салды, гүлді өлкемді таптады.
Ұят, намыс, ақыл, ардан, амандар, –

деген. Кеңестің кезеңдегі эмиграциялық қазақ әдебиеті әлі жете зерттелуі керек. Олардың шығармаларының негізгі мотиві: елге деген сағыныш, тіл, дін, ұлттық нәм біртұтас түрік елі идеясын аңсау болып келеді. Олардың араларында **Халифа Алтай**

сынды дінді өз өмірінің мәні деп түсінген тұлғалар да бар. Халифа Алтай **Қытай, Кашмир, Түркия** эмиграциясында болған қазақ. Оның ұлтқа еткен үлкен бір жақсылығы болды. Ол оның Құран-Кәрімді қазақшаға тәржімалап беруі. Бұл Құран-Кәрім 1991 жылы Медине қаласындағы Құран комбинатынан сапалы түрмен басылып шықты. Дәл осы кезде қазақ халқы дінге сусап, шөлдеп отырған кез болатын. Осы кезде Халифа Алтайдың Құраны таңлайы кеуіп, дінді аңсап, жүректері сыздаған жандарға бір жұтым су һәм дәрі-дәрмек есебінде болды.

Кеңестік дәуірдегі эмиграциялық әдебиет бұл – көп зерттеуді қажет ететін тың тақырып.

Әдебиеттер тізімі:

1. Оралтай Х. Елімай-лап өткен өмір, Стамбул, 1999.
2. Шоқай М. Таңдамалы шығармалар, Алматы, 2007, 154б.
3. Қыдырәлі Д. Эмиграциядағы Түркістан әдебиеті // «Қазақ әдебиеті» газеті, 29.10.2004.
4. Жиырмасыншы ғасыр жырлайды. Қазақ поэзиясының онтологиясы (Сауытбек Абдрахманов) // «Егемен Қазақстан» газеті, 24 қараша, 2004 жыл;
5. Қыдырханұлы У. Шерменде ақын, шексіз мұң. «Егемен Қазақстан» газеті, 26 қаңтар, 2005
6. Мұстафа мен Мағжан – Тұран елінің даналары, Алматы 1993 ж. құр. Хамза Абдуллин мен Қайыржан Қасенов. 72б.

Аннотация: В статье рассматривается казахская эмиграционная литература в советский период. Очагом казахской эмиграционной литературы 20-30-40 годы XX века была Китай, Турция, Европа. Яркими его представителями в Германии были: М. Чокай, М. Айтбаев, М. Кайбалдин. Х. Абдуллин в Турции Халифа Алтай, Х. Оралтай и т. п. М. Чокай в Париже издал журнал «Яш Туркестан» (Молодой Туркестан). Один из групп эмигрантов состоит из военнопленных солдат во время войны. Среди них – Мажит Айтбаев. Он был членом «Туркестанского национального комитета единства». Был главным редактором журнала «Милли әдебиет» («Национальная литература»). В 1943 году в городе Берлине он издал книгу про Абылайхан. Халифа Алтай был эмигрантом другой волны. Он жил в Турции. В 1991 году он впервые издал Коран на казахском языке.

Ключевые слова: Эмиграционная литература, молодой Туркестан, Китай, Турция, Европа, Чокай, Айтбаев, Кайбалдин, Абдуллин, Алтай, Оралтай

Abstract: The article discusses Kazakh emigration literature in the Soviet period. The center of Kazakh emigration literature during 20-30-40 years of the twentieth century was China, Turkey, Europe. Its brightest representatives in Germany were: M. Chokay, M. Aitbaev, M. Kaybaldin. H. Abdullin in Turkey Khalifa Alta i, H. Oraltay, etc. n. M. Chokay in Paris published the journal "Yash Turkestan" (Young Turkestan). One group of emigrants consists of prisoners during the war. Mazhit Aitbayev is the one who was among them. He was a member of the "Turkestan national unity Committee" and the editor-in-chief of "Milli adebiet" (National literature). In 1943 he published a book about Abylaikhan in Berlin. Khalifa Altay was an emigrant of another wave. He lived in Turkey. In 1991, he published Kazakh version of the Koran for the first time.

Keywords: Emigration literature, Young Turkestan, Kitai Turcia Auropa Cokai Aitbaev Kaibaldin Abdullin Altai Oraltai

¹филолог., ф.к. доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ Шымкент, Қазақстан
²филолог., ф.к. доцент, Ажинияз атындағы Нүкіс МПИ, Нүкіс, Өзбекстан
¹аға оқытушысы, магистр, М.Әуезов атындағы ОҚМУ Шымкент, Қазақстан
**МҰХТАР ӘУЕЗОВТЫҢ «ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫ»
ОҚУЛЫҒЫНЫҢ ЖАЗЫЛУ ТАРИХЫ**

Түйін: Мақалада әлемге әйгілі қазақ жазушысы Мұхтар Әуезовтың «Қазақ әдебиеті тарихы» кітабының жазылу тарихы сөз болады. Кітап Ленинград қаласында жазылып, 1927 жылы Ташкент қаласында жарық көрген. Бірақ жарық көргеннен кейін кеңестік цензура кітапқа тыйым салып, оны жойды. Кітаптың толық нұсқасы профессор М.Мырзахметұлының редакторлық етуімен 1991 жылы ғана жарық көрді. М.Әуезовтың «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты оқулығы қазақ әдебиеті тарихында тұңғыш рет жазылған оқулық. Кітапта автор қазақ әдебиеті тарихының барлық кезеңін қамтуға тырысқан. Кітаптың хронологиялық ауқымы ауыз әдебиетінен ХХ ғасыр әдебиетіне дейінгі кезеңді қамтиды. Мысалы «Батырлар жыры» бөлімінде ол: Едіге жайлы сөз, Қобланды батыр, Ер Тарғын жайлы қысқа әңгіме, Ер Сайын батыр, Шора батыр, Алпамыс батыр, Қамбар батыр сыныд шығармаларды талдайды. Автор өзінің әдеби-тарих шолуын Абаймен бітіреді.

Кілттік сөздері: Әуезов, Қазақ әдебиетінің тарихы, Түркістан, Наркомпрос, Крайком, Досмұхамедов, Трацевский, Колосов, Ташкент, Байдилдин, Мырзахметұлы.

Октябрь төңкерісінен соң түбегейлі өзгеріске түскен қазақ қоғамында аса зәру мәселенің бірі – оқу -ағарту жұмысы болды. Оқу ағарту жұмысы үшін ең керекті – мұғалім, мектеп, оқулық атты ұштағанның үшеуі де Қазақстанда тапшы еді. Осы жайды көзге елестету үшін Түркістан автономиялық кеңестік социалистік республикасы (Түркістан АКСР-і) Түркістан халық-ағарту комиссариятында өткен бір жиыннан мысал келтірейік. Жиын 1922 жылы 16 мизамда өткен. Осы жиында Халел Досмұхамедов «Қазақ-қырғыз білім комиссиясы жайынан қысқаша баяндама» жасайды. Онда ол: «Қырғыз-қазақ білім комиссиясы, 1921 жылдың басында Түркістан халық-ағарту Комиссариатының жанында ашылған. Комиссияның мақсаты қазақ-қырғыз мектептері үшін оқу кітаптарын даярлау. Қазақ-қырғыздың халық әдебиетін жинау, білім әдебиетін көркейту. Сол секілді, мәдениет жұмысын ұлғайту болды» дейді (1). Х.Досмұхамедов сол кезде осы комиссияның басқарушысы болған. Комиссияның ең маңызды жұмыстарының бірі жаңа ашылып жатқан қазақ мектептеріне оқу құралдарын шығару болған. Оған дәлел мынау үзінді: «Комиссия құрылғанынан бері қарата, төменгі кітаптарды тасқа басуға берді:

- 1) А.Байтұрсынов. «Әліппе» басылып шықты.
- 2) А.Байтұрсынов. «Тіл құралы» бірінші бөлім басылып шықты.
- 3) А.Байтұрсынов. «Тіл құрал» екінші бөлім басылып шықты.
- 4) А.Байтұрсынов. «Баяншы» басылып шықты.
- 5) М.Дулатов. «Есеп құрал» бірінші бөлімі басылып шықты.
- 6) М.Дулатов. «Есеп құрал» екінші бөлім басылып шықты.
- 7) «Кеспе Әліппе» бір бөлегі басылып шықты. Бір бөлігі қалың қағаз жоқтан басылмай тұр.
- 8) И.Тоқтыбаев. «Жағрафия сөзі». Басылып болды, хариталар басылып жатыр.
- 9) И.Тоқтыбаев. «Түркістан» тізіліп бітуге жақындады
- 10) Басығарин. «Күн күркіреумен найзағай не нәрсе тізілген жоқ».
- 11) Х.Досмұхамедов. «Табиғат тану» сөзі басылып бітті. Суреттер басылып жатыр.
- 12) Х.Досмұхамедов. «Жануралар» бірінші бөлім тізіліп бітті. Жуық арада басылса керек.
- 13) Х.Досмұхамедов. «Жануралар» екінші бөлім тізіліп бітуге жақындады.
- 14) Ф.Ғалымжанов. «1922-нші жылдың қазақша календары» шықты.
- 15) Ә.Диваев материалдарынан батырлар:

- 1.«Қаракыпшақ Қобыланды».
- 2.«Нароғлы Шора».
- 3.«Бекет батыр».
- 4.«Қамбар батыр».
- 5.«Шора батыр».
- 6.«Мырза Едіге батыр».
- 7.«Алпамыс батыр».

Батырлар жеті кітап. Бәрі де басылып шықты.

16) Диваев материалдарынан бір терме кітап жаңалықта берілді. Әлі басуға алынған жоқ.

17) Ыбырайдың, Абай Құнанбаевтың таңдама өлеңдері жуық арада шапшаңдықпен басылса керек.

Бұл кітаптардың жоғарыда он екісі 1921-нші жылы қаралып, баспаға берілді. Қалғандары, 1922-нші жылы баспаға берілді.

Қазіргі күнде, қазақ-қырғыз білім комиссиясында тек екі адам бар: Төбеағасы Досмұхамедов, мүшесі Ә.Диваев. Білімді хатшысы: У.Омаров өткен майда шығып кеткен еді» (Сонда, 48-49 б).

Бұл мәліметтер төңкерістен кейінгі қызу жүргізіліп жатқан жаңа заманның оқу-ағарту саласының анық кейпін аңғартады. М.Әуезовтың «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты оқулығы осындай зор дүрбелең тұсындағы тарихи-қоғамдық сұраныстан туған дүние. М.Әуезов өзі жоғарыда аты аталған білім комиссиясының елеулі мүшелерінің бірі болған. Ол да аға буын өкілдерінің ізін баса сол кездегі санаулы ғана оқыған азаматтардың бірі ретінде оқулық жазуға кіріскен болатын. Оқулық 1925 жылы Ленинград университетінде оқып жүрген кезінде жазылған. Бәлкім басы Ташкентте басталған болуы керек. Біздің қолымызда оқулықтың жайынан мол мағлұмат беретін екі құжат бар. Соны келтіргенді жөн көреміз:

История опубликования «История казахской литературы», 1928 г.

НАРКОМПРОС
КРАЙКОМУ

По данным ликвидкома в г.Ташкенте на складах ГПУ находятся принадлежащие Казгизу 10000 экз. Книги Ауэзова «История казахской литерат уры».

Так как книга эта, по мнению Ликвидкома, нуждается только в соответствующем предисловии, после чего может быть выпущена в продажу, то просим пересмотреть вопрос о наложении ареста на книгу с условием снабжения ее соответствующим предисловием и допустить ее к продаже.

Председатель Ликвидкома: (Трацевский)
Гл. Бухгалтер: (Колосов) (2)

Бұл құжаттың мәні М.Әуезовтың «Қазақ әдебиетінің тарихы» оқулығы 1927 жылы баспадан шыққан соң (Ташкенттен шыққан сияқты, біреулер Қызылордадан шыққан дейді) таратуға рұқсат берілмей, қамауға алынып (арест) Казгиз-дің қоймасында жатып қалған. Бұл оқиғаның мәнісін ашыңқырау үшін М.Әуезовтың крайқомға жазған арызын келтіреміз:

АПО Крайкома ВКП(б)
от автора книги «История
казахской литературы»
Ауэзова Мухтара

Заявление

Весной 1927 г. был закончен печатанием, в г. Ташкенте мой труд по истории казахской литературы представленный в издательстве в списке учебных пособий и подсобных трудов Казнаркомпроса. Объектом исследования, анализа в этом труде было выбрано мной главным образом казахское устное творчество и ранний период индивидуального творчества. Предлагая вниманию Наркомпроса свой начальный опыт системизации образцов духовной культуры казахского народа, я был в полной уверенности в отношении появления его печати, помимо оригинальности труда еще ввиду актуальности всей тематики его, ввиду ощущаемой острой нужды во всех казахских школах в подобных трудах, а также ввиду крайней нужды у казахских мугалимов, хотя бы даже в качестве подсобного, ориентировочного материала.

В данное время я имею полное основание утверждать о большом интересе к таким исследованиям, о сугубой нужде в них не только среди мугалимов или в школах низшего, среднего шагов, но имеют потребность в них учебные заведения повышенного типа. Характерна в этом случае настойчивая просьба в течение последних лет и Ленинградского Восточного Института, просьба перед Казгосиздатом выслать несколько экземпляров даже после задержки этой книги, против мотивирования отсутствием подобных на русском и казахском языках, так как тюркология, имеющая вообще много пробелов, вовлекая, молодея, только начинает исследования нации и не имеет еще аналогичных моментов, опытов историко-литературного исследования казахского устного и индивидуального творчества.

С подобной же нуждой столкнулись и казахские молодые силы, взявшиеся за литературоведение в Ташкентском Педвузе.

Приводя все эти факты, я отнюдь не претендую на абсолютную научность, безупречность во всех смыслах своего труда, так как это есть только начальный опыт и написан года 3-4 назад. С тех пор в отношении методологических принципов исследования у меня произошли весьма, существенные перемены во взглядах.

Теперь я сторонник социально-политического метода исследования литературы. Тогда применял смешанные методы и, главным образом, придерживался метода культурно-исторического.

Но делая эти оговорки, я все же считаю необходимым появление в свет этого труда, ввиду совершенного отсутствия опыта, хотя бы в качестве материала к истории казахской литературы, как подсобного материала к новым исследованиям и, наконец как начального опыта, на ошибках которого должно создаваться новое, более выдержанное в методологическом отношении, более научнообразное.

Разве не принесут пользу для марксистского литературоведения труды Пыжина, Синявского своими политическими сведениями, хотя почти каждая страница их трудов полна упоминаниями о Боге и Царе.

По мнению литературоведов всех толков, считается бесспорно установленной возможность создания истории литературы каждой народности, только силами представителей этих же народов.

А если взять казахскую литературу, то помимо приведенной общей предпосылки, фактически мы не знаем ни одного европейца ученого, который посвятил бы себя историко-литературному изучению казахского словесного творчества. Также мало опыта и у самих казахов. Поэтому если не в качестве учебника, то, по крайней мере, как литературный труд – должен был бы увидеть свет по одному тому, что из всего прошлого казахского народа наиболее богато представленной, единственно заслуживающей внимания областью духовной культуры, является только его словесное творчество. А познать и изучить это прошлое является важнейшей исторической задачей нашей современности.

Между тем, указанная книга, при вполне готовом к распространению виде, уже целый год лежит в складе Казгиза при полной неизвестности, появится она в свет или нет. По поводу этого труда в АПО имеется заключение тов. Байдильдина, где он считает невозможным выпуск в свет при настоящем виде. Насколько мне известно из бесед с ним, он требует изменения названия, заменив настоящий заголовок «История казахской литературы» – «Материалы к истории», и считает необходимым исправить мое вступление, одновременно находит необходимым снабдить марксистским предисловием. Совещание ответработников казахов, созванное под председательством тов. Джангильдина в 1927 г. в АПО, кажется, высказалась в большинстве своем за выпуск ее с предисловием без изменения заглавия, так как в историко-литературных исследованиях вообще не практикуется обозначение «материалами» подобных чисто историко-литературных трудов.

Но мнение совещания, кажется, не зафиксировано, и дальнейшего движения в этом вопросе не было. С тех пор прошел год. Еще никто из наших работников не взялся за составление предисловия. А по положению, задержанные книги в складе сохраняются только в течение 3-х лет. Потом сжигается.

Доводя обо всем этом до сведения АПО, прошу поставить вопрос об этой книге на новое обсуждение и выделить товарища с категорическим поручением написать необходимые предисловие и тем самым дать возможность появления ее в свет.

Ауезов.
06.06.28. (3)

Жазушының Крайкомға жазған өтінішінде «Қазақ әдебиетінің тарихы» кітабының хал-жағдайы туралы біраз мағлұматтар бар. Оқулық казнаркомпростың тапсырмасымен жазылғаны айтады. Және автор оқулықтың міндетті түрде жарық көретініне және оның өте зәру дүние екендігіне еш күмәнсіз болғанын айтады. Себебі сол заманда қазақ халқының әдебиеті жайлы оқулық жоқтың қасы еді. Ол оқулық төменгі, ортаңғы және жоғары оқу орындары үшін қажет болатын. Тіпті Петербург Шығыс Институты да бұл оқулықтан құлағдар болып, оны өздеріне алғысы келетінін айтқан. Бірақ, осындай кезде Ташкент қаласында 10000 тиражбен жарық көрген кітап аяқ астынан ликвидкомның қамауына түседі. Себебін М.Әуезов толық, анық білем деп айтпайды. Бір білетіні А.Байдилдиннің АПО тарапынан эксперт ретінде оқулық жайлы төрелік айтқаны. А.Байдилдиннің М.Әуезов оқулығына ескертпелері: жазушының беташар сөзін өзгертуі керек; оқулыққа маркстік алғысөз жазылуы керек; одан соң оқулық аты «Қазақ әдебиетінің тарихы» деп емес, «Қазақ тарихына қатысты материалдар» деп өзгертілуі керек деген. Бірақ жазушының айтуы бойынша А.Байдилдиннің бұл талаптары негізсіз деп айтқысы келетін сияқты, өйткені 1927 жылғы Жангелдиннің басшылығымен өткен АПО жиналысында көпшілік дауыспен оқулыққа алғысөз жазылып, бірақ тақырбы өзгермей шыққаны дұрыс деген шешімнің шыққаны туралы айтады. М.Әуезовтың оқулық туралы ақтап айтқан пікірлерінен бөлек тағы өзінің бірқатар кемшіліктерін теріп айтатын жерлері бар. Соның маңызды бірі ретінде жазушы бұл еңбекті мінсіз деп санамайтынын және оқулықтың осыдан 3-4 жыл бұрын жазылғанын айтады. Осы аз уақытта жазушы өзінің көзқарастары өзгергенін келтіреді. Мысалы, ол бұрын яғни осы оқулықты жазғанда өзінің мәдени-тарихи әдісті қолданғанын, ал қазір әлеуметтік-саяси әдісті ұстанатынын айтады. Бірақ өзі жазған оқулықтың толыққанды оқулық шарттарына жауап бермейтінін, олай болу себебі бірақ заңды екенін өйткені, авторда, жалпы қазақ әдебиеттану саласында бұндай тәжірбиенің болмағанын айтады. Сонымен бірге оқулықтың қажет болатын себебі оның оқулық ретінде жарамсыз болса да, оқулыққа қосымша материал, көмекші құрал ретінде қажетке жарайтынын айтады. Өзін ақтайтын тағы бір дәлел ретінде Пыжин, Синявский сияқты ғалымдардың еңбектерін айтып, олардың еңбектерінің әрбір беті Құдай, Патша деген сөздермен тола екендігін келтіреді. Осы сөздерге қарап, М.Әуезовке осы оқулықты

жазу барысында қандай айыптар тағылғанын, және неге оның қамауға алынған аңдауға болады. Ең басты себеп – идеологиялық көзқараста жатыр. Оқулық жазылған кездерде М.Әуезов қаны тамған кеңестік жазушы яки зерттеуші емес еді. Ол ұлттық ұстанымдарды ұстанған, ешқандай кеңестік кеңестік цензураның қабағына бағып шығармалар жазбаған болатын. Арада аз уақытта көп өзгерістер болып өтті. Большевиктер 20-жылдардың аяғына қарай идеялық монополияға ие болып, батыл қадамдар жасап жатқан болатын. Енді тек репрессия машинасын іске қосуды қамдап жатқан сәт еді. Ақыры, М.Әуезовтің бұл өтініш аяқсыз қалды. Ливидкомның қоймасында жатқан «Қазақ әдебиетінің тарихы» жарыққа шыққанмен, таратылмай жойылды. Яғни, бесігінде тұншықтырылды. 1930 жылы М.Әуезовтың өзі Ташкент қаласында қамауға алынды. Оқулыққа пікір жазған А.Байдилдин 1930 жылы ОГПУ-дің құрығына ілініп, атылып кетті. Содан бұл оқулыққа тарих бетінен мүлде жоғалып кету қаупі төнді. Тек атақты жазушы Ғ.Мүсіреповтың архивінде сақталған жалғыз дана кітаптың арқасында бұл еңбек болашаққа жетті. Кеңес дәуірінде Ғ.Мүсірепов бұл кітапты өз кітапханасында оның мұқабасын алып тастап, басқа бір орыс тілінде жазылған кітаптың ішіне салып сақтапты. 1927 жылдан кейін оқулықтың қашан, қалай жарық көргені туралы абайтанушы, профессор Мекемтас Мырзахметұлы былай дейді. «Әрине, Мұхтар Әуезовтың жиырма томдық шығармалар жинағының 16-томында (Алматы, 1985) алғаш рет жарық көрген осы оқулығын жұртшылық қауым жылы қабылдады. Бірақ қазақ әдебиеті тарихының тұңғыш оқулығы ретіндегі бұл еңбек тұтас қалпында жарияланбай, үштен бір бөлігі қысқартылып тасталды, тіпті кейде тұтас күйінде жіберілді деген тарауларының өзінен көптеген сөйлемдер мен кейбір әлеуметтік астары өткір пікірлері жұлмаланып, оның орнына көп нүктелер қойлып берілді. Батырлар жыры: Едіге, Ер Сайын, Шора батыр жырлары тұтас күйінде алынып қалса, кейбіреулері мүлде қысқарып кетті. Ал тарихи жырлар бөліміндегі Нысанбай ақын шығармасы түгел алынып тасталды, немесе т.б. туындылар үлкен қысқартулармен жіберілді.

Ал «Зар заман ақындары» деп аталатын соңғы тарау тіпті өз тақырыбы бойынша берілмей, ол шартты түрде «XVIII-XIX ғасыр ақындары» деген тақырппен ауыстырылып, бүркемеленді, яғни автор еркіне көрер көзге қиянат жасалды. Көп жағдайда Россия империясының қазақ жерін асықпай отарлаудағы саясатын әшкере ететін өлең шумақтары да қысқартылып жіберілді. Сөйтіп «Әдебиет тарихымен» алғаш рет танысып отырған жаңа ұрпақ – жас қауымның автор ойының өзекті тұстарын бар болмысымен танып, білуіне кедергі жасады» (3).

Айта кету керек, М.Әуезовтің «Әдебиет тарихы» ақыры қаншама кедергілерден өтіп, толық күйінде профессор М.Мырзахметұлының редакторлығымен 1991 жылы «Ана тілі» баспасынан жарық көрді.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Х.Досмұхамедов. Қазақ-қырғыз білім комиссиясы жайынан қысқаша баяндама. Алматы, Шолпан, Ан-Арыс, 2010, 44-49 б.
- 2.Научно-педагогическая деятельность. 20-годы // Неизвестное в наследии Мухтар Ауэзова. Архивные материалы. Алматы, Издательский дом «Библиотека Олжаса», 2013, 76 с.
- 3.АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д.2275 // Неизвестное в наследии Мухтар Ауэзова, 77-79 с.
- 4.Мырзахметов М. Түсініктеме. Мұхтар Әуезов. Әдебиет тарихы, Алматы, Ана тілі, 1991, 236-237 б.

Аннотация: И статья рассматривается история написания книги известного во всем мире казахского писателя Мухтар Ауэзова «История казахской литературы». Книга было написано в городе Ленинграде, опубликовано в городе Ташкенте 1927. Но после опубликование ее советская цензура ликвидировала. В полном варианте книга было опубликовано только 1991 году под редакторством профессора М.Мырзахметұлы. Книга М. Ауэзова «История казахской литературы»

является первым учебником написанной в сфере историй казахской литературы. В книге автор постарался охватит весь промежуток историй казахской литературы. Начиная от устной литературы до XX века. Например в разделе «Геройчески эпос» М.Ауэзов рассматривает следующие произведения: Рассказ о Едиге, Кобланды батыр, кратки рассказ о Ер Таргине, Ер Саин батыр, Шора батыр, Алпамыс батыр, Камбар батыр. И заканчивает свой литературно-исторический экскурс с Абаем.

Ключевые слова: Ауэзов, История казахской литературы, Туркестан, Наркомпрос, Крайком, Досмухамедов, Трацевский, Колосов, Ташкент, Байдилдин, Мырзахметулы.

Abstract: The article discusses the history of writing the book "The History of Kazakh literature" by world-famous Kazakh writer Mukhtar Auevov. The book was written in the city of Leningrad, and it was published in city Tashkent in 1927. But after publication, it was eliminated by Soviet censorship. The full version of the book was published only in 1991 under the editorship of Professor M. Myrzakhmetula. The book "History of Kazakh literature" by M. Auevov's is the first textbook written in the field of history of Kazakh literature. In this book the author attempted to cover the entire period of the history of Kazakh literature starting from oral literature to the twentieth century. For instance, in the section "Heroic epic", M. Auevov considers the following works such as Story about Yedige, Koblandy Batyr, a short story about Er Targin, Er Sain Batyr, Shora Batyr, Alpamys Batyr, Kambar Batyr. Finally his literary and historical excursion ends with Abay.

One group of emigrants consists of prisoners during the war. Mazhit Aitbayev is the one who was among them. He was a member of the "Turkestan national unity Committee" and the editor-in-chief of "Milli adebiet" (National literature). In 1943 he published a book about Abylaikhan in Berlin. Khalifa Altay was an emigrant of another wave. He lived in Turkey. In 1991, he published Kazakh version of the Koran for the first time.

Keywords: Auevov, History of Kazakh literature, Turkestan, Narkompos, Kraikom, Dosmuhamedov, Tracevski, Kolosov, Tashkent, Baidildin, Murzahmetuli.

ӘОЖ:811.512.122:36

Қалшабек А.Б., Исабек Ә.Ү.

филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

«Филология» факультетінің 6М020500 - «Филология» мамандығының 2 курс магистранты

М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫН ХАТҚА ТҮСІРУШІ НЕМЕСЕ

ҚАЗАҚТЫҢ ТҰҢҒЫШ АБАЙТАНУШЫСЫ

Түйін: Бұл мақалада Абай шығармаларын хатқа түсірген, ұлы ақынның әдеби хатшысы Мүрсейіт Бікіұлының ел біле бермейтін қырлары және оның қазақ әдебиетіне қосқан өлшеусіз еңбегі, қуғынға ұшыраған ұрпақтары жайлы сөз болады. Үстіміздегі жылы дана Абайдың 175 жылдық мерейтойы болса, Мүрсейіт Бікіұлының дүниеге келгеніне 160 жыл толып отырған жағдайы бар. Сонымен қатар бұл мақаланы жазу барысында біз Мүрсейітті «қазақтың тұңғыш абайтанушысы», – деп бағамдауды жөн көрдік. Өйткені Мүрсейіт қолжазбаларын Мұхтар Әуезов: «Абай шығармаларының ең асыл нұсқасы», деп бағалаған болатын. Осындай асыл да, ғажап дүниелерді бүгінге жеткізуге себепкер болған да дәл осы Мүрсейіт Бікіұлы. Яғни Абайша айтқанда: «Өлді деуге сияма ойлаңдаршы, өлмейтұғын артына сөз қалдырған», – дегені осы Мүрсейітке бағышталып тұрғандай. Ендеше боямасыз шындықты жарыққа шығару бізге міндет, бағалау сіздің еншіңізде деп тізгінді қоя бергенді жөн санадық.

Кілттік сөздер: Құран, құсни, қолжазба, естелік, транскрипция, қорым, әдебиет, тарих, тағдыр, институт, хакім.

Марқұм Абай өзінің қара сөзінде: жылап туасың, кейіп өлесің, – деген екен. Адам ғұмырында сол жылап туу мен кейіп өлудің аралығында қаншама сүрлеу соқпақпен жүріп өтіп, дүниеден өтеді. Тағдыр – біреу, айырмашылығы – бағыты мен жарлығында ғана. Бір пенде жалғанды жалпағынан басып жүріп, өлшеулі күні бітерінде шарасы таусылып,

аманат жанын қимаған күйі Раббысына тапсырса, бір пенде тірісінде айналасына шуағын шашып, адамзаттың игілігіне қызмет ете жүріп, дүниеде иманын бекемдеп, кәлимасын айтып, бақытты пенделердің санатына қосылған күйі бақидың сапарына аттанып кете барады. Сондай пенделердің қатарында мақсаты мен мұратына адал болған ұлы тұлға Мүрсейіт Бікіұлы еді. Мүрсейітке қатысты деректер саны саусақпен санарлық. Алайда Семейлік ғалым Ә. Мырзақасым Мүрсейітке қатысты «Абайдың әдеби хатшысы» деген атаумен 2009 жылы құнды жинақты құрастырып шығарды. Бұдан өзге санаулы дүниелер жазылғаны болмаса Мүрсейіт Бікіұлының қазақ әдебиетіндегі орны бізді толғандырмай қоймады. Абайтану тарихында 2019 жылы ұлы Абайдың «Китаб тасдиқ» шығармасына Мүрсейіт қолжазбасының 1907 жылғы нұсқасына сүйеніп тұңғыш рет транскрипция жасадық. Өте сұлу почеркімен жазылған қолжазбаға сүйенгеннен кейін тұлға туралы бір кішкене дүние жазғым келген еді. Биыл Абайдың дүниеге келгеніне 175 жыл болса, Мүрсейіт Бікіұлының туғанына 160 жыл. Абай шығармалары жоғары деңгейде дәріптелуде. Шүкір. Кезінде Мұхтар Омарханұлы «Абайтану» ғылымының негізін салып, оны бір жүйеге қойып кетті. Дәл осы «Абайтану» ғылымы Мүрсейіт болмағанда мүлде болмас па еді, Мүрсейіт болмағанда, оның ұлы Рахымбай болмағанда 175 жылдық тойланбақ былай тұрсын, Алаш жұрты Абайдың кім екенін білмей кетер ме еді, кім білсін?! Осы жайлы, Мүрсейіт тұлға жайлы азды-кем қолымдағы бар мағлұматтарға сүйене отырып оның және ұрпақтарының ұлт руханиятына жасаған теңдессіз жақсылықтарын баяндауды жөн көрдік.

Мүрсейіт Бікіұлы 1860 жылы Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданындағы Қасқабұлақ деген жерде дүниеге келіпті. Мүрсейіттің арғы-тегі жайлы Семейлік Абайтанушы Мұздыбай Бейсенбаев: **«Тобықты Мүрсейіттің жетінші атасы – Әнет баба. Әнет баба Абайдың жетінші атасы Әйтекпен бір туысады. Әнеттің бір ұлы – Байболат. Байболаттан – Бақай. Бақайдан – Тоққожа. Тоққожадан – Көбікен. Мүрсейіттің әкесі – Бікі осы Көбікеннің немересі [1, 35]. Ал Әсет Медеуханұлы: «Көптеген зерттеу мақалалар мен естелік жазбаларда Мүрсейіттің әкесінің есімі Біке деп қате басылып жүр. Дұрысы – Бікі. Дала данасы, ғұлама ұстаз, ұлы билердің ұстазы Әнет баба – Мүрсейіттің жетінші атасы. Әнеттен тарайтын Шоманның үш баласы – Тікі, Бікі, Мікі. Мүрсейіт – осы Бікінің баласы [1, 6] деген тың мәліметтерді келтіреді. Мүрсейіттің Әнет бабаның ұрпағы екендігін оқырманның бірі білсе, бірі біле бермес. Яғни Абайдың аталас туысы. Сол заманның ескі көз, құйма құлақтары Мүрсейіт молданы өте сауатты, биязы, боқтық сөз айтпайтын момын жан болған деседі. Мұхтар Әуезовтің деректеріне сүйенсек: «Мүрсейіттің өзі, жас жағынан алғанда, Абайдан 10-15 жас кіші адам болған. Өмірі Абайдың өз қасында өткен емес, Абай ағайындарының бірнеше ауылдарында кезектеп бала оқытып жүрген» [2, 156] дейді. Бізге жеткен мәліметтер бойынша Абай шығармаларын жазардан бұрынғы уақытта молда Семейде үлкен қызметтерде жұмыс жасаған екен, оязға тілмәш яғни бүгінгі күннің сөзімен айтқанда баспасөз хатшы болған ғой. Сол қызметте жүрген Мүрсейіт «Зағипа қыздың дауы» деген мәселеге араласып істі әділ әрі осы Зағипаның ыңғайына шешіп берген деседі. Әрхам Ысқақовтың дәл осы оқиға жайынан туған «Зағипа» атты дастанында:**

Келісіп бұған би, болыс,
Мақұлдап оны хатшы орыс,
Шақыртып көпке естірді.
Сұрланған жүзі құбылып,
Ауызға жүрек тығылып,
Зағипаға ес кірді.
Қызғалдақтай қызарып,
Екі көзде нұр жанып,
Айтты алғыс Абай ағаға, –

деген жолдардан қазақ қызының басына түскен тағдырлы сынақтың оң шешілгені анық аңғарылады. Зағипа қыздың дауы оң шешілгенімен бұл Мүрсейіттің қызметіне кері әсер етіп, жұмысынан босап Өскеменге айдауға жеберіледі. Бұл жайлы абайтанушы ақсақал Мұздыбай Бейсенбаев былай дейді: «Мүрсейіт осы қызметінде жүргенде тағы бір жесір дауында қызға көмектесемін деп генерал-губернатордың мөрін оның келісімінсіз-ақ қағазға басып беріп, құтқарады. Кейіннен бұл ісі ұлық алдында әшкере болып қалып, жазаға тартылып, Өскемен жағына үш жыл мерзімге жер аударылады. Сол жақта Сұлушоқы болысы Терістанбалы елінің Көнек деген руындағы нағашы атасы Рай деген кісінің қолында молдалық құрып, бала оқытады. Айдау мерзімі біткеннен кейін Тобықты еліне қайта оралады [1]. Иә, бұл кезде Мүрсейітті қазақ әдебиетінің алдында жауапты да һәм ұлы миссия күтіп тұрған еді. «Осы елдің Сапарғали, Баймүсілім деген қарияларының айтуынша Мүрсейітті осы келген сапарынан бастап, Абай өзінің аулына алғызып, балаларын оқытуды сеніп тапсырады. Абайдың өз балалары, немерелері Мекайл, Зікайл, Уәсила, Ақила Мүрсейіттен балаларға жарапазан өлеңін жазып бергенін байқап: «Сен ақын екенсің, оның үстіне жазуың құсыни көрінеді. Сен бүгіннен бастап менің барлық өлеңімді жинап жаза баста, қолақыңды өзім төлеп тұрам дейді. Содан ел ортасынан жинап, жаза бастапты. Абай өлеңдері жазылған дәптерді қолқалап, қалаушылар көбейген соң, Абайдың рұқсаты бойынша еңбек ақысын алып, жазып беретін болған екен. Мұндай көшірме дәптерлерді ұзатылған қыздар өздерімен бірге ала кету дәстүрге айналған. Абайдың Әбдірахманынан (Әбіштен) қалған жалғыз қыз – Рахила Бәстами Ысқақовқа тұрмысқа шыққанда бір дәптер Абай өлеңін өзімен бірге ала кетіпті. Оны Мүрсейіт көшіріп жазған. Құлатай Ақбердин деген Абайдың туысы өз естелігінде былай дейді: «Мүрсейіт біздің ауылда бала оқытып жүргенде, Ақбердинің Өміртай деген баласы Абайдың өлеңдері жазылған екі қалың дәптерді Мүрсейіттен сұрап әкеткен. Оны мен жақсы білем. Сол дәптердің біреуін Жақсыбай – Әбуали деген мұғалім 1930 жылдары бізден сұрап алып еді. Енді біреуін кім алғанын білмеймін» [1, 37].

Ұзатылған қызға дейін қолжазбаны бір данадан өздерімен әкетіп отырғаны – ұлы ақынның ел ішіндегі беделі мен құметін көрсетсе керек-ті. Адам баласының тағдыры – жұмбақ қой, әрі өте қызық. Алланың берген қиындығының артында бір сый жатады деген екен хадисте. Сол жұмбақ тағдыр барлығын бейне бір алдын ала орайластырып қойғандай. Мүрсейіт бір бейбақ қыздың ісіне араша түспегенде, одан Өскеменге айдауға жіберіліп, одан қайта Тобықты еліне оралмағанда Мүрсейіт қолжазбасы һәм Абайтану, қара сөздер мен өлеңдер жалпы алтынға бергісіз жақұт дүниелер бізге жетер ме еді, жетпес пе еді? Шынтуайтын айтқанда Мүрсейіт молда болмағанда Абай жарыққа шығу, шықпауы неғайбыл екені әмбеге аян. Әрине, бәрі бір Аллаға мәлім! Әйтседе марқұм Абай көзі тірісінде-ақ жастардың арасында өте абыройлы болған екен. Осындай биік абыройға кенелуіне де Мүрсейіттің еңбегі орасан. Бұл туралы Әлкей Марғұлан «Абайдың қолжазба мұралары» мақаласында: «Абай қолжазба мұраларының біздің әдебиетшілердің жақсы білетіні Мүрсейіттің қолжазбасы, не онан кейінгі көшірмелері. Бұны, Абай өлеңін толық қамтыған, аса бағалы, негізгі бұлақ көзі деуге болады. Бұл жинақтың тағы бір ерекшелігі, үлкен кітапханада сақталмай, ауылда, сандық ішінде сақталып келген. Сандық түбінде жатқан сирек қолжазбалардың көбі бізге жетпей, көшпелі тұрмыстың жағдайында жоғалып отырғаны зерттеуші ғалымдарға бұрыннан мәлім. Егер Мүрсейіттің қолжазбасының тағдыры тап осындай болса, онда Абай ақынды жарыққа шығару тіпті қиын болар еді», [3, 234] деп Мүрсейіт молданың жақсылығын ерекше атап өтеді. Сол кездің жастарына оп-оңай көшіріп беріп отыратынына қарағанда Бікі баласының өте сауаттылығы мен терең білімділігін аңғартса керек.

Мүрсейіт мұрасы – Абай шығармаларының асыл нұсқасы немесе қорымда жатқан

қолжазба

Соңғы кездері қарапайым оқырманнан Мүрсейіт қолжазбаларын түпнұсқа деп танылмайтындығын жиі естіп жүрміз. Тіпті бұл пікірді кейбір абайтанушылардың өзі қостайтынын аңғарғанымыз да жасырын емес. Алайда ұлы жазушы Мұхтар Әуезов Абай Құнанбаев монографиясында: «Жалпы, Абай мұраларын көшіріп, таратушылар арасында Мүрсейіт Бікіұлының еңбегін айрықша атап өту керек. Бұл адам Абай тәрбиесін, үлгісін дұрыс ұғынуы бойынша, ескі діншіл молдалыққа берілмей, Абайдың өзге достары сияқты, өздігімен ізденіп, орысша да оқыған. Жазуы аса анық, шебер болғандықтан және өзі Абай сөздерін оның халқына ұқыптылықпен көшіріп таратуды өмірлік мақсат-міндеті етіп алды. Қазір Абайдың басылып жүрген таңдамалы өлеңдер жинағы немесе толық жинақтары болса, барлығында да біздің асыл нұсқа есебінде сүйенетініміз – сол Мүрсейіттің көшірмелері. Өйткені Абайдың өз қолымен жазылған нұсқалар сақталмай, жоғалып кеткен. Тек бір ғана «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы» деген жалғыз бөлек қара сөзінен басқа қолжазба болмағандықтан, Абайдың өззаманындағыоның шығармаларын көшіре бастаған Мүрсейіттің қолжазбаларын біз нақтылы жазба дерек есебінде бағалаймыз [4, 19]. 1909 жылы Кәкітай Ысқақұлы осы Мүрсейіттің қолжазбасына сүйенудің негізінде ұлы ақынның жинағын Петербургтен тұңғыш рет баспадан шығарған болатын. Бұл қазақ әдебиеті мен абайтану ғылымының ең үлкен жетістігі болған еді. Алайда жинақтың баспа бетін көруі оңайға түскен жоқ. Бұл жайлы Әрхам Ысқақов естелігінде: «1906 жылы жаз шығып киіз үй тіккенде Кәкітай Абылайша қос тіккізіп, Мүрсейіт молланы шақыртып алып: сен мына біз жинаған Абай өлеңдерін реттеп жаз деп, оңаша қосқа отырғызады. Мүрсейіт асықпайтын, сұлу жазатын адам еді. Біріншісін тұтас екі бетке жазғызып, одан кейін бір жағын ақ тастап қайта көшіртіп, бір ай шамасында дайындатып алып Кәкітай Семейге өзі алып жүрді. Жол расхотына сатуға екі семіз ат, екі семіз түйесін әкетті. Кәкітай малын ақшалап алып, Омбы қаласына кеттім деп хат жазды. Одан кейін Омбыда бастыра алмадым, Қазан қаласына жүріп кеттім деп тағы хат жазды. Бір жұмадан кейін үйге телеграмма келді, Қазан қаласындағы баспаханалар басуға уақыты болмады. Сондықтан Петербург баспаханаларымен шарт жасастым. Тез 200 сом ақша перевод ет деген. Айтқанындай 200 сом жібердік. Кәкітай бір айда қайта оралды. Корректорлық міндетін өз мойнына алатын болыпты. Ленинградтағы баспахана бір баспа табақ қағазға басып, Семейдегі Әнияр үйіне жіберіп тұратын болды. Әнияр Кәкітайға жеткізіп тұрады. Кәкітай оның қатесін түзеп, қайта Ленинградқа жіберетін болды, одан тағы қайта басылып келіп, қайтып отыратын еді. Осындай сергелдеңмен жүріп Абайдың бірінші өлең жинағы 1909 жылы, яғни үш жылда зорға жарыққа шықты», – [5, 182] дейді. Алаш зиялысы Әлихан Бөкейханов пен Абайдың інісі Кәкітайлар Абайдың тұңғыш жинағын осындай тауқыметпен жарыққа шығарды. Ал, Мүрсейіт молданың ерекшелігі – бірнеше адам жабылып жүріп жасаған жұмысты бір өзі жасауында. Абай елінде әрбір қыз ұзатыларда молданың қолжазбасын өз жасауымен қоса алып кетуі одан бөлек соның әрбіріне еш михнатсыз, кедергісіз ақын шығармаларын көшіріп беруі Бікі балаласының ғылыми көкжиегінің кеңдігін айқын аңғартса керек. Өйткені Мүрсейіт сол кездің «баспаханасы» еді. Бұл туралы Әуезов мақаласында: «Мүрсейіт молда – Абай ауылында бала оқытқан кісі. 1916 жылға шейін Абайдың өлеңін көшіріп, ұқыптап жинап жүрген. Өйткені сол уақыттың «баспаханасы» Мүрсейіт болды, соңғы кезде 7-8 молда көшірген. Мұның өзі кәсіпке айналды. Көшіргенде бір кітап үшін бір қойдың құнындай ақы алатын болған Көшірушілер – ақындар елдің талантты жастары. Елдің ішіндегі қазақтың қыздары өздеріне Абайдың қолжазбасын көшіртіп, ұзатылғанда бір данасын ала кететін. Бұл қазақ жастарының арасында Абайдың қандай бағалы болғандығын көрсетеді, – [6, 95] дейді.

Ұлы ақын өз заманының жастарының білімді болуына қатты мән берген. Жазған дүниелерін Мүрсейітке көшіртіп балалардың сауатын ашып, сабақ беруді өз мойнына алған деседі. Бұл туралы Мағауияның қызы Уәсила өз естелігінде: **«Әлі есімде, бір күні біздің оқып отырған үйімізге әкем келді. Әдеттегідей бәріміз орындарымыздан тұрдық, әкем айнала қарады да: отырындар, – деді. Біз отырып жайғасқан соң, молдаға қарап: балаларға мына бір кітап әкелдім, осыны көшіріп, көбейтіп, бала басына бір-бірден таратып бер. Бүгіннен бастап осы кітапты қоса оқыт, – деді. Біз қуанып кеттік, әкем үйден шыққан соң, молда әлгі кітапты алды да, бас жағын оқыды, кітап қолжазба екен. Біз ол кітапты көшіріп алып, оқи бастадық. Басқа кітаптарға көп көңіл бөлмейтін болдық. Өйткені, бұл жаңа кітаптың тілі ұғымды, сөзі түсінікті, ыңғай ақыл айтып отыратын жақсы кітап болды. Кейіннен байқасам, сол кітап әкемнің «Ғақлия» атты қара сөзбен жазылған кітабы екен. Біздің молдадан бұл кітапты естіген басқа молдалар келіп көшіріп алып, өз шәкірттеріне оқытып жүрді», [5, 188]** деп Уәсила көзімен көрген жайларды баян етеді. Уәсиланың бұл жерде айтып отырған молдасы ол сөз жоқ Мүрсейіт екені даусыз. Осы орайда айта кететін нәрсе молда ұлы ақынды көзі тірісінде-ақ қолжазбаларымен айналасындағыларға мойындатып отырған байқауға болады. Абай дүниеден өткен соң Кәкітай Петербургтен 1909 жылы ақынның толық жинағын басып шығарған соң, ол жинаққа Абайдың сыршыл өлеңі мен қара сөздердің еңбей қалғандығын Әуезов өз мақалаларында айтып өткен. Ал Мүрсейіт болса Абай не жазып не қойғандығын түгелімен хатқа түсіріп отырды. Әсіресе қара сөздердің жазылуы оңайға соқпаған. Қара сөздердің ішінде кездесіп отыратын құран аяттары мен пайғамбар хадистерінің өте сауатты көшірілуі бұл да оңай шаруа емес. Сола бола тұра Мүрсейіт мұның барлығын жалғыз өзі атқарды. Осы тұста «Әуезовтің арманын» тілге тиек етіп кеткенді жөн көріп отырмыз. Кеңестік кезеңнің қысымына түссе де Мұқаң Абайдың 1933 жылы толық жинағын қайта құрастырып, 1909 жылғы жинаққа еңбеген дүниелерді қайта жарыққа шығарды. Алайда бұл жинаққа ұлы ақын шығармаларына елеулі өзгерістер еніп кетті. Біз қазір қазақша қотармада оқып жүрген 27-қара сөз «Сократ Хақимнің сөзі», 37-қара сөз «Насихат», 38-қара сөз «Китаб тасдиқ» атты тақырыптарынан ажырап қалды. Солардың ішінде: біздің ғылыми объектіміз болған Абай қара сөздерінің қатарына кірмейтін, шағатай тілінде жазған ғылыми шығармасы «Китаб тасдиқ» қазақша тәржімамен жарық көрді. Иә, мұндай өзгеріс жасауға Мұқаң лажсыздан барды. Бірақ Әуезовтің арманы мүлде басқа еді. Бұл туралы Семейлік абайтанушы Мұздыбай Бейсенбаев Абайдың Тұрағұлдан туған қызы Ақиламен кездескендегі әңгімесін былай деп жазады: **«...осы арада тағы бір ой келеді. Әсіресе, кеңес дәуірінде Абай жинақтары аз басылған жоқ, тираждары да мол болды. Енді 150 жылдық тойға дейін Мүрсейіттің қолжазбасы бойынша Абайдың жеке, арнайы басылымын даярлап, кітап бастырып шығарса дұрыс болар еді. Мүрсейіт еңбегі сонда жарқырап шығар еді. Бір әңгімесінде Турағұлдың қызы, Ақила (1990 ж. қайтыс болған): - Мұқаңмен бір кездесіп әңгімелескенімде сөзден-сөз шығып, Мүрсейіт туралы айтқанда: «Мүрсейіт қолжазбасы бойынша бөлек Абайдың жинағын құрастыру ойда болып еді, оның моллалығы пәле болды ғой деп айтқаны есімде», [1, 47-48]** дейді. Міне, Мұқаңның арманы. Өкінішке орай ол мақсатына солақай саясат мүмкіндік берген жоқ. Тағы бір айта кетерлігі Мүрсейіттің осы күнге дейін сақталып келген үш қолжазбасы бар. Оған ғалымдар 1905, 1907, 1910 жылдары жазылған деп баға берді. Ал шын мәнінде бұл қолжазбалар бір емес, бірнешеу болған деген деректер бар. Өйткені молда мұны көзі тірісінде қаншама жасқа, ұзатылатын қыздарға дейін жазып бергенін ескерсек көптеген қолжазбалар бар деген сөз расқа айналады. Мұны Мұқаң да растайды: **«Абайдың өз жанынан жазған өлеңдерінен 1909 жылғы баспада шыққаны – 4309 жол болды. Ал Мүрсейітте бар дегенге келсек, оның қолжазбасы біреу емес, әлденешеу болған» [4, 288].** Ал енді осы Мүрсейіттен қалған үш қолжазба бізге қалай жетті? Оның тарихы

қандай, – деген сұраққа жауап іздеп көрелік.

Мүрсейіт Бікіұлының 1905, 1907, 1910 жылдары жазған қолжазбаларының тағдыры өте ауыр болған, тіпті қуғын көрген деуге болады. Әдетте біз Абайтану саласында Мұхтар Омарханұлы мен Шәкәрім сынды тұлғалардың қажырлы еңбек сіңіргенін көп айтамыз. Жоғарыда келтіргеніміздей Әуезов: Мүрсейіт шығармасы – асыл нұсқа, – десе ал Әлкей Марғұлан: Мүрсейіт болмаса Абай шығармаларының жарық көруі қиын болар еді, – деп қазақ абайтану ғылымында Бікіұлының қолжазбаларына ерекше баға береді. Сонымен біз ауызға алып жүрген Мүрсейіт Бікіұлының тағдыры қиын туындыларының бізге қалай жеткенін оқырман қауымның бірі білсе, бірі біле бермес. Бұл жайында Мүрсейіт молданың Мүфтибек Рахымбай атты немересі өзінің естелігінде: **«Мен Мүрсейіттің атақонысы Абай туған Қасқабұлақтың теріскейіндегі Шолпан деген жерде туыппын. Мүрсейіттің 6 ұл 1 қызы болыпты. Үлкені Рахымбек (Төлти) одан Тоқтар. Тоқтардан – Ақлия деген жалғыз қыз Семейдің Шар станциясында тұрады. Мүрсейіттің одан кейінгі Рахымберлі, Тілеубек, Мұхамедрахым, Рахманбек пен Зейнеп атты қызынан ұрпақ жоқ. Біздің әкеміз Рахымбайдан (Қисық) Мықтыбек екеуіміз, Інімнің әйелі Олжай ішінде өскен, ата руы-көтібақ Сіләтайқызы Мәйке [1, 112-113]. Дәл осы Мүфтибек Мүрсейіт молданың Рахымбай атты ұлынан туған. Рахымбайды ел-жұрт бір бетінен қайтпайтын, тура мінезді, өткірлігі мен шыншылдығы үшін «Қисық» атап кеткен деседі. Бұл Рахымбайдың Абайға және қазақ ұлтына жасаған ұшан теңіз жақсылығы бар екенін айтпақпыз, бұл жайында Мүфтибек атаның мына бір естелігіне көз жүгіртелік: «1932 жылы халық барынан айырылып, жаппай аштыққа ұшырағанда Шолпандағы қоражай, салулы төсек, салқын үй, қасиетті атақонысты тастап, шешем Мағрипа екеуі менен кейінгі Нұритдин, Нәзипа деген екі бауырымды алып, Ақшоқы, Тақырбұлақ арқылы Қарауылға бет түзепті. Мен ол кезде 5 жаста, аяғыммен жүре алады екенмін. Кішкентай екі бауырымды аштан бұралған ата-анам өздері алып жүре алмай Тақырбұлақта шала өлік күйінде беттерін әрең дегенде таспен жабуға шамалары келіпті. Кейін ес жиып, етек жауып дегендей ел қатарына қосылғанда патефоннан Кененнің «Базарым-ау, Назарым-ау» әнін естігенде әкем бұлаудай болып жылаушы еді. Сөйтсем, менен кейінгі екі баласының тірі өлік қайғысы шерін қозғайды екен. Әкем хат танымай-ақ, қиындық тауқыметімен сан рет бетпе-бет келсе де, ашаршылықпен ауып бара жатса да, әкесінің қолжазбасын Шолпандағы шешесі Ажардың қабырының бас жағына су өтпейтін затқа орап, көміп кетіпті. Зұлмат жылдар өтіп, халық өз қоныс аймақтарына орала бастаған кезде, әкем де Қасқабұлаққа келіп, колхозға мүше болады. Қай жылы екенін тап басып айта алмаймын сол кезде Мұхтардың арнайы тапсырмасымен Алматыдан әкеммен жерлес, ескі замандас руы Көтібақ Сармұрзаның Ғайсасы келіп, Мүрсейіт қолжазбасына сұрау салған. Әкем Шолпандағы шешесінің қабірінің бас жағын қазғанда, еш жері бұзылмай сақталған атамның қолжазбасын Ғайса арқылы Алматыдағы Мұхтарға жөнелтіпті» [1, 117-118]. Міне, тар заманның қапасынан аман шыққан Абай мұрасы біздің заманға осындай жолдарды жүріп өтумен жетті. Егер де Рахымбай болмағанда Мүрсейіт қолжазбасы мен Абай хакімнің ұлы мұралары осы күнге жетпеуі де бек мүмкін еді ғой! Тағы бір қызықты мағлұмат – қазақ әдебитіне өлшеусіз үлес қосқан Рахымбай Мүрсейітұлы Кәкітайдың ұлы Билалдан көп озбырлық көрген деген деректерді кездестірдік. Жоғарыда айтылған Семейлік журналист Ғайса Сармурзиннің естелігіне сүйенсек Билал Кәкітайұлы Мұхтар Әуезовтің Қорғансыздың күніндегі Ғазизаның өліміне себепші болған деседі. Бұл туралы естелікте: *«Егер сіз сол Билал болыстың зорлығы мен озбырлығын білгіңіз келсе, Мұхаңның 1921 жылы басылып шыққан «Қорғансыздың күні» оқысаңыз да, үстінен түсер едіңіз. Өйткені сол әңгімедегі Күшікпай кезегінде сорлы соқыр кемпірдің басынан кешірген қайғы-қасіретін одан бірнеше жыл бұрын естіген едім. Кейінгі кезде, көп жылдан соң мен Мұхаңа: – Сіздің***

«Қорғансыздар күнінде» жазған болысыңыз Билал емеспе? – дегенімде, ол кісі: – Иә, ол соның прототипі болатын, – деген еді [7, 11-12]. Міне, нақ осы жолдарда Билалдың бүкіл адамгершілік образы толық ашылып тұрғандай. Ал Мүрсейіттің Рахымбайына келер болсақ ол Билалдың жалшылығында жүрген. Болыстың қамшысына жегіліп, қар төсеніп, мұз жастанып Билалдың малын баққан екен. Болыс бірде Рахымбайға «иттің баласы» деп қатты тіл тигізсе керек. Бұл сөзге шыдамаған Мүрсейіттің ұлы: « – **Қарағым Билал! Неге мені иттің баласы дейсіз? Менің әкем кісі емес, ит пе еді? Өз әкең Кәкітай Абайдың кітабын сонау Петерборға барып зорға шығарғанда менің әкем сол жарықтықтың өлендерін өз қолымен жазып, тамам жұртқа, алдымен өздеріңе таратқан Мүрсейіт емес пе еді?» [7,10].**

Өздеріңіз көріп отырғандай Мүрсейіт ұрпақтарының да, бізге жеткен туындысының да тағдыры қилы да күрделі болған. Біз тақырыбымызда атап өткендей – Мүрсейіт Бікіұлы Абай Құнанбайұлының шығармаларын тұңғыш хатқа түсіруші, басты мәселе – бұл кісі қазақ әдебиетінен жоғары орын алып, «тұңғыш Абайтанушы» ретінде дәріптелуі керек. Қилы заманның асыра сілтеуімен алысып жүріп, бір ғылыми зерттеу институты жасайтын жұмысты қазақ әдебиеті мен Абайтану тарихында Мүрсейіт Бікіұлының өзі жасаған болатын. Ұлы ақынның 175 жылдығымен қатар биыл Мүрсейіт Бікіұлының дүниеге келгеніне 160 жыл толады екен. Дана Абайдың сөзімен айтқанда: өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың; адамзаттың қарызы үшін еңбек қылсаң, алланың сүйген құлының бірі боласың, – дегендей сол адамзаттың қарызы үшін еңбек етіп, ұлылардың еленуіне себепші болған нар тұлғаларымызды ел ұмытпасын, керісінше ұлықтасын деген ниет қой біздікі!

Әдебиеттер тізімі:

1. Мырзақасым Ә. Абайдың әдеби хатшысы: Зерттеу мақалалар мен естелік пікірлер. Семей, 2009. 196 б.
2. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Алматы: Дәуір, Жібек жолы, 2014. 30-том: Мақалалар, зерттеулер, аударма. 1949-1952. 428 б.
3. Марғұлан Ә. Шығармалары. Алматы: Алатау, 2012. Т. XIV. 512 б.
4. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеулер мен мақалалар. Алматы: Санат, 1995. 320 б.
5. Жүрегімнің түбіне терең бойла. Құрастырғандар: Ахметов З., Қирабаев С., Мырзахметов М., Ибрагимов Т., Мұхамедханов Қ., Ысмағұлов Ж., Байғалиев Б. Қазақстан: Жазушы, 1995. 296 б.
6. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Қазақстан: Дәуір, Жібек жолы, 2014. 42-том: Мақалалар, зерттеулер, лекциялар, пьеса. 1935-1961. 296 б.
7. Сармұрзин Ғ. Өмір сабақтары. Алматы: Қазақстан, 1975. 48 б.

Аннотация: В этой статье речь будет идти о литературном секретаре великого Абая, который распечатал его произведения - Мурсейте Бикеулы о его неизмеримом вкладе в казахскую литературу, о его неизвестных нам сторонах и его изгнанных наследниках. В этом году 175 летие гениального поэта Абая, а Мурсейта Бикеулы 160 юбилей. Вместе с этим мы решили в ходе работы с этой статьёй назвать Мурсейта "Первым казахским Абаеведом". Потому что рукописи Мурсейта М.Ауэзов оценил так: "Самая драгоценная версия Абаевских произведений". По нашей информации, до написания работ Абая мулла работал в Семипалатинске и много лет работал на ответственной должности, являясь представителем этого сословия. Великий Абай уделял большое внимание воспитанию молодежи своего времени.

Abstract: In conclusion, this article will cover the writer's writings of the great poet, writer and writer Mureyit Bikievich, whose great contribution he made to the Kazakh literature, and his offspring. This year marks the 175th anniversary of the wise Abai, and the 160th anniversary of the birth of Mureyit Bikievich. At the same time, in writing this article, we have chosen to rate Muresite as "the first Kazakh

abbot."The Mukhtar Auezov considered the manuscript of the Mureite to be "the most noble version of Abai's work." It is precisely this Museit Bikievich that gave rise to such noble and wonderful things. That is to say in Abay, "Do not think that you are dead, you have left behind the immortal", as it is dedicated to this Mausoleum. We must then publish the truth without any hesitation, and then we will try to evaluate.

ӘОЖ: 82

Қалшабек А.Б., Таспологов Б.Т., Исабек Ә.Ү.

филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

«Филология» факультетінің 6M020500 - «Филология» мамандығының 2 курс магистранты

М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

АБАЙ ДАНАЛЫҒЫНЫҢ СЫРЫ?

Түйін: Мақалада Абай Құнанбайұлының даналық сыры және ұлылық қасиеттерінің сыры өзінің өледері мен қара сөздері негізінде талданады. Хакім Абай өзінің өлеңінде: «соқтықпалы соқпақсыз жерде өстім, мыңмен жалғыз алыстым кінә қойма», - дейді. Яғни тіршіліктен көп соққы көрген Абайдың ғұмырдан көрген ащы трагедиялары бұл сөзсіз екінің бірі көтере бермейтін ауыр қасірет, перзент зары, қазақтың зары, қала берді надандығы мұның бәрі де Абай өмірін рухани шиеленіске алып келді. Ғылым-біліммен шұғылданбай, қара қан басына қызмет етіп кеткендерді ақын «өзі үшін оттаған хайуандар», - деп бағалаған. Өмірде түк те қызық жоғын, баянсызын, байлаусызын білген хакім: «ойлы адамға қызық жоқ бұл жалғанда» деп, - әділ де әрі кесімді үкім шығарады. Міне осы айтқан мәселелер төмендегі мақаланың негізгі нысанасы әм көтеретін мәселесі.

Кілттік сөздер: даналық, форма, мазмұн, ғылым, ғұмыр, фәни, бақи, нұрлы ақыл, жылы жүрек, жан, тән

Сөзімізді бастамас бұрын айтарымыз мынау: Әрбір дүниенің қыры мен сыры болады. Сөз деген құдіреттің өзі – адам секілді. Формасы болады, мазмұны болады. Сөз мәйегін әр адам әр қалай тереді. Алайда ол сөз, сөз күйінде. Мұны басқа көз қараспен һәм басқа адам айтқан екен деп яки басқа сөзден мүлде ерекше ететін әлемі ол - сөздің астары әм мазмұны. Мазмұн - сөздің жаны. Алысқа орағытпай айтпағымыз: Абай Хакімнің ұлылығын шығармаларына қарап байқамақ керек. Олай болса сіздерге ерекшеліктерін шама-шарық келгенше там-тұмдап мысал етіп айтып көруді жөн көріп отырмыз.

Дүниенің жалған екендігінде еш шүбә жоқ. Алайда фәниден қызық іздеген адамдар үшін бұл ойымыз жаңсақ. Мысал келтірелік: Ес білгелі жақсы көріп сыйласар жанашырларымыз жанымызда жүр делік. Күндердің күнінде сол жанға медеу беріп, қуаныш сыйлар бір туысымыз дүниеден өтті. Қане, фәнидің мәңгілік бізге деген достығы, жоқ дүние деген – опасыз. Мұны білім иелері түсінсе, қара байыр түсінікте күнелткендер түсінбес. Түсінген күнде де күйбең тіршіліктің күйзелісімен ұмытып та кететініміз жасырын емес. Абай мұны сіз бен бізден артық түсінген. Тіршілік дегенің – тегіс жолда жүйткіген көліктей зулап өте шығатынын ұқтықпа, ұқпадық па? Анығын Алла біледі!

Абайды ұлы дейміз. Неге? Біз бұл ойды жазарда суық ақылға емес, данышпан айтқандай (бұл жерде Абай) нұрлы ақыл һәм жылы жүрекке ыңғай етіп отырмыз. Іске көшелік. Ең бірінші Абай өзге адамдардай емес еді. Бұған дәлел: «...**Жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық, қылып жүрген ісіміздің бәрінің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал, енді қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткізбекпіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын**», - дейді [1, 116]. Осы

күндегі ғұмырының орта тұсына келген адамдар осылай ойлай ма екен. Әлде олардың ойы; сол баяғы ақша табу, зәулім үй соғу, қымбат көлік пен сәнді киім бе?! Жоқ, баласының баласына дейін жетерлік байлық жинап кету ме?! Осылай ойлаған ұлы ма? Манағы Абайша ойлаған ұлы ма? Бұл сұрақтың жауабын «нұрлы ақылдың» иелері біледі!

Екінші: уайым қайғысыздығымызға уайым-қайғы қылып онан шығатын hareket таптық па? Талдап көрелік ендеше: Көбіміздің күлкі турасында айтатынымыз мынау: *«Өмір бір-ақ рет беріледі, күліп-ойнап қалайық»*. Бұл қай ойдан шығатын қорытынды? Уайымсыздықтың, қайғысыздықтың өзі – дерт яғни ауру. Яғни Абай аурудан айықтыратын емді тап дейді, һәм қыл дейді. Егер ол емделмей дерт күйінде қалса адамзатты мынадай күйге душар етуі мүмкін.

Тамағы тоқтық,

Жұмысы жоқтық

Аздырар адам баласын [1, 115], -

дегені сол қайғысыздықтан шығатын дертті хакім *«азғындық»* деп атады. Әлбетте, дұрыс айтылған. Ескерту тағы да Абайдан:

Уайым – ер қорғаны, есі барлық,

Қиыны бұл дүниенің – қолы тарлық.

«Еһе-еһеге» елірме, бозбалалар,

Бұл бес күндік бір майдан ер сынарлық[1, 127].

Үшінші: данышпан айтқан *«жан құмары мен тән құмары»*. Адамдардың көбі біледі екеуін, ажырата да алады. Бауыржан айтқан: *«ойламаса ми сасиды»* деп. Сасыған ми ғана жанның құмарын түсінбейді, сезінбейді. Жан деген – көзге көрінбейтін ғайып дүниенің бір бөлшегі, яғни Жаратқанға жақын. Ал тән деген – түбінде топыраққа баратын форма. Жауап тағы да Абайдан:

Жалығу бар, шалқу бар, іш пысу бар,

Жаңа сүйгіш адамзат, көрсеқызар.

Ар мен ұят ойланбай, тән асырап,

Ертеңі жоқ, бүгінге болған құмар.

Ойлан. Тәннің ертеңі жоқ деп отыр, уақытыңды оған арнама. Шіритін үшін шіренбе! Қадір-қасиеті жоқ, лақпа дүниемен былғанба, алдында өкініш. Жаратқанға жақындаудың жолын ізде!

Төртінші: Абай айтқан есті кісі мен есер кісінің паркы жайында. Данышпан суреттеген есті кісі - **«орынды іске қызығып, құмарланып, іздейді екен-дағы, күнінде айтса құлақ, ойласа көңіл сүйсінгендей болады»**. Ал есер кісі –**«орнын таппай, не болса сол, бір баянсыз, бағасыз нәрсеге қызығып, құмар болып, өмірінің қызықты, қымбатты шағын итқорлықпен өткізіп алады екен-дағы, күнінде өкінгені пайда болмайды екен»** [1, 56] деп пенделік қағиданы осылай жіктейді. Абай естінің естісі. Ішкі сырым Абайға: ақылсыз пенделердің мынадай ақылды ойлары бар **«өмір бір рет беріледі, киіп қалайын, ішіп қалайын, қалтама тығып қалайын, сайып келгенде, «қолдан келсе, қоншыдан бас»** деген пәндәуи қағидаларын қай типке жатқызамыз? Манағы іші былғаныш пікірді айтушылардың парасат таразысы қай деңгейде болғаны сонда?! Абайдың: **«әуелі – пенде адам болып жаратылған соң, дүниеде ешбір нәрсені қызық көрмей жүре алмайды»** деген ой тұжырымының өзі жаңағы сөздің қасында жолда қалатын сықылды көрінеді. Әй, Абай-ай ғұмырдан түңілгеніңнің сыры енді белгілі болды-ау. **«Кімде-кім жаман болса, замандасының бәрі виноват»** дегеніңнің сыры мен сынына енді қанық болғандаймыз. Өткенде бір әншінің аузынан **«адам секілді өмір сүргіміз келеді, отырыста отырып, ішіп-жеп, демалып»** деген **оттауизмді** (Б.Момышұлының термині) тыңдағаннан

кейін мынадай ой түйдік: санасыз жаралған төрт аяқты малдың өзі сүті мен етін, қымызы мен қымыранын еш міндетсінбей береді. Ақылсыз жаралған хайуан ғой деп мұрын шүйіретінімізді айтсаңызшы, адам адамнан қолдау табады деп ойлап ем, қателік екен, жаңағы айтылған жұмыр басты пендеден шыққан сөзден төрт аяқты мал артық. **Адам деген – бір боқ көтерген боқтың қабы** (Абай) екенін ұмытпағаны жөн. Жөнді жөнсіз пікір айтып адам болғаннан, адыра қал!

Бесінші: толғамды Абай айтқан ғылым жайлы суыртпақталық. Айналамыздан «білімнің де, ғылымның да саудаға салынған заманы болды» деген сыбыстарды да құлағымыз еститін болды. Әйткенмен де уақыт өткен сайын көп нәрсенің қадірі кетіп бара жатқаны жұртшылыққа таңсық емес. Біздің бір білеріміз ғылымның қадірі адамдар арасында кетсе де Алланың алдында дәрежесі жоғары екені. Шаһкәрім Құдайбердіұлы сөзімізге жан берер:

Ғылымсыз адам – айуан,

Не қылсаң да ғылым біл.

Ғылымға да керек жан,

Ақылсыз болса, ғылым тұл [2, 251]. Он сегіз мың ғаламды алты-ақ күнде жаратқан Аллаһтың бір сипаты «Ғалым» екен. «Ғылым» деген биік дәрежелі ұғымды сақтап қалу үшін Абайға жүгініп көрелік. Не депті? «...**Ғылымды, ақылды сақтайтуғын мінез деген сауыты бар. Сол мінез бұзылмасын! Көрсен қызарлықпен, жеңілдікпен, я біреудің орынсыз сөзіне, я бір кез келген қызыққа шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады**». Арғы жағы ақылдың таразысында.

Алтыншы: Абайдың өмірден түйгені немесе өлім туралы ойтүйіткілі:

Алдымен ойымызға үндеу салатын бір дүдәмал ой маза таптырар емес. Ол: «**Тағдырдың жарлығын білесіздер – өзгерілмейді. Пенде де бір іс бар - жалығу деген**». Иә бұл сұраққа Шәкерімше ақылдың көзімен қараған ләзім. Абай неден жалықты? Адамнан ба, заманынан ба, ғұмырдан ба? Біз Абайдың ұлылығының жұмбағын шешуге бір табан жақындаған секілдіміз. Тіршілігі кермек татыған жоқпа? Іштегі дертін бір-ақ сөзбен: «**Мен ішпеген у бар ма?**» деумен ақырын ғана күрсініс білдірмеді ме?! Абай ағыстың ағынымен емес, сол ағысқа қарсы жүзді. Бұл дегеніміз – пенде шірікінің неғұрлым жалған дүниеге абынса, жарықтық Абай соғұрлым барлығынан жеріп отырды. Қу тағдыр болашағынан мол үміт күттірген, жанына медеу еткен балаларын иненің жасуынан суырғандай ерте алды.

Адамның бір қызығы – бала деген [1, 65], -

демеп пе еді? Алайда сұм ажал қызығынан айырды. Өзі айтқандай: «**Тағдырға тәбдил жоқ**». Көрер қызық жоқ, ендігі үмітсіздік пен шарасыздық мағынасыз ғұмырдан жалығуға әкелді. Жан дертіне душар болды. Өзі айтқандай қайраттанды, бірақ сілкіп тастап кете алмады. Ақыры жеңілді. «**Бірақ осы жалығу деген әр нені көрем деген, көп көрген, дәмін, бағасын – бәрінің баянсызын біліп жеткен, ойлы адамнан шығады. Хаттаки ғұмырдың баянсызын, дүниенің әрбір қызығының ақырының шолақтығын көрген-білгендер тіршіліктен де жалықса болады**» деген ащы шындықты мойындайды. Абайдың ұлылығының да сыры осында. Бәрінің баянсыз, жалған екенін ерте түсінді, сөйтті де өзі айтқандай ақ қағаз бен қара сияны ермек етті. Мақсат – ертеңгі ұрпақ өкінбесін дегені. Дүниеден өтердегі өкініш - ғұмырдың мазағына ұшырау болып есептеледі. Ал дүниеден өтердегі бақыт - ажалдың құшағына құлау. Аманат жанды Аллаға қиянатсыз тапсыру. Абай мүмин ажал алқымына тақаған сәтте «**келген екенсің ғой**» деп езуіне күлкі үйірілуі Алланың сүйген құлы екендігін айғақтайтын шығар. Кім біледі? Дегдардың фәниден кетердегі соңғы сөзі:

Сарыарқаның самалы-ай,

Самалда өскен дүние-ай.

Қорлықта өткен өмір-ай

Өтті деген осыма-ай? [3, 89]

Иә, өтті. Өйткені заңдылық осы. Заңдылыққа өлшем жүрмейді. Қолымыздан келетіні – көндігу ғана. Басқаға шара жоқ.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы, 1-том: Өлеңдер мен аудармалар. Алматы: Жазушы, 2004. 296 б.
2. Шәкәрім шығармалары. Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. Алматы: Жазушы, 1988. 560 б.
3. Жеті ғасыр жырлайды, 1-том. Алматы: Жазушы, 2008. 400 б.

Аннотация: В данной статье рассмотрены секрет мудрости и секрет величия по стихотворениям и словам назиданиям Абая Кунанбаева. Великий Абай в своём стихотворении писал так: «Соқтықпалы соқпақсыз жерде өстім, мыңмен жалғыз алыстым кінә қойма». Абай прошёл через многое. И то, что он пережил (потеря сына, нерешаемые проблемы общества и т.д.), не каждый сможет преодолеть. По мнению, просветителя слепой эгоизм рождает самое отрицательное явление в поступках людей. Выше показанные проблемы являются объектом и основной сутью данной статьи.

Abstract: In conclusion the article analyzed the secret of wisdom and greatness of Abay Kunanbayev on the basis of his poems and sayings. In his poem, Khakim Abay said, "I grew up on a non-percussion track, and not blame myself for being alone with a thousand". That is, the bitter tragedies of Abay, who suffered the most from life, were undeniably the worst tragedy, the loss of a child, the Kazakh loneliness, the ignorance that all led to the aggravation of Abai's life. Functional grammar learns a language from content to structure. Also in the temporal category, they learn the language in a functional sense

ӘОЖ: 16.01.11

Қалшабеков А.Б., Ізтай А.А.

филолог.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
«Филология» факультетінің 6М020500 - «Филология» мамандығының 2 курс магистранты
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ЛИНГВИСТИКАДАҒЫ ТЕМПОРАЛДЫЛЫҚ КАТЕГОРИЯСЫ

Түйін: Мақалада тіл біліміндегі семантикалық категориялардың бірі – темпоралдылық категориясы, шығу тарихы мен зерттелуі жайында жазылған. Функционалды грамматика тілді мазмұннан құрылымға қарай зерттейді. Темпоралдалық категориясы да тілді қызметтік жағынан қарастырады. Темпоралдылық категориясы – белгілі бір әрекеттің орын алу уақытын анықтайды. Тіліміздегі кез-келген іс-әрекет кеңістіктегі бір уақыт аралығында болады. Ол сөйлеп тұрған сәтімізбен салыстырғанда өткен уақытта, сөйлеп тұрған сәтке қатысты, я болмаса болашақта, алдағы келер мезгілде болуы мүмкін. Сан алуан оқиғалар орын алатын уақыттарды бұған дейін морфологияда шақ категориясы және сөз табында мезгіл үстеуімен сипаттаған болсақ, темпоралдылық категориясы лексикалогия мен грамматиканың басын құрап, ортақ зерттеу бағытын ашады. Бұл өз кезегінде мәтінді тілдік тұрғыдан талдаған шақта талдау мен оны түсінуді оңтайландырады.

Түйін сөздер: тіл білімі, функционалды грамматика, өріс, темпоралдылық, шақ категориясы.

Қазіргі қазақ тіл білімінде тілді жаңа тұрғыдан зерттеу қолға алынып, антропоцентристік, функционалды, ономазиологиялық, семасиологиялық, психолінгвистикалық, гносеологиялық т.б. бағыттардағы зерттеулер тілдік бірліктердің функционалды-семантикалық қатынасын кеңінен зерттеудің негізі болып отыр.

Дәстүрлі грамматикада тілді құрылымдық-жүйелік сипатта зерделеудің жеткіліксіз екендігін бүгінгі тілдің даму бағытындағы тың өзгерістер дәлелдеп отыр. Сондықтан тілді және оның заңдылықтары мен ережелерін әрі қарай дамыта зерттеп, тілдегі түрлі қатынастардың лексика-грамматикалық сипатын, ерекшелігін функционалды грамматика теориясы тұрғысынан саралауда осы бағыттардың да өзіндік ықпал-әсері бар.

Бүгінгі таңда тілді функционалдықырынан зерттеу – өзекті мәселелердің бірі. Дәстүрлі зерттеу тұлғадан мағынаға қарай бағытталса, функционалдықы зерттеулер мағынадан тұлғаға қарайғы бағытпен қоса дәстүрлі бағытқа да сүйенеді.

Тіл білімі соңғы жылдары грамматикадан өзге тілдің басқа салаларын қоса қамтитын функционалды-семантикалық категорияларды зерттей бастады. Функционалды-семантикалық теорияны алғашқылардың бірі болып орыс тіл білімінің өкілі А.В.Бондарконың бастауымен құрылған лингвистер тобы зерттеп, нәтижесінде сандық, сапалық, таксис, белгілік, белгісіздік, субъектілік, объектілік, т.б. семантикалық категорияларға қатысты жеке ғылыми монографиялар мен оқулықтар басылып шыққан.

Функционалды-семантикалық категорияны анықтауда А.В.Бондарко оған тірек ретінде грамматикалық категорияның мағынасын, яғни семантикасын қоса қарастырған. Ғалым функционалды-семантикалық категорияны тілдегі категориялардың ерекше бір түрі ретінде атап көрсете отырып, оның қағидалары мен берілу жолдарын, «мазмұннан – тұлғаға қарай, яғни мағынаны білдіретін бірнеше деңгейдегі құралдарды анықтады» [1, 30]. Бұл ұстаным қазақ тіл біліміндегі функционалды зерттеулерге негіз болып, функционалды-семантикалық бағыттың қалыптасуына ықпал етті.

Функционалды грамматика тіл деңгейлерін құраушы бірліктерді дараламай, мағыналық тұрғыдан біртұтас түрде алып талдайды. Бұл саланың негізгі нысаны да сол – тіл бірліктерінің қызметі, мазмұндық қырын сөйлеумен байланысты алып зерттеу.

Темпоралдылық категориясы – функционалды-семантикалық өрістердің бастапқыларының бірі.

Темпоралдылықтың тілдегі негізгі көрінісі – шақ категориясы. Сондықтан қазақ тіл білімінде темпоралдылық етістіктің шақ категориясының ғылыми тұрғыда зерттелу кезеңінен бастау алады.

Тіл білімінің атасы, қазақ терминологиясының негізін қалаған ғалым А.Байтұрсынұлы «Тіл-құрал» еңбегінде етістікті «заттардың еткен-етпеген істерін көрсететін сөздер» деп атап [2, 53], етістіктің райларын жақпен талдағанда үш шақты қоса мысалға келтірген және олардың жасалу жолдарын көрсеткен [2, 55].

1950 жылдан бастап етістікке арналған мақалалар мен ғылыми зерттеулердің саны артып, Ы.Маманов, А.Қалыбаев, И.Ұйықбаев т.б. ғалымдар етістік пен оның категорияларына толығырақ тоқталған.

Ғалым Ы.Мамановтың еңбегінде темпоралдылық деген термин аталмаса да, мынандай тұжырым жасалады: «Қалып етістігінде шақ мағынасын беретін тұлға жоқ, одан тек шақ мағынасын көруге болады» [3, 95]. Ғалымның пайымдауынша, қалып етістіктерінде шақтық мазмұннан басқа етістіктің қимылды және қимылдың өтуін сипаттап білдіру тәрізді аспектуалдық мағыналар да болады.

Ал «темпоралды категория» ұғымы қазақ тіл біліміндегі зерттеулердің ішінде З.С.Күзекованың еңбегінде кездеседі [4, 256]. Дәстүрлі құрылымдық грамматикада уақыт етістіктің белгілі формаларымен ғана берілетін жалпы мағынамен қоса ішкі мағынамен де көрінеді.

Сөйлемдегі етістіктің қимылды білдіруі жеткіліксіз. Себебі өмірде қимыл әртүрлі жолдармен жүзеге асады. Қимылдың жасалуындағы әр алуан ерекшеліктерді білдіретін әдістер мен тәсілдер, сан алуан көрсеткіштер бар. Тілде бұл ерекшеліктерді білдіретін функционалды грамматиканың бір саласы кездеседі. Ол категория – іс-әрекеттің қандай да бір уақыт аралығындағы өту сыпатын танытып тұратын темпоралдылық категориясы [5,

125].

Шақ (ағылшын тіліндегі *tense*, француз тіліндегі *temps*, неміс тіліндегі *tempus*, испан тілінде *tiempo*) – сөйлеу сәтіне қатысты іс-әрекеттің өту мерзімін білдіретін етістіктің грамматикалық категориясы. Оны қазақ тілінің функционалдық грамматикасында «шақтылық» немесе орыс тіліндегі секілді «темпоралдылық» деп атаймыз. Темпоралдылық – сөйлеушінің сөйлеу сәтіне не басқа екінші бір бастау нүктеге қатысты қимылдың өту мерзімін білдіретін семантикалық категория [6, 103].

«Темпоралдылық» термині жаратылыстану ғылымымен бірге гуманитарлық ғылымдарда да қолданылады. «Темпоралдылық» ұғымында «уақыт» түсінігі бар. Уақыт – ғаламда болып жатқан оқиғалардың ұзақтығы мен тізбектілігін сипаттап түсіндіретін ұғым. Ол – адамзат танымының кейінгі даму сатысында қалыптасқан концептілердің бірі. Уақыттық қатынастар тіл білімінде темпоралдылық категориясымен анықталады. Бұл категория логика-семантикалық категориямен сәйкес келетін морфо-синтаксистік қатынас ретінде ерекшеленеді. Ғылыми тұжырымдарға жүгінсек, темпоралдылық мәтінді қатысымдық-мағыналық бірлік ретінде анықтайтын объективті-субъективтік синтаксистік категорияға жатады. Бұл жағдайда сөйлеуші заттар әлемі мен олардың уақыт кеңістігіндегі орнын сипаттай отырып, әлемнің темпоралдылық бейнесін санасында қалыптастырады және өзінің белгілі бір уақыт кезеңіндегі көзқарасын білдіреді [7, 19]. Темпоралдылық категориясы аспектуалдылық категориясымен тығыз байланысты. Темпоралдылық қимылдың өту мезгілін білдірсе, аспектуалдылық категориясы қимылдың қалай өткендігін сипаттайды, яғни темпоралдылық қимылдың сыртқы уақытын білдірсе, аспектуалдылық ішкі уақытын көрсетеді.

Темпоралдылық категориясы өзге категориялар секілді тіл жүйесіндегі грамматикалық категорияны өзіне арқау етеді. Сондықтан шақ категориясы мен темпоралдылық бір-бірімен тығыз байланысты. Мысалы, шақ формалары өздері жалғанып тұрған етістіктерге грамматикалық мағына үстеп, тілдің статикалық күйін танытып тұрса, онда құрылымдық-семантикалық темпоралдылық категориясы сөйлеу үстіндегі толық берілетін сөйленім мазмұнын құрайды. Семантикалық категориялар сөйлеудің нәтижесінде туындайды және ол тілдің динамикалық күйінде көрінеді [6, 104].

Темпоралдылық-семантикалық өрісті, жоғарыда атап өткендей, түрлі тілдік, лексикалық, грамматикалық, құрама (лексика-грамматикалық, грамматикалық-мәнмәтіндік) тілдік құралдар құрайды. Мәселен, «Қыз Жібек» жырында тәуліктік уақытта қимылдың өту сипатын төмендегі жыр жолдарынан көре аламыз:

Талықсыған тал түсте,

Өзім қашып барайын [9, 70].

Күн сәскеге толғанда.

Сәрсенбі күн сәскеде,

Мал шығарып шалады [9, 57].

Намаздыгер болғанда,

Қуып жетті жақындап [9, 77].

Талма-тал түс болғанда,

Мінген аты кекілді.

Азанменен таң атты. [9, 48].

Шақ категориясы – өзіне тән мазмұны мен формалары бірте-бірте қалыптасып, бір жүйеге түскен грамматикалық категория. Шақтың мазмұн, тұрпат шегі адамның сөйлеп я сөйлесіп отырған кезіне байланыстырылады. Қимыл-қозғалыстар сөйлеп отырған уақытқа дейін жасалынған, не сөйлеп отырған сәтте істеліп жатқан, не болмаса сол сөйлеп отырған уақыттан кейін істелінбекші амалдар есебінде қабылданады [6, 105]. Ал шақ категориясының тұрпат межесі – грамматикалық формалар тілімізде тұрақталған. Дегенмен шақтарды бір-бірінен ажыратуда қиыншылықтар жоқ емес. Олар, бір жағынан, шақ

формаларының бір-бірімен ұштасқанымен, соған орай бір-бірінен жіктері ашылмағандығымен байланысты, ал екінші қырынан шақ пен рай категорияларының мазмұн шегі мен форма шегінің ажыратылмағанынан көрінеді. Мәселен, «мен айтамын, ол тыңдайды» мазмұны мен шағын анықтау мүмкін емес. Оны тек берілген мәтінді толығымен оқығанда ғана ажырата аламыз [8, 323]. Мысалы, «Қыз Жібек» жырындағы келесі жолдарға тоқталсақ:

Тамам қыпшақ **аттанып**,
Базарбайдың елімен
Барымталасып **жау болып**,
Бес жүз елу жылқы **алды**[9, 37].
Қу қазық жол үстінде **тұрған екен**,
Ат-тонға үстіндегі көзім салсам,
Құдайым әне мені **ұрған екен**[9, 58].

А.Ысқақовтың жіктелімі бойынша, бұл жолдардағы *-ып* танық (айғақсыз) өткен шақ, *-ды* анық (айғақты) өткен шақ, ал *-ған* екен аналитикалық формасы танық (айғақсыз) өткен шақтың формалары. Мұндағы мазмұн межесі сөйлеп тұрған уақытқа дейін орындалып қойған іс-әрекетті, яғни өткенді білдіріп тұр. Шақ көріністері осылайша түрлі морфемалар арқылы беріледі де, содан кейін қимыл есімге жіктеледі.

Темпоралдылық категориясы мен оның негізі болып саналатын грамматикалық шақ категориясы өзара бірінің тар өрісті, екіншісінің кең өрісті болуымен ерекшеленеді. Шақтың тұрпаттары етістіктерге грамматикалық мағына үстеп тұрады. Темпоралдылық сол мағынаға қоса қимылдың сипаты мен мезгілін т.б. білдіреді. Темпоралдылықтың мағынасы шақтың мағынасынан кең, оның аясынан ауқымды болады.

Темпоралдылықтың функционалды-семантикалық өрісі грамматикалық тұлғалар болып есептелетін шақ категориясы және түрлі лексемалар, лексикалық құралдар арқылы сипатталады. Оның біртұтас категория деп танылуы морфологиялық, лексикалық, синтаксистік сонымен бірге мәтіндік бірліктердің болуына байланысты. Содан соң темпоралдылық тілдің түрлі деңгейін құрайтын құралдардың мазмұндық сипаты болады, өріс ядро мен периферияға бөлініп, оның ішінде микроөрістерге бөлінеді.

Темпоралдылық категориясы адамзат санасындағы уақытты физикалық сипатта бейнелеу арқылы білдіретін ойдың мағыналық аспектісін құрайды. Бұл сипаттардың көптігі уақыттың функционалды-семантикалық өрістерінде біршама сегменттердің барын көрсетеді. Қимылдың өту кезеңінің сөйлеу сәтіне дәлдігі, я болмаса мәтіндегі уақытпен сәйкес келуі субъективті шақ сегментінің қалыптасуына алып келеді. Адамның ойын білдіретін қандай да бір сөйлем белгілі бір уақытта айтылатындықтан, ол сөйлемдерде есімдер мен етістіктердің темпоралдылығы әр деңгей мен түрлі кезеңдерде өтеді.

Етістіктің қызметі қимылдың қалай өтуін, қандай жолдармен жүзеге асатынын білдірмей, тек заттың қимыл-әрекетін ғана білдірумен шектелетіндігі белгілі. Ал темпоралдылық қимылдың өту кезеңін, оның жасалу жолдарындағы түрлі ерекшеліктерін толық сипаттайды.

Қорыта айтқанда, темпоралдылық категориясы – іс-әрекеттің қай мезгілде қалай жасалып тұрғандығын суреттейтін, әрекеттің қай сатыда екендігін, белгілі уақыттағы шақтардың мағыналық реңктерін айырып көрсететін категория. Ол бір уақыт ішіндегі әрекеттің кезеңдерін, сол уақыттағы қимылдың тиянақты, тиянақсыздығын, олардың нақты болуын немесе күмән тудыратындығын білдіру тәсілдерімен ерекшеленеді. Темпоралдылықтың бұл қызметі етістіктің грамматикалық категорияларының белгілі бір формалары арқылы және мезгілдік мәнді білдіретін сөздер, сөз тіркестері және синтаксистік қатынастар, я болмаса тұтас сөйлемдер арқылы мәтінде көрініс табады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. Ленинград: Наука, 1984, 135 с.
2. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Тіл құрал (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). Т. III. Алматы: «Ел-шежіре», 2013, 384 бет.
3. Күзекова З.С. Қазақ тілі оқулығы теориясының лингвистикалық негіздері. – Алматы: ЛЭМ, 2005, 392 бет.
4. Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. Етістік. Алматы: Мектеп, 1966, 156 б.
5. Жүнісова А. Функционалды грамматикалық категория ұғымдары туралы кейбір мәселелер//ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. 2013, – №1-2 (141-142), 235 б.
6. Қосымова Г.С., Есенова Қ.Ө., Жаңабекова А.Ә., Әмірбекова А. Функционалды грамматика: оқу құралы. Қарағанды: АҚНҰР, 2016, 280 б.
7. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексическое поле в современном немецком языке. Москва: 1969, 184 с.
8. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Алматы: Ана тілі, 1991, 382 б.
9. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Астана: Фолиант, 2009, Т. 53: Ғашықтық жырлар. 456 бет

Аннотация: В статье говорится о одной из семантических категорий языкового образования – категории темпоральности, истории происхождения и изучения. Функциональная грамматика изучает язык от содержания к структуре. Так же в темпоральной категории изучают язык в функциональном отношении.

Категория темпоральности – определяет время выполнения определенного действия. Любое действие на нашем языке происходит в течение одного времени в пространстве. По сравнению с тем, что речь идет в прошлом, или в настоящем, возможно в будущем. Если до этого в морфологии описывалось время от времени в категории и словесности, то темпоральная категория составляет начало лексикологии и грамматики, раскрывает общее направление исследования. Это, в свою очередь, оптимизирует анализ текста и его понимание в условиях речевого анализа.

Abstract: he article refers to one of the semantic categories of language education - the category of temporality, history of origin and study. Functional grammar learns a language from content to structure. Also in the temporal category, they learn the language in a functional sense.

Temporality category - determines the execution time of a certain action. Any action in our language takes place within one time in space. Compared to the fact that it is in the past, or in the present, perhaps in the future. If previously morphology was described from time to time in categories and literature, then the temporal category constitutes the beginning of lexicology and grammar, reveals the general direction of the study. This, in turn, optimizes the analysis of the text and its understanding in terms of speech analysis.

ӘОЖ 811.161.1

¹Тухлиев Б., ²Жанзакова М.А.

¹филолог.ғ.д., профессор, Ташкент МШИ. Ташкент. Өзбекістан

²магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

АБАЙ СӨЗІ – ЕШҚАШАН ЕСКІРМЕЙТІН МӘҢГІЛІК МҰРА

Түйін: Бұл мақала қазақ халқының бас ақыны – ұлы Абайдың 175 жылдығына арнала отырып, ол туралы жазылған ғалымдар пікірі мен мемлекет басшысы Қ.Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» мақаласының негізгі идеясына арналады. Ұлы ақын шығармаларын зерттеудің ендігі кезде жаңа бағыты қалыптасып, тәуелсіз, еркін көзқараспен саралай отырып, тың мәселелерге назар аударуымыз керектігі, Абайды әлемге таныту үшін әрбір қазақтың ақын мұраларын кеңінен насихаттап бойына сіңіруі керектігі айтылады. Ендігі жерде ел дамуына түпқазық болып, болашаққа жол көрсететін, рухани дамуына ықпал ететін бірден-бір мұра – Абай сөзі, Абай даналығы екені нақтыланады. Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласынан бастау алған еліміздің үшінші жаңғыруы нақ осындай әлемдік тұлғаны тануға,

Абайды тану арқылы өзімізді танып, ұлттық болмысымызды паш етуге бағытталатыны туралы баяндалады.

Кілттік сөздер: ақын, философ, ғұлама, ойшыл, ағартушы, аудармашы, композитор, интеллектуалды ұлт, толық адам, өркениет, ұлттық рух, ұлттық таным.

Биыл күллі қазақ үшін айтулы мереке, ұлы сөздің ұстазы, кемеңгер тұлға, қазақтың бас ақыны – Абайдың 175 жылдық мерейтойы тойланатын жыл. Ел Президенті Қ.К.Тоқаевтың арнайы тапсырмасымен «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында қазақ елінің мақтанышына айналған ой алыбы Абай Құнанбайұлының 175 жылдығы кең көлемде аталып өтілмек. Бұл атаулы мереке ойын-той мен көңіл көтеруге емес, ұлы ақынның мол мұрасын жаңаша зерделеп, тарих толқынынан сыр тартып, бұрынғы сақталған мәліметтерді тәуелсіз көзқараспен саралайтын, ақынның шынайы болмысын ұрпағына танытатын, сол арқылы бүкіл әлемге қазақ халқының даналығы мен ойшылдығын паш ететін игілікті істерге бет бұруды талап етеді.

Былтырғы жылы ұлы ақынның туған күніне орай Нұр-Сұлтанда өткізілген «Абай әлемі» атты рухани-тағылымды шарада филология ғылымдарының докторы, профессор, абайтанушы М.Мырзахметұлы ендігі атқарылар іс, алдағы міндет туралы былай деген еді: «Бүгінгі дүниетаным тұрғысынан алып қарағанда, Абайдың әдеби мұрасы мен ақын дүниетанымын танып білу жолында жүргізілетін жаңа ғылыми-зерттеу жұмыстары қандай бағыт-бағдарда болатындығын айқындауға аса басым түрде мән беретін уақыт келіп жетті. Абайды зерттеп, тану саласында 125 жылдық мерзімде жазылған өткендегі ғылыми-творчестволық зерттеулерге де осы жаңа дүниетаным тұрғысынан қарап, жетістіктеріміз бен кемшіліктерімізге де сын көзімен қарап, бағаламақпыз. Бұл өте орасан жауапты жұмыс болса да, қолға алатын тікелей парызымыз екенін естен шығармауымыз керек.

Елордамызда ашылатын Абайтану ғылыми-зерттеу институты барлық Абайтану орталықтарын біріктіруші үлкен күшке айналады деп сенемін. Бұл үкілі үміт жүзеге асуы үшін республикадағы абайтанушы ғалымдардың басын қосып, ғылыми-теориялық семинар ұйымдастырып, пікірлер ағысын айқындап, жаңа ғылыми танымға негізделген ортақ бағыт-бағдарымызды нақтылы түрде айқындап, бекітіп алуымыз қажет. Осы тұрғыдан келіп, абайтанудың болашақта алға қойылар міндеттері туралы өз пікірімізді ортаға тастап және басқалар тарапынан қосымша толықтырулар болар деп үміттенеміз» [1].

Абай арқылы қазақ мәдениетін, дүниетанымын тани аламыз. Оның мәңгілік мұрасы қазақтың маржан тілін, кең пейілін, болашаққа деген асқақ арманын, көңіліндегі алаңы мен мұң-шерін де қапысыз танытады. Абай сөзі – Алаш сөзі болғандықтан да ол мәңгілік, уақыт өткен сайын маржан тастай жарқырап, зерттеушінің талабына қарай жаңа қырлары мен сырларын аша бермек. Ақын арманы халқының азаттығы мен егемендігі, ой еркіндігі мен таным әлемінің кеңіп, рухани жетілуі болса, бұл күнде қазақ елі ол межеге де жетіп отыр. Ендігі даму ұлы бабамыз салып берген сара жолдан адаспай, тарихи тізбекке жалғанып, рухани өзегімізден нәр алу ғана болмақ.

«Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білу керек» деген Алаш арысы, зерттеуші-ғалым Ахмет Байтұрсынұлы 1913 жылы «Қазақтың бас ақыны» атты көлемді мақала жазады. Ғалымның сол кездің өзінде қазақы таныммен, ғалымдық көзқараспен ақын биігін танып, тереңіне бойлай білгенін байқаймыз: «Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек; ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек; мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған. Бұлардың үстіне Абай көсем, үлгі шығарып, өнеге жайғыш болған. Абайда өлең сөздің неше түрлі үлгісі, өрнегі табылады. ... Абайдың асылын танып, дұрыс баға берген нәрсесі жалғыз өлең емес, көп нәрсені Абай сөз қылған; сол сөздерінің бәрінде де Абайдың әр нәрсенің асылын танығаны, білгені көрінеді. Абайдың өлеңдері қазақтың басқа ақындарының өлеңінен үздік артықтығы әр нәрсенің бергі жағын

алмай, арғы асылынан қарап сөйлегендіктен» [2]. Иә, қазақ халқы үлгі болар Абайы бар болғандықтан бақытты, кемеңгер де дана. Ол өзінің тарихи бағасын әлдеқашан алып қойған. Жол көрсетер шамшырақ боп алдымызда жарқырап тұра бермек. Тек, оның тереңіне бойлай білетін ойлылық пен салған ізіне, тарихи тізбегіне жалғана алатын қазақылық, ұлттық танымымыз дұрыс қалыптасса болғаны...

«Абай әлемге ашылған терезе еді, оның жаны жаңарып жатқан дүниенің алыстағы сарынын сезе біледі. ... Гете мен Толстой сынды көптеген заңғар гуманист тұлғалардың далалық бауырласы екенін танытты», - деген екен қырғыз жазушысы Ш.Айтматов. Ал кемеңгер тұлға, ұлы жазушы М.Әуезов Абайды «Қазақтың жаңа мәдениетінің негізін салушы, қазақтың классикалық поэзиясының шұғылалы шыңы. ... Абай адамгершілікті моральдық философияда барлық жайдан жоғары қояды», - деген екен.

Абайды тану, оны жас ұрпаққа насияттау, Абай мұрасының мәнін түсініп, тереңіне бойлау ешқашанда мемлекет назарынан тыс қалған емес. Мемлекет басшысы Қ.Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» мақаласында бұл туралы толық айтылып, биылғы мерейтойдың салмағы мен міндет-мақсаттары да сараланған. Мемлекет көлемінде және халықаралық деңгейде ауқымды іс-шаралар ұйымдастыра отырып, олардың басты мақсаты – ой-өрісімізді кеңейтіп, рухани дамуымызға ықпал етуге арналатындығыбаса айтылған: «Абай Құнанбайұлы ғұлама, ойшыл, ағартушы, ұлттың жаңа әдебиетінің негізін қалаушы, аудармашы, композитор ретінде ел тарихында өшпес із қалдырғаны сөзсіз. Оның өлеңдері мен қарасөздерінде ұлт болмысы, бітімі, тұрмысы, тіршілігі, дүниетанымы, мінезі, жаны, діні, ділі, тілі, рухы көрініс тауып, кейін Абай әлемі деген бірегей құбылыс ретінде бағаланды. ... Сондықтан ұлтымызды жаңғырту ісінде оның еңбектерін басшылыққа алып, ұтымды пайдалану жайын тағы бір мәрте ой елегінен өткізген жөн.

Жаңғыру – өткеннен қол үзіп, тек жаңа құндылықтарға жол ашу деген сөз емес. Шын мәнінде, бұл – ұлттық мұраларымызды бүгінгі оң үрдістермен үйлестіре дамытуды көздейтін құбылыс. Бұл ретте, біз Абайды айналып өте алмаймыз. Себебі, ұлы ойшыл осыдан бір ғасырдан астам уақыт бұрын ұлтты жаңғыртуға, жаңаруға, жаңа өмірге бейім болуға шақырған» [3].

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында қоғамдық сананы қайта жаңғыртудың маңыздылығына тоқталып, ұлттық сананы жаңғырту мен оны заман талабына қарай бейімдеу – бұл күндері мемлекеттік маңызды мәселе болып отырғандығына тоқталған [4]. Себебі, тек ұлттық сананы жаңғырту арқылы ғана жаңа ғасырда жаңаша дамуға бет бұрамыз. Президентіміз бұл ретте Абай мұрасының тигізер пайдасы мол деп есептейді. Ұлы ақынның рухани мұрасы уақыт шегіне бағынбай, өзінің өзектілігін жоғалтпайтындықтан, Абайдың ой-тұжырымдары бүкіл елге әрқашанда рухани азық, жол көрсетер шамшырақ бола алады. Елбасымыз айтқандай, заманалар ауысып, дүние дидары өзгерсе де, халқымыздың Абайға деген көңілі айнымайды, қайта уақыт өткен сайын оның ұлылығының тың қырлары ашылып, жаңа сырлары анықтала береді. Ұлы ақын мәңгілік халқымен бірге жасап, ұрпағын биік белестер мен даналық шыңына шақыра бермек.

Абай шығармалары елдің алға жылжып дамуы мен өсіп-өркендеуіне ілім-білімді игеру арқылы қол жеткізуге болатындығын дәріптейді. Халқының білім-ғылым жолына түсіп, тынымсыз еңбектенгенін, өнер мен кәсіп үйреніп, биіктерді бағындыруын жан-тәнімен қалайды. Ғылымды игеріп, мал табуға емес, керісінше, дүние-мүлкін ғылым игеру жолына сарп етуді насихаттайды. «Пайда ойлама, ар ойла» дей отырып, ұрпағының дүние соңына түспей, ар ілімін меңгеруін, ұяты мен ар-ұжданын бірінші орынға қойып, абыройлы да әділетті, шыншыл да еркін, жауапкершілігі мол жасампаз тұлға болуын шын ниетпен тілейді. Дәл қазіргі уақытта да адам дамуы үшін ғылымды игеруде нақты мақсат қоюы өте маңызды. Бұл ретте басты шарты – материалдық байлығын арттырып, қалта қампайту емес, рухани дүниесін байытып, көкірегін құндылыққа толтыру, ұлттық

дүниетанымды бойына сіңіріп, елінің қамын жейтін азамат болып қалыптасу болмақ.

Міне, сондықтан да білім беру ісін жандандырып, жаңартылған оқыту бағдарламасы енгізілді. Мектеп табалдырығын алғаш аттағаннан бастапбала дамуына оң ықпал етіп, ұлттық құндылықтарды бойына сіңіріп, бәсекеге қабылетті, шығармашыл тұлға болып қалыптасуына ден қойылды. Ал, бұл межеге қол жеткізіп, саналы ұрпақ тәрбиелеу – мұғалімнің міндеті болғандықтан, елімізде «Педагог мәртебесі туралы» заң қабылданып, ең алдымен ұлағатты ұстаздардың құрметін арттырып, абыройын асқақтатуды басты орынға қойып отыр.

Абай ұсынған тағы бір маңызды мәселе – тіл үйрену болса, қазіргі оқытуда бұл жайт та оңынан шешілуде. Ұрпағымыздың санасына алдымен ана тілін терең сіңіре отырып, әлем тілдерін меңгерту, сол арқылы өзгелермен деңгейлес болып, тең дәрежелі пікірталасқа түсе алуын қамтамасыз ету де – бүгінгі білім беру жүйесінің басты мақсаттарының бірі. Бұл күндері қоғам өзгермелі даму жолына түсіп, сәт сайын жаңарып отырған жайы бар. Сондықтан да ғылымдағы соңғы жаңалықтарды меңгеріп, дамудың сара жолына түсу, заман көшіне ілесу үшін бізге сананың ашықтығы керек-ақ. Әлемде орын алып жатқан өркениеттер қақтығысына жұтылып кетпей, әлемдік дамуда ұлтымыздың өзіндік орнын тауып, мемлекетіміздің берік тұғырға орналасуы үшін ұлттық мүддемізді бірінші орынға қоюымыз керек. Өзіндік ерекшелігіміз бен ұлттық танымымызды паш ете отырып, дамудың сара жолына түсе аламыз.

Ақын шығармаларынан халқының түрлі өнер түрлерін меңгеріп, алдымен ой-өрісін дамытуға ден қойғанын жан-тәнімен қалағанын байқаймыз. Бұл күндері айтылып жүрген интеллектуалды ұлт қалыптастыру идеясын да алға тартқанын көруге болады. Сол себепті де, қай жағынан алсақ та, Абай мұрасы ел дамуының бағдаршамы боп, ұрпағымыздың бағытын түзейтін темірқазығына айналуы тиіс. Президентіміз бұл туралы: «Абай қазақтың әр баласын ұлтжанды азамат етіп тәрбиелеуге шақырды. Оның мұрасы – парасатты патриотизмнің мектебі, елдікті қадырлеудің негізі. Сондықтан, азаматтарымыздың көзі ашық болсын десек, Абайды оқудан, ақын өлеңін жаттаудан жалықпаған жөн. ...Абайды терең тануға баса мән бергеніміз жөн. Абайды тану – адамның өзін-өзі тануы. Адамның өзін-өзі тануы және үнемі дамып отыруы, ғылымға, білімге басымдық беруі – кемелдіктің көрінісі. Интеллектуалды ұлт дегеніміз де – осы» [3],– дейді.

Абай шығармаларынан ұлтымызды шексіз сүюді, жарқын болашағына риясыз сенуді үйренеміз. Ұлы ақын ұлтының кемшілігін қатаң сынай отырып, қазақ халқын төрге шығаруды, биікке жетелеуді мақсат тұтты. Абай мұрасын санасына сіңіріп өскен жастардан сапалы қазақ азаматтары қалыптасары анық. Жас ұрпақтың әрбірінің бойында халқына, еліне, жеріне деген парияттық сезім орнығып, ұлтжандылық рухы асқақтай бермек. Абай шығармаларының тереңіне бойлап, ұрпақ санасына нәрін сіңіру, олардың өмірлік азығына айналдыру – ұлтымыздың рухани жаңғыруының басты баспалдағы болмақ. Абай мұрасынан, тіпті, ел басқару ісіне қажетті құнды пікірлерді де табуға болады. Ақынның елдік мұратты ойлап, ұлт бірлігін насихаттағанын, әділетті қоғам құру идеясын көтергенін байқаймыз. Сондықтан да, Абайдың көзқарастары бүгінгі ХХІ ғасырдағы Қазақстан дамуы үшін өте маңызды.

Әрбір елде қоғамның әлеуметтік әлсіз топтарын көбейтпес үшін, халықтың өзара тең дәрежеде араласып, өзгелермен бәсекеге қабылетті болуы үшін ғалымдар әлеуметтік жауапкершілікті арттыру керек деп айтады. Мұны қалыптастыруда Абайдың «Толық адам» философиясынан ғибрат алуға болады. Президентіміз бұл ұғымды ағылшын тіліндегі «A man of integrity» түсінігімен салыстыра отырып, әдемі тарқатып береді: «Бұл тек өте ілкімді, өзіне сенімді, ізгілік пен жақсылыққа ұмтылатын адамдарға тән сипаттама. ... Адам өмірі тұтасымен түрлі қарым-қатынастардан құралады. Онсыз адам қоғамнан бөлініп қалмақ. Ал қарым-қатынас міндетті түрде өзара жауапкершілікті туғызады. Бұл жауапкершілік қара басының қамын биік қоятын өзіншілдік араласқан кезде бұзылады.

Сондықтан Абай: «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, Сонда толық боласың елден бөлек», –деп адамға нұрлы ақыл мен ыстық қайраттан бөлек жылы жүрек керек екенін айтады. Осы үш ұғымды ол үнемі бірлікте қарастырады, бірақ алдыңғы екеуі жүрекке бағынуы керек деп есептейді. Бұл – қазақ халқының өмірлік философиясы» [3].

Президенттің ұлы Абайға арналған мақаласын оқи отырып, еліміздің ендігі даму бағытын айқын көруге болады. Елбасы айтқан үшінші жаңғыру кезеңі жанданып, яғни экономикалық, саяси-әлеуметтік дамудан бұрын, рухани жаңғыруға мән беру керектігі нақты іске ұласып жатқандай. Әлемдік тұлғалардың ішінен ойып орын алар Абайдың мұрасын насихаттау, түрлі тілдерге аудару, оның ұлылығы мен тереңдігін әлемге таныту – осы жылдың еншісіндегі атқарылар шаруалар ретінде нақты жоспарланып отыр. Әрбіріміз Абай шығармаларын оқып түсініп, жаттап, ділімізге сіңіру арқылы оны тани бастаймыз. Абайды тану арқылы өзімізді танимыз, ұлттық рухымызды қайрап, нағыз қазақы болмысымызды табамыз. Елінің данасын ардақ тұтар, қадірін әлемге танытуға аянбай еңбек етер осындай елбасшысы бар кезде Қазақ елі дами бермек, адамзаттың бәрін сүйетін, тыныштық пен бейбітшілікті, татулық пен достықты, даналық пен тереңдікті ту еткен ұлт ретінде тарихтан өз орнын алары даусыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мырзахметұлы М. Абай. // Abai.kz ақпараттық порталы. 10 тамыз, 2019 ж.
2. Қазақ прозасы. Хрестоматия. Үш томдық. Екінші том. – Алматы: Ғылым, 2001. - 672 бет.
3. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласы. // ҚР Президентінің ресми сайты. Нұр-Сұлтан, 9 қаңтар, 2020 ж.
4. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру // Егемен Қазақстан. 12 сәуір, 2016 ж.

Аннотация: Данная статья посвящена 175-летию великого поэта казахского народа, идею Президента К.Токаева «Абай и Казахстан в ХХІ веке». А также в статье говорится о том, что наследия Абая исследованы недостаточно и требуют углубленного изучения и о необходимости, что бы каждый казах впитал в себя наследия Абая и пропагандировал его. В настоящее время единственным способом духовного развития народа является изучение и знание слов – назиданий великого мыслителя Абая. О продолжении познания мудрости Абая говорится и в статье Главы Государства «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», которая указывает третий этап духовного обновления, посредством познания Абая мы познаем себя и можем говорить об этом всему миру.

Ключевые слова: поэт, философ, мыслитель, просветитель, переводчик, интеллектуальный, полноценный человек, национальный дух, национальное познание.

Abstract: This article is dedicated to the 175th anniversary of the great poet of the Kazakh people, the idea of President K. Tokayev "Abai and Kazakhstan in the XXI century." And the article also says that the heritage of Abay has not been studied enough and requires in-depth study and the need for every Kazakh to absorb the heritage of Abay and propagandize it. Currently, the only way to spiritual development of the people is the study and knowledge of words - edifications of the great thinker Abay. The continuation of the knowledge of Abai's wisdom is also mentioned in the article of the Head of State "Looking into the Future: Modernization of Public Consciousness", which indicates the third stage of spiritual renewal, through cognition of Abai we know ourselves and can talk about it to the whole world.

Keywords: poet, philosopher, thinker, enlightener, translator, intellectual, full-fledged person, national spirit, national knowledge.

Утегенова Г.Ж.

филолог.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ЗАТ ЕСІМДЕРДІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ТӘСІЛ АРҚЫЛЫ ЖАСАЛУЫ

Түйін: Мақалада орта ғасыр жазба ескерткіштеріндегі есім сөздердің жасалу жолдары, олардың зерттелуі туралы мәлімет келтірілген. Көне тілдерде де, қазіргі түркі тілдерінде де зат есімдер лексикалық, морфологиялық, синтаксистік тәсілдер арқылы жасала береді. Біз осылардың ішіндегі морфологиялық тәсіл арқылы жасалуына баса назар аударамыз. Орта ғасырдағы барлық жазба ескерткіштердің тіліндегі зат есімдердің морфологиялық тәсіл арқылы жасалуына тоқталып, мысалдар келтірдік. Зат есім тудыратын жұрнақтардың кейбіреуі өздері тіркескен сөздердің лексикалық мағыналарына семантикалық реңк қана үстейді. Ескерткіштегі есім сөздердің барлығы бірдей түбір сөз бола бермейді, туынды болып та келеді. Олар жұрнақ арқылы бір – бірінен я басқа сөз таптарынан жасалады. Ең алдымен, есім сөздердің синтетикалық және аналитикалық сөз формалары арқылы жасалуына көңіл бөлдік.

Кілттік сөздер: зат есім, жазба ескерткіштер, морфология, түркі тілдері, сөзжасам.

Кіріспе: Өзге сөз таптарынан қажетті жұрнақтардың жалғануы арқылы пайда болған сөздер. Бұлардың барлығы да дерлік морфологиялық жолмен жасалған зат есімдер. Зат есім тудыратын жұрнақтардың кейбіреуі өздері тіркескен сөздердің лексикалық мағыналарына семантикалық реңк қана үстейді. XIII-XIV ғасыр жазба ескерткіштерінде зат есімдер мынадай жұрнақтар арқылы жасалады. Олар: -мақ, -мек, -чық, -үк, -үт, -ақ, -үм, -ым, -уш, -чі, -ған, -мач, -рек, -іш, -аш, -ерү, -сун. Осы аталған жұрнақтарға мысалдар келтірейік.

-мақ етістіктің түбіріне қосылып, есім жасайтын құранды әрі өнімді жұрнақ: тізбек, батпақ, шақпақ сөздері – етістікке –бек, -пақ құранды жұрнақ қосылу арқылы жасалған есім сөздер.

-мақ қосылу арқылы жасалған сөздер құрал – аспап атын білдіреді:

-мақ қосылу арқылы жасалған сөздер киім атауларын, не белгілі бір заттың тобын, жиынтығын білдіреді:

Ауқат тағам аттарын білдіреді:

«-мақ, -мэк встречается, как пережиточный аффикс, в изолированных словах различного значения» [1, 150]

Тутылмақ – тұтылу (айдың, күннің тұтылуы), көкремек – күркіреу (күннің күркіреуі), есмес – күн (желсоқпай тұрған уақыт, желеспейтін кез), тамчық – тамшы (майдатамшы), үйүк – үйік, төбе (үйіндіжер, төбешік), айры – айрық (таудың айрығы), йебүлдірек – жапырақ (ағаштың жапырағы), кечүт – суданкешіп өтетін жер (жаяуөткел), қышқач - шаян, сувлачан – суалшан, йалдрымжәнесырча - әйнек, шыны (жарқ – жұркететін, жарқырап тұратын нәрсе, зат), бол(л)уқ – бөлу, бар болу, жетісу, жетілу, баю, байлықтың мол болуы, молшылық, бузмақ – талау (талан – таржға салу, талапалу).

-лық біз зерттеп отырған жазба жәдігерлерде ең жиі қолданылатын өнімді жұрнақ. “Хұсрауа Шырын” мен “Нахджәл-Фарадис” тілінде 8 түрлі фонетикалық варианты бар: -лық, -лик, -луқ, -лүк, -лығ, -лиг, -луғ, -лүг; “Мухаббат - наме” тілінде тек –лық, -лик, -луқ варианты бар. Ескерткіштерде –лық көбіне сын есім және зат есім тудыруға белсенді. Сонымен қатар көп мағыналы болып келеді.

1. Зат есім жасай отырып абстракт ұғымдар береді. Бұл сөздерді шағын мағыналық топтарға бөлуге болады.

а) сын есім негізден зат есім тудырып сапа мен жағдайды білдіреді. Иаманлық (жамандық): йаманлық қылған ергәе гүликқыл – жамандық қылған адамға жақсылық қыл /Г.326/.

Есенлік (есендік). Сөз түбірі қыпшақ жазбаларында кездеседі: тас – есен (здоровый, благополучный).

Ашлық (астық). Зайончковский: зерновой хлеб, зерно. Шығыстүркі тілдерінде: ашлығ, ашлық (зерно, злаки), ашла (есть, кушать), ашлақ (кушанья, яства), ашлық (обеспеченный едой, пищей; имеющий в качестве пищи что - либо), аша (есть, кушать) [2, 62]. Түркі тілдерінде танымал белгілі сөз.

Ачлық (аштық): Өкүшінгә рминачлық бирлә алмәк – аштықтан өлу өте қиын /XIII,84 б.16/.

б) адамның мінезін, әрекетін, қалпын білдіретін сөздерден жасалған абстракт мағынадағы зат есімдер тудырады:

Кишилик (адамгершілік): йа рөл түрмәк кишили кермәз – Досты өлтіру – адамдыққа жатпайды /XIII, 195, 17/.

Фузуллуқ (арсыздық): фузуллуқ қылма өз орнунда тур тек – арсыздық қылма өз орнында тұр /XIII, 218/.

Ұлұғлұқ(ірілік): Мәгар кішілікнұныттың кім, ұлұғлұқ естірсін – Кішіліктіұмытқан адамнан ірілік көрерсің /Г,273 б.,7/.

в) жан – жануарлардың атауларына жалғанып абстракты ұғымды зат есімдер жасайды.

Бөрилик (бөрілік, бөріге ұқсас): Бөрилик қой, чабан қыл ишиңни – Бөрілікті қой, шопанға ұқсап іс қыл /XIII, 168, 19/.

Тилкүлүк (қулық, айлакерлік): Арслан тилкүлүк қылса йәрашмаз – Арыстанға қулық жараспаз /XIII, 167 б. 12/.

г) ескерткіштерде сын есімге жалғанып, абстракт мағынадағы зат есімдер жасайды:

Түгәллик (түгелдік, бүтіндік): Түгәллик йәхшы – бүтіндік жақсы /XIII, 16 б. 20/.

2. Атақ, дәрежені білдіретін сөздерден адамның әлеуметтік жағдайын, кәсіпті, қызметті білдіретін зат есімдер жасайды:

Беклик (бек қызметі): Арзу билән беклик ғасил болмас – Тек қана үмітпен бек бола алмайсың /Г, 190/.

Қуллық (құлдық, қызмет көрсету): бу ол му, йа дәгүл му билсә болмаз, ики әрклиггә қуллық қылса болмаз – Бұл сол ма, әлде ол емес пе біліп болмас, екі үкіметке бір уақытта құлдық қылып болмас /XIII,49 б. 3/.

Ханлық (хандық, патшалық): Бу күн ханлық бозынға кәртү хан сән – Бүгін хандыққа лайық хан сен /XIII,114, 14/.

3. Әр түрлі мақсатқа арналған заттар мен нәрселердің атын білдіреді:

Ашлық (нан, бидай, дән): Йер урук алмайынча бермәз ашлық – Жер ұрық алмай, бидай бермес /XIII,204/.

Түңлүк (түндік): Соңы айдың тег оң түңлүкдан енгай – Соңынан сәулеге ұқсап түндіктен енеді /XIII, 86/.

4. Өлшем, бірлікті білдіретін сөздер –лық жұрнағымен жасалғанымен өте сирек:

Бирлик (бірлік): Анық бирликангә берүр тануқлуқ – Оның бірлігіне куә болады /XIII,5 б. 16/.

5. Шыққан орынды, мекен – жайды білдіреді: “Тулистан бит - турки” дастаны мен «Хұсрау уа Шырын» жазба ескерткіштерінде ғана бірер дерек бар:

Кавунлық (қауындық, қауын егілген бақша): Гәр йесе қазі алип бартил сәндән беш хийар он кавунлық ғасил етәргә қыл йарар – Егер қазы сенен пара үшін бес қияр алса, онда саған он қауындық бақшаны тиесілі етеді /Г, 16 а 3/.

Уштмақлық (жұмақ тұрғыны): Тәмұғлық қыл мени йа ғәм уштмахлық – Мені не тамұқтың не жұмақтың тұрғыны қыл /XIII, 17 б 16/.

Еллик (бір елге тәуелді): Не еллик болурсиз – Қай елденсіз? (XIII, 52 а 3).

Ә.Керімовтің көрсетуінше “XIII” дастанында -лық жұрнағынан жасалған 245 туынды

сөз, “Г” дастанында 55, “Мн” дастанында 6 туынды сөз бар екен [3,160].

Қазіргі түркі тілдерінде –лық / -лығ тұлғасы ең өнімді жұрнақтардың бірі. Сөз тудырушы қосымшалардың көпшілігі бірнеше мағынаны білдіретін белгілі бір сөз табына телу арқылы олардың мәнін ашу қиын. Қазақ тілінде –лық / -лік жұрнақтары бірнеше мағына береді.

Аталмыш қосымшалардың сөзжасамдық алғашқы мағынасы қатыстық мән болып, кейін заттық ұғым қалыптасқан. Мысалы, беклик / қызмет – беклик / бек, жастық шақ – жастық.

-лық сөзжасам жұрнағы туралы түркітануда әр түрлі пікірлер бар. Н.К.Дмитриев былай деп жазған: “При всем многообразии функций, природа аффикса является идея концентраций или объединения чего - либо; сперва конкретных предметов, а потом и абстрактных” [4,171].

В.А.Серебрянников пен Н.З.Гаджиева осы тұжырымға сүйене отырып, -лық, -лиг бұрын көптік жинақтау мағынасын берген күрделі аффикс болғандейді[5,302].

Ежелгітүркі, орта түркіжазба мұрағаттарының көбінде кездесетін –сыз тұлғасы заттық ұғымды сөздерден болымсыздық мән туғызатын өнімдіжұрнақ. Қазіргітүркі тілдерінде де жиіқолданылады. Қазақ тілінде де екітұлғада –сыз, -сіз варианттарында ұшырасады.

М.Томановтың көрсетулерінде – сыз өзінің тегіжағынан -сар аффиксімен ұялас.

Зат есім мен етістіктен зат есім тудыратын өнімді жұрнақтар. Әдеби тілімізде морфологиялық тәсілмен сөз тудыруда көп қолданылатын өнімді, актив жұрнақтардың бірі - -шы, -ші. Тарихи қалыптасу жағынан А.Г.Гулямов: «... аффикс –чи первоначально имел форму –ч, потом к нему присоединился формант –и получилась расширенная форма указанного аффикса, в дальнейшем аффикс расширенная форма указанного аффикса, в дальнейшем аффикс –чи начал присоединяться и к другим словам» [6, 15], - деп қарайды. Мүмкін –шы морфемасының этимологиясы солай болғанымен, қазіргі қазақ тілінде күрделі емес, жалаң жұрнақ.

Адамның әр түрлі еңбегіне, мамандығына, саяси бағытына тағы басқа ерекшелігіне байланысты жалпы дерексіз мағыналы, жалпы заттық мағыналы, нақтылы мағыналы зат есімдер жасалуына негіз болатын –шы мынадай тұлғалы сөздерге қосылып, негізгі түбірлі (әнші, сыншы), туынды түбірлі (егінші, сауыншы), біріккен түбірлі (қолбасшы, шекарашы), қысқарған түбірлі (колхозшы) зат есім жасайды.

-чы, -чи, -чі жұрнағы аталған ескерткіштердің барлығында да осы фонетикалық варианттарда кездеседі. Зат есім туғызатын бұл жұрнақ мынадай мағыналар береді.

1. Есімдерге тіркесіп келіп, кәсіпті, мамандықты білдіреді.

Егінчи (егінші): Егінчиләр келип шикайт қылдылар – Егіншілер келіп арыз айтты /Г, 91 б9/. Егінчи үйлері йағылды отқа – Егінші үйлері жағылды отқа /Г,2/.

Елчі (елші): Беш башлы елчі келійір – Бес басты елші келеді /КК,16/.

Қарақчы (қарақшы): Қарақчыдан не қорқсун йоқсул ай йар – Қарақшыдан не қорықсын кедей, әй жар /ХШ,219/.

Авчы (аңшы): Менің Қам авчы йүгрук ітларім бар – Менің де аңшы жүйрік иттерім бар /ХШ,15/.

Битигчи (хатшы, көшірмеші): Окуды хас битигчисин қатынға – ол өзінің жеке хатшысын шақырды /ХШ, 14166/.

“ХШ” және “Г” ескерткіштерінде етістік негізінен туындаған кейбір сөздер де мамандықты білдіреді.

Күзәтчи (күзетші): Йәнә тапса күзәтчисиз ачук дүр – күзетшісіз қалған қымбат тасты тапса / Г,62610/.

Отачы (дәрігер): Отачы нечә ким билсә тамардын – тамыр ұстап ауруды білетін дәрігер /ХШ,63611/.

2. Есімдерге жалғанып адамның қасиетін, жақсы не жаман сапасын білдіреді.

Күрәшчи (балуан): бир күрәшчи пәғләван алтмыш түрли күрәш илмин билүр ерди – Бір балуан алпыс түрлі күрес тәсілін білетін / Г, 74 б 4/.

Йалғанчы (өтірікші): Йалғанчы душман көр болсун - Өтірікші жау соқыр болсын / ХШ, 178 а 5/.

3. Субъектіні білдіріп зат есім туғызады:

Әпчи (әйел): Бұл сөздің түбірі “еп” – үй. Қазіргі хақас тілінде епчі әйел мағынасын береді.

Бұл сөзжасам жұрнақтарының ерте дәуірден бірден-бір мағынадағы субъектіні білдіреді. Оның шығу тегі туралы әр түрлі жорамал бар. Г.Рамстедт мұнымен қытай, корей тілінің чиа – кісі, ер кісі деген сөздерінен шыққан деп көрсетеді [7,209].

-даш, -дәш “ХШ” және “Г” ескерткіштерінде кездеседі. Зат есімдерге жалғанып туыстық, жолдастық қатынасты білдіретін атауларды туғызады.

Йолдаш (жолдас,серік): Мен дағы анларға йолдаш болмақ тиләдим – Менің оларға жолдас болғым келді /Г, 151 а 3/.

Қарындаш (туған – туысқан адамдар). Тас – қарындаш (брат, собрат, единоутробные братья и сестры); ата қарындашы (дядя по линии отца); қайын қарындашлар (родители и родственники жены и их потомство); қыз қарындаш (сестра); КК,МҚ. ДТС – қарундаш // қарындаш (брат единоутробный).

Көңілдаш (дос, көңілдес): Көңілдаш мән йәнә залым ерүр йар – Мен шын доспын, ал менің досым залым /ХШ, 115 в 10/.

Евдаш (әйел): Йақшы ер евдәши йаман болса, жәвр ичиндә ерин ғәмишә қыйнар – Жақсы адамның әйелі жаман болса, ол үнемі ерін азаптар /Г,134 а 6/.

-даш жұрнағы туралы түркітануда әр түрлі пікірлер бар. Н.Остраумов бұл жұрнақтарды жатыс септігінің жалғауы -да және ортақтық мағынаны білдіретін -ш жұрнағының қосындысынан жасалған дейді [8,9]. Ал белгілі қазақ ғалымы К.Аханов бұл тұлғаны “морфологиялық жылысу процесі мен сіңісу процесінің қатысуы нәтижесінде жасалған құранды жұрнақ” деп есептейді [9,19]. Түркітануда жұрнақтар дербес сөздердің күңгірттенуі арқылы жасалған деген тұжырым бар. О бастағы дербес сөз кейін көмескілене келе жұрнаққа айналып, түбірге жалғанарда жайдан жай тіркесе бермейді. Тілдің белгілі бір ішкі заңдылығына сүйенеді.

Қорытынды

Қорыта келе, орта ғасыр жазба ескерткіштер тілінде кездесетін есім сөздердің морфологиялық тәсіл арқылы жасалуын бірнеше ескерткіш тілімен салыстыра зерттеп, мысалдар келтірілді. Жазба ескерткіштер тілі мен қазіргі түркі тілдес халықтардың тіліндегі есім сөздердің жасалуына да баса назар аудардық. Олардың бірімен-бірінің ұқсастығы мен айырмашылықтарына мысал келтіріп, қарастырдық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва-Ленинград, 2008, стр. 171
2. Древнетюркский словарь. // Ленинград.1969. 678 с.
3. Керімов А. «Словообразовательные аффиксы в языке памятников тюркоязычный литературы XIV века» рукопись канд. Дис. Алматы. 2009, 160 с.
4. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. Москва-Ленинград.2009, 231 с.
5. В.А.Серебренников, Н.З.Гаджиева Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Москва. Наука. 2006. 302 с.
6. Гуламов А.Г. Проблема исторического словообразования узбекского языка (автореферат). Ташкент, 2015, стр. 15.
7. Рамстед Г.И. Введение в алтайское языкознание. Москва, 2007. С. 254.
8. Остраумов Н. Этимология сартовского языка. Москва. 2010. 249 с.

9. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. Алматы. Ғылым. 2012. 239 б.

Аннотация: В статье приводятся сведения о способах создания именных слов в письменных памятниках средневековья, их исследовании. Существующие, как в древнем, так и в современном тюркском языке, формируются лексическими, морфологическими, синтаксическими способами. Особое внимание мы уделяем морфологическому подходу к их составлению. Мы приводили примеры, когда существующие в языке всех письменных памятников средневековья образовались морфологическим способом. Некоторые из суффиксов, которые образуют существительное, на лексическое значение слов с которыми они сочетаются, добавляют им только семантический оттенок. Все именные слова в памятнике не являются однокоренными словами, они бывают и производными. Они образуются через суффиксы друг от друга или от других части речи. Прежде всего, мы обращали внимание на то, что существительные формируются с помощью синтетических и аналитических форм слов.

Ключевые слова: существительное, письменные памятники, морфология, тюркские языки, словообразование.

Abstract: The article provides information about the methods of creating nominal words in written monuments of the middle ages, their research. Existing in both ancient and modern Turkic languages are formed in lexical, morphological, and syntactic ways. We pay special attention to the morphological approach to their composition. We have given examples when all written monuments of the middle ages that exist in the language were formed in a morphological way. Some of the suffixes that form a noun add only a semantic tinge to the lexical meaning of the words they are combined with. All nominal words in the monument are not single-root words, they can also be derived. They are formed through suffixes from each other or from other parts of speech. First of all, we paid attention to the fact that nouns are formed using synthetic and analytical forms of words.

Keywords: noun, written monuments, morphology, Turkic languages, word formation.

ӘОЖ 821.512.122

Халыкова Н.С., Бескемпірова Г.К., Серкебаева Г.Ы.

филолог.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

**ЭССЕ ЖАНРЫНЫҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ
Е.ТҰРЫСОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ**

Түйін: Мақалада қазақ әдебиетіндегі эссе жанрының табиғаты сөз болады. Эссе жанрының табиғаты сыршыл сезімге толы. Өзгеше бітімді бұл өнер туындысын даралап тұратын өзіне тән қасиеттері бар. Эссе арқылы автор батыл болжамдар айтып, өткір ұсыныстар жасайды. Терең ой толғап, нақты фактілерге сүйенетін, көңіл толқындарын толқытып, сезім сырларын нәзік лиризммен бере алатын жанрдың бірі эссе болып табылады.

Қазақ әдебиетінде кенжелеу дамыған эссе жанрының табиғатын терең тани білген жазушыларымыздың бірі – Еркінбек Тұрысов. \ Жазушы өз эсселеріде адам, өмір, тағдыр, заман мен замандастар жайында көркем баяндайды. Е.Тұрысов эсселерін өткен өмірінен бір үздік сыр, көз көрген замандастары жайлы әдемі естелік десе болады. Жазушының «Кеменгердің керуені» атты повесть-эссесі М.Әуезовтің Оңтүстікке сапары жайлы естеліктермен өрбіп отырады. Повесть-эсседе автордың ұлы жазушыға жолсерік болып, Қаратау өңірін аралауға шыққан бірнеше күнгі оқиғасы әңгіме болған. Ұлы тұлға М.Әуезовтің кескін-келбетін, мінез-құлқын, ел мен жердің тарихына деген сүйіспеншілігін жазушы эсседе суреткерлік шеберлікпен аша алған.

Кілттік сөздер: эссе, проза, жанр, жазушы, повесть, өнер, аргумент, автор

Эссе табиғаты сыршыл сезімге, тіл бояуларының айрықша салтанатына, әшекейлі композицияға құрылады. Өзгеше бітімді бұл өнер туындысында эссеші интеллектуалдық байлығын, аңғарымпаздығын, жарқын, тапқыр ойларын, өмір саяхатындағы көрген-

білетін, сезінген-түйгенін, тәжірбиелерін жомарттықпен жайып салады. Эссе сипаттауында туған туындыларға батыл болжамдар мен өткір ұсыныстар, пікір жарыстырулар мен талас тудыратын жорамалдар, ойлар, көкейге қонымды, таным көкжиегін кеңейтуге қозғау саларлық байламдар тән» [1, 92 б.].

Теледидар мен радионың өзінде де эссе жанрындағы материалдар жиі дайындалынады. Әйтсе де, бүгінгі таңда эссені көркем әдеби жанр ретінде танып, түрлі ой толғаулар жазып жатқан жазушылар аз емес. Бүгінде эссе жанр ретінде қалыптасып, дамып келеді. Белгілі әдебиеттанушы ғалым З.Қабдолов: «Жанр – даму үстіндегі ұғым. Жанрлық дамудың өзі – тірі процесс. Жанрлар туады, өседі, өзгереді, жоғалады, жаңадан пайда болады» - дейді [2. 294 б.] «Сөз өнері» кітабында.

Қазақ әдебиетіндегі эссе дамыған, толысқан жанр. Қазақ қаламгерлерінің көпшілігі эссе жанрында ой толғап, естелік жазып осы жанрдың дамуына өз үлестерін қосуда. Қазақ әдебиетінде эссе кенжелеу дамығаны белгілі. Әйтсе де, эссенің бүгінгі таңда өзге жанрлар арасында өз орны бар. Эссе қалыптасқан өнімді жанрлардың біріне айналып келеді.

Эссе шағын көлемді, кішкентай ғана шығарма болып көрінгенімен, толғар ойы терең, эстетикалық мәні зор. Эсседе сөз бен ой ықшам болғанымен, автор терең толғанады, жан-жақты талдаулар жасайды. Сондықтан да, эссе – оқырманды жалықтырмайтын өміршең жанр. Қазақ әдебиетінде эссе жанрында қалам тіреп жүрген жазушыларымыз аз емес. С.Шаймерденов, М.Әлімбаев, М.Байғұт, Ә.Ысқақ, Ә.Тарази сынды қаламгерлер, С.Әшімбаев, Қ.Ергөбек, Р.Нұрғали сынды әдебиеттанушы ғалымдар әр кезде эссе жанрына қалам тіреген. С.Шаймерденовтың «Ағалардың алақаны» атты жинағындағы естелік-эсселер, М.Әлімбаевтың «Жазушының қаламынан шыққан», «Абайды қайталап оқығанда», «Қыршын классик», «Мағжанды оқығанда» т.б. эсселері, М.Байғұттың «Ақтолағай» эсселерден есілген естелікнамасы, Ә.Ысқақтың «Әкеге хат» эсселері, өмір туралы тоғаныстары, Ә. Таразидың «Көк аспанда қырағы көз бар» атты кітабында жинақталған эсселері, Қ.Ергөбековтың «Алыс көкжиектерді аңсаймын», «Құбылыс», «Парасат поэзиясы» секілді эсселері, Р.Нұрғалидың «Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры» атты кітабында жинақталған эсселері осы жанрдың қазақ әдебиетінде белең алғандығын байқатады. Белгілі ғалым С.Әшімбаевтың да көптеген мақалаларынан эссе жанрының ерекше қасиеттерін кездестіреміз.

Бүгінгі таңда эссе жанры әдеби жанр ретінде қалыптасып өзінің өміршендігін байқатып отыр. «Эссенің өміршендік танытуы оның көркем әдебиет пен ғылымның жақсы қасиеттерін бойына сіңіріп, оқырман ойын қозғай білуіне байланысты болуы керек» [3, 230 б.].

Эссе жанры туралы зерттеулер аз емес. Сыншы Қ. Ергөбек қазақ әдебиетіндегі эссені талдай-таразылай келе өзіндік тұжырым жасайды. Сол пікірге жүгінсек, «Эссе – әр әдебиетте бар қай-қай жанрмен де еншілес будан жанр. Эссе – тәжірибе жиынтығы мен ой сығындысы. Эссе – көңілдің лирикалық бір сәтін пернелеуден ғаламдық ойлар, толғантқан проблемалар хақында ой маздатуға ерік береді» [4, 70 б.]. Эссенің негізгі принципі оның бойында бірнеше жанрлардың араласып келуінде болып табылады.

Шағын ғана эссенің өне бойынан терең пәлсафалық ойларды, көркемдік пен әдеби шығармаға тән қасиеттерді, «сын сымбаты» мен публицистикалық танымды байқай аламыз. Эссеші тек қана өзінің атынан сөйлейді. Эсседе автор қозғалып отырған мәселе төңірегінде өз пікірін білдіреді, жаңа идеялар ұсынады.

Эссенің философиялық, әдеби-сыншылық, публицистикалық сипаттары бар. Эссенің негізгі сипаттарының бірі көркемдігі, сонымен қатар сыншылық сипатын да атап өткен жөн. «Негізінде, эссе – көркем жанр. Солай бола тұра, оның сыншылық сипаты айқын» Лиризм – эссенің сипаттық қасиеттерінің бірі. Лиризм «айтайын дегенің сырлы суретке айналдыру». Эссенің лирикалық сарыны басым болғанда ғана ол оқырманының жүрегіне тез жетеді, әсерлі болады. Эсседе адам жанының нәзік иірімдері мен

толқындары, психологиялық мөлдірлік пен романтикалық рух көрініс тауып жатса автордың стильдік ерекшелігі айқындалады.

Эссе – нақты бір тақырып бойынша жазылатын айшықты сөз оралымдары. Онда философиялық ой, тарихи таным көркем түрде көрініс табады. Сондай-ақ эссе публицистикалық, әдеби-сыни сипатқа ие.

Эссенің басқа жанрлардан басты ерекшелігі – оның еркін жазылуы. Эссе жазуда автор белгілі бір композициялық құрылымға тәуелді болмайды. «Эссенің негізгі жанрлық ерекшелігі – оның композициялық құрылымының еркіндік танытуы. Мұнда басқа жанрлар сияқты қалыпты стандарт байқалмайды. Автор өз ойларын жүйелі, жүйесіз еркін баяндайды. Пікір білдіру бір кітап, жазушы, тақырып, әдеби өмір жайлы нақтылы болуы да, не жалп әдебиеттің кейбір мәселелері хақындағы үзік-үзік ойлардан тұруы да мүмкін. Кейде естелік түрінде жазылып, жазушының шығармашылығы жайлы пікірлер оның іс-әрекетін көрсету, айтқан сөздерін келтіру арқылы де білдіріледі» [3, 230 б.].

Қазақ әдебиетінде кенжелеу дамыған эссе жанрының табиғатын терең тани білген жазушыларымыздың бірі – Еркінбек Тұрысов. Қаламгердің «Қош көгілдір керуен», «Қайран Сәкен», «Кемеңгердің Керуені», «Нұржаудың нұрлы түндері», «Алыста қалған», «Досовтың соңғы күндері», «Темірқазық», «Бұлантыдағы ұлы күн», «Талдының тұнық сулары», «Тағдырдың сыйлығы» т.б. эссе, хикаяттары оқырманын әдебиеттің сырлы әлеміне алып барады. Жазушы өз эсселеріде адам, өмір, тағдыр, заман мен замандастар жайында көркем баяндайды. Е.Тұрысов эсселерін өткен өмірінен бір үздік сыр, көз көрген замандастары жайлы әдемі естелік десе болады. Жазушының «Кемеңгердің керуені» атты повесть-эссесі М.Әуезовтің Оңтүстікке сапары жайлы естеліктермен өрбіп отырады. Повесть-эсседе автордың ұлы жазушыға жолсерік болып, Қаратау өңірін аралауға шыққан бірнеше күнгі оқиғасы әңгіме болған. Ұлы тұлға М.Әуезовтің кескін-келбетін, мінез-құлқын, ел мен жердің тарихына деген сүйіспеншілігін жазушы эсседе суреткерлік шеберлікпен аша алған.

Жазушының ой тебіренісі мен ішкі сезімі өзара үйлесім тауып жататын эссе жанрының көлемі шағын болғанымен, онда толғар ой терең, айтар сөз сыршыл болып келеді. Сондықтан да, сөз бен ойдың ықшамдылығы, толғау мен талдаудың түйінділігі жағынан эссе оқырманды жалықтырмайтын өміршең жанр.

Эссенің басқа жанрлардан басты ерекшелігі – оның еркін жазылуы. Эссе жазуда автор белгілі бір композициялық құрылымға тәуелді болмайды. «Эссенің негізгі жанрлық ерекшелігі – оның композициялық құрылымының еркіндік танытуы. Мұнда басқа жанрлар сияқты қалыпты стандарт байқалмайды. Автор өз ойларын жүйелі, жүйесіз еркін баяндайды. Пікір білдіру бір кітап, жазушы, тақырып, әдеби өмір жайлы нақтылы болуы да, не жалпы әдебиеттің кейбір мәселелері хақындағы үзік-үзік ойлардан тұруы да мүмкін. Кейде естелік түрінде жазылып, жазушының шығармашылығы жайлы пікірлер оның іс-әрекетін көрсету, айтқан сөздерін келтіру арқылы да білдіріледі» [5,230 б.]. Эссенің көлемі шағын болады десек те, жазушы Е.Тұрысов өзінің «Кемеңгердің керуені» атты эссесін повесть деңгейіне көтере алған.

Бүгінде әдебиет айдынында туындап жатқан эсселер әртүрлі сипатта жазылып жүр. Қазіргі көркем әдеби сипатта жазылған эсселерде әдеби суреттеулер мен талдаулар, ішкі толғаныстар басым болып келеді. Е.Тұрысов «Кемеңгердің керуені» атты эссесінде талдаудан гөрі ішкі толғаныстар, әдеби суреттеулер басым болып келеді.

Е.Тұрысов эсселерінде замандас бейнесі жиі көрініс тапқан. Жазушы эсселері өз заманының белді тұлғаларын, еңбек адамдарын көркем бейнелеумен ерекшеленеді. Автор адам, өмір, тағдыр, заман мен көз көрген замандастары жайында көп сыр шертеді. Жазушының эсселері естеліктерден жинақталған сырлы сандық сияқты. Сандықтың аузы ашылған сайын әртүрлі тағдырлар жайлы өмірлік шындық ақтарылып жатады.

«Кемеңгердің керуені» атты повесть-эссесінде аты аңызға айналған заман тұлғасы

Ә.Жангелдиннің бейнесін жазушының онымен кездескен бір сәті арқылы көреміз. Автордың «...сексенге келген жасында тұрымтайдай қалжасы, басында кестелі тақия, ақ күмістей жарқыраған сұлу мұрт, кішкене торғай құйрық шоқша сақалы...» [6, 7 б.]. деп суреттеуінен тарихи тұлға Ә.Жангелдиннің көркем бейнесі көз алдымызға келеді. Жалпы Е.Тұрысов кейіпкерінің келбет-кескінін жасауға шебер. «Кеменгердің керуені» атты повесть-эссесінде қазақ әдебиетінің классик жазушысы М.Әуезовтің бейнесін оқырманна оның кескін-келбетін суреттеу арқылы ашады. М.Әуезовті алғаш көрген Е.Тұрысов жазушының сырт-келбетін: «сәл шалқақтау біткен кең кеуде, мол тұлғасына үйлескен баяу, байсалды, мінсіз де маңғаз қозғалыс» деп суреттейді. М.Әуезовтің бірнеше жылдан кейінгі кескін-келбеті повесть-эсседі былай суреттеледі: «Бұдан бұрын да көп айтылып, көп жазылған, көп бейнеленген жылы жүз. Өр жағы дөңестеу келген айқара қасқа маңдай. Сөз мәнері, әңгіме ағысына қарай тынымсыз түйісіп-жазылып тұатын қасқабағының астында, ұясы кең, сырт қияғы қысыңқы, мейір мен мархабат жылуына толы ойлы да мұңды сияқтаған, жанары жарық қоңырқай көздер» [6, 22 б.].

Е.Тұрысов «Кеменгердің керуені» атты повесть-эссесінде М.Әуезовтің кескін-келбеті, іс-әрекеті, сөйлеген сөзі арқылы оның табиғи болмыс-бітімін бейнелеуге көбірек көңіл бөлген.

Көркем шығарманың эстетикалық нысанын, идеясы мен тақырыбын ашуда, жазушының шығарма арқылы көрсеткісі келген өмірлік шындығын бейнелеуде, кейіпкер бейнесін сомдауда, жалпы шығарманың мұрат бағдарын айқындауда ең басты құрал тіл болып табылады. Өр жазушының өзіне тән жазу стилін, жазушының ешкімге ұқсамайтын өзіндік қолтаңбасын танытатын басты белгі де шығарма тілде жататындығын анық. Қаламгер Еркінбек Тұрысов туындыларының ерекшелігі тіл өрнегімен сабақтасады. Е.Тұрысов шығармаларын оқи отырып, жазушының сұлу сөз, бейнелі образ тудыруға шебер екендіктерін байқаймыз. Қаламгерлер өз ойларын өрнекті сөздермен, бейнелі тіркестермен жеткізуге шебер.

Жазушылық шеберлік әрбір қаламгердің қолтаңбасын анықтайды. Ол ең алдымен шығарманың көркемдік болмыс-бітімінен басталады. Көркемдікке апарар шеберліктің негізгі аясы тіл өрнегінде жатқаны белгілі. Өмірлік жағдайларды суреттеуде қаламгер Е.Тұрысов тіл өрнектерін дәл тауып қолдана білген. Жазушы тіл өрнегіне терең ой, мәнді мазмұн сыйдыра алды. Жазушы қолтаңбасынан шыққан «үделі үміттің бір нәзік сәулесіне нұрланған әжімді-аядай жүз», «жаңа туған ай сәулесіне шомылған тау жотасы», «қашқан қоянға мылтық көздегелі аптыққан аңшы», «алаулаған жүрек, астан-кестең ой», «қаншама ұрпақ жанын жібек желдей тербетіп, тәтті нұрға бөлеген құдіреті Абай әні», «түлкі бұлаңға салған шаң» сияқты бейнелі сөз тіркестері мен сөйлемдер шығарманың ішкі мазмұнын көркемдікпен жеткізуде жазушының суреткерлік шеберлігін байқатады.

Жазушы Еркінбек Тұрысовтың Әуезовтен тыңдаған тоқсан минуттық лекциясы автор үшін өмірлік мәні бар оқиға болады. Тоқсан минуттық Әуезов университетін тамамдағандай сезімде болған Еркінбек Тұрысов «ұлы кеменгерден бір өмірге жетерлік жолдамады алып келе жатқандаймын. Рухани дипломым, тозбайтын, сарқылмайтын өмір дипломым қойнымда емес, жүрегімде» деп ой толғайды. «...ай маңдайы жарқырап, сәл езу тарта жымышп, ғибрат-ізетпен сәлем бере» кіріп келген Әуезовпен жазушының Оңтүстікке жасаған сапарында қайта қауышуы «көңіл құсы биікке, тым алысқа шырқыраған» Тұрсынбек аға үшін өмір мектебі болады.

Е.Тұрысовтың «Кеменгердің керуені» атты естелік эссесі арқылы М.Әуезовтің ел мен жер тарихына терең мән беріп, Қаратау өңірінің шежіреге толы елді мекендеріне үлкен құрметпен, зор сүйіспеншілікпен қарағанын байқаймыз. М.Әуезов әрбір кездескен ел қоныстарының аттарын сұрап, онда өткен елеулі оқиғаларға қызығушылық танытып отырған. Келіншектау туралы аңыз, Бабаатадағы Үміт қыз оқиғасы, көне Құмкент пен оған іргелес орналасқан ежелгі Бабаата мешіт-медресесі сияқты ел тарихы ұлы жазушының

назарынан тыс қалмаған.

Шығармадағы диалогтың идеялық-көркемдік функциясы үлкен. Адамды мінездеуде, оның психологиясын қалыптастыруда, адамның ой-пікірін, көңіл-күйін бейнелеуде диалогтың атқарар қызметі ерекше. Қандай адам болмасын өзінің өмірге деген көзқарасын сөзі арқылы білдіреді. Сондықтан да шығармадағы диалог бос сөзге толы болмауы тиіс. Диалог үлкен шеберлікті қажет ететеді. Шығармадағы диалогтың көркемдік қызметі қаламгердің талантына байланысты. «Кеменгердің керуені» атты повесть-эссесінде М.Әуезовтің өз сөзі арқылы оның әдеби характерін ашып көрсеткен. Жазушы кейіпкерінің диалогы арқылы оның болмыс-бітімін ашып, мінезін-құлқын көркем бейнелеген.

Жазушы эсседе өткен күндерге көз жүгірте отырып, әдемі естеліктен сыр шертеді. Жазушы эсселерінде автордың көңіл-күйі, ішкі сезім иірімдері мен ой толғаныстары өзара үйлесім тауып жатады. Сондықтан да «жүрекке жылы тиетін лиризм» жазушы Е.Тұрысовтың эсселеріне тән қасиет.

«Кеменгеннің керуені» атты повесть-эсседе жазушының туған жерге деген құштар көңілі көрініс тапқан. Аңызға айналған Келіншектау, Қаратудың ең биік шоқысы Мыңжылқы, Майбұлақ тау өлкесі, Мұзбелдің биігі, көгілдір Боралай, Бөген сулары, салқын самалды Сарыарқаға ұласқан елді мекен, қастерлі Қаратаудың биігі мен сай-саласына сағымдай ұласып жатқан ұлан ғайыр дала жазушы үшін ең қымбат, ең аяулы өлкелер. Арыстанды-Қарабастың қара дауылын «Қаратаудың майда жібек самалы» деп қабылдайтын жазушы үшін туған жердің әрбір тасы қастерлі. Ел мен жердің қадірін білетін жазушы үшін тарихы терең көне Құмкент, қасиетті Қаратау қойнауы, шежірелі Созақ – ата-бабадан мұра болып қалған баға жетпес ең асыл қазына.

Повесть-эсседе жазушы әртүрлі көркемдік әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, кейіпкер бейнесін ашуда шеберлік танытқан. Қаламгер кейіпкерінің кескін-келбетін жасауда ерекше қолтаңбасымен ерекшеленеді. М.Әуезов сынды ұлы тұлғаның бейнесін оның портретін жасау арқылы да ашып көрсетеді. «Өр жағы дөңестек келген айқара қасқа маңдай. Сөз мәнері, әңгіме ағысына қарай тынымсыз түйісіп-жазылып тұратын қасқабағының астында, ұясы кең, сырт қияғы қысыңқы, мейір мен мархабат жылуына толы қолы да мұңды сияқтанған, жанары жарық қоңырқай көздер», «Бұрынғы өз келбетіне жарасқан маңдайды айнала көмкеріп, қос самайды өрлеп асау толқындай өрге тулап жатқан көкбұйда шашы селдіреп, қиялай құлап жатыр» [6, 22-23 бб].

Шығарманың эстетикалық мәні, оқырманға әсері оның көркемдік деңгейіне, көркемдік құнарлығына байланысты. Кейіпкер бейнесін жинақтауға ықпал ететін көркемдік әдістер, бейнелеуші-көркемдеуші құралдар жүйесі, кейіпкер мінезін жасаудағы бейнелеу құралдарының қолданылу аясы, шығарманың жалпы көркемдік болмыс-бітімі жазушы Е.Тұрысов шығармашылығында үлкен жетістігімен көзге түседі. Қазақ әдебиетінде Е.Тұрысов өзіндік үрдісімен, өзіндік қолтаңбасымен танылған қаламгер.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия/ Бас. ред. Б.Аяған. Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2007, 704 б.]
2. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы: «Қазақ университеті», 1992, 352 б.
3. Ысқақұлы Д. Сын жанрлары (Оқу құралы). Алматы, «Санат», 1999, 321 б.
4. Ергөбеков Қ. Баянғұмыр. Алматы: Жазушы, 1991, 232 бет.
5. Д.Ысқақұлы Сын жанрлары (Оқу құралы). Алматы, «Санат», 1999, 321 б.
6. Е.Тұрысов. Мәңгілік сарын. Шығармалары. Алматы: «Айғаным» баспа үйі. 2016, 342 б.

Аннотация: В статье рассматривается проблема понятия эссе и методы его написания. В настоящее время в школьную учебную программу и в программу высших учебных заведений включены написать эссе. Это объясняется тем, что путем написания эссе можно открыть дорогу,

тое есть дать возможность формированию личности.

Сегодня эссе приобрел новое значение и признано как литературный процесс. Эссе проявляется как один из основных проблем литературного процесса

Эссе играет большую роль в развитии творческой способности обучающегося. Путем написания эссе обучающиеся смогут передать свои мысли, высказывать субъективное мнение. Эссе с положительной стороны повлияет для формирования обучающегося как личность. Жанр эссе наряду своей жизнеспособностью, проявляет себя как необходимость в выполнении новых требований образования. Поэтому, познание жанра эссе, выявление ее основных значений и характера обязывает решений ряда задач.

В статье произведен комплексный анализ специфики написания эссе и развития жанра эссе в казахской литературе. В статье рассматривается творчество писателя Е.Турусова и его повесть-эссе «Кеменгердің керуені».

Кілттік сөздер: эссе, проза, жанр, писатель, повесть, искусство, аргумент, автор

Abstract:The article addresses the problem of essay concepts and methods of its writing . Currently, an essay is included in the school curriculum and in the higher education curriculum. Today, the essay has taken on new significance and it is recognized as a literary process. Essay manifests itself as one of the main problems of the literary process. Essays plays a big role in the development of the creative ability of the learner. By writing essays, students will be able to convey their thoughts, express a subjective opinion. The essays influence positively to the learners formation as an individual. The genre of essays, along with its vitality, manifests itself as a necessity to meet the new requirements of education. An essay is an artistic expression of the author's personal opinion. The essay freely describes the author's own opinion, based on his own practice. The article provides a comprehensive analysis of the specifics of writing essays and the development of the genre of essays in Kazakh literature. Article describes the work of the writer and his essays .

Keywords: essay, prose, genre, writer, novel, art, argument, autho

ӨОЖ 821.512.122

Халыкова Н.С., Тұрдалиева Р.С., Ырсымбетова Н.

филолог. ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

филолог. ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

М.ЖҰМАБАЕВ ӨЛЕНДЕРІНДЕГІ ТӘНІРЛІК ЖӘНЕ ТҮРКІШІЛДІК ТАҚЫРЫБЫ

Түйін:Мақалада Мағжан Жұмабаев шығармаларындағы түркішілдік тақырыбы мен ұлттық дүниетаным мәселесі қарастырылған. Мағжан өз өлеңдерінде түркішілдік идеясын алға тартқан ақын. Мағжан қазақ ақынарының ішінен бүкіл түркі әлеміне әйгіленген ақын. Мағжан есімі қазақ ішінде қандай қастерлі болса, күллі түркі халықтары үшін де зор махаббатқа бөленген ақын. Мақалаға Мағжан өлеңдеріндегі түркішілдік идеясы мен қазақ халқына тән ұлттық дүниетанымның көркем көрінісі негіз болған. Мағжан шығармаларында айтылатын қағидалар мен ойлар, ақын жүрегін мазалаған толғаныстар бүгінгі таңда өзіндік мәнін жойған жоқ. Мақалада ақын қолданысындағы тәңірлік ұғымы нақты мысадармен талданан. Ақынның «Түркістан» өлеңіндегі түркішілдік идеясы мен тамыры тереңге жайылған тарих беттері көркемдікпен ашылған. Ақынның өршіл ұлттық рухы кемерінен асып төгіледі. Мақалада ақынның «От» өлеңі талданға.

Мағжан өлеңдерінде «түркішілдік» идеясын алға тартаотырып, түрі халықтарының рухани және мәдени бірлігінің нығайуын аран етті. Ақын «Түркістан» аты өлеңінде барлық түркі жұртының әрбірбаласы үшін жер бетінде ыстық та, қастерлі мекені Түркістанды ұлықтайды. Мағжан барша түркі дүниесінің төл перзетіне айналған тұлға.

Кілттік сөздер: поэзия, түркілер, Тәңірі, Түркістан, ақын, қазақ,дүниетаным

Мағжан – ата-бабамыздан ғасырлар бойы мұра болып келе жатқан ақындық өнердің қыр-сырын терең бойына сіңірген, поэзияның құдірет күшін білген ақын. Мағжан өмірде айналасынан әділетсіздіктерді көп көріп, қаншама қиыншылықтарды басынан

кешіргенімен ақын биік мақсаттармен, үлкен парасатпен өмір сүрді. Ақынның өмірге деген құштар көңілі өз оқырманына үлкен сенім берді. Қай кездің оқырманы болмасын ақын өлеңдерінен жүректеріне маза бермеген сауалдарға жауап табады. Бүгінгі таңдағы оқырман Мағжанды өз сырласындай қабылдайды. Мұның өзіндік сыры да бар. Мағжан бір ғасырдың ғана ақыны емес, мәңгі жасайтын ақын.

Қашанда ой мен сезім поэзияда ажырамас бірлікте көрінетіні белгілі. «Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиетін» Мағжан поэзиясы да терең ой мен ақын көңіл-күйінің ұштасуынан туындап жатқандығы анық.

Қоршаған ортамен тығыз бірлікте өмір сүрген түркілер дүниетанымының қайнар көзі табиғатпен байланыста қалыптасқандығы белгілі. Түркілер табиғатты жаратушыны «Тәңірі» деп танып, табиғат оның тамаша туындысы деп түсінген. Табиғатты аялау арқылы түркілер оған үлкен құрмет көрсеткен. Сондықтан да, табиғатқа байланысты қалыптасқан үрдістердің бүгінгі күнге дейін сақталып, түркі тектес халықтардың салт-дәстүрінде көрініс тауып жататындығы заңды құбылыс.

Мағжан өз өлеңдерінде түркішілдік идеясын алға тартқан. Мағжан қазақ ақынарының ішінен бүкіл түркі әлеміне әйгіленген ақындардың бірі. Мағжан есімі қазақ ішінде қандай қастерлі болса, күллі түркі халықтары үшін де зор махаббатқа бөленген ақын.

Ежелгі түркі халқының байырғы кезеңіндегі өмірге деген көзқарастарының негізі тәңіршілдікте жатыр. Тәңірлік адамның табиғатқа табынуынан, табиғатты құдай деп түсінуінен туындаған түсінік. Байырғы түркі халқы дүниетанымында адамзатты жаратушы табиғат, яғни «Тәңірі» болып саналады. Байырғы түріктердің түсінігі бойынша Тәңір көктегі жалғыз жаратушы, ол көзге көрінбейді. «Тәңір – ең жоғарғы Құдай» [1,10] деп түсінген ежелгі түркілер Көкке (Тәңір) және Жерге (жер-суға) сыйыну арқылы Тәңірді жаратушы ретінде, ал жерді тіршіліктің тірегі ретінде қабылдаған. Сол себепті түркі халқы Тәңірі жаратқан табиғаттың әрбір жаратылысына ерекше көңіл бөліп, оған зор сүйіспеншілікпен, үлкен құрметпен қарауды үйренген. Исламға дейінгі қазақ халқының рухани дүниетанымында тәңірлік сенім мен шаманизм айрықша орын алады. Халық «Тәңірі» жаратқан табиғаттың тылсым құпияларының сырларын ашуда әртүрлі мифтерді тудырған. Тәңірі жаратқан табиғаттың әрбір құбылысының иелері бар деп түсінген түркі халқы аңның, малдың иесі болады деп ұғынған.

Байырғы түркі мәдениеті мен көшпелілер философиясы, қазақ халқының түп тамыры болып табылатын көне түркі елінің мифологиясы халқымыздың асыл мұрасы, қымбат қазынасы болып табылады. Ежелгі түркі халқының мифтері бойынша баяғы заманда Ұлы Даланы мекендеуші көшпелілер Көк Құдайы – Тәңірге сенген. Осыған орай, олардың ұстанған діні тәңіршілік деп аталған. Ертедегі түркі халықтарының Тәңірге сыйынғанын Күлтегін, Білге қағандарға арналған тастардағы қашап жазылған жазулардан байқауға болады. Тәңіршілік ұғымының бүгінгі қазақ әдебиетіндегі көркем көрінісін қазақ қаламгерлері шығармаларынан көрініс табады. Қазақтың бас ақыны Абай шығармаларында Тәңір, Құдай, Алла сөздерінің жиі кездеседі. Ақының А.С.Пушкиннің өлеңмен жазылған «Евгений Онегин» романынан «Татьяна сөзі» деп аударған үзіндісінде «Тәңірі қосқан жары едің сен...» [2, 112] деп «тәңірі» сөзімен өлең жолдарын бастайды. XIX ғасырдың көрнекті өкілі Д.Бабатайұлының «Өсиетнама» шығармасында: «Тәңірі алдына барған соң. Сондай бір қас дұшпанды, Дұшпан демей не дейміз?» , «Тәңірім біраз берген соң. Жақсы болған төрені, Әділ демей не дейміз?», «Тәңірім жолға салмаса, Жамандардың әдеті, Өзін ұлық көрген соң», «Өсекші – тәңірі дұшпаны, Күнәмді қалай ақтадым?», «Тәңірім біраз берген соң. Жақсы болған төрені, Әділ демей не дейміз?» деген өлең жолдарынан ақын шығараларында «тәңір» сөзінің жиі қолданыс тапқанын байқаймыз. [3] Ақын Мағжан Жұмабав өз өлеңдерінде тәңірі сөзін жиі қолданып отырған. Ақынның «Жел» өлеңінде:

«Тәңірі ие, атпады ғой таңың!»- деп,
Күңіреніп жатыр тұтқын уһілеп.
Естіледі терезеден темірлі,

Тұрса керек тыста жүйрік жел гулеп [4,142 б.] – деп, көне түркілерге тән тәңірге табынушылық ұғымын өлең жолдарына қосады.

Байырғы түріктердің діні тотемдік ұғымдардан бастау алып, шамандық және тәңіршілдік сенімдермен жалғаса келе бірнеше кезеңдерді басынан өткерген. Сондықтан тотемдік ұғымдардың, шамандық және тәңіршілдік сенімдердің әдебиеттегі көрінісі заңды құбылыс. М.Жұмабаевтың : «Тәңірі» атты өлеңіде:

Зор Тәңірі, күштісің сен, сенеміз біз,
Әділ деп, әр ісіңе көнеміз біз.
Өз құлын өзі еңіретпес тура Ие деп,
Өзіңе ерік тізгінін береміз біз.
Ауыздан Алла атыңды тастамаймыз,
Алласыз ешбір іске бастамаймыз.

«Әділ хан, бұйрығыңа бойсұндық»- деп,

Бұйрықсыз бір адым да аттамаймыз.- деп[4,87 б.] жыр жырлауы тәңіршілдік ұғымдардың қазақ поэзиясындағы бір көрінісі.

Тәңіріге табынатынын түркілердің діні табиғатпен біте қайнасқан адам баласының алғашқы таным түсінігі еді. Түркілердің ерте кездегі сенімдері, салт-дәстүрлері тәңірлік ұғыммен, Тәңірлік діннің өзекті қағидаларымен тығыз байланысты болған. Исламға дейінгі қазақ халқының рухани мәдениетінде тәңірлік сенім мен шаманизм айрықша орын алады. Байырғы түркілердің негізгі сенімі Тәңірлік дін, аруаққа табыну болды. Түріктердің түсінігі бойынша Тәңір жерде емес көкте орналасқан деген сенім қалыптасқан. Түркілер Тәңір көзге көрінбейді, ол жоғарыда көкте деп түсінген. Сол себепті де, бүгінгі таңға дейін «көк» сөзінің, «көк аспан» тіркесінің түркі тектес халықтар үшін маңызы үлкен екендігі белгілі. Көне түркілер көмек сұрап Тәңіріге ғана жалбарынатын. Осы сенім бүгінгі күні де көрініс тауып жатады. «Тәңір қолдады», «Тәңірім, кешіре гөр», «Тәңірі жарылқасын!», «Тәңірі сені сыйласын» деген тіркестердің бүгінгі таңда халық арасындағы қолданысы көне түркі дүниетанымымен байланысты екендігі ақиқат.

Көкке (Тәңір) және Жерге (жер-суға) сыйынуы – Тәңірлік діннің өзіне тән ерекшелігі болып табылады. Түркілер күнге, айға және отқа, су мен жерге де құдай деп табынған. Жер-суды тіршіліктің тірегі, өмірдің өзегі деп сенген түркілердің наным-сенімдерінде әйел-құдай – Ұмай ерекше құрметтелген. Күлтегінің жеті жаста әкесінен жетім қалып, бүкіл өмірін сипаттайтын жыр жолдарында: «Әкем қаған өлгенде, Інім Күлтегін жеті жаста қалды. Ұмай текті шешем – қатынның бағына, Он жасында інім Күлтегін ер атағын алды» деген өлең жолдарынан ежелгі түркілерің Ұмай анаға үлкен құрметпен қарағандығын байқаймыз. Ұмай ананың отбасын жамандықтан сақтайтын әйел тәңірісі ретіндегі бейнесі «Тоныкөк» жырында да көрініс тапқан:Тәңірі Ұмай, қасиетті Жер-СуБізді қорғайды, ойлану керек. [5, 22 б.]. Осылайша, Тәңірлік дәуірегі әдебиетте, түркі жазба ескерткіштерінде Ұмай ана бейнесі сомдалып, сол арқылы көне түркі халқының дүниетанымы көрініс табады.

Отбасы мен бала-шағаның жебеушісі болған әйел тәңірі Ұмай анаға, Жер-Суға табынғанда да көне түркі халқы бірінші Тәңіріге сыйынатын. Биікте көк тәңірі, төменде қара жер, ал екеуінің арасында адам баласы жаралған деген ұғым болған. Тасқа қашалып жазылған «Күлтегін» жырындағы төмендегідей жыр жолдары осыған дәлел бола алады:

Биікте – Көк тәңірі,
Төменде қара жер жаралғанда,
Екеуінің арасында адам баласы жаралған.

Адам баласы үстіне ата-тегім
Бумын қаған, Істемі қаған отырған.
Отырып, түркі халқының
Ел-жұрты қалыптастырған... [5, 108 б.]. «Күлтегің» жырының

тағы да бір өлең жолдарында:

Тәңірдей тәңір жаратқан,
Түрік Білге қаған
Бұл шақта отырдым.
Сөзімді түгел естіндер,
Бүткіл жеткіншегім – ұланым,
Біріккен халқым, әулетім. [5, 45 б.].

Көк тәңірісіне табыну Тәңірлік дәуірегі әдебиетте жиі кездеседі. Тәңірлік дәуірдегі әдебиетінің бірі «Шу батыр» дастанында:

Ашуланды Көк Тәңірі,
Бетін бұлтпен бүркеді
Қаһарлы даусы гүрілдеп,

Жарқ-жұрқ етіп от шашты [5, 43 б.]. – деп Көк Тәңіріні жыр жолдарына қосады.

Ақынның «Пайғамбар» атты өлеңінде де:

Күнбатысты қараңғылық қаптаған,
Күні батып, жаңа таңы атпаған.

Түнеріп жүр түннен туған перілер,

Тәңірісін табанына таптаған [4,68 б.] - деп, Тәңірі сөзін қолданады.

Еліміз егемендік алғаннан кейін ұмыт болған дүниемізбен қайта табысып жатқан, шынайы тарихи беттер ашылып өткенді қайта саралауға зерттеуге мүмкіндік туып отыр. Ақын өзінің «Түркістан» атты өлеңінде Түркістанды түркі халықтарына «Тәңірі берген несібесі» деп жыр жолдарын өргізеді:

Тұранның тарихы бар отты желдей,
Заулаған қалың өрттей аспанға өрлей.

Тұранның жері менен суы да жат,

Теңіздей терең, ауыр ой бергендей [6] – дей келе, терең тарих қойнауына көз жүгіртеді.

Тұранның таулары бар аспанға асқан,

Мәңгіге басын аппақ шаштар басқан.

Бауырында ерке бұлақ салады ойнақ,

Жаралып таудан аққан салқын жастан [6] - дей келе, Тұранның аспанмен астасқан

тауларын, ойнақ салып еркелеп аққан бұлағын, «шексіз шөлін», «дария аталған өзені мен теңіз дерлік көлін» жырлай келе, тарихтың тереңіне ой жүгіртеді

Бір шетте қасиетті Ыстықкөлдің

Бауырында дүние көрген түрік көкжал [6] - дей келе,

түркі тайпасының шығу тарихына байланысты аңызға көз жүгіртеді. Көне түркілердің өздерінің шығу тегі жөніндегі аңыздың бір нұсқасы бойынша, байырғы түркілер қасқырды ата тегіміз деп білген. Жаугершілік заманда күншығыстағы көрші елден қатты жеңіліс тауып, тегіс қырылған халықтан бір жас бала тірі қалады. Жау жас баланы өлтірмей, аяқ-қолын кесіп, тоғайға жалғыз өзін тастап кетеді. Жалғыз қалған баланы бөрі асырап алады. Баладан он ұл туылып, кейіннен ол он ұлдан тараған адамдар тұтас бір тайпаға айналады. Оларды «Ашина» әулеті, «көк бөріден тараған түркілер» деп атаған. Осылайша бөріден туылған адамдар үлкен мемлекеттің іргетасын қалап, содан тараған жұрт ғұндар мен түркілер деп аталып кетеді. «Ашина» әулетінен тараған халық ержүрек батыл болып қалыптасады. Осы аңыздың әдебиетте қасқыр тотемі пайда болып, қасқыр туралы әңгімелер ежелгі халықтардың көне мифтерінде сақталып, батырлық символ ретінде көрініс тауып жатады. Осы көне аңызға байланысты тәңірлік әдебиетте «Көк бөрі»

дастаны пайда болған. «Көк бөрі» дастаны ұлы Түрік қағанаты құрған көк түріктердің ежелгі ата-тегінің шығу тарихын, олардың халық ретінде қалыптасқанын түрлі аңыздар негізінде жыр еткен эпос» [5, 67 б.].

Табиғатпен біте қайнасып бірге өскен түркілер дүниетанымының қайнар көзі табиғат болғандығы белгілі. Бұл табиғатта болып жатқан құбылыстарды жіті бақылайтын көшпелілер әулетінің қоршаған ортамен тығыз байланысты екендігін білдіреді. Қазақ әдебиетінде түркілерге ортақ ұғымдардың, мифтер мен аңыздардың авторлық ойды жеткізуде көркемдік тәсіл ретінде қолданылуы жиі кездеседі. Көне түркілер дүниетанымы негізінде пайда болған мифтердің, аңыз-әңгімелердің, табиғат пен адам арақатынасы тақырыбының, жан-жануарлар бейнесінің көркем шығармаларда көрініс табуы ежелгі әдебиетіміздің бүгінгі күні қайта жаңғыруы деп түсінеміз.

Ақынның «Түркістан» өлеңіндегі түркішілдік идеясы мен тамыры тереңге жайылған тарих беттері көркемдікпен ашылған. Ақынның өршіл ұлттық рухы кемерінен асып төгіледі. «Түркістан» өлеңі – Мағжанның түркішілдік тақырыпта жазған өлеңдерінің шыңы. Мағжан ақынды түркішілдікпен айыптауға негіз болған өлеңдерінің бірі де осы туынды. Өз ұлтын ерекше қадірлеген, туған жерін шексіз сүйген ақын көк Түркілерді өзге халықтардан өзгеше көрді. Ақын түркілерді текті рухтан жаратылған батыр халық ретінде асқақтата суреттеді. Ақын үшін бұл дүниеде түркілерден асқан ұлы халық жоқ.

Тұранға жер жүзінде жер жеткен бе?

Түрікке адамзатта ел жеткенбе?

Кең ақыл, отты қайрат, жүйрік қиял,

Тұранның ерлеріне ер жеткенбе?! [6]

Түріктердің қасиетті мекені Түркістанның тарихы тереңде жатыр. Мағжан өз өлеңінде ерте кезде Түркістан Тұран деп аталғанын, онда ер жүректі түрік халқы туып-өскенін жыр жолдарына қосады. Тұран – ер түріктің ежелгі мекені. Түркістан – күллі түркі халықтарының рухани астанасы.

Ертеде Түркістанды Тұран дескен,

Тұранда ер түрігім туып-өскен.

Тұранның тағдыры бар толқымалы,

Басынан көп тамаша күндер кешкен [6]

Осылайша ақын қасиетті Түркістанның тамаша табиғатын, Жейхун, Сейхундай киелі дария суларын, Тянь-Шаньдай тауын, көкпен астасқан Хантәңірі шыңын, «Балқашты бауырына алған Тарбағатай, Жоталы, жер кіндігі - Памир, Алтай» дей келе, туған жерінің қасиетін асқақтата мақтанышпен жырлайды. Нұх кемесі тоқтаған Қазығұрт тауының қасиеті туралы сыр шертеді. Тұранның тарихына көз жүгірте отырып, Тұранды билеген хандар, билерді еске ала отырып, найзағайдай жарқ етіп өте шыққан Ақсақ Темірдің жер жүзіне от шашқан рухын, аспан-көкпен үйде отырып сырласқан Ұлықбектің білімдарлығын, Ибн-Сина Әбуғалидың білім мен ғылымның дамуына сіңірген еңбегін, Фарабидің жаңалыққа толы іргелі еңбектерінің құндылығын жекізеді. Тұранда өмір сүрген түрікті «ойнаған отқа ұқсатып», сол көп түрік енші алып тарасқанда, қазақ халқы да қара шаңыраққа ие болып қалғанын ақын үлкен мақтанышпен жырлайды. Қасым ханның қасқа жолын, Есімханның ескі жолын, Назардай ханның әділдігін Тәуке ханның данышпандығын, «Алаштың арыстаны», қазақ халқының қорғаушысы, көсемі болған дарынды Абылай ханның ұлылығы, өшпес өршілдігімен, қайтпас қайсарлығымен ел есінде қалған хан Кененің елі үшін жасаған ерлік істерін тарих қойнауын ақтара отырып жыр жолдарына қосады.

Ұлы қазақтың кең байтақ сахарасын отты жырларымен тербеткен ақын

«Жер жүзіне...» атты өлеңінде:

Жер жүзіне ер атағым жайылған,

Жан емеспін оттан, судан тайынған.

Қайраты мол қандыбалақ қыранмын,

Күн болған жоқ жаудан жүрек шайылған...[4,79 б.] – деп, қазақ халқы бойындағы айбынды рух пен батылдық қасиетерді жыр жолдарына қосады.

Ақын поэзиясында ақынның өмірге деген құштарлығы, өнерге деген шынайы ілтипаты айқын аңғарылады.

Ақын поэзиясының көкжиегі кең. Көркемдік көкжиегі, тілдік мүмкіндіктері мол. Таныс тақырыпты әр қырынан байытып, түрліше суреттейді. Алуан салыстыруларға барады. Олар табиғи, шындық сипатында өріс алады. Ақын туған жеріне деген махаббатын «Туған жер», «Туған жерім – Сасықкөл» атты өлеңдері арқылы жеткізе білген. Ақын «Туған жер» өлеңінде:

Бұл жарыққа аяқ басып туған жер,
Кіндік кесіп, кірім сенде жуған жер.
Жастық - алтын, қайтып келмес күнімде
Ойын ойнап, шыбын-шіркей қуған жер.
Жаратылдым топырағыңнан, сен - түбім[4, 55 б.] - деп жырласа, «Туған жерім – Сасықкөл» атты өлеңінде:

Алыстан мұнарланып шалқыған көл,
Бетінде күннің нұры балқыған көл.
Жарысып саф күмістей ақ көбігің,

Мап-майда мөлдірінде қалқыған көл [4,43 б.]– деп, туған жеріне деген шексіз көңілін білдіреді. Осылайша Мағжан атамекеніне, туған жеріне, Отанына деген зор сүйіспеншілігін өлеңмен өрілген көркем ойы арқылы жеткізеді. Туған жердің табиғаты, ата-баба мекенінің қадір-қасиеті – Мағжан поэзиясымен біте қайнасқан тақырыптар. Ақынның атамекеніне деген сыршыл көңілі туған жерге деген ұлы махаббатқа ұласып жатады.

Мағжан ақындығы туған жерге деген сүйіспеншілік пен өз ұлтын шексіз сүю негізінде шыңдалды. Ақынның ақын болып қалыптасуы бір күннің, тіпті бір жылдың ісі емес екендігі белгілі. Мағжан жас кезінен-ақ туған жерге деген құрметін, ұлтына деген сүйіспеншілігін өлең жолдарына сыйғыза білген. Туған өлкеге деген махаббат Мағжанның елін, жерін сүйген ұлтжанды ақын болып қалыптасуына үлкен ықпал жасағаны рас. Елінің болашағына алаңдаған ақын:

Білмеймін не боларың, қайран көлім
Жарайды тең болмаса күн мен түнің
Итиіп қарашекпен келіп қонса.

Басыңнан құсың ұшып кетер сенің [4,43 б.] - дей келе, туған жер тағдырына алаңдшылық білдіреді. Ақын «Қазағым» атты өлеңінде қазақ халқының санасын оятуға күш салады:

...Жетті енді қам жер мезгіл, жатпа бекер,
Ойламау келешекті түпке жетер.
Надандық қоршап алған тұс-тұс жақтан,
Жан қорқып, дене тітіреп, есің кетер [4, 46 б.].

Поэзия әлемінде айрықша із қалдырған, өзіндік қолтаңбасымен ерекшеленіп, үлкен өнер, өрнек тудырған, терең сырға, ұшқыр қиялға толы өлеңдерін болашақ ұрпағына аманат етіп қалдырған ақындарымыздың бірі – Мағжан Жұмабаев. Мағжан аз сөзбен үлкен ой түйге шебер ақын. Сыр мен сыршылдық ақын өлеңдеріне тән қасиет.

Мағжан – рухы биік өршіл ақын. Өз ығаралары арқылы ақын үнемі түркілік идеяны көтереді. Сол себепті де ақынға «түркішіл» деген айып тағылады. Ақын түркі тектес халықтарға ерекше құрметпен қарайды. Ақын өлеңдері арқылы Шығысты пір тұтатынын байқатады. Ақынның «Пайғамбар», «От», «Күшығыс» «Түркістан» атты өлеңдерінде осы идея анық көрініс тапқан. Ақын өзінің асқақ рухын отпен байланыстырады. «Пайғамбар»

өлеңінде:

Отты Гуннен от боп ойнап мен туғам.

Жүзімді де, қысық қара көзімді,

Туа сала жалынменен мен жуғам.

Қайғыланба, соқыр сорлы шекпе зар.

Мен – Күн ұлы, көзімде Күн нұры бар шындалуы[4, 68 б.] – деп жырласа, «От» өлеңінде:

Өзім – күнмін, өзім – от,

Сөзім, қысық көзімде от,

Өзіме-өзім табынам.

Жерде жалғыз тәңірі – от.

Оттан басқа тәңірі жоқ [4, 66 б.]

Ақынның «от» деп отырғаны – халықтың ұлттық рухы. Ақын ұлттың тарихи және философиялық зердесін оятып, рухын көтеру арқылы ғана бодандықтан құтылуға болады, ел тәуелсіздігіне қол жеткізуге болады деген идеясын алға тартады. Осылайша ақын ұлтқа деген сүйіспеншілікті өз өлеңдерінде айқын байқатады. Халықтың ұлттық болмыстан, ұлттық қалпынан айырылмау керек деген ой айтады.

Шығысты, түркі әлемін дәріптейтін өлеңдерінде Мағжан еркіндікті аңсайтынын ашық айтады. Ақын бір ұлттың өз халқының ғана мүддесін ойлаумен шектелмейді, күллі түркі дүниесін, Шығыс әлемін мақтан ете жыр жолдарына қосады.

Әдебиеттер тізімі:

1. О.Жанайдаров. Ежелгі Қазақстан мифтері. Алматы: «Аруна» баспасы, 2007, 256 б.
2. А. Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.1: Өлеңдер мен аудармалар. Алматы: Жазушы, 2005. 296 б.
3. XIX ғасыр әдебиеті. Атыншы кітап. Хрестоматия. (Құрастырған Х.Сүйіншалиев. Алматы: «Ана тілі» 1992.
4. М. Жұмабаев. Шығармалар. 3 томдық, 1-т. Алматы: Білім, 1995, 256 б.
5. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. (Қазақ әдебиеті бастаулары). Жоғары оқу орындарының филология факультеті студенттеріне арналған оқулық. Алматы: Атамұра, 2005. 336 б.
6. bilim.all.kz

Аннотация: В статье рассматривается тема тюркизма в творчестве Магжана Жумабаева и проблемы национального миропонимания. Мағжан - поэт, воспевающий идею тюркизма, известный всему тюркскому миру среди казахских поэтов. По сей день не утратили своей силы мысли сказанные в произведениях Магжана и идеи, волновавшие его сердце. В статье конкретными примерами анализируется понятие тенгризма в его употреблении. В его произведении «Туркестан» с большой художественностью раскрыта идея тюркизма и история, корни которой ушли далеко в глубину. В статье анализируется стихотворение «Огонь». Когда говорит «Огонь», поэт имеет ввиду национальный дух народа. Он говорит, что независимость народа можно получить только в том случае, если поднять дух народа, разбудив в нем историческое и философское видение.

Воспевая идею тюркизма, Мағжан мечтал о духовном и культурном единстве народов тюркского происхождения. В стихотворении «Туркестан» автор дает понять, что для каждого человека тюркского происхождения Туркестан является священным местом. Мағжан является всеобщим поэтом для всех народов тюркского происхождения. По своей природе Мағжан любит родных и близких. Поэтому в его произведениях ярко выражена идея тюркизма.

Ключевые слова: поэзия, тюрки, Тенгризм, Туркистан, поэт, казах, мировоззрение

Abstract: The article discusses the topic of Turkism in the work of Magzhan Jumabayev and the problems of national understanding. Magzhan is a poet who glorifies the idea of Turkism, known to all

The Turkic world among Kazakh poets. Magzhan's name is both cherish among Kazakh people and among all people of Turkic origin, he is surrounded by great love. The basis of the article was the idea of Turkism in Magzhan's works and the artistic manifestation of the national understanding inherent in the Kazakh people. To this day, the thoughts expressed in Magzhan's works and the ideas that worried his heart have not lost their strength. The article analyzes the concept of tengrism in its use by specific examples. In his work "Turkestan" with great art revealed the idea of Turkism and history, the roots of which went far into the depths. The article analyzes the poem "Fire." When the poet says "Fire," the poet means the national spirit of the people. He said that the independence of the people could only be achieved if the spirit of the people was raised by awakening a historical and philosophical vision in it. The poet's poems express love for the nation. It boils down to the idea that people should not be allowed to lose their national existence. In the poem "Turkestan" the author makes it clear that for every person of Turkic origin Turkestan is a sacred place.

Keywords: Turks, poetry, Tengrism, Turkestan, poet, Kazakh, worldview

КОГНИТИВТИ АСПЕКТИДЕГІ ТІЛДІ ҮЙРЕНУ- МӘДЕНИАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ НЕГІЗІ – ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКА В КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ – ОСНОВА МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ - LANGUAGE LEARNING IN COGNITIVE ASPECT – BASIS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION

ӘОЖ 811.11

Ақмұратова Ж.Н.

магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗІРГІ ТАҢДА ҚЫТАЙ ТІЛІ ОҚУЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚОЛДАНУ ЖАҒДАЙЫНА САЛЫСТЫРМАЛЫ АНАЛИЗ ЖАСАУ

Түйін: Қазіргі уақытта халықаралық деңгейде қолданылатын қытай оқулықтарының көпшілігін Қытайдың «Бейжің Тіл және Мәдениет Университеті» жасап шығарады. Бейжің Тіл және Мәдениет Университеті - әлемдегі ең беделді қытайлық білім беру және зерттеу университеті және зерттеу мекемесі, сонымен қатар HSK халықаралық қытай тест бағдарламаларына арналған ғылыми-зерттеу және зерттеу мектебі. Бейжің Тіл және Мәдениет Университетінен қытай оқулықтарын халықаралық қытай оқу орындары, соның ішінде қытай университеттері үшін бірінші таңдау және міндетті болып табылады. Қазіргі уақытта Қазақстанның жоғары оқу орындары мен басқа да ұлттық білім беру мекемелері қытай тілінде білім береді, біріншіден, олар Нұр-Сұлтан, Алматы, Қарағанды және Ақтөбеде құрылған бес Конфуций институтына сүйенеді. Әлеуметтік қажеттіліктерге сәйкес үкіметтік емес оқу орындары ұсынатын қытай кәсіби курстары мен оқу бағдарламасы.

Кілттік сөздер: Конфуций, HSK, каллиграфия, қытай тілі, иероглиф, тыңдалым, баспахана, Конфуцзы, кәсіби курстар.

Қазіргі уақытта Қазақстанның жоғары оқу орындары мен басқа да ұлттық білім беру мекемелері қытай тілінде білім береді. Әлеуметтік қажеттіліктерге сәйкес үкіметтік емес оқу орындары ұсынатын қытай кәсіби курстары мен оқу бағдарламасы. Бірінші жағдайда, Конфуцзы институты ұсынған тегін қытай оқулықтары жиі қолданылады. Қытай тілінен бастап кәсіби оқулықтарға дейін тыңдау, сөйлеу, оқу және жазудың барлық аспектілерін қамтиды. Кооперативті университеттер оқытушылық жағдайға сәйкес таңдау еркіндігіне ие Екінші жағдайда, Конфуции институты және басқа да Қытайдағы арнайы қытай тілін үйрететін органдарға сүйенбестен, қытай оқулықтарын қалағанынша қолдануға болады. Кейбір ұлттық тіл үйрету орталықтары HSK емтиханына дайындауға тандалған оқулықтардың жақсы жаманына ерекше көңіл аударады. Осы мақалада кішігірім анализ жасаймыз. Тіл үйрету барысында қытай тілі оқулықтарының ең маңызды үш тәсілін төменде көрсетеді:

1) «Жаңа практикалық қытай тілі оқулығы» (Пекин тілдер университеті баспаханасы) 2009 жылдың қыркүйегі, ағылшын тілінде, 2007 жылдың сәуірінде орыс тілінде.

2) «Қытай тілі оқулығы» (Пекин тілдер университеті баспаханасы) 2006 жылы ағылшын тілінде, 2009 жылы желтоқсанда орыс тілінде.

3) «Жалпы қытай тілі» (Шыңжаң білім баспаханасы) 2015 жылдың шілдеде қазақ тілінде. Ұлы Жібек жолының қытай тілі оқулықтары.

Айырмашылықтары және ерекшеліктері

1) «Жаңа практикалық қытай тілі» оқулығы 4 кітаптан тұрады. Барлығы 50 сабақ. Әр сабақ 6 сабақтық уақытқа бөлінген. Бұл кітап Қытайдың қытай тілі мұғалімдері және магистранттарының ұзақ уақыт жинаған білімдерінің нәтижесі, құрылымы жақын, мазмұны кең таралған, білім құндылығы жоғары деңгейдегі ерекшеліктермен кең таралған. Бұл оқулықтың ең үлкен ерекшелігі тіл мен мәдениетті бірге жалғастырып тұр. Басты фактор болып саналатын қытай тілі жүйесін бүтіндей, оның үстіне каллиграфиясын, әнін және қытай мәдени салт-дәстүрін жоғары деңгейде таныстыру осының барлығын осы кітаптың ішінен кездестіруге болады. Қытай тілі мамандығы – студенттің таңдауы болуы қажет. Осы кітапты оқыған жергілікті қытай мұғалімдері өздеріне тағыда жоғары деңгейде қытай тілі қабілеттері мен дәрежелерін, білімінің ұзақтығын, бір-бірін толықтыратын білімдерін арттырады. Осы оқулықты толығымен оқып бітірген және емтиханнан өткен студент, білімнен бастап қабілеттілігіне дейін жан-жақты меңгерген, оның ішінде қытай тілі дәрежесі негізінде HSK 5 дәрежесін ала алады. Емтиханнан өткен мықты дәрежедегі HSK 6 дәрежеден өткен, арнайы қытай тілі дәрежесіне жеткен қарапайым қытай азаматы сияқты тыңдау, сөйлеу, оқу, жазу қабілеті, қытай тілі дәрежесін жергілікті қытай азаматы секілді меңгеру.

«Жаңа практикалық қытай оқулығы» академиялық және кәсіби оқытуда айқын артықшылықтарға ие, сонымен қатар оқытушылар мен студенттердің қабілеті мен сапасына қатысты жоғары талаптар қойылған.

1. Мұғалімдерге қойылатын талаптаржоғары. Халықаралық қытай және одан жоғары магистр дәрежесі болуы керек, қытай халықаралық білім беруде тәжірибесібай және қытай мәдениетін терең білуі керек.

Жергілікті мұғалімдер осы оқу материалын терең зерттеу арқылы оқыту деңгейі мен қабілетін жақсартып алады. Немесе HSK тиісті деңгейін өту негізінде магистратураға немесе докторантураға түсу үшін Қытай университетінің халықаралық қытай магистратурасына түсіп, осы оқу құралдарының жиынтығын тереңірек оқып шығыңыз, сайып келгенде, осы оқу құралдарының жиынтығын басқара аласыз.

2. Оқушылардың сапасына белгілі талаптар бар. Ана тілі қытай емес шетел студенттері үшін, тіпті колледж студенттері қытай тілі әлемнің кез-келген тілінен өзгеше жүйе деп санайды. Грамматика, тыңдау және сөйлеу оңай, бірақ дауыстап айту, әсіресе дыбыстар мен жазу жиі кедергіге айналады. Нәтиже алу қиын. Бұл студенттерден қиындықтарды жеңу үшін талпыныс пен табандылықты талап етеді. Оқу процесін алдын-ала қарап, тыңдаудан бастап және үй тапсырмаларын мұғалімнің сабақтың талаптарына сәйкес аяқтап, біртіндеп, кезең-кезеңімен аяқтап, қытай тілін үйренудің әр негізін қалап, ақырында қытай тілінде білім берудің толық әрі тиімді жүйесін қалыптастыру қажет. Жұмыс іздеуде болашақ халықаралық қытай мұғалімдері мен қытай тілінен аударма жасау үшін жақсы арналар бар.

Салыстырмалы түрде айтатын болсақ, қытай тілін үйренуге деген құштарлығы күшті емес және қатты оқуға деген ынтасы жеткіліксіз болғандықтан, «Жаңа практикалық қытай оқулығын» қолдану сөзсіз қиындықты күшейтеді. Кейбір студенттер қорқып, кері кетеді. Студенттердің бұл бөлігі Қытайдың білікті мамандары бола алмайтыны сөзсіз.

3. Жеткілікті сынып сағаттарына кепілдік берілуі керек. Жаңа практикалық қытай оқулығының кәсібилігі мен қиындықтарын ескере отырып, қытай мамандары қытай тіліне аптасына 8 сағаттан (әрқайсысы 50 минуттан) сабақ беруі ұсынылады. «Жаңа практикалық қытай оқулығы» пәні 4-6 сынып сағаттарына сәйкес келеді, оны қытай тілін оқытудың әсерін күшейту және жақсарту үшін 2-4 сыныптарда оқу және жазу курстары толықтырады

2) «Қытай тілі курсы» үш томдық.

Бірінші том екі томға бөлінген 30 сабақтан тұрады, әрқайсысы 15 сабақтан тұрады. Әр сабаққа 1-25 сабақ, әр 4 сабаққа 26-30 сабақ ұсынылады;

Екінші том екі томға бөлінген 20 сабақтан тұрады, әрқайсысы 10 сабақтан тұрады. Бір сабаққа 4 сабақ ұсынылады;

Үшінші том екі томға бөлінген 26 сабақтан тұрады, әрқайсысы 13 сабақтан тұрады. Әр сабаққа 6-7 сабақ ұсынылады.

Жалпы 76 сабақтан тұратын оқулықтардың толық жиынтығы. Фонетика, грамматика, лексика, қытай белгілері сияқты тілдік элементтерді оқытуға негізделген сабақтарда студенттер дәріс сабақтарында өздерінің сөйлеу, сөйлеу, оқу және жазудағы тілдік дағдыларын біртіндеп жақсартады, студенттердің қытай тіліндегі әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларын дамытады. Сонымен қатар қабілеттілік студенттердің әрі қарай оқуына және жетілуіне негіз болады.

«Жаңа практикалық қытай оқулығымен» салыстырғанда «Қытай тілі курсы» қарапайым және оңай үйренеді, оның академиялық түсі де азаяды. Бұл әсіресе қытай тілін үйренушілерге ыңғайлы кіріспе оқулықтарының жиынтығы, ол шетелдік студенттердің қытай тілін үйренудегі екі үлкен қиындықтарына бағытталған: «тон» және «жазу», әсіресе қытай тіліндегі соққылар практикасы.

Жергілікті қытай мұғалімдері үшін «қытай тілі» курсы өте қарапайым және бастау оңай, оқытуды ұйымдастыру қиын емес, және қарапайым қытай мұғалімдері игере алатын бағалау мазмұнын ұйымдастыру оңай. Дегенмен, оқытуды қатаң бақылау қажет.

1. Мұғалімдер әр сабақтың тақырыптары үшін ақылға қонымды шаралар жасауы керек. Әр түрлі студенттік топтар үшін 2 сабаққа жабыспау және 1-2 сабақты тиісінше көбейту ұсынылады. Курстың мазмұнының қарапайымдылығы оны түсіну оңай дегенді білдірмейді. Атап айтсақ, айтылым, интонация және жазу бойынша бірінші томның мазмұны оқушылардың кезең-кезеңімен жетілуіне қол жеткізу үшін топтастыру үшін көптеген сыныптық және мектептен тыс жаттығуларды қажет етеді;

2. Студенттердің оқуға деген қарым-қатынасына нақты талаптар қойыңыз, үй тапсырмаларын және семестрлік емтихандарды қатаң түрде тексеріңіз, оқушылардың байыпты оқуы мен оқудағы оқу мақсатына жетіңіз, алдау әрекеттерін қатаң түрде жазалаңыз;

3. Мәдениет - қытайлық білім сияқты, тілді оқытудың да ажырамас бөлігі. «Қытай тілі курсы» оқулығында мәдени білімдердің аздығы ескерілгендіктен, мұғалімдер оны сабақты оқытуда оны тиісті түрде толықтыруы керек, оны бейне материалдарды қарау және арнайы ППТ түрінде жүзеге асыруға болады.

(3) «Танымал қытай тілі» төрт том қазақша. Әр томда 20 сабақ, әр 5 сабақтан тұрады. Әр сабақты 4-6 сағаттан өткізу ұсынылады.

«Танымал қытай тілі» - Қытайдағы Шыңжаң университеттерінде қытай тілінің оқытушысы және тәжірибелі оқытушысы. Ол Орталық Азиядағы қытай тілін оқытудың нақты жағдайына негізделген оқулық, негізінен қытай тілін оқытудың жалпы ережелерін басшылыққа алады. Орналасу дизайнында жанды және жанды, бұл қытай емес мамандықтарға немесе қытай тілін үйренуге ынталы студенттерге арналған қарапайым оқу материалдарының жиынтығы.

«Танымал қытай тілі» - Қазақстанның негізгі ұлттық тілі болғандықтан, қытай тіліндегі оқулықтардағы қытай тілі мұғалімдерінің ең төменгі шегі болып табылады. Ия түсіну керек, белгілі бір қытайлық білімі бар студенттер үшін бірінші том әр сабақтың сабақ уақытын қысқартып, практиканы күшейте алады және кейінгі оқыту мен жетілдіруге жақсы негіз қалайды.

4. Қарсы шараларды таңдау

Салыстырғаннан кейін жоғарыда аталған үш оқулықтың артықшылықтары да, кемшіліктері де бар, олар негізінен әр түрлі елдер мен аймақтардағы қытай тілін үйренушілердің негізі мен қабілетімен анықталады. Күнделікті оқыту практикасында таңдау жасау үшін әр түрлі оқулықтардың артықшылықтары мен кемшіліктері туралы терең зерттеу жасай аласыз:

1. «Қытай тілі» курсы оның қарапайым және оңай үйренетін ерекшеліктері мен ұпайлары студенттердің қытай тілінен қорқуын жеңу үшін ұсынылады.

2. «Жаңа қытай практикалық оқулығының» бай мәдени білімінен арнайы дәрістер түрінде күнделікті оқытуға қолдану;

3. «Жалпы қытай тілі» оқулығы оқу мазмұнын байыту және оқыту нәтижелерін жақсарту үшін қазіргі заманғы мультимедиялық оқыту әдістері белсенді түрде қолданылады.

III. Қазіргі таңдағы оқыту материалдарын таңдап, оны қолданудағы басқа да мәселелер

1. Ұлттық оқыту жүйесіндегі қателіктер

Ұлттық оқыту жүйесі көбінесе тілдерді оқытып, үйретуге арналып, толықтай қоғамдағы сұраныстар мен ұсыныстарға негізделіп отырып дайындалатын жоба. Ұлттық тіл ретінде қытай тіліне де талаптар қоғамда да, халықта да уақыт өткен сайын жоғарлап жатыр, сол себепті көптеген ұлттық оқыту жүйесіндегі ұсыныстардың маңызды жобасы болып қалыптасты.

Қоғамдық талаптардың туындау себептерінің төмендегідей негізгі үш аспектісі бар:

1. ҚХРна барып қытай тілін жетілдіріп оқу мақсаты. Көптеген орта мектеп оқушылары, жоғарғы оқу орындарының студенттері ҚХР оқу мектептеріне барып өз білімдерін шыңдауды қалайды, ұлттық жүйеге дейін қытай тілін үйрену керек, сөзсіз қытай тілі негізгі тіл болып саналғандықтан, оны оқу керек болады;

2. Кейбір жастардың мәдениет негізінде және ғылыми білімдері бар, олар өз қаражаттарына немесе кәсіпорын қаражатына бірлесе отырып, ұлттық оқыту жүйесі арқылы қытай тілін оқып меңгеруге үміттенеді.

3. Кейбір көрегенді ата аналар балаларын, олардың болашағына мықты фундамент салу барысында, ұлттық оқыту жүйесі арқылы қытай тілін оқуға жібереді.

HSK (қытай тілі деңгейін анықтайтын емтихан) оқуы ұлттық оқыту жүйесіндегі қытай тіліндегі мектептердің ең басты негізін құраушы бөлігі, HSK емтихандарын жетілдіруде емтихан тапсырғандардың проценті кейбір ұлттық оқыту жүйелерде басты көрсеткіш болып табылады. Халықаралық деңгейде қарастырсақ, HSK емтихандарын оқыту және дамытудағы емтихан тапсырғандардың проценті кейбір ұлттық оқыту жүйесінде TOEFL, IELTS емтихандарымен бірдей болып келеді, қазіргі таңда оқыту жүйесі халықаралықтандырылып табыс көзіне айналған.

Біздің еліміздегі кейбір ұлттық оқыту жүйесі зерттеулер жүргізгеннен кейін, олардың барлығы да Конфуций институтының оқыту материалдарына ұқсамайтын оқыту материалдарын қолданатындарына көздері жеткен, мысалға «Тереңдетілген қытай тілі», «Қызықты қытай тілі», «Ұлы Қытай қорғаны - қытай тілі» және т.б. Бұл оқыту материалдарының басты ерекшелігі олардың барлығы HSK емтихандарына дайындалуға және оны тапсыруға арналған, сонымен қатар емтихан тапсыру шеберлігі де қамтылған. Бұл жүйемен оқып шыққан оқушының шынымен емтихан тапсыру икемі және шеберлігі мықты болады. Бірақ бір байқалған жәйт, жоғарғы деңгейде HSK емтиханын тапсырған оқушы, тіпті HSK емтиханынан 5 деңгейді немесе 6 деңгейді жақсы тапсырған болса да, қытай тілін қолдану шеберлігі аса жоғарғы дәрежеде болмай шығады. Солайша HSK 6 деңгейінің сертификатын алып шыққан оқушы, шынына келгенде, қытай тілінде естіп түсіне де сөйлей де алмайды, осылайша ұлттық оқыту жүйесінің осал жерлері көрінеді.

2.Болашақ қытай тілі оқыту материалдарынан күтетініміз

Қытай елі соңғы қырық жыл уақытта экономикалық құрылыс пен оны дамытуға көп күш салып келеді, тіпті Қытай елінің экономикалық күші қазіргі таңда бүкіләлем елдерінің ішінде екінші орында тұр, АҚШ тан кейін. «Бір белдік, бір жол» ұстанымын алға қойып және оны жүзеге асыру барысында, Қытай елінің әлемдегі ықпалы күннен күнге үлкейіп келе жатыр, сол себепті қытай тілін оқыту материалдары да міндетті түрде халықаралық деңгейде оқыту материалдарының бірі болып бекінеді. Қытай тілін оқыту үнемі даму үстінде, сондықтан да қытай тілін оқыту материалдары да өзгеріске ұшырап және жетілу үстінде.

1. 2019 жылы ҚХРнің білім министрлігі нақты түрде сыртқы қытай тілін оқытуда бәрін бірдей «қытай тілі (中文)» деп атауды талап етті, ал «қытай тілі (汉语)» деген түсінікті тек ішкі қытайдағы ана тілдері қытай тілі емес аз ұлттарға қатысты қолданылуы талап етілді, ендігі жолы сырт елдерде қолданылуға тыйым салынды. Сол себепті «汉语» деген екі иероглифі бар барлық оқу құралдарына қазір өзгертулер енгізуде. Былай қарағанда, бұл да міндетті түрде атқарылатын жұмыс;

2. Мазмұнына қарағанда, бұл мақалада «Жаңа қолданыстағы қытай тілі оқулығы», «Қытай тілі оқулығы» және «Жалпы қытай тілі» секілді оқыту материалдарын қозғалды, ҚХРда жоғарғы оқу орындарында оқып жатқан шетел студенттерге, яғни бұл өзгертулер қытайлықтармен бірге мемлекеттік оқу орындарында оқып жатырған студенттерге қатысты емес.

3. Тілді оқыту үшін тек оқыту әдісін білу жеткіліксіз, сонымен қоса коммуникативті қабілетті де дамыту керек, көбіне мәдени байланыс та маңызды тәсіл болып табылады. Бірақ ел бөлек, салт басқа болғандықтан, қытай тілін оқытуда да өзгешілік болып жатады. Тек Қазақстанға қатысты, екі мемлекет қазақ қытай оқу орындары мен жоғарғы оқу орындарында бірлесіп жұмыс жасауға, сонымен қоса Қазақстандағы оқу орындарында жүргізілетін зерттеулер мен жобалау жұмыстарында қытай тілінің оқыту материалдарын ортақтаса қолданылатыны ұсынылған болатын. Қытай тілін оқытудағы басты элемент ол қытай мәдениетін қабылдау не қабылдамау, яғни бұл жерде ең маңыздысы екі елдің мәдениеттеріндегі айырмашылығын, екі елдің мәдениетіндегі ұқсастықтарын тауып, соны зерттеп, жас оқушыларды оқыту барысында

қызығушылықтарын арттырып, солайша қытай тілін оқуға деген ынтасы мен қызығушылығын туудыру.

Бұл мақала авторлардың бірнеше жылдық қытай тілін зерттеу жұмыстарына негізделіп, алға қойылған мақсат пен ойлардың барлығы қамтылып, жазылған. Сонымен қоса, мамандардың кез келген өзгертулері мен сындарына оң көзбен қарап, қуана қабыл аламыз, халықаралық деңгейге жету біздің мақсатымыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Лю Е, Сирко Е.В. «Жаңа практикалық қытай оқулығы»//Пекин тілдері және мәдениеті университеті баспаханасы /2006
2. Ян Цзичжоу/«Қытай тілі курсы»//Пекин тілдер университеті баспаханасы/2006
3. Ли Фанцзе, Лю Хайфан/ «Танымал қытай тілі»/Ухань оқу баспасы/2003
4. Ли Сяоци, Жэнь Сюэмеи, Сюй Цзиннина/«Тереңдетілген қытай тілі»//Пекин университет баспасы/2012
5. Шань Сюэмэй/ «Жалпы қытай тілі»/ Шыңжаң білім баспаханасы/2003
6. «Ли Сяоци, Ло Цинсонг/Қызықты қытай тілі»/Халық білім баспасы/2009

Аннотация: В статье ставится задача как правильно выбрать современные китайские учебники, а также объясняет, как пользоваться ими. Вы можете ознакомиться с тремя известными книгами по изучению китайского языка. Китайский - один из официальных языков Организации Объединенных Наций, сильно отличается от других языков мира. Китайский язык является одним из самых древних из ныне существующих языков. Также он обладает самой древней письменностью из применяемых в настоящее время. Как выучить, освоить и использовать китайский язык является распространенным предметом в области преподавания иностранных языков в мире. Автор данной статьи исследует и изучает текущее состояние используемых китайских учебников, основываясь на своем опыте преподавания китайского языка, и предлагает свои собственные взгляды на проблемы и контрмеры в процессе их использования.

Abstract: In this article sets the task of choosing the right modern Chinese textbooks, and also explains how to use them. You can become familiar with three well-known books on learning Chinese. Chinese is one of the official languages of the United Nations, very different from other languages of the world. Chinese is one of the oldest of the existing languages. He also has the most ancient writing of the currently used. How to learn, master and use Chinese is a common subject in the field of teaching foreign languages in the world. Based on his experience in teaching the Chinese language, the author of this article explores and studies the current state of the used Chinese textbooks and offers his own views on problems and countermeasures in the process of their use.

ӘОЖ: 15.238

¹Бурибеков О.С., ²Бурибекова А.С. ³Медеубаева Д.Р.

¹магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

²мектеп директорының оқу ісі жөніндегі орынбасары,

Б.Онтаев атындағы орта мектеп, Түркістан облысы, Қазақстан

³ағылшын тілі мұғалімі, А.Назарбеков атындағы №87 ЖББМ, Шымкент, Қазақстан

ҮШТІЛДІЛІК ЖҮЙЕСІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін: Мақалада ағылшын тілін оқытудағы заманауи тәсілдер қарастырылған. Автор студенттердің қарым-қатынас дағдыларын дамытуда ерекше рөл атқаратын тілдік және коммуникативті коммуникациялардың ерекшеліктерін талдайды. Мақаланың мақсаты - шет тілі мұғалімі кездестіруі мүмкін проблемалық аспектілерді анықтау және ашу. Оқушыларға ойлануға, сыни ойлауды дамытуға, сол арқылы мақсаттарына жетуге мүмкіндік беретін тапсырмалар беру керек. Оқушының танымдық іс-әрекетін жандандыру мәселесі технологиялық даму жағдайында шешуді қажет етеді. Мақалада білім беру процесінде студенттердің белсенді болуына ықпал ететін

әдістер мен бітім берудегі кейбір олқылықтар қарастырылады. Жалпы, бұл тәсіл үштілді бітім беру жүйесіне көшу жағдайында ағылшын тілінде құзіреттілікті дамыту арқылы дербес оқуға қол жеткізу болып табылады.

Кілттік сөздер. Ағылшын тілі, педагогика, ағылшын тілі сабағы, аспектілер, шет тілі.

Жаңа буынның үштілді бітім беру жүйесіне сәйкес мұғалімдер тұлғаны, ең алдымен бітім беру және тәрбие үдерісінің инвариантты негізі болатын әмбебап оқу іс-әрекеттерін қалыптастыру арқылы дамытуы тиіс. Әмбебап оқу іс-әрекетінің басты функцияларының бірі- бітім алушының оқу-дайындық жұмысын өз бетінше жүзеге асыру, оқу мақсаттарын қою, қол жеткізу тәсілдерін іздеу және пайдалану, өз қызметінің процесі мен нәтижелерін бақылау және бағалау мүмкіндіктерін қамтамасыз ету.

Ұмытпауым үшін- айт, жасдымда қалу үшін- көрсет, үйренуім үшін- қызықтыр". (Қытай даналығы)

Жаңа буын үштілді бітім беру жүйесіне көшу кезінде келесі мәселелер анықталды:

- 1) Оқу орындарының заманауи техникалық жабдықтармен нашар жарактандырылуы;
- 2) ата-аналар мен қоғамның бітім беру үдерісін басқаруда құлықсыздығы;
- 3) оқушылардың пәнді оқуға деген ынтасының төмендігі;

Қазіргі уақытта болып жатқан қоғамдық қарым-қатынастардағы, коммуникация құралдарындағы өзгерістер оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін арттыруды, олардың филологиялық дайындығын жетілдіруді талап етеді.

Шет тілін оқу бағдарламасының пәні ретінде тәрбиелеуші және дамытушы резервтері оқушы объект емес, оқу қызметінің субъектісі болып табылатын іс-әрекеттік тәсіл жағдайында қарастыру мәселені толықтай айқындайды, ол өз жұмысын өзі жоспарлайды және бағалайды, жеке пән емес, пәнаралық күрделі өмірлік жағдайларды зерделеуге бейімделеді. Шет тілін меңгеретін бітім алушыға ағымдағы оқу мазмұнын игерумен қатар тілді дамытуда өз бетімен жұмыс істеу қабілетін, демек өзін-өзі дамыту мен өзін-өзі жетілдіру қабілетін қамтамасыз ететін әмбебап оқу үрдістері қалыптасады.

Қазіргі заманғы балалар тез араласатын ақпараттық әлеуметтендіру бізді-педагогтарды бейімделгіш немесе ынталандырушы педагогикаға жүгінуге мәжбүрлейді. Бұл оқушының білімі немесе қабілетті болуы, оның ынтасын білдірмейді. Сондықтан таным мотивациясы жүйесінсіз оқыту нәтижелі болмайды. Қазақстанның үштілді бітім беру жүйесіне біржолата көшу жағдайында әлі күнге дейін бітім алушының оқу орнын бітіре отырып шет тілді қоғаммен етене араласуға мүмкіндік беретін тиімді әдістеме табылған жоқ [5, 29 б.].

Ағылшын тілін оқытуда, мысалы бастауыш сыныптарда, бітім алушылардың қазақ тілінің қарапайым ерекшеліктерін түсінбеу мәселесі жиі кездеседі, мысалы, әріптер дыбыстарға бөлінеді, дауысты және дауыссыз дыбыстар бар, ұяң және үнді және т.б. Егер бала әлі қазақ алфавитін білмесе, бұл бітім әлі дарымаған болса, ағылшын әліпбиін қалай оқуға болады? Ағылшын тіліндегі оқулықтың бірінші беті оқушыдан: «Әнді ағылшын тілінде шырқаңыз, диалог сияқты сөйлеу әрекетінің формасын қолдана отырып, сыныптастарыңызбен сөйлесіңіз» деген мұғалімнің жиі кездесетін жағдайлары да кездеседі. Сонымен қатар оқулықтың бірнеше бетінен кейін сөздік қорын толықтыру қажет. 50 сөзден кем емес. Әрі қарай оқулықта «ch, sh, th, wh» әріптері бар және ашық және жабық буындағы сөздер пайда болады. Оқушы өз бетінше бірнеше сабақ үшін бұған шыдай алмайтын шығар. Бұған дейін сіз алдымен ағылшын алфавитін оқып үйрену, ашық және жабық буындар мен сәлемдесудің қарапайым тіркестерінің ережелерін және шығу және кеңсеге кіруге рұқсат сұрау керек деп ойлаймын.

Бітім алушыға ағылшын тілін оқытуда профессорлық-оқытушылық құрамның, атап айтқанда ағылшын тілінің мұғалімдерінің жетіспеушілігінен проблемалар туындайды. Сіз бұл жағдайдың себептерін және тек ағылшын тілін ғана емес, сонымен қатар барлық пәндерді ұзақ уақыт талқылай аласыз.

Кез келген сабақ - жаңа міндеттерді шешу үшін зор әлеуетке ие. Оқушылар үшін де, мұғалім үшін де сабақ заманауи талаптарға сай болған кезде ғана қызықты. Заманауи талаптарға сай дегеніміз-бұл мүлдем жаңа және өткенмен байланысын жоғалтпаған, бір сөзбен айтқанда – өзекті.

Бүгінгі күні мектеп - білім алуға үйрететін ақпарат көзі ғана емес, ал мұғалім- білімді жолсерік емес, шығармашылық қызмет тәсілдеріне үйрететін, өз бетінше білім алуға және жаңа білімді меңгеруге бағыттайтын тұлға болып табылады. Мұғалім мен оқушы қызметінің сипаты өзгеруде. Оқушы білім беру үдерісінің пассивті қатысушысы болуды тоқтатып, мұғаліммен қатар әрбір сабақтың мақсаттары мен міндеттерін қоюға қатысады, өз жұмысының жоспарын анықтайды, қойылған мақсаттарға жету құралдары мен тәсілдерін таңдайды, өз қызметі мен сыныптастарының қызметін бағалауға белсенді қатысады.

Заманауи сабаққа қойылатын келесі талаптарды атап өтуге болады:

- мақсатты нақты тұжырымдау;
- оқушылардың дайындығы және дайындық деңгейін ескере отырып, оқу бағдарламасының талаптарына және сабақтың мақсаттарына сәйкес сабақтың оңтайлы мазмұнын анықтау;
- оқушылардың ғылыми білімді меңгеру деңгейін, сабақта, сондай-ақ оның жеке кезеңдерінде дағдылар мен іскерлікті қалыптастыру;
- оқытудың тиімді әдістерін, тәсілдері мен құралдарын таңдау, ынталандыру және бақылау және олардың сабақтың әр кезеңінде оңтайлы әсер етуін назарда ұстау;
- сабақта әр түрлі жұмыс формаларының оңтайлы үйлесімін таңдау және оқу үрдісінде оқушылардың танымдық белсенділігін қамтамасыз ету;
- сабақ проблемалық және дамытушы болуы керек: мұғалім оқушылармен қарым-қатынас жасауға ұмтылып қана қоймай, оқушыларды мұғалім мен сыныптастармен қарым-қатынас жасауға бағыттай алады;
- мұғалім проблемалық және іздеу жағдайларын ұйымдастырады, оқушылардың қызметін белсендіреді;
- оқушылардың табысты оқу-жаттығуына жағдай жасау.

Қазіргі заманғы сабақ өзінің шығармашылық жұмыстарын белсенді қолдану аясында, оны құру мағынасында, сондай-ақ оқу материалының мазмұнын, оны беру технологиясын таңдауда сабақтың классикалық құрылымын меңгеруін көрсетуі тиіс.

Сабақтарды келесі бес түрге бөлуге болады:

- * жаңа оқу материалын оқыту сабақтары;
- * білім, білік және дағдыларды жетілдіру сабақтары;
- * жалпылау және жүйелеу сабақтары;
- * аралас сабақтар;
- * білімді, шеберлікті және дағдыларды бақылау және түзету сабақтары.

Сабақ түрлері әдеттегідей қалады, бірақ оларға өзгерістер енгізілді. Жаңашылдық, эмоционалдық, оқушылардың қажеттіліктері мен қызығушылықтарымен байланыс, материал көлемі, оның қолжетімділігі және т.б. сияқты өлшемдер бойынша жүргізілетін психологиялық талдау негізінде қазіргі заманғы ағылшын тілі сабағы тыңдаушылар үшін қызықты болып табылады. Олардың назарын аударып, оқушылардың ой-өрісін қажетті арнаға бағыттай алады. Өкінішке орай, бүгінгі күні барлық оқытушылар сынып пәніне деген қызығушылығының деңгейін дұрыс бағалай алмайды және оқушылардың қызығушылығын қажетті деңгейде қолдай алмайды. Тиісінше, оқыту сапасы көңіл көншітпеуде.

Соңғы үрдістердің бірі ағылшын тілін оқытуда заманауи ақпараттық технологияларды – оқыту компьютерлік ойындар, электрондық оқулықтар мен басқа да осыған ұқсас технологияларды пайдалану болып табылады. Мұндай шаралар

оқушылардың жаңа ақпаратты меңгеруге деген қызығушылығын арттыруға, сабақты қызықты етуге және оның қарқынын бірнеше рет арттыруға мүмкіндік береді. Дегенмен, соңғысы әрдайым оңтайлы емес.

Сонымен қатар, заманауи ағылшын тілі сабағына әр оқушының жеке көзқарасы кіреді. Әр түрлі жетекші ақпарат арналары (аудиалдар, кинестетиктер, визуалдар) бар адамдарға арналған жаттығулардың тиісті кешенін таңдау маңызды. Сонымен қатар, егер оқу тобының мүшелері ағылшын тілін әртүрлі деңгейде меңгерсе, әр түрлі деңгейдегі жаттығуларды қолдану қажет. Мұнда біртіндеп күрделілік деңгейімен жұмыс істеуге арналған жаттығулар беретін компьютерлік бағдарламалар оңтайлы.

Оқушылардың бір-бірімен сабақ барысындағы ынтымақтастығы да жақсы нәтижелер көрсетеді. Мұндай әдісті қолдану кезінде әлсіз оқушылар күшті жолдастарының есебінен тартылуға мүмкіндігі бар. Жұмыс шағын топтарда жүргізіледі, онда қатысушылардың әрқайсысы ортақ баға алу үшін өз үлесін қосады. Топ құрамына кемінде бір күшті және бір әлсіз оқушыны қосу ұсынылады. Жобаға қатысқан әрбір оқушыға тапсырманың өз бөлігі беріледі және күшті және әлсіз оқушылар өздерінің нақты білімдері мен іскерліктерін көрсете алады.

Біз мектептің университеттен айырмашылығын, мұғалім тек оқытушы ғана емес, ең алдымен мұғалім болатын ерекше орын ретінде көреміз. Сондықтан әр баланың жасын және тұлғалық ерекшеліктерін ескеру қажет. Мектепте шет тілін оқытуда белгілі бір проблемалар туындауы мүмкін, алайда олар кедергі емес, мұғалімнің біліктілігін арттыруға ынталандырушы ретінде қызмет етуі керек. Олардың қатарына мыналар жатады: 1) белгілі бір баланың психологиялық және жас ерекшеліктеріне әсер ететін ерте оқыту проблемасы; 2) балалардың ынтасын арттыру мақсатында ойын әрекетін оқу процесіне тиімді енгізу міндеті; 3) бастауыш сынып оқушылары жасында жазбаша сөйлеуді меңгерудің қиындығы; 4) сабақта уақыттың болмауына байланысты фонетикалық материалды оқыту мәселесі.

Шет тілін психологиялық тұрғыдан зерттеу дегеніміз - «ми қыртысында жаңа сөйлеу жүйесін қалыптастырудың күрделі процесі, ол ана тілінің бұрыннан дамыған жүйесімен қатар өмір сүре бастайды және оның өзара әсерін сезінеді» [4, 199 б.]. Зерттеушілер мен тәрбиешілер балаларға 3-тен 10 жасқа дейін шет тілін үйренуге бейім, бұл мұғалімге бастауыш сынып оқушыларымен сабақты тиімді өткізіп, көрінетін нәтиже алуға мүмкіндік береді: «Арнайы сабақтарды 3-10 жас аралығындағы балалармен бастауға болады. үш - мағынасыз, оннан кейін - коммуникативті және тілдік қабілеттері орташа деңгейден жоғары студенттердің аз ғана бөлігі үшін мүмкін болатын тез және оң нәтижеге үміттенудің пайдасы жоқ». [3,21 б.].

Қазіргі сабақ жоғарыда айтылғандармен қатар үнемі жаңашыл бастамаларды қамтуы тиіс. Өйткені, бірсыдырғы оқыту әдістемесі кез келген жастағы оқушылардың қызығушылықтарын ұстап тұруы қиын. Оқытушы үнемі оқыту үдерісіне жаңа әдіс-тәсілдер енгізуі тиіс, сонда ғана оны оқушылар қызығушылықпен қабылдайтын болады. Белгілі бір баланың психологиялық және жас ерекшеліктеріне әсер ететін ерте оқыту проблемасы әрқашан өте өзекті болып табылады, өйткені бастауыш мектепте шет тілін оқыту балалардың дамуының ең қолайлы және білімге негізделген кезеңіне сәйкес келеді. Зерттеушілер шет тілдері мен психологияны оқыту әдістері арасындағы тығыз байланысты әлдеқашан анықтаған (Б. Беляев, Н. Жинкин, Г. Рогова, М. Каспарова) [2, 19 б.]. Бастауыш сынып оқушылары дамудың осы кезеңінде ұқыпты емес екенін есте ұстау өте маңызды, сондықтан балалар алаңдаушылық танытса да, олар оқу материалына зейін қоя алмайды. Нашар бағамен жазалау немесе ескерту жасау- бұл әдістер тек келесі бірнеше минут ішінде ғана жұмыс істейді. Білім алушылар барлық жаңа, күтпеген, жарқын нәрсені есте сақтайды, бірақ олар оқытылатын материалдың қажетті, «маңызды» бөлшектерін жіберіп алуы мүмкін. Зерттеушілер тек үшінші сыныпта ғана назар сабақтың

бүкіл кезеңінде үздіксіз сақталуы мүмкін екенін байқайды. Бастауыш мектепте жаттығу кезінде баланың қалыпты дамуы кезінде ауысуды қоспағанда, зейіннің барлық қасиеттері ересек адам сияқты бірдей болады. Сонымен қатар, кіші мектеп оқушыларында зейінді ауыстыру ересектерге қарағанда жақсы дамыған, бұл жүйке процестерінің қозғалғыштығымен түсіндіріледі [1, 103 б.].

Шешімі. Бастауыш сынып оқушыларымен жұмыс жасаудың ерекшелігі сонымен қатар оқушылардың өздері үшін тиімді және қызықты болатын осындай әдістер мен оқу құралдарын таңдау қажеттілігі туындайды. Оқушылардың визуалды материалды жақсы есте ұстайтындығын ескеру қажет: оларды қабылдау жоғары эмоционалдылықпен және кескіндердің жарықтығымен сипатталады [4].

Әдеби және ауызекі тілдегі айырмашылыққа назар аудару керек. Кейін оқушылар дәстүрлі әдеби тілмен жазылған мәтіндерді оқып, аударумен қатар, кейбір ерекше сөздерді, жастар немесе кәсіби сленгті және т.б. пайдаланатын нақты ағылшын тілі ана тілі болып табылатын адамдармен қарым-қатынас жасауға тиісті. Сонымен қатар, тілдің ауызекі ерекшеліктерін үйрету оқушылар мен студенттердің қызығушылығын тудыруы мүмкін. Осылайша, ағылшын тілінің заманауи сабағы жаңа технологиялық шешімдерді қолдануды, сондай-ақ ескі стереотиптерді сындыратын жаңа оқытушылық әдістемелерді енгізуді көздейді.

Әдебиеттер тізімі:

- 1) Богачкина Н. А. Психология: конспект лекций [Электронный ресурс] / Н. А. Богачкина. Режим доступа: http://shporgaloshka.ucoz.ru/psikhologija-konspekt_lekcij.pdf.
- 2) Каспарова, М. Г. О некоторых компонентах иноязычных способностей и их развитие у школьников [Текст] / М. Г. Каспарова // Иностранные языки в школе. 1986. № 5. С. 18–26.
- 3) Негневицкая, Е. И. Иностранный язык для самых маленьких: вчера, сегодня, завтра [Текст] / Е. И. Негневицкая // Иностранные языки в школе. 1987. № 6. 20–26 б.
- 4) Пирожкова А. О. Обучение английскому языку младших школьников с учетом их психологических особенностей [Текст] / А. О. Пирожкова // Проблемы современного педагогического образования. 2014, № 44–1. 199–207 б.
- 5) Бочарова Е. Актуальные проблемы преподавания иностранного языка и пути их решения. 2015. URL: <http://www.nsportal.ru/shkola/inostrannye-yazyki/angliiskiy-yazyk/library/2015/09/15/aktualnye-problemy-prepodavaniya> (дата обращения: 20.02.2020).

Аннотация: В статье рассматриваются современные подходы обучения английскому языку. Автор анализирует особенности лингвистической и коммуникативной коммуникаций, которые играют особую роль в развитии коммуникативных навыков обучающихся. Целью статьи является выявить и раскрыть возможные проблемные аспекты с которыми может столкнуться преподаватель иностранного языка. Нужно давать студентам такие задания, которые будут заставлять их думать, развивать их критическое мышление достигая тем самым поставленные задачи. Проблема активизации познавательной деятельности обучающегося требует решения в условиях развития технологий. В статье рассматриваются способы, приемы и методы, способствующие активизации деятельности обучающихся в образовательном процессе. В целом, данный подход является достижением автономного обучения посредством развития компетентности в английском языке на фоне перехода на трехязычную систему образования.

Abstract: The article discusses modern approaches to teaching English. The author analyzes the features of linguistic and communicative communications, which play a special role in the development of students' communication skills. The purpose of the article is to identify and disclose possible problematic aspects that a teacher of a foreign language may encounter. It is necessary to give students such tasks that will make them think, develop their critical thinking, thereby achieving their goals. The problem of activating the cognitive activity of a student requires a solution in the conditions of technological development. The article discusses methods, techniques and methods that contribute to the activation of students in the educational process. In general, this approach is the achievement of

autonomous learning through the development of competence in the English language against the background of the transition to a trilingual education system.

ӘОЖ 37.091.33:581

Махмут Г.

магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ “是 shì” ҚАМТЫЛҒАН СӨЙЛЕМДІ ҮЙРЕНУ ЖОЛДАРЫ

Түйін: Бұл мақалада қытай тілін оқытудың мәселелері қарастырылады, соның ішінде үйренушілерге сабақтың алғашқы кезеңінде қиын тиетін және осыған байланысты көбірек жіберілетін қателерге баса назар аударылады, сол қиындықтан шығудың жолдары туралы түсініктер беріледі. Тілді білу дәрежесіне қарай білім беру әдістемесі үш сатыдан тұрады. Бірінші сатыда дыбысталу заңлылықтары үйретілсе, келесі сатыда шағын диалог, мәтін құрау жолдары, үшінші сатыда шағын мәтіндерді аудару алуы тиіс. Үйренушілер осы кезеңде, тапсырмалардың берілу түрлеріне қарай, ең алғашқы сабақта оқытылатын “是” қамтылған сөйлемді үйрену барысында өте көп қателіктер жібереді. Мақалада бұл мәселе ұлттық тілде ойлап, қытай тіліне аудару, бұрын мүлде мағлұматы болмау т.б. секілді себептермен түсіндіріле отырып, “是” қамтылған сөйлемдерге түрлі мысалдар келтіріліп, нақты қателер көрсетіледі және одан шығудың жолдары қарастырылады. Үйрету әдістемесінің осындай сатыларына қарай алғашқы кезең өзіндік қиындықтардан тұрады. Тілді үйрету барысында бұл өте маңызды мәселе болып табылады.

Кілттік сөздер: Қытай тілі, “是” қамтылған сөйлемді, тілашар, жіктеу есімдігі, йероглиф, зат есім, аударма ісі, көптік мағына, екінші шет тілі.

Жалпы ҚХР-дың ЖОО-да әр елден келіп оқитын шетелдік студенттердің қытай тілін меңгеруіне жан-жақты әдістемелік мүмкіндіктер қарастырылған. Берілетін білім мазмұны кезеңдерге бөлініп, кездесетін қиындықтардың себептері анықталып, одан шығудың жолдарын әдістемелік зерттеулерге негіз еткен мақалалар өте көп. Соның ішінде Америка, Еуропа елдері мен Жапон, Корей, оңтүстік-шығыс Азия мемлекеттері студенттерінің тілді меңгеруі бойынша жақсы жұмыстар жасалып отыр. Олай болатын себебі ол елдер бойынша қытай тілін оқыту әдістемесін зерттеу жұмыстары ерткерек қолға алынған, сондықтан ізденуге қажетті материалдар да мол. Ал Қазақстандағы жағдай басқаша, соның ішінде таза қазақ тілді студенттердің қытай тілін меңгеру жолдарын жіліктеп, жан-жақты түсіндіріп беретін мақала саны саусақпен санарлық. Оның себептері әр түрлі, біріншіден, Қазақстандағы қытай тілін оқыту әлі де болса жүйеге түспеген. Қазақ тілді студенттерге таза қазақша-қытайша сабақ беретін маман өте аз. Ал Қытай елінен келетін қытай тілі мамандары не ағылшын, не орыс тілін меңгеріп келеді, оның өзінде жоғары деңгейде емес. Маман тапшылығы өз алдына үлкен мәселе, одан да маңыздысы маманның қазақ тілін еркін білмеуінде. Біздің елімізде қытай елінен келген қазақ мұғалімдері әр оқу орнында бар, бірақ саны шектеулі, бәріне жете бермейді. Екінші бір қиындық материалдың өте аз болуында. Осы сияқты жетіспеушіліктер жіктеп тізе беруге болады. Нәтижесінде білікті мамандардың қалыптасуы мен қазақ-қытай тілін салыстырып зерттеу ісі де, студенттердің үйрену жағдайын нақты көрсетіп, онымен ары арай қалай жұмыс жасау керектігі айқындап беретін ізденістер де кенжелеп қалып отыр. Жинақтай айтқанда бұл қытай тілін үйренудегі көп мәселенің туындауына себеп болып отырған негізгі жайттар. Біз мақала көлемінде соның біреуіне ғана тоқталып, оны шешудің жолдарына әдістемелік тұрғыдан назар аудармақпыз.

Қытай тіліндегі “是字句” яғни “是” қамтылған сөйлем мен “是……的” формасындағы сөйлем түрі қазіргі қытай тілінде ең көп қолданысқа ие сөйлем болып табылады. “是……的” үлгісінде келетін сөйлемді ерекше сөйлем түріне жатқызуға

болады. Күнделікті қытай тілі сабағын өткізу тәжірибесі қазақ тілді студенттердің осы сөйлемдерді үйрену барысында өте көп қателіктер жіберетінін көрсетіп отыр. “是” қамтылған сөйлемдер студенттердің үйренуіне үнемі қиындықтар тудырып отырғанына қарап, қытай тілінде “是” қамтылған сөйлем өте маңызды грамматикалық түйін екенін аңғаруға болады әрі толық меңгеруге тиісті маңызды мәселенің бірі

“是字句” сөйлем құрылысы.

Күнелікті студенттерге қытай тілін оқыту барысында, яғни сабақ кезінде, сабақ соңында жазылатын диктанттар мен жаттығулар бойынша жиналған материалдардан, олардың осы сөйлем үлгісін меңгеруде қиналатыны байқалды, сол себепті оны арнайы мәселе ретінде күн тәртібіне қоюдың алдымызда тұрған міндеттердің бірі екені даусыз.

Қытай тілін жаңадан бастап бір жыл көлемінде үйренген жалпы студенттер жіберетін қателіктер бәрінде бірдей. Анығырақ айтсақ қытай тіліндегі “是” қолданылатын жерге қолданбай, қолданабайтын жерге қолданып, не артық, не кем қолдану сияқты қателіктер жалпы барлығына ортақ болып келетіндіктен, кемшілікті білім алушыдан емес, керісінше әдістемеден іздеу керектігі белгілі болып отыр. Үйрету кезеңінде, сол күнгі сабақ бойынша жаңа сөздермен танысып болған соң оған “是” –ны қосып сөйлем құрау практикасында, тапсырмаларда бірден және үнемі осы қателіктермен жұмыс істеу керектігін ескертеді.

Шетел студенттеріне қытай тілін үйретуде, маңызды сөйлемдердің құрылысы бойынша жиі орын алатын қателіктер тобын қарастыруға арналған зерттеу еңбектері өте көп, соның ішінде «外国留学生22类现代汉语句式的习得顺序研究»⁴⁷-де Осы “是” қамтылған сөйлемнің төрт түрін көрсеткен, олар: ① бастауыш+是+зат есім(зат есімді сөз тіркесі), ②.....的+是+зат есім/етістік/жай сөйлем, ③ бастауыш+是+уақыт мәнді сөз+етістік (толықтауыш)+的, ④ бастауыш+是+сын есім(сөз тіркесі)+的. Шетел студенттерінің өз бетімен құрастыруда ең жиі қателесетін тұсыосы сөйлем түзілісі екенін әр түрлі тестер арқылы көрсеткен.

Мақаланың түйіні болған “是” қамтылған сөйлемнің біздің студенттердің жіберген қателіктерін жинай отырып талдау жасап көреміз. Қытай тіліндегі[是字句] “是” қамтылған сөйлемнің құрылысы бастауыш(зат есім тұлғалы сөз)+ 是+(зат есім тұлғалы сөз). Сөйлем ішіндегі “是”[Қосымша түсінік ретінде]: Қытайша-қазақша үлкен сөздік. Құрастырған: С.Найман.Шыңжаң халық баспасы. 2006ж. 1478-1479 б.是-shì-1. Дұрыс, рас, тура, жөн. М: 应当早做准备才是。(Аудармасы: күні бұрын дайындалған жөн.)2. құп, мақұл, жарайды, ия. болады М: 是, 我就去。(Аудармасы: Ия, барайын)3. Істің, қимылдың басқа –басқа екенін білдіреді.М: 敌是敌, 友是友。(Аудармасы: Қас дегенің қас, дос дегенің дос қой.)4. Міне, осы, сол, бұл, т.б. Сілтеу есімдігі ретінде келеді. М: 由是可知。这年/这月(Аудармасы: Осыдан-ақ білуге болады. Осы жылы/осы ай)5. Бірақ, дегенмен, әйтсе де, сонда да. М: 诗是好诗, 就是长一点。(Аудармасы: Өлең жақсы екен, бірақ, шұбалаңқы көрінеді.)6. Әйтеу, әйтеуір, болса болғаны, не болсада. М: 是活儿他都肯干。(Аудармасы: Оған жұмыс болса болғаны.)7. Деген, тап, дәл.

⁴⁷外国留学生22类现代汉语句式的习得顺序研究(A Study on the Acquisition Order of 22 Modern Chinese Sentence Patterns for Foreign Students)

М:来的时候。(Аудармасы: Дәл кезінде келдің.)8.Сұраулық шылау ретінде келеді.
М:你是骑马, 是坐车?(Аудармасы: Атпен жүресің ба, арбамен жүресің ба?)9. Сөздің екпінін, салмағын күшейтеді. М:是谁告诉你的?(Аудармасы: Мұны саған айтып жүрген кім өзі?)10. Заттың, істің, қимылдың кім, не екенін, қалай, қандай екенін білдіреді.
М:他是工人。(Аудармасы: Ол- жұмысшы.)Қытайша-қазақша үлкен сөздік. Құрастырған: Д.Мәсімханұлы. А.Әбиденқызы.Алматы 2017, «Экслюзив КА».[是]shì есімнен кейін қолданылады .[是]shì ①[сын.] жақсының ештеңісі жоқ 一无~处кекірейген; менменсінген; өркөкірек 自以为~ | істке асатын фактілерге сүйене отыру实事求是~ сіздің айтқаныңыз дұрыс 说得~ . ②〈书〉көнеліктіжақтаушы ~ 古非今.③[ет.] Иә,мен білемін ~ , 我知道 | Иә, сенкеттім ~ , 我就去 . ④ (Shì) [зат.] фамилияға қолданылады.[是] 2shì 〈书〉 [ес.]егер, егерде如~ осыдан былай көруге болады由~可知 | Осы күні күн райы ашық ~ 日天气晴朗.[是] 3shì[ет.] ①Грамматикажағынаайтғанда бір ісді дәлейдейді :这是我的书.:бул меным кітапім:②бар боліп тур деген мағана.③алайда④用在句首, 加重语气 Тонді ұлғайтыну.⑤дэль солай.⑥тандау үшін сурак сурау ⑦нағытысолай деген мағана береді.[是的] shì-de-сияқты еді , тәрізді, тән.662б.是-shì-1. Дұрыс, рас, тура, жөн. М:应当早做准备才是。(Аудармасы: күні бұрын дайындалған жөн.)2. құп, мақұл, жарайды, ия. болады М: 是 , 我就去。(Аудармасы: Ия, барайын)3. Істің, қимылдың басқа –басқа екенін білдіреді.М:敌是敌, 友是友。(Аудармасы: Қас дегенің қас, дос дегенің дос қой.)4. Міне, осы, сол, бұл, т.б. Сілтеу есімдігі ретінде келеді. М: 由是可知. 这年/这月(Аудармасы: Осыдан-ақ білуге болады. Осы жылы/осы ай) 5.Бірақ, дегенмен, әйтсе де, сонда да. М:诗是好诗, 就是长一点。(Аудармасы: Өлең жақсы екен, бірақ, шұбалаңқы көрінеді.) 6. Әйтеу, әйтеуір, болса болғаны, не болсада. М:是活儿他都肯干。(Аудармасы: Оған жұмыс болса болғаны.) 7.Деген, тап, дәл. М:来的时候。(Аудармасы: Дәл кезінде келдің.) 8.Сұраулық шылау ретінде келеді. М:你是骑马, 是坐车?(Аудармасы: Атпен жүресің ба, арбамен жүресің ба?) 9.Сөздің екпінін, салмағын күшейтеді. М:是谁告诉你的?(Аудармасы: Мұны саған айтып жүрген кім өзі?) 10. Заттың, істің, қимылдың кім, не екенін, қалай, қандай екенін білдіреді. М:他是工人。(Аудармасы: Ол- жұмысшы.)Қытайша-қазақша үлкен сөздік. Құрастырған: С.Найман.Шыңжаң халық баспасы. 2006ж. 1478-1479 б.] болса тұжырым мәніне ие болады да сөйлемде етістік болады.Осы үлгідегі сөйлемді үйренгенде ең көп кететін қателік:

1. Етістіктің түсіп қалуы. Студенттерден жинап алған қате сөйлемдерді мысалға келтірейік

- (1) 他也中国人。
- (2) 他学生。
- (3) 我朋友中国人。
- (4) 她也中国人。

- (5) 他汉语老师吗？
- (6) 谁你的同学？
- (7) 你的专业什么？
- (8) 你们老师。
- (9) 你们老师吗？
- (10) 我老师中国人。
- (11) 我也中国学生。
- (12) 我同屋中国人。
- (13) 他们我的学生。
- (14) 他们哪国人？
- (15) 他的老师谁？
- (16) 他老师吗？
- (17) 他们学生。
- (18) 我同屋中国人。
- (19) 他老师。
- (20) 他们谁？
- (21) 我中国人。

Біздің студенттердің деңгейі алғашқы, орта деңгейдегі студенттер. Осы қателік жаңа бастаған студенттерде 95 пайызға дейін жетіп отырады. Ал орташа деңгейге жеткенде азаяды, себебі күнделікті осы сөйлем құрылысы кезігіп отыратындықтан, құлақ пен ауыз үйреніп қалады да сөйлем жатталып кетеді, қателік азаяды. Мысалы осы сабақта біз ең алдымен жіктеу есімдігін үйренеміз. Сосын ағылшын тіліндегі “To be” етістігімен сәйкес келетін “是-shì” етістігін үйренеді, сонан кейін зат есім мұғалім “老师-lǎo shī”, студент “学生-xué shēng”-ді үйретеді, бұл демек сөйлем құрылысына мән беру деген сөз. Студент бірінші қадамнан-ақ грамматикасында қателік жоқ сөйлем құрап үйренуі шарт. Мысалға айтсақ, қазақ тілінде «мен мұғаліммін» деген сөйлем қытай тіліне “我是老师” (wǒ shì lǎo shī) болып аударылады, былай қарағанда екі тілдегі бастауыш пен баяндауыштың орны бірдей, тек студенттерге бұл жерде бір ғана “是-shì” етістігі түсініксіз болады. Бұндай жағдайда қазақ тілінің грамматикалық ерекшелігімен түсіндіру мүмкін емес, өйткені біздің тіліміз жалғамалы тіл. «Мен мұғалім-мін» деген сөздегі зат есімге жалғанған I жақ жіктеу есімдігінің жалғауын “是-shì” етістігімен береміз десек оны студенттердің түсіне алуы екіталай, бұндай жағдайда ағылшын тілінің жүйесіне сүйенеміз. Ағылшынша “I’m a student” қытай тіліндегі “我是老师” деген сөйлемге грамматикалық жағынан сайма-сай келіп тұр, енді түсіндіруге оңай, яғни қытай тіліндегі жіктеу есімдігі мен зат есімнің ортасында келетін “是-shì”-ны ағылшын тіліндегі “To be” етістігімен салыстыруға болады. Осы ерекшелікті тереңірек үйреткенде олар сөйлемдікәте құрамайды, ал қазақ тілінің сөйлем құру ерекшелігімен түсіндіргенде мынадай қате сөйлем шығады: «我老师»(wǒ lǎo shī), бұл қателіктің орын алу себебі студент өз ана тілінің тілдік санадағы қалыптасқан қағидаларына салып, қытай тілінің ерекшелігін ескермейді. Осыдан келіп қателікке жол берілетіні түсінікті болады. Бұл жай ғана бір мысал, біз осындай нәзік түйіндерге баса назар аудара отырып үйренткенде ғана белгілі бір нәтижелерге қол жеткізе аламыз.

1. Сөйлемде артық “是-shì” етістігін қолдану. Мысалы:

1. 他是叫什么名字？
2. 你是认识他吗？
3. 我是学汉语。

4. 他们是学汉语。
5. 我是姓……
6. 我的是老师中国人。
7. 我是认识他，
8. 他中文系的老师。
9. 他是姓叫李。
10. 我是有二个朋友。
11. 我们学校是有三十六学生。
12. 你们家是有几人？
13. 留学生们的图书馆是在哪儿？

Осындай қателіктер келіп шығуының түпкі себебі “是-shì” етістігін дұрыс қолдана алмауында. Студент қандай сөйлемде кірістіретінін және қандай сөйлемде оны қолданбайтынын ажырата алмайды әрі дұрыс-қателігін көп таразылап жатпастан өзінің жаңа үйренген сөзін қосып айта береді. Нәтижесінде “是-shì” етістігін барлық сөйлемге кірістіреді. Себебі жоғарыда түсіндіріп өткеніміздей қытай тіліндегі “是-shì” етістігінің сөйлемдегі орны мен қазақ тіліндегі баламасының орны мүлдем басқаша. Қытай тілінде жіктеу есімдігінен кейін келсе қазақ тілінде сөйлемнің соңындағы жіктеу есімдігінің I,II,III жақ жалғауымен берілетіндіктен студентке бұл жағдай тең дәрежедегі балама бола алмайды. Сөйлемде орнын, керек-керек еместігін ескерместен қолдана беретіні сондықтан.

2. “是-shì” етістігінің сөйлемдегі дұрыс қолдана алмау

Анығырақ айтқанда сөлемдеөзінің етістік ролін атқаратын орнында тұрмауы. Қытай тілінің өзге тілдерден оңашаланып тұратын грамматикалық ерекшелігі – сөздердің сөйлемдегі орны. Бұл өте маңызды, өйткені бір сөздің сөйлемде өз орнын тауып қолданбауы тұтас сөйлем мағынасына тікелей әсер етеді. Бұл біздің қазақ тілімен салыстырғанда басқаша. Қазақ тілінде сөйлемдегі сөздердің орны еркіндеу болып келеді. Орындары ауысқанмен сөйлем тұтастығын сақтап, мағынасы өзгеріп кетпейді. Сондықтан да айтқалы отырған қателік түрі әбден ана тілінің грамматикалық ерекшелігі, тәртібі ойға қалыптасып қалғандықтан, жаңа, мүлде көрмеген өзге тілдің грамматикалық ерекшелігі студенттер үшін бөтен болып көрінеді де, қателік өздігінен-ақ пайда болады, мәселе осы жерінде. Бұндай қателіктер біраз уақыт үйренгеннен кейін, екінші тілдің табиғатын түсіне бастаған кезден бастап біртіндеп азаяды. Студент дұрыс құрылған сөйлемді жаттау, айту арқылы дағдыланады, түсінігі жаңа ақпараттармен толығады. Қате айтып тұрғанын сезініп, дұрыс айтылған сөйлемдерге кемшілігін түзейді, ары қарай қолданып кетеді.

- (1) 我不是认识的人。
- (2) 我是学汉语。
- (3) 他们是学汉语。
- (4) 他是认识我妈？
- (5) 同学是我们的朋友。
- (6) 他的是老师叫什么名字？
- (7) 他们我是同学。
- (8) 我是专业的国际关系。
- (9) 我们都是去北京大学。

Қорытындылай айтқанда, қытай тілі мен қазақ тілінің грамматикалық ерекшеліктері бір-біріне ұқсамайтын екі дара тіл. Студенттер қазақ тілінде өзінің бұрынна қалыптасып қалған қазақ тілінің ережелерінен мүлде бөлек, бөтен тілді үйренеді. Өз ана тіліне сәйкес

келетін шет тілінің грамматикалық ерекшеліктерін оңай қабылдап, оңай үйреніп алады да, сөйлем құрау ерекшеліктері сәйкес келмейтін тұстарына келгенде осы үлгімен қазақ тілінің грамматикалық ережелеріне қарай ауытқып кетеді. Бұл біраз уақытқа созылатын барыс. Студент екінші шет тілінің табиғатын жоғары деңгейде біліп, қытай тіліндегі шығармаларды еркін түсініп, өз алдына мақала жазғанда барып қателік азайды. Сондықтан, қытай тілін толық меңгеру бағытындағы ізденістер, біздің жағдайымызда, біріншіден үйренушіні жан-жақты жетілдіруге бағытталған оқу құралдарымен және білікті мамандармен қамтамасыз етілуі тиіс. Екіншіден, оқытушылар өз жұмысында басшылыққа алу үшін қазақ тілі мен қытай тілдерін салыстыра отырып, өзара ұқсас тұстары мен өзгешеліктерін айқындап көрсететін, үйрету әдістемесіне негізделген зерттеу еңбектер қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Д.Мәсімханұлы. А.Әбиденқызы Қытайша-қазақша үлкен сөздік. Алматы, «Эксклюзив КА» 2017. 1022 бет.
2. С.Найман. Қытайша-қазақша үлкен сөздік., Урімжі. Шыңжаң халық баспасы, 2006ж. 2265бет
- 3.戴庆夏、成燕燕.维吾尔族、哈萨克族汉语语法教学难点释疑,北京:北京:商务印书馆 2009, 22-bet [Dai Qing Xia, Cheng Yan Yan,Qytai tilining grammatikasy,Beijing:Beijing,Bissinese baspasy.2009 jil,22-bet]
4. 李德津、程美珍.外国人实用汉语语法北京:北京语言大学,2008,P35[Li De Feng,Cheng Mei Zhen: Sheteldikterding qyai tili grammatikasyn uirenuı, Beijing: Beijing tilder universiteti baspasy, 2008 jil,35-bet]
5. 汉语教程: Қытай тілі оқулығы, Бейжің тілдер университеті баспасы, 2006ж, 1-2-бөлім, 2006.
6. Масимханұлы, Д. Основные знания фонетики китайского языка: учебное пособие / Д. Масимханұлы, А.Абиденқызы, Д.Кульмаганбетова. Алматы: Cyber Smith, 2017. 140 б.
7. Мәсімханұлы, Д. Қытай туралы қырық сөз: ғылыми зерттеулер, очерктер, сұхбаттар / Д. Мәсімханұлы. Астана: Фолиант, 2014. 559 с. (Қаз, орыс тіл.)

Аннотация: В этой статье рассматриваются вопросы преподавания китайского языка, поскольку в нем рассматриваются ошибки, которые наиболее часто встречаются в начале урока и дается представление о путях выхода из этой сложности. В зависимости от степени владения языком методика обучения состоит из трех этапов. На первом этапе обучение законам произношения, на следующем переводить небольшие диалоги, пути формирования текста, а на третьем, они должны уметь переводить небольшие тексты. На данном этапе обучаемые допускают очень много ошибок при изучении предложения, содержащего “是”, изучаемого на самом первом занятии, в зависимости от вида задания. В статье проблема состоит в том, чтобы думать на национальном языке, переводить на китайский, совсем не знать и т. д. Предложения, включенные ”是" показываются конкретные ошибки и рассматриваются пути выхода из него. По таким ступеням методики обучения, первый этап состоит из собственных трудностей. При обучении языку это очень важный вопрос.

Abstract: This article discusses the issues of teaching the Chinese language, in which the emphasis is on the most difficult and often overlooked mistakes in the first stages of the lesson, as well as insights on how to overcome them. Depending on the level of language proficiency, teaching methods are divided into three stages. At the first stage you will be taught the laws of pronunciation, at the next you will be able to translate small dialogues, ways of making

sentences and in the third you will be able to translate short texts. Learners will make a lot of mistakes during this period of learning the phrase "是", which will be learned in the first lesson, depending on the type of assignment being given. In the article, the problem is to think in national language, translate into Chinese, not knowing at all before, etc. The sentences included in the "是" is given different examples, specific errors are shown and ways to solve them are explained. At such stages of the teaching methodology, the first stage is consist of difficulties. This is a very important issue when teaching language.

**ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТ
ТВОРЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ
CREATIVE DIRECTION**

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

**БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ ЖӘНЕ ДИЗАЙН (КӘСІПТІК БІЛІМ) –
ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО И ДИЗАЙН (ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ
ОБУЧЕНИЕ) - VISUAL ARTS AND DESIGN (VOCATIONAL TRAINING)**

ӘОЖ 677.027.562.313

Болысбаев Д.С., Маханбетова Н.Ә., Бөкенбаева С.А.

философ.ғ.к, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
өнертану магистрі, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
«Мәдениет және спорт» факультетінің 6М041300 - Кескіндеме мамандығының 2 курс
магистранты, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

МАТАНЫ ӘШЕКЕЙЛЕУДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН НЕГІЗГІ ӘДІСТЕР

Түйін: Мақалада матаны сырлаудың заманауи әдістері мен түрлері келтірілген. Мата кескіні адамның айналасындағы шындықты бейнелеуге және өзгертуге кең мүмкіндіктерге ие. Батик мата бояу техникасында көптеген бейнелеу өнерінің көркемдік әдістері қолданылады - акварель, графика, витраж және т.б. Мата бояу техникасының кең спектрі суретшінің өзін-өзі тануы үшін көптеген мүмкіндіктер береді. Қазіргі заман суретшілері батиктің түрлі әдістерімен жұмыс істейді. Батик суық пен ыстықпен ерекшеленеді. Суық батикте резерв қолданылады, ол матаға жабық сызық түрінде қолданылады, ол арнайы бояғыштар қолданылатын контур болып табылады. Резерв бояулардың таралуына жол бермейді. Бүгінгі таңда «батик» техникасын қолдана отырып матаны қолмен бояу тек сәндік-қолданбалы өнерде ғана емес, сонымен қатар кәсіби мақсаттар үшін, жеке дара бұйымдар жасау үшін де қолданыла алатындығы анықталды.

Кілттік сөздер: батик, матаға сурет салу, бояу, ыстық батик, суық батик, еркін кескіндеме, түйінді батик.

Матаны сырлаудың заманауи әдістері өте көп қырлы және алуан түрлі. Батик мата бояу техникасында көптеген бейнелеу өнерінің көркемдік әдістері қолданылады - акварель, графика, витраж және т.б. Қазіргі заманғы материалдар матаның кескінін айтарлықтай жеңілдетеді және киім бөлшектерін, интерьер заттарын (перделер, төсек орындары, экрандар, жастықтар және т.б.) бояуға мүмкіндік береді, матадан панельдер, тіпті жанадан келген суретшілер жасайды.

Өрнекті бояудың ежелгі әдістерінің бірі - батик. Бізге жеткен жазбаша дереккөздер мен археологиялық қазбаларға сүйенсек, көптеген елдер мен құрлықтардың халықтары бұл әдісті өздері (Индия, Индонезия, Иран, Шри-Ланка, Египет, Перу және т.б.) ашты деп болжауға болады [1].

Батиктің классикалық елі Индонезия саналады. Онда батик XIII ғасырда белгілі болған. Содан кейін мата бамбук таяқшасының көмегімен балауызбен сақталды.

Көркем сурет салу үшін кең, жақсы желдетілетін бөлме қажет. Жұмыс орны - беті 1 м2 болатын үстел. Үстелге рамка (іلمек) орналастырылған, ол ілмектерге ілулі төрт жолақтан тұрады, маталар ілмектерге байланады. Матаны рамкаға тигеннен және созғаннан кейін оның орны қанат бұрандаларымен бекітіліп, жақтауды тұрақты етеді.

Қазіргі заман суретшілері батиктің түрлі әдістерімен жұмыс істейді. Батик суық пен ыстықпен ерекшеленеді. Суық батикте резерв қолданылады, ол матаға жабық сызық түрінде қолданылады, ол арнайы бояғыштар қолданылатын контур болып табылады.

Резерв бояулардың таралуына жол бермейді. Қосалқы композицияны иілген мұрны мен кішкене резервуары бар әйнек түтікшелерімен қолданыңыз. Резервуар - бұл сфералық резервуар, ол резервтік резерв құрамы ретінде қызмет етеді. Түтіктің шығуы әртүрлі диаметрлі. Тығыз матада жұмыс жасағанда, қалың контур индукцияланады, ал мөлдір, жеңіл маталарға жұқа болады.

Ыстық батик аса күрделі құралдар мен аксессуарларды қолданады. Негізгі арматура - әдеттегі лампа орналастырылған, қос түбі бар металл кружка. Бұл кружкада резервтік құрам қызады. Матаға резерв жасау үшін пышақ, мүгедектер арбасы және түрлі диаметрлі шығатын саңылаулары бар мыс шүберектер сияқты құралдар қажет. Бұл құралдардың барлығы ағаш тұтқаларға киілген.

Суық батик жібектен жақсы жасалады, ал мақта матасы ыстық батикте қолданылады деп саналады. Батик табиғи жібектен жақсы көрінеді. Жасанды талшықтары бар маталарда бояғыштар нашар немесе мүлде бекітілмеген болуы мүмкін. Қажетті нәтижеге қол жеткізу үшін жұмысты бастамас бұрын да матаның табиғилығын тексеру керек. Матаны тексерудің ең оңай жолы - күйдіру. Алдымен жіңішке мақта маталарды - маркизет, мадаполам, шифон немесе батистті қолданған дұрыс. Калико немесе хитц түйіндік батикке жарайды. Батик техникасының жеткілікті шеберлігі арқылы сіз табиғи жібекке ауыса аласыз. Жібек маталар алуан түрлі, сондықтан бәрі басқаша бояуға мүмкіндік береді. Жіңішке жібектен - понже, креп-шифоннан бастаған жөн, бұл маталардағы бояу біркелкі орналасады және жақсы таралады. Контурды жағу техникасында жұмыс істеу үшін тығыздығы жоғары маталар - тоқылған, креп-сатин, крепдешин, дупон, креп-жоржет жақсы үйлеседі [2].

Жұмысқа кіріспес бұрын матаны жуып немесе тіпті жібіту керек, осылайша оны «мөлшерлеу» - матаның шөгуінен және мыжылуынан қорғайтын заттар босатады. Ұзартылған матада бояулар жақсырақ, сызықсыз болады.

Бояу кезінде рамка үстелге қойылады. Резервтік және бояуды қолдану кезінде, бояудың резервтік сызықтың шегінен тыс таралуын болдырмас үшін, мата үстелдің бетіне тигізбеуі керек.

Матаның түріне байланысты белгілі бір бояғыштар қолданылады. Қазіргі уақытта синтетикалық және табиғи болып бөлінетін әр түрлі бояғыштардың алуан түрі қолданылады. Тоқыма өнеркәсібінде негізінен синтетикалық бояғыштар қолданылады. Гобелен немесе қолмен боялған маталар өндірісінде суретшілер табиғи материалдардан алынған табиғи бояғыштарды жиі пайдаланады.

Табиғи бояғыштар өсімдік немесе жануар тектес бояғыштарға бөлінеді. Көкөніс тамырлардан, жапырақтардан, ағаштан, ағаш қабығынан, сондай-ақ түрлі өсімдіктердің гүлдері мен жемістерінен алынады. Бояғыштар суда булану арқылы қалпына келеді. Мұндай бояғыштар әртүрлі маталарды, былғары және тоқыма талшықтарын бояғанда қолданылады. Бұл бояғыштар жууға және күн сәулесіне төзімді [3].

Синтетикалық бояғыштар тікелей, негізгі, қышқыл және белсенді. Тікелей бояғыштар мақта маталарына жақсы сәйкес келеді, олар суда жақсы ериді. Негізгі бояғыштар жібек және жүн маталарына жақсы сәйкес келеді. Жібектен, жүннен және синтетикалық талшықтардан маталарды бояу үшін қышқыл бояғыштар қолданылады.

Белсенді бояғыштар әмбебап болып табылады, олар маталардың барлық дерлік түрлерін бояу үшін қолданылады.

Бояулар жұмсақ щеткалар, көбік немесе мақта тампондарын қолдану арқылы үстірт қолданылады. Әр түрлі маталарда бояу әр түрлі жолдармен таралады: жұқа маталарға қарағанда жақсы, тығыз маталарға қарағанда нашар. Тығыз маталарға бояу щеткасы резервтік сызықтарға жақын орналасуы керек. Бұл резервтік сызықтың сырылып кетуіне жол бермеу үшін мұқият жасалуы керек. Матада сіз акварель әсеріне бірнеше бояумен «дымқыл» бояумен қол жеткізе аласыз. Сондай-ақ, ерекше әсерді матаға бір тамшы

бояумен тамшылап, түтік арқылы үрлеп, тамшылардың қалаған бағытын бере аласыз. Қошқар матасының әсерін жасау кезінде дөрекі тұз қолданылады. Тұз кристалдары дымқыл шүберекке салынып, бояуды тартады, фонды ағартады. Карбамид (мочевина) түйіршіктері бояуды қайтарады. Суда еріген мочевина көмегімен (50 мл суға 1 шай қасық мочевина) жұмсақ ауысуды алуға болады, щетка ерітіндіге ылғалдандырылады және түйінді суретке қолданылады [4].

Бояудың соңында өнімдер бояғыштарды бекіту үшін кептіріліп, буландырылады. Негізінен, кейін жууға болатын заттар. Сәндік заттар, мысалы, панельдер, экрандар және т.б. оларды бумен пісіруге болмайды немесе оларды акрил бояуларымен үтікнің астына орап қоюға болады. Үйде өнім қайнаған ыдыста немесе шелекте, ал кішігірім кәсіпорында, медициналық автоклавтарда немесе бу камераларында буланады.

Сәндік өнер туындыларын жасау күрделі шығармашылық процесс. Суретші өзінің жоспарын, көркемдік идеясын өнердің осы түрі арқылы жүзеге асыруға тырысады. Шығармашылық процестің негізі композицияның, сәндік ритмнің, түс пен материалдың үйлесімділігін іздеу болып табылады.

Суық батик

Суық батиктің технологиясы ХХ ғасырдың басында жасалды, бұл химиялық білімді дамыту болды. Бұл техниканың басты ерекшелігі - кескіндемені аяқтау үшін қолданылатын резервтік композиция жылуды қажет етпейді. Бұл әдіс әр түрлі суретшілер мен әуесқойларға қол жетімді.

Суық батикте өрнектің барлық элементтерінде жабық контур сызығы болады, ол өрнекке ерекше сипат береді. Контурлы сызуды қолданғаннан кейін өнімді кем дегенде 24 сағат құрғатуға рұқсат етіледі, әйтпесе резервтік құрам галоген береді, ал бояу құйылған кезде контур сызығына тығыз түспейді. Суық батикте үш техниканы бөлуге болады: классикалық, көп қабатты және ашық графика [5].

Классикалық батик жабық жолақтармен шектелген контурды қолдану арқылы жасалады. Нәтиже - витражға ұқсас үлгі. Жұмысқа бір қабатта қол қойылады.

Көп қабатты батик классикалық батик сияқты жасалады. Бірақ ол бір-бірінің үстіне бірнеше түрлі-түсті тондарды қолданады.

Жабық сызбалар жабық ұшақтарды пайдаланбастан боялады. Бұл техниканы орындау кезінде бір жазықтықтың түсі екіншісінің түсіне енуге мүмкіндік беретін өрнектің контуры ашылады.

Ыстық батик

Ыстық батик техникасының ерекшелігі - силуэт балқытылған парафинмен матаға салынып, осы техниканың атауы да осыдан шыққан. Матаға контурлық сызықтарды қажет етпейтіндіктен, үлгіні реңктердің жұмсақ әрі тегіс ауысуымен алынады.

Ыстық батикте үш негізгі түрі бар: қарапайым батик (бір қабаттасқанда), күрделі батик (екі немесе одан көп қабаттасқан), даққа дейін жұмыс.

Қарапайым батикте өрнек парафині бар матаға арнайы өрнектерге сәйкес қолданылады. Парафинді щеткалармен, пышақтармен, қопсытқыштармен, гарнейлермен және шұңқырлармен қолданады. Нәтиже - контурлық сурет, гүлді немесе геометриялық ою-өрнек. Жұмысқа кіріспес бұрын, құралдар жұқа тоқылған матамен бекітіліп, бірнеше минут қыздырылған парафинмен контейнерге батырылады. Салқындағаннан кейін артық құрамды жылы күйде сақтау үшін қайтадан қызады. Матаға қолданылатын резервуар жақсартылуы керек. Содан кейін, өрнектің үстіндегі барлық мата бояумен қапталған. Резервті матадан алып тастағаннан кейін, қара фондағы жеңіл үлгі қалады. Қарапайым батиктің көмегімен сіз тек бір түсті өрнек ала алмайсыз. Сызбаны басқа түстермен толықтыру үшін резервті сызбамен қолданғаннан кейін бұл жерлерді қажетті бояумен толтырып, кептіруге және жоғарыдан резервтік композициямен жабуға мүмкіндік беру керек. Ал содан кейін фон мен жиектерді қабаттастыру [6].

Күрделі батик бояуы қарапайым батикті еске түсіретін бірнеше сатыда жүзеге асырылады. Резервті композициямен қолданылған сурет қатаюдан кейін фондық бояумен жабылған. Осыдан кейін резерв қайтадан қолданылады және қайтадан фонмен жабылады. Қабаттасуға төрт рет рұқсат етіледі. Қабаттасулар жеңіл фондан басталып, қараңғы түсімен аяқталады. Осы техникада жұмыс жасағанда, сіз сақтық көшірме құрамын қолдану және үлгіні матаға беру сапасын мұқият бақылауыңыз керек.

Матаны бояудың ең күрделі және қызықты әдісі - дақтармен сырлау. Гүлдермен және басқа гүлдермен әшекейленген бұйымдар осы техниканың көмегімен жасалады. Эскизге сәйкес матаға әр түрлі түстердің бұлыңғыр дақтары қолданылады. Содан кейін, бұл дақтарда резервтік композициямен өрнек салынады және қатайғаннан кейін бұл дақтар мен фонның іргелес аумақтары басқа түспен қабаттасады. Мұның бәрін қайталауға болады, бірақ үш реттен артық емес. Қорытындылай келе, бүкіл өнім негізгі фонмен жабылған. Бұл техникада жасалған өнімдер негізінен күңгірт өңге ие. Қараңғы түс сіздің өрісіңіздің шегінен тыс ағып кеткен бояуды оқшаулауға мүмкіндік береді. Дақтарды бояу техникасын қолдану түстер мен олардың реңктерінің керемет ауысуына қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бояу кезінде матаға қолданылатын бояудың әр қабаты жақсы кебеді және резервтің қатайып кетуі өте маңызды.

Дайын өнім рамадан шығарылады және резервті алу үшін матаны диагональ бойынша созып, қатайтыңыз және қатты сілкіңіз. Бұл жағдайда резерв жарылып кетеді. Резервтік құрамды матадан түпкілікті алып тастау үшін үстелдің үстіне бірнеше қабат газеттер төселеді, үстіне парақ оралған қағаз, содан кейін боялған мата, қағазды қайтадан орап, газеттерді орап, үтіктейді. Резервтік құрамды сіңіретін қағазды өзгерту матаны 2-3 рет үтіктейді. Майдың тұрақты дақтары бензинмен жуылады.

Әсіресе назар аударарлық нәрсе, аяқталған сызбаның соңғы мәртебесін керемет қабылдау. «Креклдін» әсері. Негізгі үлгіні қолданғаннан кейін (бірақ екі қабаттасудан аспайтын) кең щеткамен - флейта көмегімен жақтауға қарай созылған матаға мата жағыңыз. Ол қатайғаннан кейін, мата рамадан шығарылып, майдаланып, үгітіліп, парафин жарылып, сызаттар пайда болады. Содан кейін мата қайтадан жақтауға тартылып, жарықтарға жақсы ағып жатқанына көз жеткізіп, қара бояумен жабылған. Нәтиже - жұқа күңгірт тор, ол арқылы негізгі сызық жарқырайды. Содан кейін резервтік кадрлар алынады.

Еркін кескіндеме

Еркін кескіндеме техникасы салқын және ыстық батик техникасынан ерекшеленеді, өйткені ол кескіндеме сияқты. Еркін бояу негізінен анилин бояғыштарымен жүзеге асырылады, кейде әртүрлі қоюландырғыштар, сонымен қатар арнайы еріткіштермен майлы бояулар қосылады. Еркін кескіндемеде үш әдіс қолданылады: акварель, трафарет және акварель.

Акварель техникасында мата «шикі» боялып, белгілі бір жерлерде кептіріліп, спирт әсерін қолданады.

Трафарет техникасында трафарет пен арнайы бүріккіштердің көмегімен үлгі жасалады.

Тегін акварельмен бояу тұзды немесе акварельді топырақта жасалады. Ерітінді немесе топырақ созылған матаға қолданылады, кептіруден кейін мата боялған. Жұмыс акварельден ашықтан қараңғыға дейін орындалады, топырақ бояудың таралуына жол бермейді. Сондай-ақ, бояу үшін қоюландырғышты қолдануға болады. Аппетизатор трагакант, крахмал немесе сальвитозадан тұрады. Қалыңдатқыш бояулармен боялған жерлерді шектеу үшін резервті пайдаланбай жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

Түйінді батик

Түйінді батик сурет емес, бұл матаны бояудың тәсілі. Матаны бояудың бұл әдісі ең ежелгі әдістердің бірі. Үндістанда, Жапонияда, Қытайда және т.б. кең таралған. Төменгі

жол - бұл мата белгілі бір жолмен бүктелген, жіптермен немесе жұқа орамалдармен тартылған. Осыдан кейін мата тегіс бояу технологиясын қолданып боялады [7]. Бояудан кейін түйіндер босатылады, мата кептіріледі. Бұл бояу әдісін қолдана отырып, шеңберлер, спиральдар, жолақтар түрінде ерекше үлгілерді алуға болады. Үлгі матаны кию әдісіне байланысты. Көп түсті үлгіні алу үшін бояуға бірнеше түстер қолданылады. Түйіндердің ішіне әр түрлі заттарды қоюға болады: түймелер, қиыршық тастар. Түйінді бояуда мақта, вискоза, зығыр, жүн, жібек, ацетон, триацеталь және капрон маталары қолданылады. Бояғыштар тікелей, белсенді, қышқыл немесе дисперсті қолданылады. Сонымен қатар табиғи бояғыштарды қолдануға болады. Түйіндерді байлаған кезде жіптерді мықтап және мықтап бекіту керек. Жіптер ағартылған немесе қатал қолданылады, өйткені бояу кезінде түрлі-түсті жіптер төгіліп тұрады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Малахова С.А., Журавлева Т.А., Козлов В.Н. Художественное оформление текстильных изделий. Москва, 2007.342с.
2. Давыдов С.Г. Батик. Техника. Приемы. Изделия. С.Г. Давыдов. Москва: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. 184с.
3. Дамидова А.Г. Батик постигаем шаг за шагом. Звонников В.И. Учебное пособие 4-е издание. Москва: Издательский центр «Академия», 2009. 223с.
4. История батика [Электронный ресурс]. режим доступа: <http://zaika19721.forum2x2.com/t2561-topic> (дата обращения: 6.06.2016).
5. Стоку С., Батик. Современный подход к традиционному искусству росписи тканей. Москва: Ниола 21-й век, 2005ж.
6. Гильман Р.А. Художественная роспись тканей: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Декоративно-прикладное искусство и народные промыслы». Москва: ВЛАДОС, 2008. 159с.
7. Гильман Р.А. Художественная роспись тканей. Москва: Владос, 2008г. 85с.

Аннотация: В статье представлены современные методы и виды росписи ткани. Образ ткани имеет широкие возможности для отражения и изменения реальности вокруг человека. В технике росписи батика используются многие художественные техники - акварель, графика, витражи и т. Д. Широкий спектр техник живописи ткани предлагает художнику много возможностей для самореализации. Современные художники используют разные методы батика. Батик холодный и горячий. В холодном батике используется резерв, который наносится на ткань в виде замкнутой линии, которая представляет собой контур с использованием специальных красителей. Запас предотвращает распространение краски. В работе установлено, что на сегодняшний день ручное окрашивание ткани в технике «батик» можно использовать не только в декоративно-прикладном творчестве, но и в профессиональных целях, создавать эксклюзивные единичные изделия.

Abstract: The article presents modern methods and types of fabric painting. The image of the fabric has ample opportunities for reflecting and changing reality around a person. In the technique of painting batik, many artistic techniques are used - watercolor, graphics, stained glass, etc. A wide range of fabric painting techniques offers the artist many opportunities for self-realization. Modern artists use different methods of batik. Batik is cold and hot. In cold batik, a reserve is used, which is applied to the fabric in the form of a closed line, which is a contour using special dyes. Stock prevents the spread of paint. It is established in the work that today manual dyeing of fabric using the "batik" technique can be used not only in decorative and applied art, but also for professional purposes, to create exclusive single products.

ӘОЖ 745.522.2

Болысбаев Д.С., Маханбетова Н.Ә., Қабаева Ж.С.

философ.ғ.к, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
өнертану магистрі, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

«Мәдениет және спорт» факультетінің 6М042100 - Дизайн мамандығының 2 курс магистранты,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

КИИМ ДИЗАЙНЫНДАҒЫ ЗАМАНАУИ БАТИК ӨНЕРІНІҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Түйін: Мақалада қазіргі әлемдегі батиктің даму ерекшеліктері сипатталған. Мата кескіні адамның айналасындағы шындықты бейнелеуге және өзгертуге кең мүмкіндіктерге ие. Панельдерді құрудың технологиялық процесіндегі инновациялар тақырыбы талқыланады. Мата бояу техникасының кең спектрі суретшінің өзін-өзі тануы үшін көптеген мүмкіндіктер береді. Қолмен боялған маталардың үйлесімді синтезделуіне және заманауи киім дизайнында, олардың өзара байланысы мен бір-біріне әсер етуіне ерекше назар аударылады. Костюм өнерінің дамуының мындаған жылдарында адамзат әшекейлеудің сансыз тәсілдерін ойлап тапты: бояу, пятаки (басу), түрлі тоқу техникасы (батик), көркем тоқу, кесте тігу, аппликация, мата жасау, төсеніш бұйра тігісімен, өрнекті былғары, тоқу, ою-өрнек және басқалар. Бүгінгі таңда «батик» техникасын қолдана отырып матаны қолмен бояу тек сәндік-қолданбалы өнерде ғана емес, сонымен қатар кәсіби мақсаттар үшін, жеке дара бұйымдар жасау үшін де қолданыла алатындығы анықталды.

Кілттік сөздер: дизайн, батик, сәндік-қолданбалы өнер, матаға сурет салу, бояу, костюм, батиктің ерекшеліктері, қазіргі заманғы киім дизайны.

Ежелгі заманнан бері адам өзін көптеген нысандармен қоршап алды, олардың арасында қоғам мен адам өмірінде мәдени маңызы бар түрлі тоқыма материалдар бар. Сәндік-қолданбалы халық өнері бұйымдарының өзіндік ерекшелігі матаның көркем суретінде – батик технологиясында көрінеді.

Матаға сурет салу - оны безендірудің ең көне әдістерінің бірі. Бүгінгі күнге дейін бұл өнер түрі ескірген емес және өзектілігін жоғалтқан жоқ. Тамаша матада суреттелген ертегі гүлдері мен нәзік пейзаждар таңқалдырарлық көрінеді, сондықтан адам бұл сұлулықты ойлаудан бас тартқысы келуі екіталай.

«Батик» сөзі мақтаны көп сатылы бояумен балауыз технологиясын ғана емес, сонымен қатар түйіндік технологияны да, байламды да, қытайдың көк және ақ жібегін, жапондық көп түсті, жоғары көркем жібек кескіндемесін де білдіреді. Сонымен қатар, қазіргі заманғы суретшілер арасында киімге немесе панельдерге, картиналарға аксессуарлар жасауда ең танымал болып саналатын ең жаңа технология болып есептеледі. Ежелгі және таңқаларлық әр түрлі батик қазіргі заманғы сән заңдарына баса назар аударатындығымен танымал. Батик киім дизайнында кеңінен қолданылады, стилистикалық және түрлі түсті шешімдермен тамаша үйлеседі. Батиктің арқасында сіз сәнді шеберлердің де, сәнді дизайнерлердің де сұранысына ие эксклюзивті маталарды жасай аласыз [1].

Батик өзінің қалыптасуы мен дамуында терең тарихи тамырлар мен бүгінгі күнге дейін сақталған ұлттық дәстүрлерге ие. Батик таңқаларлық картиналар түрінде, көркем мәдениетті көпшілікке жеткізе отырып, суретшілерді әртүрлі халықтар арасында көруге болатын ежелгі өнер дәстүрлеріне ерекше назар аударуға мәжбүр етеді.

Ежелгі яван тілінен аударғанда «Батик» «ыстық балауызбен сурет салу» дегенді білдіреді. «Ыстық батик» техникасы осылай пайда болды. Батик бүгінгі күнге дейін явандық ерлер мен әйелдер үшін ұлттық киім ретінде қызмет етеді.

Қазіргі уақытта матаға батик жағудың көптеген басқа әдістерін қолдана аласыз, ал резервті щеткамен немесе матаның ішіне тамшылатып балауызбен қолдануға болады.

Батик техникасында көптеген тұрмыстық бұйымдар жасалынған, соның ішінде сәндік жастықтар, дастархан, перделер, көйлектер, дивандар, юбкалар, жемпірлер,

сердцерлер, шарфтар, блузкалар бар.

Жоғарыда айтылғандардан батик дегеніміз - бұл матаға сурет салу өнері, ол тек тұрмыстық заттарды ғана емес, сонымен қатар киім, аяқ киім, аксессуарларды да безендіруге мүмкіндік береді.

Осылайша, батик пен сән киім дизайнын дамытуда біріне айналады, бұл сән өнерінде бұқаралық, биік, өнер мен дәстүрді шынайы бағалаушылар үшін қол жетімді нәрсе емес.

Бүгінгі таңда дизайнерлер көйлектер, костюмдер, боялған шарфтар, орамалдар және шарфтар үшін ерекше байланыстар мен маталар жасайды. Бұл өнімдер өте стильді және бір данадан ғана болуы мүмкін.

Сондықтан батик - бұл дәстүрлі және тарихи мұра ғана емес, сонымен қатар интерьерден көркемдікке дейінгі дизайнның әр түрлі саласында кеңінен қолданылатын қазіргі заманғы өнер.

Қазіргі батик дәстүрлерді сақтай отырып, жапырақтардың, гүлдердің және құстардың сызбалық бейнесін жасайды. Мұндай батик, әдетте, батиктің дәстүрлі шеберлеріне арналған әдістемелік ұсыныстарға емес, дизайнердің еркіне байланысты болады. Бұл қазіргі заманғы дизайнерлер қолданатын түс схемасында да байқалады. Шеберлер енді дәстүрлі бояуларға тәуелді емес, өйткені химиялық бояулар кез-келген түс пен көлеңке бере алады. Қазіргі заманғы батикте күрделі ою-өрнектерді алу үшін әлі де қолданылады. Дизайнерлер (мысалы, Иван Тюрта) батикті әлемдік сән көрсетілімінде батыл түрде ұсынды. Олар индонезиялық батикті дәстүрлі және заманауи түрде насихаттау үшін көп жұмыс жасады.

Батиктің қолдану аясы жылдан жылға өсуде. Батикті дамыту процесін жүз жыл бойы сақтай отырып, әдістер соңғы онжылдықтар көрсеткендей әлі де жетілуде. Дәстүр бойынша сатылатын батиктің ұзындығы 2,25 метр болатын және одан дәстүрлі киімдер, панжандар мен сарондар тігілген. Қазіргі уақытта батик тек киім өндіруде ғана емес, сонымен қатар жиһазға, қабырғаға, дастарханға және басқа да интерьер аксессуарларына арналған кенеп панельдерін жасауда қолданылады. Батик техникасы, үй мен кеңсе үшін батик жасайтын көптеген танымал суретшілер арасында кең таралған. Жоғары сапалы қолмен жасалған батик өте қымбат және оны шығару өте шектеулі болады. Индонезия тарихы бойында батиктің бай дәстүрінің шетелдік көпестермен немесе отарлар билеушілерімен кез-келген байланысы батиктің дамуына әсер етті. Міне, осы өзгерістердің ең танымал салдары [2].

Қазіргі уақытта батик өзектілігін жоғалтпайды. Батик киім дизайнында кеңінен қолданылады. Матаға кескіндеме стильде немесе сюжетте ешқандай шектеулерге ие емес - сіз сурет, ою-өрнек сала аласыз, түрлі-түсті дақтармен шектелесіз. Сарафандар, шапандар, шарфтар батикпен безендіріледі. Қолмен безендірілген қол орамалын киіп, адам өзінің даралығын баса көрсетеді. Өйткені, батик - бұл өнеркәсіп өнімі емес, басқа таңбалау емес, бұл суретшінің өзіндік туындысы болып табылады. Сіз батик сатып ала аласыз немесе шебермен жұмыс жасай аласыз және де суретті өзіңіз таңдауға мүмкіндігіңіз бар, суретші оны өзіңіз қалаған жолмен өмірге әкеледі. Батик әрдайым қайталанбас, әрқашан өзіңізге де, жақын адамдарыңызға да жақсы сыйлық. Ақыр соңында, осындай заттардың көмегімен адамдар өздерінің ерекше бейнесін және өзіндік стилін жасайды.

Қазіргі Қытайда батиктерді негізінен оңтүстік-батыс шекарада тұратын этникалық топтар жасайды. Олар батик, аппликация және кестемен үйлесетін ерекше заттар жасайды.

Батик киім дизайнында және интерьер дизайнында кеңінен қолданылады, соның арқасында киім-кешек пен матаның дизайны жасалады, оның көмегімен дизайнердің көйлектері жасалады, кейде құны мың долларға жетеді, өйткені бұл қолмен жасалатын және де өте ерекше жұмыс.

Осыдан бірнеше ғасыр бұрын ақсүйек ханымдар жатын бөлмелері үшін суреттер салдыртып, кимондарының үлгілерін жасаған немесе сүйіктілеріне шарф сыйлаған. Матаға сурет салу техникасында жұмыс жасай отырып, матаның бетіне немесе өңделген компонент пен түс комбинациясына тұз кристалдарын қосқанда, бояулар жабық цикл ішіндегі тондардан тонға еркін ауысқанда, әдемілік сезімі тек таңдануға ғана емес, сонымен қатар әдемілікке де ие болады.

Костюм декорын жасауда батик техникасының ауқымы кең.

Костюм, кез-келген өнер туындысы сияқты, эстетикалық функцияны орындау үшін - адамның табиғи және өзіне ғана тән әдемілікті жасау мен қажеттіліктерін қанағаттандырады. Утаритаризмге қатысты бұл функция әрдайым бағынышты болғанмен, адамдар тіпті алғашқы дәуірде де оны назардан тыс қалдырған емес. Функционалды киімдерді көркемдік костюмге айналдыру оның сәндік дизайнын жасауға мүмкіндік береді.

Костюмдегі декор - бұл көркемдік жүйе, утилитарлық мақсаты жоқ оны безендіретін элементтер жиынтығы. Іс жүзінде киімдегі сәндік элементтер міндетті емес, мысалы, құрылымдық элементтер, бірақ олар адамның костюмінде бұрыннан бар болған және бүгінгі күннің өзектілігін жоғалтпайды.

Костюм өнерінің дамуының мыңдаған жылдарында адамзат әшекейлеудің сансыз тәсілдерін ойлап тапты: бояу, пятки (басу), түрлі тоқу техникасы (батик), көркем тоқу, кесте тігу, аппликация, мата жасау (матадан жасалған матадан мата жасау), төсеніш (төсенішпен байланыстыру) бұйра тігісімен, өрнекті былғары, тоқу, ою-өрнек және басқалар. Бұл декоративті техниканың барлық техникалық әртүрлілігімен оларды қолданудың мақсаты бірдей - тіпті үйдегі өрескел матаны зергерге айналдыру, костюмді ерекше етіп жасау, сонымен қатар белгілі бір ақпаратты көрерменге жеткізу.

Қарапайым қоғамда адам өз түрінен ерекшеленуге тырысты. Осы мақсатта ол өзінің келбетін безендіре бастайды; басында ол дененің жеке бөліктерін (бет, кеуде, іш, білек) бояумен, татуировкамен де айналысқан. Кейінірек костюмнің дамуымен декор өрнегі адам денесіне емес, киім жасалған түрлі материалдарға қолданыла бастады. Бұл бейнелер костюмді безендіру қызметін атқарып қана қоймай, белгілі бір тайпаға, руға жататын оның иесінің әлеуметтік мәртебесін анықтады, сонымен қатар діни және мистикалық мағынаға ие болды, яғни олар өзіндік талисман болды [3].

Костюм тарихында тоқу және тоқу өнертабысында маңызды рөл атқарды. Мата өндірісі үшін шикізат жануарлар мен өсімдік талшықтары болды: жүн, жібек, мақта, зығыр, қарасора және басқалар. Адамдар ерте кезден бастап маталарды табиғи минералды және өсімдік бояғыштарымен бояуды үйренді.

Бояу шеберлігі әсіресе Шығыста кең таралған. Үндістанда ерітілген балауызы бар ежелгі бояғыштар матаға үлгіні қолданған, содан кейін оны күшті ерітіндіге батырған. Балауызбен жабылған, сондықтан боялмаған жерлер түрлі-түсті фонда жеңіл үлгіні құрады. Қазір бұл сәндік техниканы батик деп атайды. Үнді шеберлері бүгінде өте танымал болып келетін түйіндік батик әдісін ойлап тапты. Үндістердің костюмдері негізінен шебер жасалған мақтадан жасалды, Қиыр Шығыстағы халықтар - қытайлар, жапондар - жібекті артық көрді және оны безендіруде қол жетпейтін биіктерге жетті.

Қытайлар негізінен өрнекті тоқуды қолданды, оны еркін щеткамен бояумен біріктірді. Жапондық суретшілер жібек маталарды: батик техникасының көмегімен безендірді. Сонымен қатар, жапондықтар қолмен боялған үйлескен баспа өрнегімен өте танымал болды. Таяу Шығыс елдерінде матаны әшекейлеудің кең таралған тәсілі көп түсті пятки болды - бұл матрицада қолданылатын өрнекті басып шығару арқылы матаға үлгіні қолданатын әдіс. Бұл сәндік техника орта ғасырларда Еуропада танымал болды. Еуропадағы баспа өнерінің ең үлкен өркендеу кезеңі XVIII ғасыр деп саналады, сол кезде баспа маталарын өндіру тоқыма өндірісінің маңызды саласына айналады. Дәл осы кезде

алғашқы басып шығару машиналары жұмыс істей бастады, бұл нақтырақ және дәл дизайн жасауға мүмкіндік берді және басылған маталардың құнын едәуір төмендетіп, халықтың әр түрлі сегменттеріне қол жетімді етті [4].

Сипатталған сәндік техниканың барлығы: кескіндеме, батикпен басып шығару - матаға бояумен байланысты және оның құрылымын өзгертпейді. Ескі және кең таралған кесте тігу деп аталатын «әшекейлеу» әдістері танымал емес, ол ежелгі уақытта сүйек, содан кейін қола инелерін қолданған кезде пайда болады. Өнер тарихшылары кесте тігудің пайда болуын адамзаттың алғашқы мәдениеті дәуірімен байланыстырады және оны тігілген киімнің алғашқы қарапайым түрлерінің пайда болуымен байланыстырады. Кестелеу өнері ежелгі Шығыс және ежелгі әлем елдерінде жоғары деңгейге жетті. Ежелгі Египетте жүннен, зығырдан және қарасора маталар кестелермен безендірілген. Үндістанда олар ақ қардан ақ мата жасауды білгенде, оны жүннен, қағаздан және алтыннан жіптермен кестелеуді бастады. Түрлі түсті жібекпен тігілген Қытайда, Жапонияда олардың нәзік түстерінің асып түсуінде керемет өсімдіктер мен құстар, табиғаттың керемет суреттері пайда болды. Алтын кесте Иран, Үндістан және Түркияда, сондай-ақ Қытай мен Жапонияда кеңінен таралған. Ежелгі грек тарихшысы және географы Страбо гректердің жартылай тастармен өрнектелген алтын азиялық киімдерін көргенде қалай таңғалғанын суреттейді [5].

Алтын және күміс жіптерден, інжу-маржандардан, асыл тастардан жасалған сәнді византиялық кестелер ерекше байлығымен танымал болды. Сәнді кесте өрнектер билеушілердің, ауқатты дворяндардың, діни қызметкерлердің киімдерін киді. Аңыз бойынша 955 жылы Византияға келген орыс ханшайымы Ольга онда алтын тігу жұмыстарымен айналысып, шеберліктерін шыңдады. Содан бері алтын кесте жасау өнері Ресейде өте танымал болды.

Сәндік өнердің шынайы шедеврi - бұл костюмді безендірудің ең кең таралған әдісі болған орыс халықтық кесте. Ресейлік кесте жасаушылар түрлі материалдарды қолданды: түрлі-түсті жүн, жібек және мақта жіптері, алтын және күміс сымдар, өзен інжу-маржандары, моншақтар, шыны моншақтар және т.б.

Сүлгілер ерекше сұлулығымен және алуан түрлілігімен ерекшеленді: кейде толығымен өрнекпен жабылған, олар тұрғын үйдің көркем безендірілуі және шаруа өмірінің барлық белгілері - туғаннан бастап христиандыққа дейін жерлеу рәсімдеріне дейін қызмет еткен. Тігудің өрнектері мен түс схемасы адамдардың еңбек әрекетімен тығыз байланысты және әлем туралы ежелгі мистикалық идеяларын сақтаған.

Біздің заманымыздың сәнді киімдерін безендіретін кесте, әрине, орындау технологиясындағы тарихи өрнектерден айтарлықтай ерекшеленеді (машинамен кестелеу бүгінде жиі кездеседі), өрнектер мен декоративті материалдарда, әйтсе де, бұл қазіргі кезде де сәнді сәндік техника болып табылады.

Костюмді қоймалармен, трюктермен, пуфтармен және басқа да безендіру элементтерімен безендіру ерекше сәндік әсер жасайды. Бұл қосымша безендіруді қажет етпейтін, өз декорациясы қарапайым және талғампаз. Сәнді киімде ол жиі қолданылады, өйткені ол модельдің өзіндік ерекшелігіне қол жеткізу үшін кішкентай құралдарды қолдануға мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтылғандай, әшекейлеу тек бір мақсатты көздейді - практикалық функцияларды ұсынбай, киімдерді безендіру. Заманауи костюмде аксессуарлар сонымен қатар безендіру ретінде қызмет ете алады, яғни әр түрлі бекіту элементтері: түймелер, түймелер, шелектер, «сыдырмалар» және т.б.

Сөздің тура мағынасында аксессуарларды декор деп атауға болмайды, өйткені ол ең алдымен утилитарлық функцияны қамтамасыз етеді және кез-келген киімнің міндетті бөлігі болып табылады. Екінші жағынан, жақсы таңдалған фитингтер костюмнің бейнелік-стильдік мазмұнын жақсы ашуға көмектеседі, оны спорттық, талғампаз немесе күнделікті

бизнеске айналдырады [6]. Сондықтан сурет салуда және оның декоративті дизайнының құрамын жасағанда суретші аксессуарлардың стилистикалық сипатына үлкен мән береді, олар декор бола алмаса да, костюмде сәндік функцияны орындайды.

Айта кету керек, қазіргі заманғы киім әрдайым безендіруді қажет етпейді. Декорды қолдану мәселесі көптеген факторларға байланысты: функционалды мақсаты (мысалы, декор жұмыс немесе іскерлік киімнің кейбір түрлерінде орынсыз), стиль (безендіру классикалық стильге тән емес), конструктивті негіз (көбінесе декор костюм дизайнының күрделілігі мен өзіндік ерекшелігіне кедергі келтіреді) және матаның үлгісі (Үлкен және жарқын өрнегі бар мата қосымша безендіруді қажет етпейді), материалдың текстурасы (белсенді текстураның өзі сәндік болып табылады) және т.б. Егер костюм құрамындағы сызғыш қажет болса, ол киімді тартыңыз, оны киетінді безендіріңіз [7].

Жобаланған үлгіні безендіруде қандай декоративті техниканы қолданғанына қарамастан, бірқатар жалпы талаптарды ескеру қажет: декор қалыпты болуы керек, пішінге баса назар аударуы керек, одан «өсіп келе жатқан» және кездейсоқ, бөтен көрінбеуі керек; суретке қарапайымдылық пен әдемілік беру үшін жеткілікті негіз болуы керек; Бұл бұйым жасалған материалға сәйкес келуі керек, мысалы, ауыр мата үлкен рельефті кесте жасауды қажет етеді, ал жұқа - талғампаз, жеңіл; сайып келгенде, ол көрерменнің назарын өзіне аударатын бүкіл костюмнің психологиялық орталығы болуы керек. Егер қазіргі заманғы сән талаптарына сай тұтас, үйлесімді, өзіндік костюм құруға ықпал етсе, декорды сәтті деп санауға болады.

Батикті баспа деп атауға болатындығына бәрі бірдей келісе бермейді, керісінше басып шығаруды қолдану әдісі (және көбінесе қолмен). Алайда, бұл әдіс соншалықты ерекше, кейбір дизайнерлер батик баспа ретінде осы техникада жасалған барлық өрнектерді атайды.

Батик - ежелгі дәуірден белгілі матаға сурет салу. Ал қазіргі уақытта ол сәнгерлер арасында мега-танымал! Күрделі, бірақ өте қызықты техникада жасалған бұл түрлі-түсті сурет күнделікті жазғы киімді де, жағажай жиынтығын да, кешкі көйлекті де безендіретіні таңқаларлық емес. Батиктің тарихы, оның түрлері туралы көбірек білейік, сонымен бірге әлем дизайнерлерінің батик топтамаларына қалай енгенін көрейік.

Батик үнемі көптеген жинақтарда шығады. Бұл кескіндеме көптеген дизайнерлер үшін қастерлі, өйткені әр сурет ерекше және қайталанбас! Тіпті батик техникасымен боялған қарапайым кесілген көйлек те эксклюзивті болады және негіз ретінде пайдаланылатын табиғи маталар мұндай киімдерді жылдың кез-келген уақытына тамаша таңдау жасайды, бірақ батик әсіресе көктем мен жазда әсерлі көрінеді. Заманауи дизайнерлер батикті қолданудың бірнеше нұсқасын қарастырайық.

Бали сән апталығында батик бірінші скрипканы ойнады, оған бүкіл жоба «Тенсельдегі Батик» деген атпен арналды. Индонезиядан және басқа елдерден Марилена Влатаки, Батик Крт.Дауд, Оливер Толентино сияқты танымал дизайнерлер мен суретшілер бір ай бойы жұмыс жасаған жоқ. Нәтижесінде көпшіліктің көз алдында таңқаларлық нәрсе пайда болды: жарқын түрлі-түсті өрнектер, ағып жатқан жібекке боялған нағыз суреттер. Жоба авторлары негізгі мақсатына жетті: олар мата бояудың дәстүрлі индонезиялық өнерін халықаралық нарыққа ұсынды [8].

Алайда, тек индонезиялық ғана емес, сонымен қатар еуропалық дизайнерлер батиктің үлкен әлеуеті деп санайды. Сонымен, Versace-ден дайын киім жиынтығында боялған батикпен көптеген жиынтықтары мен киімдері бар. Мұнда бай түстер: көк, қызғылт сары, қызғылт, сары, жасыл. Матадан жібек ағып жатыр. Негізгі кескіндеме портреттер немесе абстракция болды. Қарапайым кесудің көптеген модельдері, мысалы, коллекциядағы көйлектердің көпшілігі батик техникасының көмегімен кескіндеме арқасында қарапайым, бірақ ерекше және жарқын футболкалар болып табылады.

Сурет - 1. - «Тенсельдегі батик»

Сурет 2. - Елена Супрунның 2008-2009 күзгі-қысқы коллекциясы

Топтамада сәтті түрде батик алтын ұзын жиекпен біріктірілген. Батик ресейлік дизайнерлердің коллекцияларына да қатысты. Ертегідегі айдаһарлар, гүлдер және экзотикалық өсімдіктердің суреттері бар батикпен боялған көйлектер Елена Супрунның 2008-2009 күзгі-қысқы коллекциясында ұсынылған.

Әдебиеттер тізімі:

1. Торебаев Б.П., Мырхалықов Ж.У. Цвет в текстиле. Шымкент 2016ж. 46 б.
2. Торебаев Б.П. Основы дизайна текстильных изделий. Ташкент 2013ж. 87 б.
3. Малахова, С.А., Журавлева Т.А., Козлов В.Н. Художественное оформление текстильных изделий. Москва, 2007. 342с.
4. Давыдов С.Г. Батик. Техника. Приемы. Изделия: С.Г. Давыдов. Москва: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. 184с.
5. Дамидова А.Г. Батик постигаем шаг за шагом. Звонников В.И. Учебное пособие 4-е изд. Москва: Издательский центр «Академия», 2009. 223с.
6. История батика [Электронный ресурс] режим доступа: <http://zaika19721.forum2x2.com/t2561-topic> (дата обращения: 6.06.2016).
7. Стоку С., Батик. Современный подход к традиционному искусству росписи тканей. Москва: Ниола 21-й век, 2005г. 111 с.
8. Гильман Р.А. Художественная роспись тканей: учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Декоративно-прикладное искусство и народные промыслы». Москва: ВЛАДОС, 2008. 159 с.
9. Гильман Р.А. Художественная роспись тканей. Москва: Владос, 2008г. 75 с.

10. <https://www.relook.ru/article/62098/>

Аннотация: В статье рассказывается о характерных особенностях развития батика в современном мире. Роспись ткани обладает широкими возможностями отражать, преобразовывать окружающую человека действительность. Затрагивается тема нововведений в технологический процесс создания панно. Широкий диапазон техник росписи ткани предоставляет множество возможностей для самореализации художника. Особое внимание уделяется его гармоничному синтезу ручной росписи ткани и дизайну современной одежды, их взаимосвязи и влиянию друг на друга. За тысячи лет развития костюма человечество придумало бесчисленные способы декорирования: живопись, пятки (печать), различные техники плетения (батик), художественное плетение, вышивка, аппликация, плетение, кружевная керлинг, узорчатая кожа, вязание, украшения и другие. В работе установлено, что на сегодняшний день ручное окрашивание ткани в технике «батик» можно использовать не только в декоративно-прикладном творчестве, но и в профессиональных целях, создавать эксклюзивные единичные изделия.

Abstract: this article treats of characteristic features of batik in the modern world. The art painting of a fabric has wide opportunities. It can reflect and transform the reality surrounding a person. The topic of innovations is touched in the panel technology. A wide range of fabric painting techniques provides many opportunities for artist self-realization. Particular attention is paid to its harmonious synthesis of hand-painted fabric, modern costume design and their relationship and influence on each other. For thousands of years of costume development, mankind has come up with countless ways of decorating: painting, heels (printing), various weaving techniques (batik), artistic weaving, embroidery, applique, weaving, lace curling, patterned leather, knitting, jewelry and others. It is established in the work that today manual dyeing of fabric using the "batik" technique can be used not only in decorative and applied art, but also for professional purposes, to create exclusive single products.

ӘОЖ 75.052

Болысбаев Д.С., Сайнанов Б.А., Мамешов М.Ж.

философ.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

МОНУМЕНТТІК КЕСКІНДЕМЕДЕГІ КӨРКЕМДІК ШЕШІМІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін: Өнердің даму процесінде әлемдегі ең көне түрлердің бірі ретінде монументалды кескіндеме Шығыстың және Еуропаның суретшілерінің үлкен қызығушылығын тудырды. Шығыста да, Еуропада да үлкен жетістік болды. Монументалды кескіндеме Азия елдерінде - Қытай, Жапония, Үндістан, Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінде кең дамыған. Монументалды кескіндеме Мысырда, Америкада, негізінен Мексика мен Еуропада және Ресейде үлкен жетістікке қол жеткізді. Шығыста және басқа құрлықтағы елдерде кескіндемені дамытуда айырмашылықтар байқалады. Еуропа елінің монументалды кескіндемесі табысқа дәйекті түрде қол жеткізді. Шығыстың көптеген елдерінде тоқырау кезеңдері байқалды. Қазақстанның монументалды кескіндемесі күрделі даму жолынан өтті. Егер көркемсурет өнерінде арнайы өнер туындылары көп болса, содан кейін монументалды кескіндеме, оның қағидалары авторлардың назарынан тыс қалған жоқ. Осыған орай, қазақстандық қабырға суреттеріндегі монументалды кескіндемені зерттеуге көңіл аудару керек.

Кілттік сөздер. кескіндеме, өнер, суретші, мозайка, абстракция, бейнелеу өнері.

Қабырғалық суреттің дамуы еліміздегі қоғамның дүниетанымына және экономикасымен тығыз байланыста. Заманауи Қазақстан бейнелеу өнерінде тәуелсіздік алған жылдардан бастап монументалды кескіндеме ұлттық дәстүр тақырыбында қалыптасты. Бірақ та көптеген жұмыстар жеке тапсырыс берушілерден түсті.

Тәуелсіз мемлекетімізде жаңа технологияның пайда болып әлемде болып жатқан кез

келген саланың соңғы жаңалықтарын білуге болады және ескіне жаңғыртуға үлкен мүмкіндіктер пайда болды. Өткен және бүгінгі таңда болып жатқан осындай заманда өнердегі әсемдікті сәндеп, көркемдеп көрсету болашақ ұрпаққа паш етуде қазақ бейнелеу өнерінің алатын орны ерекше. Бейнелеу өнерінің ішінде өзіндік құндылығымен, мәнділігімен ерекше орын алатын монументті өнер. Ол болашақ пен бүгінгі таңды байланыстырып тұратын көпір іспеттес. Осы өнердің бір тармағы монументті-сәндік кескіндеменің қырлары мен сырларының жіктемесін жасап белгілі бір жүйеге келтіру болып табылады.

XX-XXI ғасырдың басындағы заманауи қазақ монументалды кескіндемесіндегі алғашқы М.Кенбаев және Н.Твицчинский мозаика әшекей үлгісі Алматы мейрамханасындағы «Көкпар» және «Кобланды» мозаикалары, Алматыдағы қонақ үйдің қасбетіндегі «Еңлік-Кебек» және «Батырлар шайқасы», «Қазақстан» дүкен ғимаратындағы мозаикадағы алғашқы жұмыстары пайда болды. Басынан бастап оның көрінісі техника, көркем суреттер, материалдар, мотивтер және өнердің басқа да факторлары бойынша әртүрлі болды. Монументалды кескіндеме елдегі саяси тұрақтылықты, экономикалық дамуды, мемлекеттік билікті нығайтты.

Монументалды кескіндеме саласында жұмыс істеу үшін әртүрлі өнер туындыларының өкілдері айналысты. Олар өздерінің көрнекі құралдарын монументалды жұмыстарда қазақ және шетел өнерінің дәстүрлерін жалғастырды, бұл қазақ өнерін байытты. Кез келген бейнелеу көрнекі құралдарын заманауи қазақ монументалды өнерінен табуға болады. Қазіргі заманғы қазақ монументалды кескіндемесі жан-жақты, жемісті, ізбасарларымен толықты.

Монументалды өнер – бейнелеу және бейнелеп жеткізуге болмайтын пластикалық кеңістіктегі өнердің бірі. Мұндай өнер түрі үлкен көлемдегі шығармаларда көрінеді, атап айтқанда сәулеттік немесе және табиғи ортамен бірлестіре отырып жасалады, олар композициялық бірлікте өзара іс-қимылмен сәйкестендіріп құрылады және үлкен-пішімді қамти отырып белгілі бір бейнелі-идеологияны білдіретін кескіндемелік немесе пластикалық жұмыс. Монументалды өнер туындыларын түрлі суретші шеберлер түрлі техникада жасайды. Монументалды өнерге ескерткіштер мен композициялық мемориальды мүсіндер, кескіндемелік және мозаикалық паннолар, ғимараттардың сәнді жиһаздары, витраждар, сондай-ақ көптеген жаңа технологиялық құралымдарда және әр түрлі әдістерде безендіріліп орындалған жұмыстар болып табылады.

Қазіргі заманғы қазақ монументалды кескіндеме суретшілері кескінің формасын, мазмұнын және түсін еркін таңдайды. Монументалды кескіндемеде суреттердің кескіндемесінен шынайы бейнелерді табуға болады, станоктік кескіндемеден бастап абстракті формаға дейін, суретшінің қиялының дерексіз нысандарынан экспрессионизм суреттеріне дейін, сондай-ақ дәстүрлі халық шығармашылығының кез-келген бейнесін көруге болады. Заманауи қазақ монументалистері табиғи түсті суреттерде объектілерді құру өнерін, Еуропа дәстүрлеріндегі жылы және салқын түстердің өзара байланысы мен халық өнерінің әсем безендірілуін үйлестіреді. Қазақстандық монументалды кескіндеме басқа өнер түрлері салаларымен тығыз байланыста, монументалды кескіндеме әрқашан қазақ кескіндемедегі шынайы бағытқа әсер етті.

Қазіргі заманғы қазақстандық суретшілер әлемдік және өздерін ұлттық дәстүрлі өнер кеңінен зерттейді. Қазіргі кезде заманауи ұлттық дәстүрлі өнерінің өзіндік келбетінің өзара алмасу кезеңі бар. Монументалды кескіндемеде суретшілер әртүрлі жұмыстардың және басқа да өнер туындыларының және еуропалық кескіндемелердің туындылары жасады. Монументалды жұмыстарды жергілікті жағдайлар мен ғұрыптар арқылы анықталуы мүмкін.

Қазақстан – Орта Азия өкілі. Өнер тарихында керемет орынды алады. Басқа елдерде, Үндістан, Мысыр, Батыс Азия, Оңтүстік-Шығыс Азия және т.б. қазіргі уақытта

монументалды кескіндеме онша дамымады десек болады. Мысалы, Жапонияда заманауи монументалды кескіндеме материалына негізінен тек керамика болып табылады. Ал Қазақстанда басқаша жағдай, кабырғадағы көркем жазу айрықша әртүрлілікке және бейнелеу құралдары мен технологиясы бай.

Түрлі елдердің өнер мен мәдениетін даму тарихында ол маңызды идеологиялық функцияны атқарды, сәулет өнерінде стилдік процестерге қатысады, интерьердегі кеңістіктік ұғымдарды қалыптасырады, толығымен айтқанда өткен кезеңдегі немесе бейнелеу өнеріндегі көркемдік тілді береді. Осы зерттеудің өзектілігі ХХІ ғасырдың монументалды кескіндемесінің техникасы мен стилінде керемет өзгерістерге ұшырады. Қалалардың, үй және ғимараттар, объектілердің жаңа қарқынды құрылыстарында заманауи монументалды кескіндемемен безендіруде өте маңызды рол ойнайды.

Монументалды шығармалары жасау алдында оның авторы архитектуралық ғимарат ерекшелігін және оны қоршап тұрған кеңістікті, оның өнегелер мен құрыптарын міндетті түрде зерделеу қажет. Заманауи монументалшы тек қана Қазақстанда ғана емес басқа да елдерде, мысалы, Өзбекстанда, Қытайда, Ресейде және тағы басқа елдерде бар. Өзінің шығармашылығында әртүрлілікке ұмтылуға болады. Монументтік кескіндеме кезеңдері әр елдің суретшілерімен, аудандар мен ұлттардың, әр түрлі эстетиканы қабылдауда және түрлі мәдениетпен, архитектуралық қызметтің әсер етуімен және дамуымен бірге өзгере береді.

Қазақ бейнелеу өнерінде заманауи монументалды өнері еуропалық және шығыс дәстүрлерінің өзара әрекетін әлемдік рухани мәдениеттің және көркем интеграциясын, еуропалық және шығыс халықтарының жетістіктеріне сәйкес келеді.

Қазақстанның Заманауи көркемөнер мәдениеті Еуропа мәдениеті сияқты Шығас және Батыс этномәдениетінің диалогы негізінде ойдағыдай гүлденеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Электронная энциклопедия Википедия. Монументальная живопись. История искусств, 2012, 544 с.
2. Пешке И. Монументальная живопись эпохи Джотто в Италии 1280-1400, Москва: Белый город. 2003, 245 с.
3. Климан Ю. Монументальная живопись эпохи Ренессанса и маньеризма в Италии 1510-1600. Москва: Белый город. 2004, 187 с.
4. Кайранов Е.Б. «Традиции и новаторство в монументальном современном искусстве (сравнительно-сопоставительный анализ искусств Казахстана и Америки)
5. Лифшиц Л.И., Сарабьянов В.Д., Царевская Т.Ю. Монументальная живопись Великого Новгорода. Конец XI - первая четверть XII века, Санкт-Петербург: 2004

Аннотация. Монументальная живопись, одна из старейших в мире, в процессе развития искусства вызвала большой интерес у художников Востока и Европы. Большой успех как на Востоке, так и в Европе. Монументальная живопись широко распространена в азиатских странах - Китае, Японии, Индии и Юго-Восточной Азии. Монументальная живопись достигла больших успехов в Египте, Америке и в основном в Мексике, Европе и России. Существуют различия в развитии живописи на Востоке и других континентах. Монументальная живопись стран Европы имела успех. Многие страны Востока пережили стагнацию. Монументальная живопись Казахстана прошла сложный путь развития. Если в искусстве было много произведений искусства, то монументальная живопись в принципе не осталась незамеченным авторами. В связи с этим необходимо сосредоточиться на изучении монументальной живописи на казахских настенных росписях.

Abstract. Monumental painting, one of the oldest in the world, in the process of development of art aroused great interest among artists of the East and Europe. Great success both in the East and in Europe. Monumental painting is widespread in Asian countries - China, Japan, India and Southeast Asia.

Monumental painting has achieved great success in Egypt, America and mainly in Mexico, Europe and Russia. There are differences in the development of painting in the East and other continents. Monumental painting of European countries was a success. Many countries of the East have experienced stagnation. The monumental painting of Kazakhstan has passed a difficult path of development. If there were many works of art in art, then monumental painting, in principle, did not go unnoticed by the authors. In this regard, it is necessary to focus on the study of monumental painting on Kazakh wall paintings.

УДК: 75.058

Болысбаев Д.С., Оспанов Т.М., Оспанов Д.М.

к. философ. наук, доцент ЮКГУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
магистр, преподаватель ЮКГУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
магистр, преподаватель ЮКГУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан

САРМАТСКИЙ ПОЛИХРОМНЫЙ ЗВЕРИНЫЙ СТИЛЬ. НОВОЧЕРКАССКАЯ ДИАДЕМА

Аннотация. Среди разнообразных предметов, обнаруженных в кургане Хохлач, большую часть представляют золотые изделия. Это прежде всего украшения костюма - диадема, гривна, браслеты, бусы, пронизки, множество фигурных бляшек от одежды и покрывала, а также флаконы для ароматических веществ и ритуальные сосуды. В данной статье рассматривается диадема которая представляет собой узкие расширяющиеся к середине головные повязки, скроенные из шелковой шерстяной или льняной материи, и служившие украшением государей. Для владык Востока диадемы были знаком царского достоинства. Под влиянием Александра Великого в costume македонян появились персидские диадемы. Тщательное изучение конструкции и декора диадемы позволило обнаружить интересную деталь, связанную с прической женской головки, не замеченную, как мне казалось, ни одним из предыдущих исследователей.

Ключевые слова: культура, ювелирное искусство, анализ, украшение, художники, сарматы, звериный стиль.

Уникальным произведением древнего ювелирного искусства является знаменитая «Новочеркасская диадема», представляющая собой высокий венец, состоящий из трех частей, и отличающаяся яркостью и богатством декора. В центре диадемы помещен бюст знатной женщины в античном хитоне. На голове ее венец, украшенный крупным овальным гранатом и золотыми листьями сельдерея. Скульптурная головка, вырезанная из двухцветного камня - сероватого кварца, переходящего в темно-лиловый аметист, - вставлена в золотую оправу. По сторонам бюста симметрично расположены четыре вставки овальной формы в золотых гнездах - два крупных гнезда (в одном сохранилась вставка граната) и два меньшего размера с вставками красного стекла. В промежутках между гнездами помещены рельефные фигуры хищных птиц с вставками бирюзы и коралла (ил. 1).

Боковые части диадемы также украшены разноцветными стеклянными вставками в золотых гнездах. На каждой из этих частей сохранилось только по одной крупной вставке - фиолетового и зеленого стекла - в прямоугольных гнездах, а также четыре мелких гнезда со стеклянными вставками - три на правой части и два - на левой (одно из них пустое). Сверху, ближе к концам боковых частей, напаяны четыре скульптурные фигурки птиц - по две с каждой стороны. Птички изображены сидящими со сложенными крыльями. В клювах они держат проволочные колечки, к которым прикреплялись подвески в виде бусинок, листочков или каких-то других декоративных деталей.

Технические особенности диадемы. Конструкция и техника изготовления диадемы необычайно сложны и многоплановы. Диадема состоит из трех пластинчатых частей -

центральной, прямоугольной формы, и двух боковых, сужающихся к концам. Части соединены между собой шарнирным устройством, от которого сохранились пластинчатые петли - по три на концах средней пластины и по две на боковых. Сквозь петли пропущены соединительные железные стержни, остатки которых были обнаружены во время реставрации внутри петель. На концах боковых створок припаяны проволочные петли для прикрепления завязок - ленты или шнура.

Рисунок №1 – Сарматская диадема

Каждая часть диадемы состоит из двух золотых пластин - наружной (лицевой) и внутренней (оборотной). Сверху и снизу к лицевым пластинам припаяны золотые полоски, края которых были согнуты под прямым углом и опущены вниз. Таким способом образовалось пустое пространство между двумя пластинами, которое, как мы увидим далее, оказалось заполненным черной смолистой массой. Наверху с внутренней стороны лицевых пластин припаяны свернутые из золотого листа короткие трубочки, их диаметр равен величине отверстий, сделанных в верхней горизонтальной плоскости. Трубочки служили для крепления фриза. Учитывая многообразие технических приемов в изготовлении декоративных деталей диадемы, остановимся подробнее на каждой из них.

1. Одно из главных мест в декоре диадемы занимает бюст знатной женщины, состоящий из резной скульптурной головки и золотой оправы в виде своеобразного гнезда-футляра (ил. 2). В основе его лежит плоская ковкая пластина с загнутыми вперед краями, верхняя часть которой повторяет по контуру форму женской головки и соединена с ней ободком, обрамляющим собранные в пучок волосы. Концы ободка продеты сквозь отверстия на пластине и загнуты.

На уровне висков головка крепилась к пластинчатому основанию при помощи двух согнутых пополам проволочек, образующих с лицевой стороны круглые петли. Концы же, пропущенные сквозь отверстия в основании, загибались. Кроме того, к пластине присоединены спускающиеся на плечи женщины длинные локоны или косы из витого дрота.

Тщательное изучение конструкции и декора диадемы позволило обнаружить интересную деталь, связанную с прической женской головки, не замеченную, как мне казалось, ни одним из предыдущих исследователей.

Рисунок№2 – Центральное украшение сарматская диадемы

Но, решив еще раз просмотреть тексты публикаций диадемы, я нашла упоминания данного факта у Н. Борисяка, первым описавшим находки из Хохлача. К широкой нижней части основы гнезда припаяна выступающая часть оправы в виде женского бюста с обнаженными плечами в античном хитоне. Эта деталь была сделана отдельно в технике басмы. Голову женщины украшает золотой венец с крупной вставкой граната в гнезде-лоточке и листьями сельдерея по сторонам. Венец состоит из согнутой кованой пластины с сужающимися концами и расположенной сверху, поперек, прямоугольной пластины, короткие стороны которой загнуты кверху и имеют зубчатый край. Обе пластины соединены между собой узкой золотой ленточкой, продетой сквозь круглые отверстия и завязанной «бантом» на оборотной стороне.

После того как венец был полностью готов и надет на женскую головку, концы его пропускались через щелевидные отверстия на пластинчатой основе гнезда футляра и завязывались или загибались в стороны. В целом вся эта сложная конструкция в виде скульптурного женского бюста соединялась с диадемой посредством проволоки или узких полос, которые продеты сквозь щелевидные отверстия на пластинчатом основании бюста и сквозь расположенные соответственно им четыре отверстия на пластине центральной части диадемы.

2. Немалую роль в декоре диадемы играют изображения птиц. В центральной части диадемы расположены две фигуры хищных птиц, исполненные в высоком рельефе в технике басмы и чеканки с использованием матрицы из твердого материала - дерева или металла. Выступающий клюв был сделан отдельно и затем припаян (ил. 3). В одном случае в клюве сохранилось впаянное колечко для подвески. Внутри фигуры заполнены мягкой смолистой массой, которая служила опорой во время доработки рельефа чеканом и резцом с лицевой стороны. Таким образом подчеркивались контуры фигуры, подправлялся орнамент, оформлялись гнезда для вставок. В дальнейшем смолистое вещество затвердевало и служило каркасом, сохраняющим рельеф от помятости. К диадеме птицы крепились при помощи припаянных с внутренней стороны наверху и внизу двух штырей, вставлявшихся в соответственно расположенные на центральной лицевой пластине отверстия.

3. На верхнем крае боковых частей диадемы симметрично расположены еще две

пары птичек. Фигурки полые внутри, исполненные в технике тиснения или басмы, спаяны из двух половин. Оперение на голове и тулове показано гравированными тонкими линиями, создающими «перистый» орнамент. Крылья и хвост украшены напаянной тонкой проволокой, образующей гнезда для вставок. В некоторых из них сохранились остатки светлой стеклянной пасты. Снизу фигурки птиц имеют овальной формы подставку, при помощи которой они прочно припаивались к диадеме.

Рисунок №3 – Украшения и вставки сарматской диадемы

4. Теперь перейдем к описанию деталей фриза, в состав которого входят изображения животных и деревьев. Животные - олени и козел - исполнены в одностороннем рельефе, из цельной золотой пластины в технике басмы. Готовые фигуры вырезались по контуру, и срезанные края загибались глубоко внутрь, что еще больше усиливало впечатление рельефности и монолитности фигур. Необрезанными оставались лишь пластины на концах ног. Каждая фигура сделана отдельно с индивидуальной модели. Животные были украшены вставками бирюзы в углубленных гнездах, подчеркивающими уши, глаза, ноздри, а также мышцы плеча и бедра. Кроме того, врезными линиями и насечкой выделены ребра и шерсть; рельефными валиками, имитирующими рисунок веревочки и рубчика, переданы надбровные дуги, основания рогов, хвосты, а также борода у козла. Животные снабжены проволочными колечками, впаянными между верхней и нижней губами и, вероятно, служившими для крепления декоративных подвесок. Фигуры соединялись с диадемой при помощи штырей, свернутых из пластин, которые, как указывалось выше, были продолжением ног животных. Штыри вставлялись через специально сделанные отверстия на верхней горизонтальной плоскости диадемы в напаянные на внутренней стороне ее лицевых пластин трубочки.

Рисунок №4 – Эроты

5. И, наконец, еще одна деталь фриза - фигурка Эроса неожиданно появившаяся в нашем списке декоративных элементов диадемы благодаря, как указано выше, записи в отчете 1864 г. Н. Борисьяка, в котором он сообщает, что Эрот был укреплен на «шпеньке» одной из «виноградных лоз». Золотая миниатюрная фигурка сделана в технике литья (ил.4). С оборотной стороны к спинке Эроса припаяны две петли из сравнительно широкой пластинки. Наличие на изделии этой конструктивной детали подтверждают слова Н. Борисьяка, доказывающие, что фигурка не подвешивалась, а насаживалась на какой-то стержень; в данном случае это была одна из ветвей дерева.

После того как все декоративные детали были присоединены к лицевым пластинам диадемы, эти пластины с внутренней стороны заполнялись размягченным смолистым веществом черного цвета, которое служило своеобразным цементирующим средством, фиксирующим крепление деталей фриза, гнезд, фигурок хищных птиц и бордюров. Поверх этого вещества накладывалась внутренняя гладкая золотая пластина, закреплявшаяся при помощи загнутых краев горизонтальных полос и крепко охватывающая ее сверху и снизу. Все это свидетельствует об изготовлении диадемы единовременно и одним мастером. Конструктивные особенности и, в частности, способ закрепления декоративных деталей исключают внесение каких-либо серьезных изменений и дополнений.

Список литературы:

1. Засецкая И.П. Золотые браслеты из сарматского погребения Кобяковского могильника: происхождение сюжета и место изготовления//РА. №4. Санкт-Петербург 2003, С. 48
2. Лавыгина Н.В. Образы фантастических существ в полихромном зверином стиле среднесарматского времени// Археология Волго-Уральского региона в эпоху раннего железного века и Среднеземноморья. Научные школы ВГУ. Волгоград 1999, С. 157
3. Rostovtzeff M.I. The Animal Style in South Russian and China. Princeton. 1929. P. 49. Pl. XIV
4. Толстой И.И., Кондаков Н.П. Русские древности и памятники искусства. Древности времени переселения народов. [Вып] 3. Санкт-Петербург 1890, С. 136. Рис. 155
5. Руденко С.И. Сибирская коллекция Петра I// САИ. [Вып] Д 1 3-9. Москва; Л. 962. С. 32;
6. Артамонов 1973. С.18; Лавыгина 1999, С. 157-158 Zassetskaja I. La premiere avancee vers l'ouest/L'Or des Sarmates. Entre Asie et Europe. Abbaye de Daoulas. 1995 b. P. 58. Cat. 81 ил. 386,
7. Толстой И.И., Кондаков Н.П. Русские древности и памятники искусства. Древности времени переселения народов. Санкт-Петербург 1890, С. 136
8. Мордвинцева В.И. Полихромный звериный стиль. Симферополь. 2003, С. 45
9. Засецкая И.П. Сокровища кургана Хохлач. Новочеркасский клад/ Государственный Эрмитаж: Издательство Государственный Эрмитаж. 2011.- 328с. : ил. 416, в

Түйін: Хохлач қорғанынан табылған әртүрлі заттардың ішінде олардың көпшілігі алтыннан жасалған заттар. Біріншіден, бұл костюм зергерлік бұйымдары - диадем, гривна, білезіктер, моншақтар, жіптер, киім мен төсек жапқыштарынан көптеген бұйра бляшкалар, хош иісті заттар мен салт ыдыстарға арналған бөтелкелер. Бұл жұмыстың мақсаты, мүмкін болса, жағдайды түзету болып табылады. Оқырман назарына ұсынылған мақалада әр жеке тақырыптың дизайны, техникалық және стилистикалық ерекшеліктері толық сипатталған. Сонымен қатар, ғылыми әдебиеттерде кездесетін әртүрлі көзқарастарға талдау жасалады, ескерткіш материалы мен тарихи маңызы туралы гипотезалар, сонымен қатар осыған байланысты жеке бақылаулар жасалып, даулы мәселелерге қатысты кейбір тұжырымдар жасалады, атап айтқанда, белгілі бір заттардың пайда болуы, әсіресе сарматтық полихромдық жануарлар стиліндегі бұйымдар, олардың семантикалық және функционалдық мәні.

Abstract: Among the various objects found in the Khokhlach barrow, most of them are gold items. First of all, these are costume jewelry - diadem, hryvnia, bracelets, beads, thread, lots of curly plaques from clothes and bedspreads, as well as bottles for aromatic substances and ritual vessels. The task of this work, if possible, is to rectify the situation. The article offered to the reader provides a detailed description of the design, technical and stylistic features of each individual subject. In addition, it presents an analysis of the various points of view existing in the scientific literature, hypotheses both on the material of the monument and on its historical significance, as well as in this regard, its own observations are made and some conclusions are made regarding controversial issues, in particular, the origin of certain things, especially products of the Sarmatian polychrome animal style, their semantic and functional meaning.

ӘОЖ 739.2:347.777

Болысбаев Д.С., Маханбетова Н.Ә., Шертимов О.Е.

филос.ғ.к, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
өнертану магистрі, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

«Мәдениет және спорт» факультетінің 6М042100 – «Дизайн» мамандығы бойынша магистрант

М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ЗЕРГЕРЛІК БҰЙЫМДАРДЫ СУРЕТКЕ ТҮСІРУДЕ ЖАРНАМАЛЫҚ ФОТОӨНЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін: Мақалада жарнамалық фотоөнердің барлық жанрларын қамтитын және келесі бағыттарда пайдаланылатын фото өнерінің шыңы: зергерлік өнер, плакаттар, сыртқы жарнама, каталогтар, музыкалық және видео өнімдер, буклеттер, корпоративті және өкілдік өнімдерді жарнамалай отырып халыққа жеткізу жайлы айтылады, сонымен бірге, имидждік фотография арқылы киім, зергерлік бұйымдар мен аксессуарлар фотосуреттерінің каталогтарын жасауда, сыртқы немесе журнал жарнамасы жайлы айтылған. Бұл жерде фотосуреттер өнімді көрсетіп қана қоймайды, сонымен бірге оның имиджін жасай отырып адамның көзқарасын көбінесе бірден бұйымға бағыттайды. Сәнді тауарлардың мұндай талғампаздығы таңқаларлық емес, өйткені Қазақ даласындағы зергерлік қолөнер қола дәуірінде пайда болған және ұзақ тарихы бар. Даму барысында жасалу техникалары жетілдіріліп, тың дәстүрлі идеялар алынды. Сонымен бірге бұл мақалада қазақ халқының зергерлік бұйымдарының мағыналық, дәстүрлік мазмұны жайлы айтылып өтіледі.

Кілттік сөздер: жарнама, фотография, фон, зергер, сурет, бояу, объект, эффект

Бізге белгілі жарнамалық фотография – бұл фотоөнерді игерудің ерекше түрі. «Коммерциялық фотографияның» бір түрі бола отырып, ол барлық жанрларды қамтиды, бірақ олардың ешқайсысын алмастырмайды. Жарнамалық фотография - бұл барлық дерлік жанрларды қамтитын және келесі бағыттарда пайдаланылатын фото өнерінің шыңы: зергерлік өнер, плакаттар, сыртқы жарнама, каталогтар, музыкалық және видео өнімдер, буклеттер, корпоративті және өкілдік өнімдер, ал тізім мұнымен аяқталмайды. Коммерциялық фотографияның бар болуы тауарлармен байланысты. Жарнамалық фотографияның міндеті - оның дұрыс реакциясын модельдей отырып, көрерменнің психикасына әсер ету. Фотографтың міндеті - жарнамалық агенттіктің барлық талаптарын тез, тиімді және дәл көрсете білуі. Бірақ шынайы кәсіпқойлар үшін мұндай шеңбер өзіндік шығармашылығына кедергі болмайды [1].

Мұндай фотосуреттерде дәстүрлі жанрлармен ерекшеленеді: пейзаж, натюрморт, портрет, зергерлік бұйым, сән және сюжеттік көріністер. Ол көркем фотография арқылы жарнамаланатын өнімдердің сапасы туралы айтумен ерекшеленеді. Жарнамалық фотография кескінді жай жеткізіп қана қоймайды, ол көрермендердің қатысуымен

сезінетіндей етеді. Мәселен, теңіз жағасына қарап, көрермен осы теңіз толқынында шомылғандай сезінуі керек, француз парфюмериясы туралы ойланғанда, олардың иісін сезгендей етеді, ал құлпынайды көргенде балғын жидектің қышқыл-тәтті дәмі мен хош иісін сезінуін керек. Жоғары сапалы жарнамалық фотосурет сізді өнімнің иесі болғыңызды келтіреді және тартады.

Қойылымды жарнамалық фотосуреттерді жасағанда сатып алушыға барынша әсер ету үшін сюжет мұқият ойластырылған және пысықталған болуы керек. Шынайы өмір жарнаманың мақсаты емес, болашақта бақытты өмірді көрсетуі керек, бірақ жарнамаланған өнімді сатып алғаннан кейін ғана. Әдетте сатып алушы өніммен алғашқыда дәл фотосурет арқылы танысуды бастайды.

Жарнамалық мақсатта белсенді түрде фотография 1920 жылдардың соңында қолданыла бастады. Баспагерлер мен жарнама агенттіктері фотография қызметін қолдана отырып сол кездегі суретшілер мен фотографтар әр түрлі авангардтық қозғалыстардағы жаңа сән үрдісін қызығушылықпен қарсы алды. Бүгінгі күнге дейін көптеген әйгілі фотографтар жарнамалық фотография қызықтырады және бұл бағыт адамдардың оған деген қызығушылығын төмендетпеді. Керемет нәтижеге қол жеткізу үшін танымал фотографтар брендтік фирмалармен бірлесіп жұмыс істеді.

Бұл мақалада бірнеше ең атақты жарнамалық фотография түрлері келтіріледі және ол бір мезгілде бірнеше түрлерін көрсете алатындай мүмкіндіктерге ие.

Ең танымалдысы бұл имидждік фотография түрі болып табылады.

Киім, зергерлік бұйымдар мен аксессуарлар фотосуреттерінің каталогтарын жасау үшін емес, сыртқы немесе журнал жарнамасы үшін ерекше атап өткен жөн. Олар сахналық және сюжетті жүргізетіндігімен ерекшеленеді. Мұндай фотосуреттер өнімді көрсетіп қана қоймайды, сонымен бірге оның имиджін жасайды. Мұндай фотосуреттерге адамның көзқарасы көбінесе бірден бұйымға бағыттайды.

Имидждік жарнамалық фотографияда тек портреттік және топтық түсірілімдер ғана емес, сонымен қатар фоторепортаждық - түсірілім оқиғалары, өндіріс процестері және т.б. қолданылады. Есеп беру ештеңемен реттелмейді, оның міндеті не болып жатқанын көрсету болып табылады. Мұндай фотосуреттердің жариялануы тұтынушылардың сеніміне дем береді. Жарнамалық фотографияның келесі түрі – заттық/каталогтық түсірілім. Фотосуреттер өздерін заттық немесе топтық заттық ретінде көрсете отырып түсірілімде бір композицияға біріктіріледі. Фотографияның тақырыбы кез-келген болуы мүмкін: киім, аяқ киім, зергерлік бұйымдар, парфюмерия, тұрмыстық техника және басқалар. Көбінесе мұндай түсірілімді каталог деп атайды, өйткені фотосуреттер жарнамалық каталогтарда, буклеттерде, күнтізбелер мен сыртқы жарнамаларда, сондай-ақ веб-дизайнда қолданылады [2].

Коммерциялық фотографияларды орындау үшін оларға бірқатар маңызды нюанстарын қарау керек. Солардың ішінен кейбіреулерін келтіріп өтсек:

1. Суретке түсіру кезде көлеңке болмауы керек. Оларды өңдеу процесі кезінде арнайы бағдарламалар көмегінен кейін қосылады, бейненің соңғы шешімін автордың идеясы аяқтайды.

2. Бұл жерде фон өзіне назар аудартауы керек, сондықтан ол алып тасталынады немесе жасырын болады. Ол жарнамаланатын өнімді «көлеңкесінде қалдырмау» керек. Көбінесе эффект одан алыстау жасалынады.

3. Суретке түсіру кезінде шағын заттарды үлкен планда алу үшін алдын-ала дайындық қажет. Әрбір нысан мінсіз таза болуы керек, өйткені фотосуретті қарау кезінде объектіні бірнеше есе үлкейткенде қателер көрініп қалады, бұл кәсіби түсірілім кезінде мұндай нәрселерге жол берілмейді.

4. Барлық матадан жасалынған заттар мен тізбектерді қажетінше ұқыпты дұрыстау және жарық пен қосымша көлеңкелердің біркелкі таралуын болдырмас үшін кез келген

бұзылулар мен әжімдерді алдын ала түзетілуі керек.

5. Жарнамаға арналған барлық заттарды суретке түсіруде жақсы жарықтың болуы және фотода жарқыл пайда болмауы керек. Әрине, сіз бір жағынан суретке түсіргенде жарқ етуден аулақ бола аласыз, бірақ көрудің белгілі бір кезеңін қажет ететін жағдай болуы мүмкін.

Жарнамалық фотографиядағы маркеттік эффекттер:

1. Сурет боялған затқа қарағанда әрдайым сенімді көрінеді, өйткені бұл өзіндік «заттай дәлелдер» ретінде пайда болады. Сурет бұрмаланбаған түрде ұсынылады, бірақ өнімнің ең жақсы қасиеттерін ашады.

Сурет-1. Қара фонда маржан тасы бар жүзік

2. Жарнамалық фотография объектінің біртұтас тартымды бейнесін жасайтын технологиялар кешенінің бөлігі. Жарнамалық хабарламаның мәтіні, ұран, өнімнің атауы және оның бейнесі мұқият қарастырылған комбинацияда жасалынады, оның құрамдас бөліктерінің әрқайсысы басқаларын жақсы жағын толықтырады және баса көрсетеді. Мәтіндік компоненттер мидың саналы бөлігіне көбірек бағытталған, ал суреттер өзін өзі тануға тереңірек әсер етеді.

3. Жарнамалық түсірілімде қолданылатын суреттер белгілі бір тұтынушылар тобының кейбір жалпыадамзаттық құндылықтарын білдіреді, дәл осы құндылықтарды маркетингтер басшылыққа алады.

Жарнамалық кескін - бұл кез-келген объектінің көбейтілген, жетілдірілген нұсқасы, әдетте осы типтегі объектілермен байланысты бір немесе бірнеше жақсы қасиеттерді ұқсастырады.

Жарнамалық фотографияның ең танымал және түпнұсқа түрлерін зерттей келе фотожарнама сұраныс пен ұсынысты қалыптастыратын, экономика мен баға саясатына әсер ететін, тауарлар өндірісі мен көрсетілетін қызмет саласын дамытатын және ынталандыратын әмбебап құрал деп тұжырымдай аламыз. Сонымен бірге, бұл ерекше өнер түрі, жақсы фотографтың басты міндеті - адамның іс-әрекетіндегі психикалық процестерді бақылау әдістерін игеру, көрерменнің эмоциясы мен шешімдеріне тікелей әсер етеді деп ойлаймыз.

Сурет-2. Бояу түстермен үндесіп жатқан түрлі сақиналар түрлері

Осы жарнамалық фотографияда тастары бар зергерлік бұйымдарды түсіру. Заманауи фотографияның бір бағыты - зергерлік бұйымдар мен зергерлік әшекейлерді түсіру, бұл ең қиыны болып табылады, өйткені ол заттық түсірілім мен макро түсірілімге де әсер етеді. Бірақ, сіз білетіндей, барлық құпия ерте ме, кеш пе ашылады, ал ашылмағанның бәрі қарапайым. Сондықтан мұндай сауалнаманың кейбір нюанстарын біле отырып, сіз өзіңіз қалаған нәтижеге қол жеткізе аласыз.

Негізгі басты сәттердің бірі дұрыс композицияны таңдау, яғни түсірілімнің ракурсы немесе бұрышы, бұл әшекейлердің өзіндік түпнұсқалылығын жақсы көрсетеді. Сондай-ақ, бұл жерде сәйкес реквизиттерді таңдау немесе фонмен ойнау мүмкіндігі туралы ұмытпаңыз. Мысалы, алтын білезіктерді тастармен суретке түсіргенде, олардың көлемін және түсін жеткізуге тырыса отырып екіншісіне баса назар аудару керек. Сонымен қатар қажетсіз жарқылдан арылу үшін фон біркелкі және

күңгірт болуы керек. Бұл ашық тастарға арналған қара фон және ашық немесе қара үшін сұр болуы мүмкін [3].

Екінші мүмкіндік - бұл жарық, тастардың шеттерінен шығатын шағылысуды болдырмас үшін ол жұмсақ және шашыраңқы болуы керек. Егер біз табиғи жарық туралы айтатын болсақ, онда күннің ең қолайлы уақыты - бұл таңертеңгілік, егер ол жасанды болса, онда бұл жерде тастарға керемет жылтылдайтын фотокамералар, 15 Вт лампалар (күндізгі жарық) немесе арнайы «гауһар» жарық диодты шамдар қолдануға болады. Мұндай шамның астында гауһар кемпірқосақтың барлық түстерімен құлпыра отырып жарқырайды, ал фотосуреттер сапалы әрі әдемі болады. Әрине, тіпті бұл құрылғылар бірінші сынақта керемет нәтиже бере алмайтындығын ұмытпаңыз, өйткені бәріне қосымша тәжірибе қажет. Бірақ бұл сізге гауһар тасы бар бриллианты сырғалар сатып алу керек дегенді білдірмейді, сіз өзіңіздің кәсібiлiгiнiздi үнемі жетiлдiре отырып арзанырақ заттардан бастай аласыз.

Келесі параметрде фотосуреттің нақтылығына қол жеткізу, оған дұрыс фокусирования арқылы қол жеткізіледі: зергерлік бұйымның алдыңғы жағын көрсетіңіз. Сондай-ақ, қай камераның түсіріп жатқандығы, дәлірек айтқанда оның режимдерін орнату маңызды. Жоғарыда айтылғандай, бұл макротүсірілім режимі. Максималды әсерге жету үшін суреттер тастың мөлшеріне байланысты 15-50 см қашықтықта түсірілуі керек. Олар неғұрлым үлкен болса, соғұрлым алыс және керісінше. Сондай-ақ, өте маңызды мәселе күйге келтіру – фотосурет қызғылт сары немесе көгілдір реңктермен жұмыс істемеуі үшін ақ балансты орнату өте маңызды. Соңғы және көптен күткен нәтижені көру үшін фотосуретті компьютерде арнайы бағдарламалардың көмегімен өңдеу керек.

Әдетте, әдемі зергерлік бұйымдар қарапайым ақ немесе қара фонда суретке түсіріледі, бірақ бұл жерде бұйымдағы фонмен ойнауға болады, әсіресе, егер сіз зергерлік бұйымдармен немесе қарапайым металдан жасалған зергерлік бұйымдармен жұмыс жасауыңыз керек болған жағдайда. Сары тастар қарапайым күміс әшекейлерімен жақсы үйлеседі, ал өзен тастарымен өңделген алтынмен әдемі ойнайды.

Осы жерде белгілі кәсіби зергерлік бұйым фотосуретшісі Джон Перриштің сөзімен айтатын болсақ: *«Никто в здравом уме не пожелает заниматься фотографированием ювелирных украшений. Все это на столько маленькое, хрупкое, всем этим очень трудно манипулировать. Всегда приходится работать с маленькими пространствами 3-4 квадратных дюйма, пытаюсь воссоздать глубину и детализацию. Если в ювелирных украшениях присутствуют драгоценные камни и драгоценные металлы, приходится пытаться осветить внутреннюю сторону камня, а не наружную.»*

Сурет-3.

Ақ фондадағы қазақтың зергерлік бұйымы

Сөзімізді қорытындылай келе фотосурет өнерінде қазақтың ұлттық зергерлік бұйымдары әлемдік деңгейде өз орны бар. Олар қазақтың мәдениетін, рухани әлемін, дүниетанымын және нәзік эстетикалық талғамын көрсетеді. Зергерлер жасаған әшекейлер әдемілігімен, талғампаздығы және бөлшектердің ұқыптылығымен таң қалдырады. Осы ұлттық бұйымдарымызды қазіргі таңда кәсіби фотосуретшілердің фотосурет катлогтарынан сирек болса да көруімізге болады.

Ондағы ою-өрнектер, алқа, білезіктер, ауыр сырғалар, күмістен немесе алтыннан жасалған жаппай сақиналар - қазақ зергерлерінің мақтанышы. Олар нәзік оюмен, жақсы ойластырылған композициясымен, дәл сызбалармен таң қалдырады. Сәнді тауарлардың мұндай талғампаздығы таңқаларлық емес, өйткені Қазақ даласындағы зергерлік қолөнер қола дәуірінде пайда

болған және ұзақ тарихы бар. Даму барысында жасалу техникалары жетілдіріліп, тың дәстүрлі идеялар алынды.

Қазақтың ұлттық зергерлік бұйымдары тек зергерлік бұйымдардың ролін ойнау емес, мұнда ұлттық мәдениеттің және тарихтың маңызды бөлігі, оның тамыры ғасырлар бойы жалғасып келе жатқандығы жайлы ұлттық кодты білдіреді. Қазақ зергерлерінің зергерлік өнерінің негізгі бағыты - әйелдердің зергерлік бұйымдары. Олардың танымалдығы әйелдердің зергерлік бұйымдарға деген сүйіспеншілігімен ғана емес, ұлттық салт-дәстүрлермен де байланысты. Мұнда материалдарды, кескіндерді және ою-өрнектерді таңдауда кезінде көруге болады - олардың барлығы тек сәндік қана емес, ең алдымен оның қасиеттілігі, сиқырлығы, қорғаныш функциясын іске асыра отырып, белгілі бір семантикалық жүктемені көтереді [4].

Мысалы, қазақ зергерлік бұйымдарының көпшілігі күмістен жасалған. Бұл металл асыл деп есептелді, ол ақ планетаға - қазақтар бұрыннан құрметтеп, ән салған Айға ұқсатады. Ата-бабалардың айтуынша, күміс әйелдердің сұлулығын арттыратын сиқырлы қасиеттерге ие болған, ол балалар мен ересектерді жаман көздерден және жын-перілерден қорғаған, адамның жаны мен денесінің тазалығын сақтайды деп есептеген. Сондықтан әйелдерге мүмкіндігінше көп зергерлік бұйымдарды, әсіресе сақиналар мен білезіктерді тағуға рұхсат етілді. Сонымен бірге, балалардың күтімі және тамақ дайындау кезінде мүлдем шешіп тастамауға тырысқан.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, кәсіби фотографтар әлі де зергерлік бұйымдарды суретке түсіріп қана қоймай, болашақта осы бағыт бойынша ісін жалғастырушыларға өздерінің құнды құпиялары мен тәсілдері жайлы жазып өтті. Шыдамдылық пен еңбек бәрін қайтарады, өйткені фотограф өзінің шедеврін жасаған зергер сияқты ұқыпты және мұқият болуы керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ковалева Л.А., Крайнов С.Н., Куманин В.И. «Материалы ювелирной техники»; Москва 2000.
2. Пожарская С.Г. Фотомастер. Книга о фотофахах и фотографии. Москва, Пента, 2001.
3. Стал Э. Лучшие фотографы мира и истории создания их работ. Фотожурналистика /Э.Стил. Москва, Арт-родник, 2006. 176 с.
4. Болысбаев Д.С. Әлем халықтарның сәндік-қолданбалы өнер тарихы. Шымкент, Әлем, 2016, 328 б.
5. Абдрасилова, Г. Қазақ әйеліне қатысты зергерлік бұйым атаулары. Қазақ әйеліне қатысты зергерлік бұйым атаулары. Алматы, 2009.
6. Тілеубекұлы Тоғанбек Қазақтың ою-өрнектері мен зергерлік бұйымдары. Астана: Фолиант, 2008. 136 б. ISBN 9965-35-317-4.
7. Ибадуллаева, З. Ө. Қазақтың дәстүрлі материалдық мәдениеті [Текст]: оқу құралы / З. Ө. Ибадуллаева. 2-ші бас., өңд., толықт. Алматы, ТехноЭрудит, 2018, 168 с.
8. Рисунок для ювелиров [Текст] / Пер. с исп. Москва, АРТ-РОДНИК, 2005. 191 с. (Рисунок для профессионалов).

Аннотация.Статья охватывает пик фотоискусства, охватывающий все жанры рекламного фотоискусства и используемый в следующих областях: ювелирное искусство, плакаты, наружная реклама, каталоги, музыкальная и видео продукция, буклеты, реклама корпоративных и представительских товаров, а также одежда с помощью имиджевой фотографии, для каталогов фотографий ювелирных изделий и аксессуаров, для наружной или журнальной рекламы. Фотографии здесь не только показывают продукт, но и направляют образ человека, создавая его образ. Такая элегантность предметов роскоши неудивительна, ведь ювелирные изделия в казахской степи зародились в бронзовом веке и имеют давнюю историю. В ходе разработки были

улучшены методы проектирования и получены новые традиционные идеи. Эта статья также раскрывает значение и содержание традиционных казахских украшений.

Abstract. The article covers the peak of photography, covering all genres of advertising photography and is used in the following areas: jewelry, posters, outdoor advertising, catalogs, music and video products, booklets, advertising of corporate and representative goods, as well as clothing using image photography, for photo catalogs jewelry and accessories, for outdoor or magazine advertising. Photos here not only show the product, but also direct the image of a person, creating his image. Such elegance of luxury goods is not surprising, because jewelry in the Kazakh steppe originated in the Bronze Age and have a long history. During the development, design methods were improved and new traditional ideas were received. This article also reveals the meaning and content of traditional Kazakh jewelry.

ӘОЖ 347.782

Ибраимова П., Абуова М.А., Есенбаева К.А.

магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ. Шымкент, Қазақстан

магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ. Шымкент, Қазақстан

аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ. Шымкент, Қазақстан

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ БАҒДАРЛАМАСЫН ІСКЕ АСЫРУДАҒЫ ҚАЗАҚ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ ШЕБЕРЛЕРІНІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ТАҢУ БАҒЫТТАРЫ

Түйін: Мақалада қазақстандық шеберлер мен ғалымдардың шығармашылығы мен жұмыстары, қазақ бейнелеу өнерінің ежелгі заманнан бастап қазіргі заманға дейінгі қалыптасуы сипатталған. Орыс өнерінің әсері, ал ол арқылы Батыс, сондай-ақ барлық көршілес мемлекеттер мен мәдениеттердің ықпал еткен әсері қарастырылған. Қазақстан аумағында бейнелеу өнерінің барлық түрлері кеңінен қанат жайып дамыды, бірақ 90-шы жылдары өнер екінші орынға шықты. Қазіргі уақытта өнер қарқынды дамып, жаңа бағыттарды қалыптастырып, өзара синтезделіп келеді. Елбасы "Рухани жаңғыру" бағдарламасының арқасында мәдениет пен өнерге, үлкен көңіл бөлді. "Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық" жобасының арқасында жастарға өнер тарихы бойынша көптеген кітаптар қолжетімді болды. Алға жылжу үшін біз өз тарихымызды білуге міндеттіміз. Оқырман назарына ұсынылған мақалада Қазақстандық қол өнер кестесі, кескіндеме, мүсін, сәндік қолданбалы өнер жайында талдау жасалады. Қазақ халқының көптеген салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары бейнеленген анималистік және тұрмыстық жанр ерекше орын алады. Осылайша, мақала отандық бейнелеу өнерінің қалыптасу және даму тарихының бір көрінісі болып табылады. Жануарлар стиліндегі бұйымдар, олардың семантикалық және функционалдық мәселелерге қатысты кейбір тұжырымдар жасалады.

Кілттік сөздер: графика, өнер, халық, картина, шығармашылық, мәдениет, түсіндіру, кескіндеме

Ұлттық сананы сақтау және оны заман талабына бейімдеу мемлекеттік маңызы бар мәселеге айналды. Өйткені сананы жаңғырту арқылы ХХІ ғасырда еліміздің тың серпінмен дамуына жол ашамыз.[1, б.1]. Ондағы халықтардың тарихи-әлеуметтік, экономикалық даму кезеңінен өтудегі ерекшелігіне сан-салалы мәдени мұралары дәлел бола алады. Сыры кетсе де, сыны кетпей көне заманнан сақталып келе жатқан әсем ғимараттар мен сарайлар, бекіністер, тас мүсіндер өткен ғасырдағы талғамы өте үлкен шебер суретшілердің өмір сургендігін дәлелдейді. Жалпы Орта Азия, Қазақстан бейнелеу өнерінің тамыры сонау неолит және қола дәуірінен басталады. Атап айтсақ, Дасыбай және Ұлытау тастарына ойып салған естелік шығармашыл суреттері соның куәсі. Көне дәуір көшпенділерінің графикалық бейнелеу үлгісінде, әсіресе, жан-жануарлар, хайуанаттар дүниесі мейлінше көп мүсінделген. Тастағы бейнеленген суреттерден алуан әдіс-тәсілдерді байқауға болады.[2,б.17].

Қазақстан бейнелеу өнерінің алғашқы графикалық түпнұсқасы Шоқан

Уәлихановтың еңбектерінен көрсек, ешқандай артық айтпаған болар едік. Қазақ бейнелеу өнерінің көш бастаушысы Әбілхан Кастеевтің бейнелеу өнерімен кескіндеме өнердегі жетістіктері халық даналығымен, ұлттық әдеп-ғұрып, дәстүрлермен тікелей байланысып жатыр. Жалпы халқымыздың басынан өткен тарихын, әдеп-ғұрпын, салт-дәстүрін, мекен-жайын мәдени өнері арқылы көре аламыз. Ата-бабаларымыздың өмір салты көшпелі болғанмен, өнері көшпелі болған емес. Осы даланы әнмен жырлап, күймен тербеткен ұлы халқымыздың көрегендігін қазақ сахарасында туған өлең-жырлары растай түседі. Жапан далада өмір сүрген бабаларымыздың ұрпаққа деген өсиеті, үлгісі өнер арқылы жеткен. Халқымыздың ұрпақтарын адалдық, еңбек сүйгіштік, өнерлі етіп тәрбиелеуде өзіндік өнегесі баршылық. Бүгінгі уақыт рухани мұраларымызды терең зерттеп жаңғырту, жете тану, халқымыздың жедел дамуына мүмкіндік туғызды. Ашығын айтқанда, тоқырау кезеңінде мәдениетіміз ұзақ уақыт үстірт түсіндірілді, бұл арада ұрпақ арасындағы сабақтастық үзілді.

Бүгінде халықтардың ұлттық салт-дәстүрінің жетілуі жаңаша ойлауға жол ашады. Сондықтан біле алмай келген мәдениетіміздің ұлттық дәстүрмен сабақтастығын айқындауымыз қажет. Ұлттық өнерімізді насихаттау арқылы халықтың ұлттық дәстүрімізді өскелең ұрпақтардың санасына сіңіре білуге тиіспіз.

Жеткізетін ой, берер тұлсырым ашық айтылса, сөз қасиеті арқылы шәкірт санасына ұяласа, онда шәкірттің шығармашылық қабілеті оянады. Ұстаз әр уақытта ойын топшылап, жинақтап, дәлелді әрі өтімді айтуы тиіс. [3, б.101]. Ұлтымыздың ғасырлар бойы өмір сүрген сөз өнерін бейнелеу өнер саласына енгізу шәкірт бойындағы ұшқыр ойды оятуда маңызды рөл атқарады.

Көшпенді ата-бабаларымыздың сұлулық туралы талғамы киіз үй арқылы көрініс тапқан. Құс салып, құмай жүгіртіп кәсіп еткен, алты жастан асау үйретіп ат мінген халқымыз көңіл көтерерлік талай қызықты таба білген. Жас ұрпақты тәрбиелеуде, сана-сезімін дамытуда аңшылық, саяхатшылық, ұлттық ойындары бейнелеу өнерінде өзекті тақырып болып келеді, өйткені дәстүрімізді жалғастырудағы бейнелеу өнерінің қосар үлесі мол.

Сонау елуінші жылдары Қ.Телжановтың «Көкпар» атты шығармасының бүгінгі жаңашыл суретші Е.Төлепбаевтың шығармашылығында қайталанып келуі ұлттық өнеріміздің мәңгілік өмір сүретіндігін дәлелдейді. Кез-келген халықтың болмыс-бітімі, салт-дәстүрі мен мәдени мұралары сол халықтың ғұмыр жолының айнасы бола бермек.

Қазақ бейнелеу өнер саласы, ұлттық көркем мәдениеттің бір бөлігі. Ал Қазақстан бейнелеу өнері мен кескіндеме өнері осы өлкедегі бейнелеу өнері шеберлерінің шығармашылығы олардың шығармаларынан құралады. Қазақ суретшілері график, кескіндеме шебері, сәндік қолданбалы өнермен айналысатын суретшілер, мүсінші және дизайн шығармаларын жасайтын суретшілер болып бірнеше топқа бөлінеді.

Қазақстан бейнелеу өнеріндегі шығармала тақырыптары сан алуан. Олар: «Ежелгі қазақ елінің салт дәстүрі», «Ұлттық ойындар», «Айтыс өнері», «Ұлттық киім», «Үй жиһаздары», «Азамат соғысы», «Қазан төңкерісі», «Ұлы Отан соғысы», «Ана образы», «Тарихи тұлғалар бейнелері», «Қазіргі еңбек, өнер, әдебиет, музыка, ғылым, қоғам қайраткерлерінің образы» деген ауқымды тақырыпты қамтиды.

Қазақстан бейнелеу өнеріндегі шеберлер шығармалары республикалық шет елдер мен халықаралық көрмелерге қатынасқан. Көптеген шығармалар Ә. Кастеев атындағы Мемлекеттік көркемсурет мұражайында, Қазақстан Суретшілер одағының, Қазақстан дизайнерлер одағының, Қазақстан Мәдениет Министрлігінің қорларында, суретшілердің жеке қорларында еңбектері сақтаулы.

Қазақ бейнелеу өнері басқа ұлттар өнері секілді графика, кескіндеме, сәндік қолданбалы өнер, мүсін түрлері кіретін жеке ұлттық өнер. Қазақ бейнелеу өнерінің қайсы саласы болса да мейлінше кең дамыған. Білім алушыларды бұл өнердің графика,

кескіндеме, сәндік қолданбалы өнер, мүсін түрлері, тұрмыстық, тарихи, анималистік, портрет, пейзаж жанрларымен сабақта және сабақтан тыс таныстыруға мүмкіндік мол.

Графика өнер саласы бойынша Н.Гаев, Б.Табиев, Е.Говорова, А.Исмаилов, Е.Сидоркин, К.Хожықов, Н.Исабеков, П.Зальцман, А.Хайдаров, А.Дячкин, Б.Чекалин, А.Бортников, И.Андреев, А.Гурьев, Б.Пак, К.Баранов, М.Кисамединов, Ю.Мингазидинов, Т.Ордабеков, А.Оспанов, Б.Байменов, Н.Нұрмаханбетов өнімді туынды еңбек етіп келе жатқандығы айтылады. Осыған сәйкес М.Қисамединовтың «Махамбет», И.Исабаевтың «Мұхтар Әуезов», Е.Сидоркиннің «Абай», Ә.Қастеевтің «Турксиб», Б.Пактің «Бақыт», Е.Сидоркиннің «Абай жолы», «Қазақ эпосы», П.Зальцманның «О.Сулейменов өлеңдерін оқығанда», С.Романовтың «Даладағы жәрмеңке», К.Барановтың «Алпамыс», «Қобыланды», «Ер Тарғын», А.Гурьевтің «Еске алу: Қазақ жауынгерлерінің әні», Ш.Кенжебаевтың «Жолдағы әңгіме», С.Рахмановтың «Бұғаудан босану», А.Нақысбековтың «Менің жастығымның теректері», Т.Ордабековтың «Бұхар жырау» туындылары мысал бола алады.

Қазақ бейнелеу өнерінің кескіндеме өнеріндегі халық суретшілері Ә.Қастеевтің, Қ.Телжановтың, А.Ғалымбаевтың, Г.Исмаилованың, М.Кенбаевтың, С.Мамбеевтің, Н.Нұрмұхаммедовтың, С.Романовтың есімі білім алушыларға таныстырылады. Ә.Қастеевтің «Түркісіб», Қ.Телжановтың «Жамал», «Көкпар», А.Ғалымбаевтың «Дастархан», Г.Исмаилованың «Қымыз», М.Кенбаевтың «Қашағанды қуу», «Шопан әні», «Сары арқа», С.Мәмбеевтің «Жайлауда», Н.Нұрмұхаммедовтың «Папам келе жатыр», С.Романовтың «Жер туралы декрет», С.Айтбаевтың «Бақыт», Т.Тоғысбаевтың «Дала туралы балада», Ә.Жусиповтың «Менің Отанымның әйелдері», А.Степановтың «Жер планетасынан келген адам», А.Молдашевтің «Жер, космос, Қазақстан», О.Нұржұмаевтың «Әке қабыры басында», Е.Толепбаевтың «Көкпар», Б.Тулкевтің «Әке портреті», «41 жыл», А.Нақысбековтың «Р.Қошқарбаевтың портреті» мазмұнымен де көркемдік деңгейінен де жоғары, көпке танымал туынды екендігі көрсетілді [4,б.121].

Қазақ бейнелеу өнерінің мүсін өнері бойынша даңқты мүсіншілер Х.Наурызбаев, Т.Досмағанбетов, Е.Мергенов, Б.Толекөв, Е.Сергебаев, Р.Ахметов есімдері құрметпен аталады. Мүсінші Х.Наурызбаевтың жасаған Абай ескерткіші, Т.Досмағанбетовтың Ә.Жангелдин ескерткіші, З.Сергебаевтің құйған М.Әуезов ескерткіші, Б.Толеновтың, Ж.Қуанышбаев портреті, Е.Мергеновтың «Әке портреті», Р.Ахметовтың «Ашаршылық» туындылары өнер сүйер қауымға кеңінен танымалы, шығармалары екендігі әңгіме сабақтың арқауы болаы.

Бейнелеу өнері сабақтарында сәндік қолданбалы өнер саласында белгілі суретшілер Г.Иляев, Қ.Тыныбеков, М.Қалқабаев, Д.Шоқпаров, Б.Зауырбекова, С.Бөлтірікова, С.Иляев, Г.Жалмұханов, М.Әлімбаев, С.Төленбаев, Ж.Барымбетов туындысы Қазақстан өнері тарихынан құрметті орын алатындығы айтылады.

Қазақ бейнелеу өнеріндегі соңғы жылдардағы жаңа бағыты абстракция бағыты. Бұл бағыттағы суретшілер туындыларының мазмұнының кеңдігі, бір ғана шығарма шеңберінде терең мағыналы ойды білдіретін, ауқымды тақырыптарға құрылған сюжетті шығармалар мен графикалық туындылар беруде. Бұлардың қатарында кескіндеме өнері шеберлері А.Ниязбеков, М.Қасымбеков, А.Губашев, А.Мыңлыбаева, Р.Абдулов, Р.Аспандиярова, С.Сулейменова, А.Есдаулетовтар бар. Бұлардың ішінде М.Қасымбековтың «Көкпар», А.Губашевтың «Арал қасіреті», Р.Абдуловтың кескіндеме шығармаларын ерекше атауға болады.

Қазақ бейнелеу өнеріндегі шығармашыл туындылар ұлттық салт, дәстүрді, тұрмыс тірлігін жан-жақты бейнелеген суреттер көптеп саналады. Бұл сала бойынша Ш.Уалиханов, Ә.Қастеев, Е.Сидоркин, М.Қисамединов, Қ.Телжанов, Е.Төлепбаев, Е.Кенжебаев, В.Флорова, А.Ғалымбаев, Қ.Тыныбеков, М.Кенбаев сияқты суретшілер туынды еңбектер жазғандығы туралы сабақта мәліметтер беріп отыру орынды.

Бейнелеу өнерінде ұлттың салт-дәстүрді дәріптейтін, ұлттық ойындарды суреттейтін Р.Ахметовтың «Қалындық», «Қонақ жайлық», «Жастық шак», Ә.Қастеевтің «Сатылған қалындық», Е.Сидоркиннің «Жамбыл мен Досмамбет айтысы», В.Фролованың «Жамбыл мен Құлмамбет айтысы», А.Черкасскийдің «Жамбыл мен Дина», Ш.Уалихановтың «Боранбай», «Тезек төре» шығармалары бар. Сонымен қатар Е.Сидоркиннің «Ақсақалдар, К.Телжановтың «Әжесі мен немересі», С.Кенжебаевтың «Жолдағы әңгіме», С.Романовтың «Ас беру», О.Нұржұмаевтың «Әке қабірі басында», М.Кенбаевтың «Сары арқа», Қ.Тыныбековтың «Дала балладасы», «Тау мен дала аңызы», «Байқоңыр», М.Кисамединовтың «Махамбет» туындыларында үлкенді қадірлеу, халық дәстүрлері, қазақ даласының тарихы, ерлік үлгілері шығармалардың арқауы болған.

Ұлттық ойындар бойынша, аңшылық салт-дәстүр, батырлық үлгісі, ат үйрету өнері, суретшілер В. Верешагиннің «Аңшы қырғыз», Қ. Телжановтың «Көкпар», А. Гурьевтің «Батырдың жебесі», М. Кенбаевтің «Асауды ұстау», С. Романовтың «Құсбегі», Е. Сидоркиннің «Қазақтың ұлттық ойындары», «Қазақ эпосы» туындыларында көрініс тапқан.

Қазақтың ұлттық- салт дәстүрін бейнелеуге ерекше көңіл қойған суретші – Айша Ғалымбаева. А. Ғалымбаеваның «Үш ғасыр», «Дастархан», «Бір кесе қымыз» атты натюрморттары, «Дала кызы» туындысы және «Ұлттық киімдердің» эскиздері қазақ бейнелеу өнерінде ерекше орын алады.

Қазақ бейнелеу өнері саласы басқа ұлттардың өнері сияқты өзіндік ерекшелігі бар. Өнердің бір түрі қазақ бейнелеу өнері өзінің озық шығармалары арқылы бүкіл әлемдік өнер-саласы қатарынан орын алады, оның дәлелі суретшілер Әбілхан Қастеев, Қанапия Телжанов, Сабыр Мәмбетов, Нағымбек Нурмаханбетов, Хәкімжан Наурызбаев сияқты шығармашыл суретшілердің туындыларынан көруге болады. Қазақстан бейнелеу өнері өзіндік тарихы мен өсудегейі қазақ елінің даму тарихымен тығыз байланысты.

Қазақ елінде қоғамдық құрылыстар дамуы қазақстан бейнелеу өнеріне ықпал етеді. Қазақ бейнелеу өнерінің қарқындап дамуы қазақ өмірінің салт-дәстүрі мен тұрмысы, әдет-ғұрпы мен шаруашылығына байланысты болды. Қазақстан бейнелеу өнеріндегі ертедегі жартастағы бейнеленген суреттер ерекше орын алады. Қазақ халқы ежелден мал шаруашылығымен айналысқан. Халық шеберлері сәндік өнерге қажетті жүн, тері, керекті шикізаттарды мал өнімдерінен алып отырған. Сондықтан қазақ халқының өнері, өнерге қажетті материалдар, халықтың тұрмысы мен шаруалығына тығыз байланысты. Ертедегі қазақ халқының өмірін қазақ жерінде болған орыс және басқа шетел суретшілердің туындыларынан көруге болады. Қазақ халқының өнері ертедегі Қазақстан аймағын мекендеген сақ, үйсін, ғұн тайпаларының өнерімен тығыз байланысты болған. Қазақ халқы мал шаруашылығымен айналысып, көшпелі өмір сүрген.

«Ат адамның қанаты» демекші көшпенділер өмірінде ат қасиеті ерекше бағаланады. Тұлпардың тұяғы жартасқа салынған сурет қазірге дейін Маңғыстау мен Қаратауда кездеседі. Бұл бейнеде қазақтар «Тұлпар тас» деп атаған. Қазақта жылқы малына байланысты көптеген мақал-мәтелдері бар. Мысалы: Жақсы ат, ердің қанаты, қасқыр малдың жауы болса, жүйрік оны қорғаушысы болып көрінеді. Осыған байланыстыра ат спорт ойынын «Көкбөрі» деп атаған. Кейін ол «Көкпар» болып аталған. Осы сияқты қазақта, қыз бөрі, қыз қуу сияқты әртүрлі ойындар болған. Ежелгі түрік қағанатының туында – ат суреті бейнеленген. Мұндай бейнеленген суреттер қазірге дейін жартастарда сақталған. Түрік тектес халықтар ертеде бұғы, аққу, өгіз тектес жануарларды, құстарды қасиет тұтқан. Өгіз бейнесі күш пен бейнеттің символдық белгісі ретінде қабылданған. Бұғы болса бағыт пен жол көрсетеді деген ниетте болған. Сондықтан ертедегі шеберлер дайындаған бұйымдарда бұғы бейнесі жиі кездеседі. Бұғы мен қошқар мүйіз ою - өрнектегі негізгі халық өнеріндегі мотивтің бірі болып табылады. Қазақстан аумағында сақ дәуірінде табылған ескерткіштер аң стиліне жатады. Сақ дәуірі алғашқы

қауымдық кезеңінде аңдар бейнесі реалдық шындыққа жақын берілсе соңғы кездерде стильдеу, ықшамдау басым болды. Аңдар бейнесі біртіндеп келе ою - өрнек мотивіне айналды. Тау ешкісі арқар мен бұғыны, жыртқыш аңдарды қозғалыссыз қалпында суреттеу сақ өнерінің архаикалық кезеңіне тән құблыс. Аңдар бейнесі салынған кілемшені, қазақ кілемдері ішінде болғаны жайлы зерттеуші С.М. Дубин өз еңбектерінде атап көрсетеді. Аң стилінде, негізгі образдар қой, жылқы, қасқыр, бүркіт көріністері, көп фигуралы композиция түрінде немесе осы жануарлар мен аңдардың бас көрінісі түрінде беріледі.

Аң стилі кезеңінің соңында бұл образдар ою-өрнектері түріне ауыстырылады. Осыған байланысты ат құлақ, бөрі бас, қошқар мүйіз ою-өрнектері дүниеге келді. Ерте замандағы өзіндік ерекшелігі бар қазақ өнерінің бір түрі, тастан ойып жасалған қойдың бейнесі. Бұлар Маңғыстау, Орталық Қазақстан және Тарбағатай тауларында кездеседі. Қойдың бейнесі ертеде байлықтың, сәтті істің символы ретінде қабылданған.

Кейбір ежелгі тас мүсіндерде ою-өрнектер салынған құстар мен адамдардың бейнесі бір қырынан бейнеленген. Тас мүсіндерден басқа Ұлытау тауларында сары немесе қызғыш түсті қолдан жасалған саукеле ұқсас бас киімі бар ескерткіштер табылған. Олар Жезқазған қаласының тарихи өлке тану музейінде сақталған[5,б.25].

Қорыта айтқанда Қазақстанның жерінде дамыған Қыпшақ, Қарлық, Оғуз тайпаларының өнері, қазақ халқының көркем мәдениетінің бастауы болып табылатындығы туралы мәліметтер бейнелеу өнер саласы сабақтарында берілетін білім мазмұнының бір саласы болып табылады.

Қазақ бейнелеу өнерінде Шоқан Уәлихановтың туындылары ерекше орын алады. Ш.Уәлиханов қазақ халқының тұңғыш ғылымы ағартушысы болумен қатар сурет өнерімен де шұғылданған. Шоқанның бейнелеу өнеріне көп көңіл бөлген тақырыптары пейзаж бен портрет саласы. Олар «Боранбай», «Қашқар қызы», «Тезек төре», «Қытай делегациясын қабылдау», «Автопортрет» шығармалары. Шоқанның салған суреттерінің пейзаж жанрына кіретіндері «Ақ шамшы», «Жатақ», «Құранды», «Таспа тауының көрінісі», «Құс мұрын», «Сырымбет», «Жоңғар алатауы» деген шығармалары. Шоқан бұлардан басқа «Еліктің лағы», «Жайрандар» деген реалистік шығармалар жазып, «Омбыдағы генерал губернатордың үйі», «Айғаным усадьбасы», «Торанғыл түбіндегі үй» суреттерін салып, сонымен қатар архитектуралық құрылыстар туындыларын жасаған.

Қазақстандағы классикалық сурет өнерінің тууына, оның қарқынды дамуына орыс суретшілері маңызды рол атқарды, олар қазақ халқының тұрмысы мен өмірін бейнелеп, көркем шығармалар жазды. XIX ғасырда қазақ халқының өмірін суреттелген Шоқан Уәлихановтың және Қазақстанға жіберілген Т.Г. Шевченконың, В.В.Верещагиннің графикалары мен акварелдері қазақ бейнелеу өнерінен маңызды орын алды. Қазақстан бейнелеу өнерінің алғашқы графикалық түпнұсқасы Шоқан Уәлихановтың еңбектерінен бастау алады. Қазақ бейнелеу өнерінің көшбасшысы Ә. Қастеев өнердегі жетістіктері халық даналығымен, ұлттық әдеп-ғұрып, дәстүрлермен ел табиғатымен тікелей байланысты болды. Суретші Ә. Қастеевтің шығармашылық жолын Ә.Ысмайлов, С.Қожықов, Қ. Телжанов, Х. Наурызбаев, С. Мамабеев, Н. Нұрмұханбетов, С. Романов, А. Ғалымбаева, Г. Исмайловалар жалғастырып, олар ел тарихын, табиғатын, дара тұлғаларды, қоғамдық өмірді бейнеледі. 60-90 жылдардағы қазақ суретшілерінің шығармашылығы ұлттық болмысты бейнелеуге ден қойды. 90 жылдардан қазірге дейінгі суретшілер еңбектерінде егеменді еліміздің рәсімдері анықталып, қазақ елінің тарихи, саяси және мәдени өмірі суреттелді. Жалпы, халқымыздың басынан кешірген тарихын, әдет-ғұрыпын, салт-дәстүрін, мекен-жайын мәдениеті мен өнері арқылы тани аламыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және XXI ғасырдағы Қазақстан»

атты мақаласы, -Ақ орда, Нұр-сұлтан қаласы, 9 қаңтар 2020

2.Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. Алматы, 1987, 128б.

3.Жиентаева Б.Ж. Халық мұрасындағы ұлттық қолданбалы өнерді оқытудың тиімді әдістері. Жезқазған, ЖезУ, 2000.90б.

4.Калыбекова А.А. Теоретические и прикладные основы народной педагогики казахов. Алматы: Баур, 2005.200 с.

5.Болысбаев Д.С., Оспанов Д.М., Оспанов Т.М., Абдихадырулы К.Д. Семь граней великой степи в ювелирном искусстве// Вестник КазНПУ им. Абая, Серия «Художественное образование: искусство – теория – методика» №1(58) Алматы, 2019

Аннотация: В статье рассматриваются творчество и работы казахстанских мастеров и ученых, становление казахского изобразительного искусства начиная с древних времен и заканчивая современностью. Влияние русского искусства, а через него и западного, а так-же влияние всех соседних государств и культур. Влияние времени, воин и революций, научно-технического прогресса, индустриализации и целины и других изменений в жизни страны.Издrevле на территории Казахстана органично развивались все видыизобразительного искусства, но в 90-х искусство отошло на второй план. В наше же времяискусство стремительно развивается, синтезируется между собой, образывая новые направления. Благодаря программе Елбасы «Рухани жаңғыру» уделяетсяогромное внимание культуре и искусству, первоисточникам. Благодаря проекту «100 новых учебников на казахском языке» молодежи стали доступны многие книги по истории искусства. Для того чтобы идти вперед, мы обязаны знать свою историю. Статья о Казахстанских графиках, живописцах, скульпторах, прикладниках.Особое нишу занимает анималистический и бытовой жанр, где изображались многочисленные обычаи, традиции и обряды казахского народа. Таким образом, статья представляет собой некий экскурс в историю становления и развития отечественного изобразительного искусства.

Ключевые слова: графика, искусство, народ, картина, творчество, культура, объяснение, живопись

Abstract: The article deals with the creativity and works of Kazakh masters and scientists, the formation of the Kazakh fine art from ancient times to the present. The influence of Russian art, and through it, Western art, as well as the influence of all neighboring countries and cultures.The influence of time, wars and revolutions, scientific and technological progress, industrialization and virgin lands, and other changes in the life of the country. Since ancient times, all types of fine art have been organically developed on the territory of Kazakhstan, but in the 90's, art took a back seat. In our time, art is rapidly developing, synthesizing with each other, forming new directions. Thanks to the program of Elbasy "rukhanizhangyr", great attention is paid to culture and art, primary sources. Thanks to the project "100 new textbooks in the Kazakh language", many books on the history of art became available to young people. In order to go forward, we must know our history. Article about Kazakhstani graphic artists, painters, sculptors, and applied artists.A special niche is occupied by the animalistic and household genre, where numerous customs, traditions and rituals of the Kazakh people were depicted. Thus, the article is a kind of excursion into the history of the formation and development of Russian fine art.

Key words: graphics, art, people, painting, creativity, culture, paiting, western.

**МАЗМУНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ - ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА - HISTORY OF KAZAKHSTAN

1	Алдаберген М.Н., Бегдаулетова Қ.Д., Исамет Н.
т.ғ.к.доцент ОҚМПУ. Шымкент, Қазақстан.
ф.ғ.к.доцент ОҚМПУ. Шымкент, Қазақстан.
магистр, оқытушы ОҚМПУ.Шымкент, Қазақстан.
ҚАЗАҚ ТАРИХЫНДАҒЫ ЖЫРАУЛАРДЫҢ ҚОҒАМДЫҚ ЖӘНЕ
РУХАНИ РОЛІНІҢ МАҢЫЗЫ	5
2	Карибаев С.У.
к.и.н., доцент ЮКГУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Қазақстан
ОТРАЖЕНИЕ КУЛЬТУРЫ И БЫТА НАСЕЛЕНИЯ ЧИМКЕНТСКОГО
УЕЗДА ПО МАТЕРИАЛАМ ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ РОССИЙСКИХ
ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ КОНЕЦ XIX – НАЧАЛА XX ВВ.	10
3	Косанбаев С.К.,Мулдахметова Ж.И.
к.и.н., доцент ЮКГУ им. М.Ауэзова Шымкент, Қазақстан
к.и.н., старший преподаватель ЮКГУ им. М.Ауэзова Шымкент, Қазақстан
ИСТОРИЯ ГОРОДА ШЫМКЕНТА ГЛАЗАМИ ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ
РОССИЙСКИХ И ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ В КОНЦЕ XIX В.	16
4	Джалилов А.М.
магистр гуманитарных наук, ЮКГУ им. М. Ауэзова, Шымкент, Қазақстан
МАТЕРИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КУРДОВ ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ
ПОСЛЕ ДЕПОРТАЦИИ (НА ОСНОВЕ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ)	20
5	Садықұлова С.С.
к.и.н., доцент ЮКГУ им. М.Ауэзова, Шымкент, Қазақстан
РОССИЙСКИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛИ О ГОРОДЕ ШЫМКЕНТЕ	25

ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ - ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ - THE WORLD HISTORY

1	Рахимов Н.Ш.
преподаватель кафедры «Общественно-гуманитарные науки»
ТашГУ узбекского языка и литературы имени Алишера Навои. Ташкент,
Узбекистан
АДМИНИСТРАТИВНАЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ХОРЕЗМСКОЙ НАРОДНОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ	30
2	Исенгалиева А.Г.
к.филол.н., доцент, ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Қазақстан
ИЗ ИСТОРИИ ИЗДАНИЯ КНИГ ПО ИСКУССТВУ
В ТАДЖИКИСТАНЕ, ТУРКМЕНИСТАНЕ И КИРГИЗИИ	36

АРХЕОЛОГИЯ – АРХЕОЛОГИЯ – ARCHEOLOGY

- 1 **Авизова А.К., Майсупова А.С.** 42
т.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
«Тарих және педагогика» факультетінің 6М020800 – «Археология және этнология» мамандығының 2 курс магистранты М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХЫ БОЙЫНША ДЕРЕКТЕР

ЭТНОЛОГИЯ – ЭТНОЛОГИЯ – ETHNOLOGY

- 1 ¹Тажмуханова Н.Е., ²Давлетьярова Б.Х. 46
¹к.и.н., старший преподаватель ЮКГУ им.М. Ауэзова. Шымкент, Казахстан
²к.и.н., доцент АРГУ им.К.Жубанова. Актобе, Казахстан
ИЗ ИСТОРИИ ДУХОВНОГО НАСЛЕДИЯ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ (На примере казахского и узбекского народов)
- 2 **Мухамеджанова В.А.** 50
к.и.н., доцент, заведующая кафедрой «Общественно-гуманитарные науки» ТашГУ узбекского языка и литературы имени Алишера Навои. Ташкент, Узбекистан
ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ОБРЯДНОСТИ В УЗБЕКСКО-КАЗАХСКОМ МЕЖКУЛЬТУРНОМ ДИАЛОГЕ

ТҮРКІТАНУ – ТҮРКОЛОГИЯ - TURKOLOGY

- 1 **Утегенова Г.Ж., Альбаева А.А.** 56
филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕ ЕСІМ СӨЗДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ

КІТАПХАНА ІСІ – БИБЛИОТЧЕНОЕ ДЕЛО – LIBRARION SHIP

- 1 **Мусаева С.Т., Мұса Г.М.** 59
п.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
«Тарих және педагогика» факультетінің 6М091000 – «Кітапхана ісі» мамандығының магистранты, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
КІТАП ЖӘНЕ ЖАЗБА МҰРАЛАРЫН САҚТАУ ЖӘНЕ НАСИХАТТАУДАҒЫ КІТАПХАНАНЫҢ РӨЛІ
- 2 **Исенгалиева А.Г., Жанысбекова Г.К.** 63
филол.ғ.к., доцент. М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
«Тарих және педагогика» факультетінің 6М091000 – «Кітапхана ісі» мамандығының магистранты, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
БОЛАШАҚ КІТАПХАНАШЫЛАРДЫҢ ОҚЫРМАН ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

САЯСАТТАНУ – ПОЛИТОЛОГИЯ - POLITICAL SCIENCE

- 1 **Султанов С.А.** 68
д.полит.н., профессор ЮКГУ им.М.Ауэзова, Шымкент, Қазақстан
ГЕНЕЗИС СОВЕТСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

ФИЛОСОФИЯ – ФИЛОСОФИЯ - PHILOSOPHY

- 1 **Холмуминов Дж.М.** 74
к.философ.н.,ст.преподаватель кафедры «Общественно-гуманитарные науки»
ТашГУ узбекского языка и литературы имени А.Навои. Ташкент. Узбекистан
**УЧЕНИЯ НАКШБАНДИЯ И ФИЛОСОФИЯ
«ВАХДАТ УЛ-ВУДЖУД» (ЕДИНСТВО БЫТИЯ)**

ЗАҢТАНУ- ЮРИСПРУДЕНЦИЯ - JURISPRUDENCE

- 1 **Кукеев А.К.** 79
аға оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ПАРЛАМЕНТТІК
БАҚЫЛАУДЫҢ ЗАҢДЫҚ ТАБИҒАТЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**
- 2 **Шалдарбекова А.Б., Шалдарбекова М.Б.** 87
философ.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, магистр, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕСТЕҚОҒАМНЫҢ РӨЛІ

ЭКОНОМИКА – ЭКОНОМИКА – ECONOMY

- 1 **¹Filin S.A.,²Zhussipova E.E.** 92
¹doctor of economics, professor of the Russian economic university of
G.V.Plehanova.Moscow, Russian Federation
²PhD in Economics of the M.Auezov SKSU. Shymkent, Kazakhstan
**DIGITALIZATION OF THE ECONOMY AS AN EFFECTIVE MECHANISM
FOR IMPROVING THE COMPETITIVENESS AND WELFARE OF
KAZAKHSTAN**
- 2 **Калтаева Д.Б., Кальбаева Н.Т.** 97
магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫН ЦИФРЛАНДЫРУ
МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕ**

ӨЛКЕТАНУ ЖӘНЕ ТҮЛҒАТАНУ – КРАЕВЕДЕНИЕ И ИЗУЧЕНИЕ ЛИЧНОСТИ – LOCAL HISTORY AND COGNITION OF PERSONALITY

- 1 **Жанысбекова Г.А., Ақылбеков Қ.М.** 102
т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ. Шымкент, Қазақстан
«Тарих және педагогика» факультетінің 5В011400 – «Тарих» мамандығын
4 курс студенті, Шымкент, Қазақстан
**ТАРИХИ ОРЫНДАРҒА МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ
САЯХАТЫН ЖҮРГІЗУДІҢ ЖАҢАШЫЛ ТҮРЛЕРІ**

- 2 **Кукеева М.К.** 106
п.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
КӨРНЕКТІ ШЫҒЫСТАНУШЫ, ӨЛКЕТАНУШЫ, БИБЛИОГРАФ
Б.В. ЛУНИННИҢ БИБЛИОГРАФИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PEDAGOGICAL SCIENCES

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ –
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ –
PEDAGOGY AND TEACHING METHODS

- 1 ¹Омонов К.Ш., ²Жанзакова М.А. 111
¹филолог.ғ.д., профессор, Ташкент мемлекеттік Шығыстану институты.
Ташкент, Өзбекстан
²магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – ЕЛ ДАМУЫНЫҢ БАСТЫ ҚАҒИДАСЫ

- 2 **Бергаев Н.Д.** 115
Заместитель директора по производственной практике Шымкентского
транспортного колледжа им.М.Тынышбаева, Шымкент, Казахстан
РАЗВИТИЕ КАЧЕСТВЕННОЙ РАБОТЫ В ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ
ПРАКТИКЕ ШЫМКЕНТСКОГО ТРАНСПОРТНОГО КОЛЛЕДЖА
ИМЕНИ М.ТЫНЫШБАЕВА

- 3 **Узаков И.** 119
старший преподаватель кафедры «Общественно-гуманитарные науки»
ТашГУ узбекского языка и литературы имени А.Навои. Ташкент, Узбекистан
СТИЛЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РАСКРЫТИИ
ИНДИВИДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ
ОСОБЕННОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ

ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ИНКЛЮЗИВТІК БІЛІМ БЕРУ –
ПСИХОЛОГИЯ И ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ –
PSYCHOLOGY AND INCLUSIVE EDUCATION

- 1 **Арапбаева Д.К.** 123
психол.ғ.к., доцент Әлишер Науаи атындағы өзбек тілі және әдебиетінің
ТашМУ, Ташкент, Өзбекстан
КЕЛІНДЕРДІҢ ЖАНҰЯҒА БЕЙІМДЕЛУІНІҢ
ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ

**ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК
DIRECTION OF PHILOLOGICAL SCIENCES**

**тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings
ТІЛ БІЛІМІ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТ - ЯЗЫКОЗНАНИЕ И ЛИТЕРАТУРА –
LINGUISTICS AND LITERATURE**

- 1 ¹Әбдуәлиұлы Б., ²Махмут Г. 131
¹филолог.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дың профессоры,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан
²магистр оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
**БАЙЫРҒЫ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ЕСІМДЕРІНІҢ
ДЫБЫСТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**
- 2 **Тілеубердиев Б.М., Сапарәлі А.** 136
филолог.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
«Филология» факультетінің 6М020500 - Филология мамандығының 2 курс
магистранты, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
ҚАЗАҚ ТОПОНИМДЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ДӘСТҮРДІҢ КОДЫ
- 3 **Тілеубердиев Б.М., Тулепбергенова А.Қ.** 143
филолог. ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
«Филология» факультетінің 6М020500 - Филология мамандығының 2 курс
магистранты, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
**ТІЛДІК ТОПТАРДЫҢ АССИМИЛЯЦИЯҒА ТҮСУІНЕ
ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНЫҢ ЫҚПАЛЫ**
- 4 **Әділбекова Ж.Қ., Сейдан Ұ.Б.** 148
филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
«Филология» факультетінің 6М020500 – «Филология» мамандығының 2 курс
магистранты, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚ ТІЛДІ БАСЫЛЫМДАРДЫҢ ТАҚЫРЫП-АЙДАРЛАРЫНЫҢ
ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**
- 5 ¹Дәрменқызы З., ²Махмут Г. 153
¹аға оқытушы, «Ақпарат және журналистика» факультеті,
Батыс Оңтүстік Ұлттар Университеті, Сычуан провинциясы, Чыңду қаласы,
ҚХР ,
²магистр, оқытушы, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
**«ҚОБЛАНДЫ БАТЫР» ЖЫРЫНДАҒЫ ҚОШТАСУДЫҢ
САЛТЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**
- 6 **Қалшабек А.Б., Омаров Н. Қ., Шәріп С.Н.** 159
филолог.ғ.к., доцент М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
филолог.ғ.к., доцент М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
«Филология» факультетінің 6М020500 - Филология мамандығының 2 курс
магистранты М.Әуезов атындағы ОҚМУ. Шымкент, Қазақстан
**ҚАЗАҚ ЖУРНАЛИСТИКАСЫНДАҒЫ М.ӘУЕЗОВ КӨТЕРГЕН
МӘСЕЛЕЛЕР(1917-1920 жылдар)**

- 7 **¹Көпбаева М.Р., ²Қалшабек А.Б., ²Елтаева Ж.Қ.** 179
¹филолог.ғ.д. профессоры, М.Х.Дулати атындағы ТарМУ, Тараз, Қазақстан
²филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
²магистр, аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
КЕҢЕСТІК ДӘУІРДЕГІ ЭМИГРАЦИЯЛЫҚ ӘДЕБИЕТ
- 8 **¹Қалшабек А.Б., ²Пирниязова А.К., ¹ЕлтаеваЖ.Қ.** 174
¹филолог., ғ.к. доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ Шымкент, Қазақстан
²филолог., ғ.к. доцент, Ажинияз атындағы Нүкіс МПИ, Нүкіс, Өзбекстан
¹аға оқытушысы, магистр, М.Әуезов атындағы ОҚМУ Шымкент, Қазақстан
**МҰХТАР ӘУЕЗОВТИҢ «ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫ»
ОҚУЛЫҒЫНЫҢ ЖАЗЫЛУ ТАРИХЫ**
- 9 **Қалшабек А.Б., Исабек Ә.Ү.** 179
филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
«Филология» факультетінің 6М020500 - «Филология» мамандығының 2 курс
магистранты,М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
**АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫН ХАТҚА ТҮСІРУШІ НЕМЕСЕ
ҚАЗАҚТЫҢ ТҰҢҒЫШ АБАЙТАНУШЫСЫ**
- 10 **Қалшабек А.Б.,Гаспولاتов Б.Т.,Исабек Ә.Ү.** 186
филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
филолог.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
«Филология» факультетінің 6М020500 - «Филология» мамандығының 2 курс
магистранты М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
АБАЙ ДАНАЛЫҒЫНЫҢ СЫРЫ?
- 11 **Қалшабеков А.Б., Изтай А.А.** 189
филолог.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
«Филология» факультетінің 6М020500 - «Филология» мамандығының 2 курс
магистранты М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
ЛИНГВИСТИКАДАҒЫ ТЕМПОРАЛДЫЛЫҚ КАТЕГОРИЯСЫ
- 12 **¹Тухлиев Б.,²Жанзакова М.А.** 193
¹филолог.ғ.д.,профессор, Ташкент МШИ.Ташкент. Өзбекістан
²магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
АБАЙ СӨЗІ – ЕШҚАШАН ЕСКІРМЕЙТІН МӘҢГІЛІК МҰРА
- 13 **Утегенова Г.Ж.** 198
филолог.ғ.к., доцентМ.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
ЗАТ ЕСІМДЕРДІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ ТӘСІЛ АРҚЫЛЫ ЖАСАЛУЫ
- 14 **Халыкова Н.С., Бескемпірова Г.К., Серкебаева Г.Ы.** 202
филолог.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
**ЭССЕ ЖАНРЫНЫҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕЕ.ТҰРЫСОВ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ**
- 15 **Халыкова Н.С., Тұрдалиева Р.С., Ырсымбетова Н.** 207
филолог. ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
филолог. ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
**М.ЖҰМАБАЕВ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ТӘҢІРЛІК ЖӘНЕ ТҮРКІШЛІК
ТАҚЫРЫБЫ**

КОГНИТИВТИ АСПЕКТИДЕГІ ТІЛДІ ҮЙРЕНУ-МӘДЕНИАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ НЕГІЗІ – ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКА В КОГНИТИВНОМ АСПЕКТЕ – ОСНОВА МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ LANGUAGE LEARNING IN COGNITIVE ASPECT – BASIS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION

- 1 **Ақмұратова Ж.Н.** 214
магистр оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
ҚАЗІРГІ ТАҢДА ҚЫТАЙ ТІЛІ ОҚУЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚОЛДАНУ ЖАҒДАЙЫНА САЛЫСТЫРМАЛЫ АНАЛИЗ ЖАСАУ
- 2 **¹Бурибеков О.С.,²Бурибекова А.С.³Медеубаева Д.Р.** 218
¹магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
²директорының оқу ісі жөніндегі орынбасары,
Б.Оңтаев атындағы орта мектеп, Түркістан облысы, Қазақстан
³ағылшын тілі мұғалімі, А.Назарбеков атындағы №87 ЖББМ, Шымкент, Қазақстан
ҮШТІЛДІЛІК ЖҮЙЕСІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
- 3 **Махмут Г.** 223
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ “是 shì” ҚАМТЫЛҒАН СӨЙЛЕМДІ ҮЙРЕНУ ЖОЛДАРЫ

**ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТ
ТВОРЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ
CREATIVE DIRECTION**

тақырыптық рубрикалар/тематические рубрики/ subject headings

**БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ ЖӘНЕ ДИЗАЙН (КӘСІПТІК БІЛІМ) –
ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО И ДИЗАЙН (ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ
ОБУЧЕНИЕ) - VISUAL ARTS AND DESIGN (VOCATIONAL TRAINING)**

- 1 **Болысбаев Д.С., Маханбетова Н.Ә., Бөкенбаева С.А.** 230
философ.ғ.к, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
өнертану магистрі, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
«Мәдениет және спорт» факультетінің 6М041300 – Кескіндеме мамандығының 2 курс магистранты, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
МАТАНЫ ӘШЕКЕЙЛЕУДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН НЕГІЗГІ ӘДІСТЕР
- 2 **Болысбаев Д.С., Маханбетова Н.Ә., Қабаева Ж.С.** 235
философ.ғ.к, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
өнертану магистрі, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
«Мәдениет және спорт» факультетінің 6М042100 - Дизайн мамандығының 2 курс магистранты, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
КИІМ ДИЗАЙНЫНДАҒЫ ЗАМАНАУИ БАТИК ӨНЕРІНІҢ АЛАТЫН ОРНЫ

- 3 **Болысбаев Д.С., Сайнанов Б.А., Мамешов М.Ж.** 241
философ.ғ.к., доцент М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
**МОНУМЕНТТІК КЕСКІНДЕМЕДЕГІ КӨРКЕМДІК ШЕШІМІ МЕН
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**
- 4 **Болысбаев Д.С., Оспанов Т.М., Оспанов Д.М.** 244
к. философ. наук, доцент ЮКГУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
магистр, преподаватель ЮКГУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
магистр, преподаватель ЮКГУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
**САРМАТСКИЙ ПОЛИХРОМНЫЙ ЗВЕРИНЫЙ СТИЛЬ.
НОВОЧЕРКАССКАЯ ДИАДЕМА**
- 5 **Болысбаев Д.С., Маханбетова Н.Ә., Шертимов О.Е.** 249
филос.ғ.к, доцент, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
өнертану магистрі, М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
«Мәдениет және спорт» факультетінің 6М042100 – «Дизайн» мамандығы
бойынша магистрант М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
**ЗЕРГЕРЛІК БҰЙЫМДАРДЫ СУРЕТКЕ ТҮСІРУДЕ
ЖАРНАМАЛЫҚ ФОТОӨНЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**
- 6 **Ибраимова П., Абуова М.А., Есенбаева К.А.** 254
магистр, аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ. Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ. Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ. Шымкент, Қазақстан
**РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ БАҒДАРЛАМАСЫН ІСКЕ АСЫРУДАҒЫ
ҚАЗАҚ БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІ ШЕБЕРЛЕРІНІҢ
КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ТАҢУ БАҒЫТТАРЫ**

«QAZAQTANÝ» respýblikalyq gylymi jýrnaly 1(5)nómeri2020 jyl

«QAZAQTANÝ» respublikanский научный журнал 1(5)номер 2020 год

«QAZAQTANÝ» republican scientific journal 1(5)number 2020 year

Ғылыми басылымды жариялау бойынша жауаптылар:

Жанысбекова Г.А. - т.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Рухани жаңғыру» жобалық кеңсесінің басшысы, «Жалпы тарих және мұражай ісі» кафедрасының доценті, журналдың жауапты редакторы;

Торғаутова Ш.А. - «Әлем тарихы» мамандығының магистрі. М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Рухани жаңғыру» жобалық кеңсесінің бас менеджері, журналдың техникалық редакторы;

Айнабеков Н.Б. - «Аударма ісі» мамандығы; гуманитарлық ғылымдар магистрі. М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Академиялық ғылым департаментінің», «Ғылыми талдамалы ақпарат» орталығының басшысы, аудармашы, журналдың ағылшын тіліндегі материалдарының редакторы;

Бегайдаров М.У. – «Ақпараттық жүйелер және бағдардамалық қамтамасыз ету» мамандығының магистрі, М.Әуезов атындағы ОҚМУ-дың «Рухани жаңғыру» жобалық кеңсесінің әкімшісі, журналдың техникалық корректоры.

Ответственные за выпуск научного издания:

Жанысбекова Г.А. - к.и.н., начальник проектного офиса «Рухани жаңғыру», доцент кафедры «Всеобщая история и музейное дело» ответственный редактор журнала ЮКГУ им.М.Ауэзова;

Торғаутова Ш.А. - магистр по специальности «Всеобщая история», главный менеджер проектного офиса «Рухани жаңғыру», технический редактор журнала ЮКГУ им.М.Ауэзова;

Айнабеков Н.Б. - магистр гуманитарных наук по специальности «Переводческое дело», начальник центра «Научно-аналитической информации» Научно-академического департамента ЮКГУ им. М.Ауэзова, переводчик, редактор материалов английского языка;

Бегайдаров М.У. - магистр по специальности «Вычислительная техника и программное обеспечение», администратор проектного офиса «Рухани жаңғыру», корректор журнала ЮКГУ им. М.Ауэзова.

Баспа сөзге қол қойылды 27.03.2020

Көлемі 16:1000.Формат 60x80^{1/8}

Тираж 500 дана

Тапсырыс № 3666 27.03.2020

Шымкентк., Тәуке-хан даңғылы, 5 тел: 21-16-37

Шымкент, Қазақстан, 2020© М.Әуезов атындағы ОҚМУ